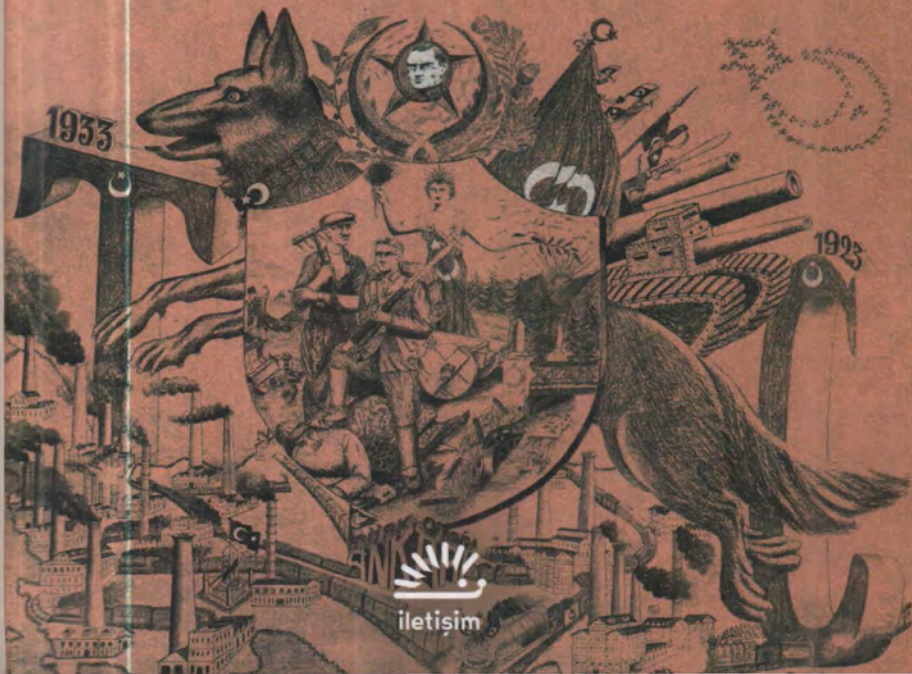
Onur Atalay • TÜRK'E TAPMAK

Onur Atalay

Türk'e Tapmak

Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm

iletişim

ONUR ATALAY Galatasaray Lisesi'nin ardından lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisans derecesini aldı. University of Cape Town'da başladığı doktora çalışmasını tez aşamasında bıraktıktan sonra Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde farklı bir doktorayı tamamladı. İngilizce ve Fransızcadan yaptığı çevirilerin yanı sıra yüksek lisans tezi de kitap olarak yayımlandı: *Kızıl Elma Koalisyonu: Ulusalcılar, Milliyetçiler, Kemalistler*, Paradigma Yayınları, 2006.

İletişim Yayınları 2662 • Araştırma-İnceleme Dizisi 436
ISBN-13: 978-975-05-2465-3
© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. / 1. BASIM
1-6. Baskı 2018-2021, İstanbul
7. Baskı 2022, İstanbul

EDİTÖR Ahmet İnsel
YAYINA HAZIRLAYAN Melike Işık Durmaz
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Cumhuriyet'in 10. yılı için hazırlanan afişlerden bir örnek
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ONUR ATALAY

Türk'e Tapmak

Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm

iletişim

İnsanların Tanrı'ya inanmayı bıraktıktan sonra,
artık hiçbir şeye inanmadıkları söyleniyor bi
Aslında durum bundan daha kötü...
Artık her şeye inanıyorlar.

– MALCOLM MUGGERIDGE

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

ÖNSÖZ 13

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI'DA SİYASETİN KUTSALLAŞMASI 17

Aydınlanma'nın büyü bozumu ve tekrar büyülenmesi 18

Fransız Devrimi: Kutsiyet naklinden seküler dine 23

Devrimi din olarak okumak ve sivil din 27

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYILDA SİYASAL DİNLER 31

Siyasal dinlerin 19. yüzyıl Avrupası'ndan aldıkları ortak miras 31

Siyasal dinleri mümkün kılan özgün altyapı 34

Siyasal dinler, doktrin ve ritüeller 41

Siyasal dinler ve "yeni insan" 47

Siyasal dinler ve kişi kültü 53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL DİNLER VE KEMALİZM: KARŞILIKLI ETKİLEŞİM 61

Totaliter rejimlerin liderleri ve Mustafa Kemal 61

Kemalizm ve totaliterlik 64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

REJİMİN DİN SİYASETİ 73

İnanç krizi 73

Tek Parti ve İslâm: Telifçi/radikal mücadelesi 75

İslâm büyük şehirlerden çekiliyor ... 86
Mustafa Kemal ve iman ... 90
Bir Kemalist gururu: Din siyasetinde Batı'ya örnek olmak ... 92

BEŞİNCİ BÖLÜM
BİR SEKÜLER DİN OLARAK KEMALİZMİN İNŞASI ... 97
Türkiye'de bir seküler din inşa etmek ... 97
Yeni insan ve inkılâp mistiği ... 103

ALTINCI BÖLÜM
MEDENİYET/BATI: KEMALİZMİN İLK KUTSALI ... 111
Osmanlı'da zaman, ilerleme, medeniyet, "yeni" 112
Medeniyetin Osmanlı'da kutsanması ve yeni makbul yaşam ... 114
Cumhuriyet: Medeniyet/kültür ayrımının sonu ... 118
Bir tanrı olarak medeniyet ... 119
Medeniyet cihadı ve onun mücahitleri ... 122
Medeniyet mabetleri: Halkevleri ... 126
Batılı göz ve bir medeniyet peygamberi ... 128
Bir medeniyet şehidi: Kubilay ... 131
Sonuç ... 133

YEDİNCİ BÖLÜM
BİLİM: KEMALİZMİN İKİNCİ KUTSALI ... 135
Osmanlı'nın son döneminde bilimin konumlanışı ... 135
Aydınlanma'nın etkisi ve doğanın kutsanması ... 137
Pozitivizm ... 142
Vülgermateryalizm ... 148
Bilimin vaadi: Atatürk cenneti ... 156

SEKİZİNCİ BÖLÜM
MİLLİYETÇİLİK: KEMALİZMİN ÜÇÜNCÜ KUTSALI ... 163
Osmanlı'da proto-milliyetçilik ve bağlantılı kavramlar ... 165
İTC'den Kurtuluş Savaşı'na: Kutsal milliyetçiliğin doğuşu ... 170
Kurtuluş Savaşı'ndan tek parti rejimine 177
1926'dan Kemalizmin doğuşuna: Türk Ocakları'nda kutsallaşma ... 182
Manevi boşluk ve bulunan formül ... 190
Devlet eliyle milliyetçiliğin kutsanması ... 194
Ortodoksi in kurgulanışı: Türk Tarih Tezi ... 202
Bir yalana inanmak: Zaten dinler hep yalan dolan ... 211
Yeni ahlâk, yeni Türk ... 215
Kutsal Türklükten örnekler ... 217
Milletten lidere kutsallık transferi ... 220

DOKUZUNCU BÖLÜM
KURTULUŞ SAVAŞI'NDAN 10. YILA BİR TANRI DOĞUYOR 225
Uzun savaş yılları ve beklenen mesih 225
Cumhuriyet'in ilanından *Nutuk*'un okunmasına kültün oluşumu 232
***Nutuk*: Kültün tahkiminde bir dönemeç** 235
***Nutuk*'tan sonra peygamber** 239
Kültün maddeleşmesi: Heykel, büst, mask 241
Başöğretmen ve Millet Mektepleri 243
30'lu yılların başı: Rusya'dan ve İtalya'dan alınan ders 249

ONUNCU BÖLÜM
ONUNCU YIL VE SONRASI: TANRI'YI HALKA TANITMAK 253
Cumhuriyet'in onuncu yılı 253
Onuncu yıl ve sanat: Kültün estetikleştirilmesi 257
Gazi mistisizmi 268
Mistik edipler ve onuncu yıl 271
Onuncu yıldan sonra Gazi mistisizmi 285
Millet olarak Atatürk veya Ata'da fena bulmak 290
Farklı Kemalizmler ortak kült 295
Eğitim ve kült 1: Halk eğitimi ve söz 300
Eğitim ve kült 2: Okul, öğretmen ve öğrenci 302

ON BİRİNCİ BÖLÜM
BİR TANRI ÖLÜRSE... 309
Ölümünden sonra kutsallık patlaması: Tanrım günaha girdin 309
1939'dan çok partili hayata: Tanrılıktan kahramanlığa 323

KAYNAKÇA 333
DİZİN 355

TEŞEKKÜR

Tahmin edilebileceği gibi, elinizdeki eser bir doktora tezinin bir bölümünün kitaplaştırılmasıyla ortaya çıktı. Bahsi geçen tezin yazımının her aşamasında ve her satırında tez danışmanım Doç. Dr. Birol Caymaz'ın büyük emeği vardır. Tüm bu yıllar boyunca gösterdiği sabrı, hoşgörüsü ve diğerkâmlığı için ona minnettarım.

Ayrıca Prof. Dr. Füsun Üstel'in de hem ders döneminde hem tez izleme komitesi toplantılarında sayısız yardımını, teşvikini, yönlendirmesini gördüm. Kendisini sadece kitaplarından tanırken de hayranıydım; şahsen tanıdıktan sonra da kanaatim değişmedi, pekişti.

Yine Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan'ın müdekkik nazarı bana pek çok hatamı düzeltme şansı verdi ve dönem hakkındaki engin birikimi yanlış yollara sapmamı engelledi. Kendisi, hayatta bilmek kadar paylaşmayı da bilmenin değerini bana öğretti.

Newton'ın meşhur benzetmesini kullanırsam, onlarla yol almak bana kendimi hep, devlerin omuzlarına basan cüce gibi hissettirdi.

Doktora esnasında aldığım dersinden itibaren konuyu benimle tartışma inceliğini gösteren ve kitaplaşma sürecinde desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet İnsel ile tezin son halini okuyan ve eleştiren Yrd. Doç. Dr. Güven Gürkan Öztan'a ve Doç. Dr. Özgür Adadağ'a da teşekkür ediyorum. Mektebi Sultani'den ve Boğaziçi Siyaset Bilimi'nden kardeşim Seyfullah Özkurt'a da önerileri ve yardımları dolayısıyla minnettarım. Yine kitabın en az sorunla çıkması için büyük emek harcayan Melike Işık Durmaz'a da müteşekkirim.

Ayrıca yıllar içerisinde her biri başarılı birer akademisyen haline gelen doktoradan sınıf arkadaşlarıma, Can Ulusoy'a, Esra Elmas'a, Cemil Yıldız-

can'a, Selim Sezer'e, Bengü Aydın'a, Cihan Özpınar'a, Semih Yücel'e bu konuyu benimle defalarca tartıştıkları ve kendi araştırmaları esnasında rast geldikleri bir şey olduğunda bu bilgiyi benimle cömertçe paylaştıkları için minnettarım.

Son olarak tabii ailem... Annem, babam, eşim ve iki oğlum. Onlar hakkında ne desem eksik kalacak. Onlar bu dünyadaki cennetim.

Bununla birlikte, elbette tezde de kitapta da var olan kusur ve hatalardan dolayı şahsımdan başka kimse sorumlu tutulamaz.

Önsöz

Elinizdeki kitap, Kemalizmin, özellikle 1930'lar süresince, siyasetin kutsallaşmasının kayda değer bir örneğini oluşturduğunu göstermeyi amaçlıyor. Siyasetin kutsallaşması ile alakalı teorik çerçevenin iki savaş arası Türkiyesi tecrübesini ne oranda açıkladığı ve Türkiye'nin izlediği yolun, dönemin "siyasal dinlerine" (Faşist İtalya, Nazi Almanya veya Bolşevik Rusya) ne ölçüde benzediği, hangi noktalarda onlardan ayrıldığı hususunda birkaç makale, yeni bir iki kitap bölümü ve söz arasında yapılmış atıflar hariç çok az şey yazılmıştır.[1] Bu kitap, mevcut boşluğu kısmen doldurmak ve yeni çalışmalara zemin hazırlamak arzusundadır.

Bununla birlikte her ne kadar, ileride göstermeyi umduğum üzere, dönem itibariyle Kemalizm siyasetin kutsallaşmasının bir örneği ise de, elbette sadece buna indirgenemez. Diğer bir deyişle siyasetin kutsallaşması, Kemalizmin bir özelliği olmakla beraber ne onun kendisidir ne de hatta onun en önemli özelliğidir. Bu sadece Kemalizmin büyük oranda ihmal edilmiş ve üzerinde daha pek çok kereler çalışılması gereken bir yönüdür. Ortada açıklanma-

1 Nancy Lindisfarne özellikle Türk akademisinde Kemalizm söz konusu olduğunda baş gösteren isteksizliğin kökenlerini kitabında geniş bir biçimde tartışır. Ona göre Türkiye'de akademisyenler uzun süre kendilerini yönetici sınıfa dahil veya onunla ittifak halinde görmüşlerdir. Böyle olmayanlar dahi, eğitim yılları boyunca tutuculaşır. Ayrıca Türkiye gibi ülkelerde akademik kariyer şansı, pek çok durumda siyasi temkinle de irtibatlıdır. Akademik atamalar, yükselme olanakları, fonlara ulaşım gibi pek çok hususta, "kızdırılmaması gereken" bir üst düzey meslektaşlar grubu vardır. Bununla birlikte, eleştirel çalışmalar da çoğunlukla soyut, zor bir dille kaleme alınır, böylece tehlikelere karşı korunaklı kılınır. Nancy Lindisfarne, *Elhamdülillah Laikiz: Cinsiyet, İslâm ve Türk Cumhuriyetçiliği*, İletişim Yayınları, 2002, s. 50-51, 54, 94, 105. Tüm bunlar, kritik kaynaklara, izinlere, fonlara ulaşmak isteyen yabancı akademisyenlerin de bir oranda dikkat etmeleri gereken hususlardır.

yı bekleyen önemli bir malzeme vardır ve kitap boyunca yapılmaya çalışılan da bu malzemeyi, karşılaştırmalı olarak doğru bir teorik çerçeveye yerleştirme çabasıdır.

Ayrıca Kemalizm siyasetin kutsallaşmasına veya bir seküler dine indirgenemeyeceği gibi, her Kemalist de, ne 1930'larda ne de sonrasında, kutsallaşma çabasına aynı oranda iştirak etmiş değildir. Sonrasında olduğu gibi 1930'larda da bu temayülü yanlış bulan, eleştiren veya uzak durup tepkisini gösteren pek çok isim sayılabilir. Bu örneklere yer verip tartışmamak, kitabın bir eksikliği olarak değerlendirilebilir. Fakat kitabı makul sınırlar içerisinde tutabilmenin başka çaresi bulunamadığı için tartışma müteakip yayınlara ertelenmiştir.

Burada kabaca belki şu kadarı söylenebilir ki, dönemin ileride kısaca inceleyeceğimiz diğer rejimlerinde de aynı husus geçerlidir. Rosenberg ve Himmler'in mistisizmini paylaşmayan çok sayıda üst düzey Nazi, Çernişevski veya Gorki'nin görüşlerini kabule yanaşmayan bir sürü Bolşevik yönetici sıralanabilir. Bununla beraber, ihtiyatı elden bırakmamak şartıyla, bu rejimlerin içlerinde barındırdıkları farklılıkları belirtmek kadar önemli bir husus da, söz konusu rejimlerde tekrar tekrar ortaya çıkan tüm bu dinselleşme temayüllerini analiz etmeye, sınıflandırmaya ve anlamaya çalışmaktır. Bunlardan birisinin varlığı, diğerinin yokluğunu gerekli kılmaz. Diğer rejimleri bu yönleriyle de anlamaya matuf önemli bir akademik birikim şimdiden sağlanmış bulunuyor. Tek Parti dönemi Kemalist rejimini, bu anlama çabasının haricinde tutmanın doğru olmayacağını düşünüyorum.

Yine kitabı makul sınırlar içerisinde tutma kaygısı, ele alınan dönemi iki dünya savaşı arasında geçen süreyle, ama özellikle de 1930'larla sınırlamayı gerekli kılıyor. Bu dönem, siyasetin kutsallaşmasının kristalleştiği yıllara atıf yapıyorsa da, unutmamak gerekir ki bu kutsallaşma kendisini çok partili dönemde de yeniden ve farklı biçimlerde üretmeyi başarmıştır. Öyleyse bu çalışmanın tamamlayıcı bir benzeri, Türkiye'de siyasetin kutsallaşmasının İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze dek izini sürmek olacaktır. Bu dönemde şahit olunan kutsallaşma eğilimi, nihayetinde geçen yüzyılın ilk yarısındaki kutsallaştırma dalgasının, büyük oranda eğitim yoluyla şekil verdiği zihinlerin bir ürünüdür. Bununla beraber özellikle 90'lı yıllar ile beraber bu kutsallaşmanın üretici motoru, yaşanan bir dizi travmatik olayın da neticesinde, devlet olmaktan çok sivil toplum olmaya başlamıştır. Bugün de Kemalizm, devletin dayattığı bir iman olmaktan hızla çıkmakta ama sivil toplum tarafından bir kutsallık halesiyle üretilmeye devam etmektedir.

Yine de denilebilir ki Kemalizm dar manasıyla bugün artık miadını doldurmuş bir ideolojidir. Fakat farklı bir açıdan bakıldığında, son on yılda muhafazakârların Kemalizmin temel umdelerini daha önce hiç olmadığı kadar

candan benimsediğini, devletle ve onun ürettiği popülist milliyetçi söylemle kendini tamamen özdeş kıldığını, yani otoriter kalkınmacı ideolojinin, büründüğü yeni şekliyle belki de ikinci baharını yaşadığını söylemek de yanlış olmaz. Resmî ideoloji için farklı bir bağlamda "halkın yeni afyonu" diye yazan Mehmet Alkan'ın terminolojisini kullanırsak, eski afyonun bir benzerinin farklı bir ambalaj içerisinde tekrar üretildiği ve kamusal söylemin baskılanıp tektipleştirilmesinden kişi kültünün inşasına kadar, eski afyonun üretim aşamalarının takip edildiği bugünlerde, o ilk afyonun formülüne, onun içerik analizine, onun sağladığı tatmine ve yetersiz kaldığı hususlara tekrar dönüp bakmak, sadece geçmişi doğru algılamamıza yaramayacak, önümüzü de daha net görme fırsatını bize tanıyacaktır. Marx'ın analojisiyle ifade etmek gerekirse, ilk halindeki "trajedi"yi hatırlamak, bize tekrarındaki "fars"a gülümseme şansı verir, ki bu da az şey değildir.

BATI'DA SİYASETİN KUTSALLAŞMASI

Temelde bir mesele olarak seküler kavramların kutsallaşması, "seküler"in ortaya çıkışıyla doğrudan irtibatlıdır. Ortaçağ'da ve öncesinde, dinî ve seküler olarak birbirinden ayrılabilen alanlar mevcut değildir. Ortaçağ'ın sonlarından Aydınlanma'nın başlarına kadar olan dönem; "seküler"in doğum sancılarının yaşandığı, teolojinin felsefeden (ve bugün anladığımız şekliyle bilimden), büyüden ve siyasetten ayrıştığı,[1] dinin kamusal alandan vicdanlara doğru yolculuğunun başladığı, dinî çoğulculuk anlayışının boy verdiği, evrenin ve zamanın kavranışının radikal bir biçimde değiştiği, Tanrı'nın vekili olan kralların, ulusun başı haline geldiği, modern anlamıyla devletin ortaya çıktığı, ulusun tahayyül edilmeye başlandığı son derece kritik bir dönemdir.

Böylelikle, "Ortaçağ'ın sonlarından itibaren başlayan, kozmolojik, antropolojik ve teolojik bütünün parçalara ayrılması süreci sonucunda ortaya çıkan yeni kültürel sentez arayışı, Aydınlanma ile nihayet bulur."[2] Dünyanın bu şekilde büyüsünün bozulması, nominalist felsefenin Ortaçağ'ın sonlarında skolastik dünya görüşünü yıkmasından beri cevabı aranan bir soruya, yani "doğanın mı, Tanrı'nın mı, yoksa insanın mı ontik önceliği olacağı" sorusuna bu dönemin sonunda radikal bir cevap verilmesinin ifadesidir. Tartış-

1 Gerçekten de 17. yüzyıldan önce bilim ile felsefeyi veya teolojiyi veya siyaseti birbirinden ayırmanın imkânı yoktur. Düşünsel planda da olsa bilimin teolojiden ayrılması Galileo ile, felsefenin teolojiden ayrılması Descartes ve Locke ile, hukukun teolojiden ayrılması Grotius ve Pufendorf ile, egemenlik kuramının teolojiden ayrılması ise Hobbes ile, hep bu yüzyıl içinde gerçekleşir.

Louis Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, Yale University Press, 2004, s. 1.

ma, Aydınlanma'nın Tanrı'yı denklemden çıkarmasıyla nihayet bulur.[3] Tanrı'nın denklemden çıkarılmasıyla birlikte, geriye kalan iki değişken (doğa ve insan) Tanrı'ya atfedilen özellikleri de kendilerinde toplayacaklardır.[4]

İnançsızlığın Batı'da, "marjinal bir tavır olmaktan çıkıp hâkim kültürel ses olmaya başladığı"[5] bu 200 yıl boyunca din/ruhban karşıtı hareketin kendi azizleri, kendi ritüelleri, kendi eskatolojisi oluşacaktır. Zaten biraz da bu yüzden Adorno ve Horkheimer'a göre Aydınlanma "tektanrıcılığın sekülerleşmiş biçimidir" [6] Bu süreci takip etmek için Aydınlanma'nın en din karşıtı renge büründüğü ülkeye, Fransa'ya yoğunlaşmak doğru olur.

Aydınlanma'nın büyü bozumu ve tekrar büyülenmesi

Başlangıçta Aydınlanma Fransası'na hâkim rengini veren, Katolik Kilise'nin deist eleştirisidir. Bu Fransa'nın özgün kontekstinde şu anlama gelir: Katoliklikten nefret et, ama Tanrı inancını koru. Voltaire (1694-1778) ve Rousseau (1712-78) deist kampın önde gelen iki ismidir.[7] Oysa onlardan bir kuşak sonra, yani yüzyılın ortasından itibaren, gerçek manada ateist[8] olarak sınıflandırılabilecek isimler de Aydınlanma salonlarında boy göstermeye başlarlar.

Bunlar arasında en ünlüleri kuşkusuz La Mettrie (1709-1751), Baron d'Holbach (1723-1789) ve Helvétius'tur (1715-1771). Bu yazarların ortak özellikleri, aşkın olanın tamamen reddidir. Bunun Hıristiyanlığın Tanrı'sı olması ile "Doğal Din"in "Yüce Varlığı" olması arasında bir fark yoktur.[9] Aşkın olanın reddi, mantıki temellerine esas itibariyle, d'Holbach'ın *Système*

3 Michael Allen Gillespie, *The Theological Origins of Modernity*, University of Chicago Press, 2008, s. 270.

A.g.e., s. 274.

Alister E. McGrath, *The Twilight of Atheism: The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, WaterBrook Press, 2006, s. 1.

Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Kabalcı, 2010, s. 155.

Émile'de anlatıldığı şekliyle Rousseau'ya göre "doğal din", ahlâk kurallarına uymaktır. Bir diğer deist düşünür Voltaire de, bir dine inanmasa da, bir ilahi varlığa samimiyetle inanır. Ona göre "eğer ilahi bir zihin onları tanımlayıp yerleştirmemiş olsaydı, doğa nasıl olur da matematik kurallarını takip edebilirdi ki?" Dupré, *The Enlightenment...*, s. 251.

İnsanoğlu, kendi otonomisine olan inancının nihai ifadesini, bu yeni dönemle birlikte önce mümkün, sonrasında ise tercihe şayan olan *ateizm*de bulur. McGrath, *The Twilight...*, s. 220. Gerçekten de 18. yüzyıla girerken hemen hiç rastlanmayan inançsızlık, aynı yüzyılın sonunda Fransa'da bir Aydınlanma aristokratının tipik özellikleri arasına girecektir. Jacqueline Russ, "18. Yüzyılda Fransız Düşüncesi", *Felsefe Tarihi, c. 3: Aklın Zaferi* içinde, der. Anne Baudart ve diğ., İletişim Yayınları, 2012, s. 17. John Henry ateizmin başlangıcı için 17. yüzyıl başını verse de, örnek olarak gösterilecek bir ismin bulunmasının mümkün olmadığını da ekler. John Henry, *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*, Küre Yayınları, 2011, s. 88.

McGrath, *The Twilight...*, s. 38.

de la Nature [Doğanın Sistemi, 1770] kitabıyla oturur.[10] Bu kitap, "yirminci yüzyılda Sovyet ansiklopedisi yazılana kadar, ateizmin mevcut en kapsamlı *summası* olmayı sürdürecektir."[11]

Bu dönemde Thomas Woolston tarihte ilk kez (1733), "yaklaşık 1900 yılında" Hıristiyanlığın tamamen yok olacağını iddia eder.[12] Bu kehaneti, sonrasında yüzlerce benzeri takip eder. Oysa ne din yok olacak ne de seküler yapılar din benzeri ikameler üretmekten kurtulabileceklerdir. Bu, insanın bir özne olarak otonomisini kazanmasını sağlayan araçların bizatihi kendilerinin kutsallaşma sürecidir.

Gerçekten de Aydınlanma ilerledikçe, Voltaire'in aklın zaferi ile müjdelediği insanoğlu, ilginç bir biçimde "kutsal"la arasına mesafe koymayı reddetmekte, ama "kutsal"ı da geleneksel formlarında kabul etmekten sakınmaktadır. Yani dünyanın büyüsü bozulmamakta, dünya tekrar büyüye bürünmektedir (*reenchantment*). Bu süreçte Aydınlanma, dinin aşkın yönlerini transfer etmek hususunda hiç de çekingen davranmaz.[13] Dönem boyunca, "insanlık haline içkin mit üretici ruh son derece canlıdır ve 18. yüzyıl, sadece delil ölçütünü ve tapınma yönünü değiştirmesi anlamında 'aydınlanmıştır.'"[14] Aydınlanma, eski dinin yerini boşaltmış, ama boşalan yerin yeni baskı modelleri ile, "sözde dinlerle" dolmasının önüne geçememiştir.[15] Bu sözde dinlerin[16] kurucu kategorilerini incelemek ve büyülenmelerini açıklamak için en iyi seçenekler *akıl*, *bilim*, *insan*, *ilerleme* ve *doğa* olarak öne çıkar.

Bu dönemde akıl, Tanrı'yı ve dini anlamlandırmada giderek ön plana çıkar ve sonrasında kendisi de dinselleşir. Artık "birçok düşünür için Tanrı, Yüce Varlık, aklın nihai noktada toplanması olarak" kabul edilir olmuştur.[17] Aklın dönem sonunda kazandığı prestij ve kutsiyet öyle bir noktaya varır ki, ateistler bile ileride göreceğimiz üzere, bir "Akıl Dini"ne hayat verme ihtiyacı hissederler.

---

10 O, "Newtoncu felsefeyi sekülerleştirir" ve "Katolik müminlere karşı bir silaha" dönüştürür. Stephen Toulmin, *Kozmopolis: Modernite'nin Gizli Gündemi*, Paradigma Yayınları, 2002, s. 194.

11 Dupré, *The Enlightenment*..., s. 32, 265.

12 Rodney Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, der. Ali Köse, Ufuk Kitapları, 2002, s. 34.

13 Gillespie, *The Theological*..., s. 274.

14 Ludwig Gelot, "On the Theological Origins and Character of Secular International Politics: Towards Post-Secular Dialogue", doktora tezi, Aberystwyth University, 2009, s. 200.

15 Dupré, *The Enlightenment*..., s. 16.

16 Kitap boyunca "din" tamlananının anlamlı olabilmesinin gerek şartının, dinin işlevselci tanımının esas alınması olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten de "seküler din", dini ancak belirli bir biçimde tanımlarsak anlamlı olabilir; bu da şu ya da bu şekilde "işlevselci" bir tanımı gerekli kılar. İşlevselci tanım en basit haliyle, dini, "dindarların neye inandıklarına göre değil, onların nasıl inandıklarına (yani inancın o kişilerin hayatında oynadığı role) göre" tanımlamaktır. William T. Cavanaugh, *The Myth of Religious Violence*, Oxford University Press, 2009, s. 106. Kieron O'Hara, *The Enlightenment*, One World, 2010, s. 10.

Akıl, Tanrı'nın yerini aldıkça, onun taşıyıcısı olan insanın da kutsallaşması şaşırtıcı olmaz. 19. yüzyılda bu kutsallaşmayı en ileri noktasına Comte ve Feuerbach taşıyacaksa da, Aydınlanma'nın sonlarına doğru artık pek çok düşünür, "insanoğluna yarı tanrı" muamelesi yapmaktadır. Bu özellikle, "'insanlar kendi başlarına sınırsız değerde gayelerdir' diyen Kant'ta açığa çıkar."[18]

Bilim bağlamındaysa bu süreç esasen 1680-1715 arasında ilk işaretlerini verir. Daha o dönemde bile, bilim adeta "bir put, bir mit olmuştur" Mesela Anthony Collins (1676-1729) 18. yüzyılın başında "hür düşünürlerin mabedini, kendi seçtiği azizlerle" donatır.[19] Bilime tapınmanın dozu, Aydınlanma'nın başından sonuna doğru kademe kademe artar. Aydınlanma'nın özellikle üçüncü ve son kuşağı ile beraber, artık "bilimsel mitoloji ve materyalist metafizik" ortaya çıkmaya, Newtoncu fizik kavramları bazı materyalist filozofların elinde metafizik bir forma bürünmeye başlar.[20]

Bilime olan inanç, *ilerleme* düşüncesi ile de doğrudan alakalıdır. 18. yüzyıl boyunca artan sayıda kişi, "bilimi ilerlemenin, hatta mükemmelliğe ulaşmanın vasıtası" olarak görür.[21] Bu dönemde dinî ütopyaların yerini, bilimsel destekli ve bu yüzden de en azından daha gerçekçi gözüken ütopyalar almaya başlar.[22] İlerleme, "iyiye doğru bir gelişmeyi, ama aynı zamanda dinsel bir umudu" da içinde barındırır.[23] Tarihi, insanın aklını kullanıp özgür bir dünya yaratacağı bir süreç olarak gören bu modern anlayış, hepsi 18. yüzyıl düşünürü olan isimlerce (Vico, Montesquieu, Voltaire, Gibbon, Herder, Turgot ve Condorcet) şekillendirilmiştir. Tüm bu yazarlarca ima edilen şey, "tamamen akli ve seküler bir dünyanın, bir *dünya cennetinin* gerçekleşmesidir".[24]

---

18 Gillespie, *The Theological...*, s. 25. "Kant gibi düşünürler, aklın taşıyıcısı olan insanın, sağladığı faydanın üstünde ve ötesinde saygıya layık bir varlığın karakteristiğini üstlendiğini" yazarlar. "Bireyin bu kutsanmasına", Durkheim sonraları, "culte de l'homme" [insan kültü] ismini verecekti. Bronislaw Szerszynski, *Nature, Technology and the Sacred*, Blackwell, 2005, s. 96.

19 Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Ötüken, 1999, s. 278-281, 339.

20 Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation, C. 1: The Rise of Modern Paganism*, W. W. Norton, 1995, s.17-18 ve Ian G. Barbour, *Bilim ve Din*, İnsan Yayınları, 2004, s. 114.

Brian Dolan, "The Enlightenment", *Encyclopedia of European Social History*, c. 1 içinde, der. Peter N. Stearns, 2001, Charles Scribner's Sons, s. 181.

22 Dupré, *The Enlightenment...*, s. 336-337.

23 Reinhart Koselleck, *İlerleme*, Dost, 2007, s. 12.

24 Gillespie, *The Theological...*, s. 281. "On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda din önemini genellikle kaybettiyse, bunun nedeni, İlerleme'nin bir tür yeryüzü cenneti vaat etmesidir. Bu yeryüzü cenneti, o sırada hayatta olanlar için değilse de, onların ideallerini gerçekleştirecek torunlarının döneminde" yaşanacaktır. Robert Heilbroner, *Gelecek Vizyonları*, Cep Kitapları, 1996, s. 121. Condorcet'ye göre bu seküler cennette insanlar öyle uzun yaşayacaklardır ki, kazalar hariç artık neredeyse ölmeyeceklerdir. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation, c. 2: The Science of Freedom*, A. A. Knopf, 1969, s. 120. Benjamin Franklin de bir yüzyıl erken doğduğu için hayıflanır. Ona göre kısa süre sonra "tüm hastalıklar ya engellenecek ya da tedavi edilecek"tir, yaşam süresi antedeluvien (Nuh tufanı öncesi) standartları bile geride bırakacaktır. Dolan,

Bunların yanı sıra aslen "18. yüzyıl Fransız düşüncesinin anahtar" sözcüğü "doğa"dır.[25] Tanrısal güçlerle birlikte tasavvur edilen doğa, kendisine sığınılan, kendisinden umulan, kendisiyle düşüncelere hatta inançlara meşruiyet sağlanandır. Bu yüzyılda "kim kendini haklı çıkarmak isterse" doğadan dem vurur, onu kendi yanına çekmeye çabalar.[26] "Tanrı'nın çıkarıldığı her noktaya", ona mukabil ve "insan için iyi olan her şeye mündemiç" bir doğa idesi yerleştirilir.[27] Doğa bu yüzyıl ile birlikte "oluş halinde bir enerjidir, üretmekten bezmeyen bir kaynaktır. Tanrısal inayete bağlı bir güç olmaktan çıkıp en üstün irade haline geldiğinden, hiçbir hükümdarlık onu aşamamaktadır."[28] "Kutsallaşmış doğanın yeni rahipleri ise, Newtoncu bilim adamları ve aydınlanmış filozoflar" olacaktır.[29]

Bu tarz bir "doğa" anlayışının etkileri en açık haliyle, d'Holbach'ın *Système de la Nature*'ünde [Doğanın Sistemi] görülür. Bu en meşhur materyalist düşünürün "doğa" tasavvuru, baştan sona "aşkın prensiplerin atfedildiği" bir bütündür. Onunla birlikte artık, "deterministik sistem içine, gizli bir teoloji" sızar. Doğa şahsiyet kazanır, ilahi niteliklerle donanır ve kendi seçtiği hedefe doğru hareket etme gücüne kavuşur. D'Holbach'ın doğası "ezelidir, kapsayıcıdır, örgütleyicidir ve hareketin tek kaynağıdır" Sınırsız güç sahibidir, düzenini kendisi üretir. "Her şeyi içerir, yaratıcıdır." "Evet belki madde, Tanrı'ya atfedildiği gibi akıllı değildir", ama zaten aklın kendisi de "dinamik bir güç kaynağı olarak maddenin soyut niteliğinin kişileştirilmesinden" ibarettir.[30] D'Holbach'ın bu "yeni Tanrı"ya yakarış şekli dikkat çekicidir:

> Ey Doğa! Tüm âlemlerin Hâkimi. Ve siz, onun tapılası kızları erdem, akıl ve hakikat. Ebediyen bizim tek ilahlarımız olunuz... Göster bize ey Doğa, insanın sana bakarak düşlerini kurduğu mutluluğa ulaşmak için ne yapması gerektiğini.[31]

"The Enlightenment", s. 187. Ayrıca bkz. Eric Voegelin, *From Enlightenment To Revolution*, Duke University Press, 1975, s. 134.

25 Jacqueline Russ, "18. Yüzyılda Fransız Düşüncesi"..., s. 19. Fakat elbette bu sadece Fransa'ya özgü değildir. Mesela Shaftesbury (1671-1713) de, tıpkı sonrasında d'Holbach'ın (1723-1789) yapacağı gibi tabiatı bir tanrı olarak tasvir eder ve ona yakarır. Gelot, *On the Theological*..., s. 201. Ayrıca bkz. Jean Starobinski, *Özgürlüğün Icadı ve Aklın Amblemleri*, Metis Yayınları, 2012, s. 132.

26 Starobinski, *Özgürlüğün Icadı*..., s. 105.

27 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, 1997, s. 57.

28 Starobinski, *Özgürlüğün Icadı*..., s. 132.

29 Bernhard Giesen, "Cosmopolitans, Patriots, Jacobins, and Romantics", *Public Spheres and Collective Identities* içinde, der. Shmuel N. Eisenstadt, Wolfgang Schluchter, Björn Wittrock, Transaction Publishers, 2001, s. 227.

30 Dupré, *The Enlightenment*.., s. 32-34, 265.

31 Gelot, *On the Theological*..., s. 201

Bunların yanı sıra, büyünün bozulması ve yeniden büyülenme süreçleri, siyasi alanda da kendini hissettirir. Bu yeni siyasi kutsallığın taşıyıcıları da, bu dönem boyunca modern anlamlarına kavuşurlar. Dönemin sonlarında, "kamusal söylem tarafından üretilen genel irade, karşı konulmaz bir aşkın siyasi referans mevkii almakla, Tanrı'nın kelamının yerine" geçer.[32] Özellikle Robespierre ve Saint-Just için "genel irade"nin ifade ettiği mana, geçmiş dönemde "Kilise" ve "monarşi"nin taşıdığı kutsiyetin toplamıdır.[33]

Yine Aydınlanma boyunca kralın büyüsü tamamen bozulurken, ona mukabil *vatan* ve *millet* kavramları etrafında yeni bir kutsal alan tesis edilir.[34] Bu devir teslimin bir yönünü, hanedanın yerini alan bir kutsallık kaynağı olarak *devlet*te görmek mümkündür. Uğruna ölünenin hanedan değil de "devlet" olduğu anlayışı, devletin ulusallaşması sürecinin yaşandığı 1700-1850 arasında tam anlamıyla teşekkül edecektir; çünkü bu tarihten itibaren artık savaşlar hanedan çıkarları adına değil, ulusal çıkarlar adına yapılmaya başlayacaktır.[35] Bu sürecin sonunda hükümdarın kendisi artık "devletin baş hizmetkârı" olarak tasavvur edilmeye başlayacaktır.[36]

Artık mesela 1755'te Abbé Coyer'in (1707-1782) yapacağı gibi "vatan"ın ne kadar iyi bir "tanrı" olduğundan bahsedilebilmektedir.[37] Böylece 1780'lerde "vatan" ve "millet" "müthiş bir sembolik güce ulaşır ve Fransız siyasal kültürünün düzenleyici merkez kavramları halini alır."[38] Sonuçta kralın kendisi bile, hayatını kurtarmak için onların kutsallığının gölgesine sığınmak zorunda kalacaktır. 1792'nin 20 Haziran günü sarayı basılan XVI. Louis, halkı yatıştırmak için, devrimin kutsal simgelerinden birini, kırmızı bo-

---

32 Bernhard Giesen, "Tales of Transcendence: Imagining The Sacred in Politics", *Religion and Politics* içinde, der. Bernhard Giesen, Brill, 2005, s. 120.

Richard Landes, *Heaven on Earth The Varieties of the Millennial Experience*, Oxford University Press, 2011, s. 275.

34 Vatan, devlet ve millet gibi kavramlar, elbette Aydınlanma'nın bir icadı değillerdir. Fakat Aydınlanma ile birlikte bu kavramlar farklı anlam zenginliklerine açılırlar ve gittikçe güçlenen bir otoriteye sahip olurlar. 17. yüzyılın sonuna kadar, Fransızlar bu kavramların anlamlarını tartışan siyasi yazılar kaleme almış değillerdir. Yaygın olarak bilindikleri dahi şüphelidir. Marki Argenson 1754 yılında şu gözlemi paylaşır: "Daha önceleri hiç Devlet ve Millet isimleri bugünkü kadar anımsanmazdı. Bu iki kelime XIV. Louis zamanında hiç telaffuz edilmiyordu ve ne anlama geldiklerini de pek az kimse bilebilirdi." Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads To Modernity*, Harvard University Press, 1992, s. 158-159. Ayrıca daha önce kimse bunların "kraldan üstün veya hatta açık bir biçimde ondan ayrı bir otoriteye" sahip olduğu iddiasını da dillendirmemiştir. David Bell, *The Cult of the Nation in France: 1680-1800*, Harvard University Press, 2003, s. 10.

35 Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa'da Devletlerin Oluşumu*, İmge, 2001, s. 310.

36 Gianfranko Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 94-96.

37 Emilio Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, 1996, s. 1.

38 Bell, *The Cult of*..., s. 12. Buna mukabil, 1771'e kadar, "vatan" ve "millet"ten daha güçlü bir kavram olan "kamuoyu", Devrim'e kadar olan süreçte, bu iki kavram aleyhine güç kaybedecekti. *A.g.e.* s. 71

neyi başına geçirir.[39] Fakat artık bu bile onu kurtarmaya yetmez. Eski kutsal (kral), yeni kutsallaşan kavramlar uğruna kurban edilmelidir. Zaten kralı yargılayan mahkemeye başkanlık edenle, sonrasında vatan dininin (*la religion de la patrie*) tesis edilmesini savunacak olanın aynı kişi (Bertrand Barère) olması da çok manidardır.[40]

Fransız Devrimi: Kutsiyet naklinden seküler dine

Fransız Devrimi, genelde din, özelde ruhban karşıtı tutumu ve verili dine karşı paralel bir seküler maneviyat yaratma çabası ile, kendisini takip edecek tüm devrimlerin ana laboratuvarı işlevi görmüştür. Devrimin yeni seküler maneviyat odakları yaratma süreci, onun Katoliklik karşıtlığıyla el ele ilerler. Aydınlanma'yla beraber başlayan, kralın kutsallığının seküler ikameleri Devrim esnasında zirvesine ulaşır. Greenfeld'in ifadesiyle:

> Bazı açılardan tahta geçirilen millet, Tanrı'ya, öncülünden [kraldan] bile daha çok benziyordu. Nihayetinde etten ve kemikten bir varlık olan kraldan farklı olarak Fransız milleti, tıpkı Tanrı gibi, bir soyutlamaydı. O en üst rasyonel varlıktı, kendisine tapılıyordu fakat sonuç itibarıyla tanımlanmıyor ve böylece de olması gerektiği gibi gizemini muhafaza ediyordu. Katolik bile olsa, tektanrılı bir toplumda iki tane tanrının var olması düşünülemezdi. Bu yüzden yeni kültün varlığı, eski olanın yıkılmasını gerektirmekteydi.[41]

Böylece Kilise karşıtlığının dozu ve ikame kutsallık teşebbüsleri de her geçen yıl biraz daha artar. 1791'de dinî özgürlükler, ertesi yıl boşanma hakkı tanınır, evlilik laikleştirilir. Kamusal alanda dinî seremoniler ve gösteriler yasaklanır.[42] Hatta 1791 Anayasası'yla İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi", bir milli ilmihal halini alır ve ona iman edilmesi emredilir. Anayasa'yı kabul eden Meclis, "Bütün komünlerde, anavatana bir kurban taşı dikilmesi

---

39 Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Imge, 2010, s. 216.

40 1794 tarihli raporunda Barère, Katolikliğin yerini alacak bir devlet dininin ("vatan dini") kurulmasını ve eğitimin onun ilkeleri doğrultusunda yapılmasını önerir. Barère'e göre Cumhuriyet, genç vatandaşlarıyla şu anlaşmayı yapabilmelidir; "bırakın ilk yıllarınızda sizi aileniz irşat etsin, fakat aklınız geliştiği andan itibaren, sizin üstünüzdeki haklarımı gururla talep ederim. Siz vatan için doğdunuz, ailelerinizin gururlanması veya tahakkümü için değil." Leo Gershov, "Barère, Champion of Nationalism in the French Revolution", *Political Science Quarterly*, c. 42, sayı 3, Eylül 1927, s. 427. Ecole de Mars, Haziran 1794'te gerçekten de kurulacak ve öğrenciler hem askerî bir eğitim alacak hem de cumhuriyetçi erdemlerle donatılacaklardı. Okul, Robespierre'in düşüşünü müteakip, aynı yıl içinde kapatıldıysa da, öğrencileri vasıtasıyla Fransa'ya olan etkisini sürdürür.

41 Greenfeld, *Nationalism* ..., s. 167.

42 Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France and Turkey*, Cambridge University Press, 2009, s. 140; Jean Baubérot, *Histoire de la Laicité en France*, PUF, 2000, s. 10-12.

ve üzerine de Haklar Beyannamesi'nin ve 'Vatandaş vatan için doğar, vatan için yaşar ve vatan için ölür' yazısının kazınmasını" emreder. Artık askerlerin mezar taşına "Mort pour la patrie" (Vatan uğruna öldü) yazılmaktadır.[43] 1792'de Yasama Meclisi'nden, "dinî giysilerin yasaklanması" kararı çıkar.[44] Aynı yıl yine Yasama Meclisi'ne sunulan "Ajitatörlerin Dilekçesi"nde ise şöyle denilecektir: "Vatan imajı, tapılmasına müsaade edilen tek ilahtır."[45]

Artık Fransa'da bir "dinî dönüşüm" vuku bulmaya başlamıştır.[46] Bu dönüşümü veya bir başka ifadeyle kutsiyet naklini[47] her alanda izlemek mümkündür. Mesela 1793-1805 arası yürürlükte kalan yeni takvimin başlangıcı Cumhuriyet'in kendisidir; İsa'nın doğumu değil. Hıristiyanların Pazar gününü kutlamalarının önüne geçmek için, her ayın onuncu günü tatil olmakta ve yıl sonundaki beş gün milli bayram ilan edilmektedir.[48] Yine mesela XV. Louis'nin inşasını başlattığı Sainte-Geneviève Kilisesi, 1791 Nisanı'nda "vatan mabedi" (*temple de la patrie*) olarak sekülerleştirilir.[49] Artık burası devrimin *büyük adamlarının* ebedi istirahatgâhı, *Panthéon* olacaktır. *Panthéon*'un avlusundaki heykellerde ise artık yeni dönemin kutsalları, "felsefe, hukuk, iktidar, vatan, özgürlük ve eşitlik" temsil edilmektedir.[50]

Bunlara ek olarak, 1789-1799 arasında Fransa genelinde, koreografisi dikkatlice tasarlanmış bir şekilde yüzlerce bayram düzenlenir.[51] "Bayramlar ka-

43 Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir* in: *Batı Siyasal Düşüncesinde Ulusalcılık Tasavvuru*, Iz Yayınları, 2010, s. 70-71.

44 Agaoğulları, *Ulus Devlet*..., s. 269.

45 Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Routledge, 2009, s. 77; Bell, *The Cult of*..., s. 38.

46 Baubérot, *Histoire*..., s. 14.

47 Fransız Devrimi bağlamında "kutsiyet nakli" kavramı için bkz. Lynn Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, University of California Press, 1984.

48 Hayes, *Milliyetçilik*..., s. 71. Barère'in dediği gibi, Fransa'da her şey yeni olmalıdır ve bugünden itibaren tarihlendirilmelidir. Bell, *The Cult of*..., s. 156.

49 Birçok isim önerisinden sonra, Roma tanrılarına adanan yerin isminde, yani *Panthéon*'da karar kılınır. McGrath, *The Twilight*..., s. 43.

50 Darrin M. McMahon, *Enemies of the Enlightenment: The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity*, Oxford University Press, 2001, s. 84. 1791 Temmuzu'nda Voltaire'in *Panthéon*'a nakli, devrimin, klasik anlamda dinî katılımın olmadığı ilk bayramdır ve bu haliyle, "yemin etmiş ruhbanların" bile tepkisini çekecektir. Mona Ozouf, "Revolutionary Religion", *A Critical Dictionary of the French Revolution* içinde, der. François Furet ve Mona Ozouf, Harvard University Press, 1989, s. 563. "Bu *filozofların* kralı şimdi bir aziz olarak kutsanıyordu. Ondan arta kalanlar, bir zamanlar Tanrı'nın şanına adanan büyük bir yapı olan, seküler bir türbeye konuyordu. Bu öyle bir saygısızlık ve provokasyondu ki, Devrim'in bazı destekçileri bile, olan biteni anlamakta güçlük çekiyordu. Ulusal Meclis'e 'anayasanın dostları' tarafından verilen bir dilekçede, 'içindeki herkesin tanrı olduğu ama Tanrı'nın olmadığı' bir mabet dikmenin mantığı sorgulanmıştı." McMahon, *a.g.e.*, s. 84.

Bell, *The Cult of*..., s. 165. Geçit törenleri, müzikleri ve söylevleri ile Fransız Devrimi'nin resmî bayramları, müteakip "tüm milliyetçi mitinglerin ve gösterilerin" temelini teşkil edecektir. Barbara Ehrenreich, *Sokaklarda Dans: Kolektif Eğlencenin Bir Tarihi*, Versus, 2009, s. 247-249.

tılımcılarına, onların kendi devrimlerinin mitsel kahramanları olduklarını" hatırlatmaktadırlar.[52] Devrim ilerledikçe bu bayramlarda, "özgürlük kurbanları kültü" ağırlığını hissettirecek ve Le Peletier, Chalier, Marat, Bara ve Viala (hepsi "1793 cumhuriyetçi mücadelesinin genç kahramanları") aracılığıyla "cumhuriyetçi rejim-sevgisi" aşılanacaktır.[53] Ayrıca bu isimler etrafında bir "büyük adamlar kültü" de oluşturulmaya başlamıştır. Bu kült inşa edilirken, neredeyse tamamen, Katolikliktekı azizler kültü taklit edilmektedir.[54] Böylece kısa süre zarfında artık büyük adamlar kültü, "bir nevi ikame Hıristiyanlık" halini alacaktır.[55]

1793 sonbaharından itibaren, özellikle Terör ile birlikte şiddet etkisini arttırır (tüm dönem boyunca yaklaşık 3.000 rahip giyotine gönderilecek, bütün Kilise topraklarına el konulacaktır)[56] ve Katoliklerin yanı sıra Protestan ve Yahudileri de hedef almaya başlar.[57] Şiddet aslında bir başka şeyin ifadesidir; maneviyat dünyasında bir değişim olmaktadır. Artık yeni bir din, tüm özellikleriyle ("dogmalar, bayramlar, mitoloji, azizler, tapınaklar...")[58] birlikte ortaya çıkar.[59] Bu seküler din, Notre Dame Katedrali'ndeki akla tapınma ayini"yle zirvesine ulaşır. Notre Dame'daki ayinden üç gün önce, Paris Katolik Piskoposu, "Hürriyet ve kutsal eşitliğe ibadetten başka hiçbir toplu ibadetin artık kalmaması gerekir" açıklamasıyla, Hıristiyanlıktan irtidat eder. Artık "Akıl Dini", kendini dayatmaktadır.[60]

---

52 Hunt, *Politics, Culture*..., s. 28.

53 Gérard Maintenant, *Jakobenler*, İletişim Yayınları, 1984, s. 130-131.

54 Bell, *The Cult of*..., s. 119-120. Hatta o kadar ki 1789'da "Manuel'in *Fransız Yılı*, senenin her günü için bir Fransızın ismini öneriyordu." *A.g.e.*, s. 119.

"Cordeliers grubu Marat'nın kalbini Paris sokaklarında taşıyıp 'Isa'nın kalbi, Marat'nın kalbi' diye bağırıyordu. Jakoben vaiz, Devrim şehidinin cennette üç renkli bayrakla haşrolunacağını söylüyordu." Bell, *The Cult of*..., s. 120.

56 Kuru, *Secularism and State*..., s. 139.

57 Baubérot, *Histoire*..., s. 14.

58 Josep R. Llobera, *Modernliğin Tanrısı: Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, Phoenix, 2007, s. 157.

59 Bu yeni din, tarihsel dini taklitten kaçınmaz. Fransız Devrimi'nin kutsallaştırmalarında üçlemeye/teslise hep dikkat edilmiştir (üç renkli bayrak veya özgürlük-eşitlik-kardeşlik gibi). Ali Yaşar Sarıbay ve Süleyman Seyfi Öğün, *Bir Politikbilim Perspektifi*, Asa, 1998, s. 96. Fakat taklit çok daha geniş bir alana yayılır. Baubérot'nun ifadesiyle: "Ant, yeniden oluşturulan topluma törensel katılımı sağlıyordu, reddedenler bir 'sivil aforoza' maruz kalıyorlardı. Oysaki sivil andı içen bir yabancı, vatandaş olabiliyordu. Haklar Beyannamesi (On Emir gibi) 'vatan sunağına' bırakılmış iki tablete kazınmıştı. Burada 'bayramın başkanı, tıpkı papazın kutsal ekmek kabını (*ostensoir*) kaldırışı gibi, onları ellerinde havaya kaldırıyor ve onları, günün geri kalanında onlara perestiş etmeye razı kalabalığa sunuyordu.' 'Devrimci fanatizm' tıpkı dinî benzeri gibi, insanı tamamen kuşatıyordu. Katolik Kilisesi'ndeki vesile olma kavramı da ('Kilise dışında kurtuluş yoktur'), devrimcilerin 'kurumların, insanların selameti üzerindeki sonsuz gücüne' besledikleri imana karşılık geliyordu." Baubérot, *Histoire*..., s. 14.

"'Ezeli akıl dini, bağımsız ve aydın bir ulusun tek değeridir': Konvansiyon'a, buna benzer yüzlerce dilekçe yollanıyordu. Paris'te, Notre-Dame'da 'Akıl tanrıçası bayramı' kutlandı. Şehirler,

Hébert-Chaumette grubunun kanatları altında gelişen "Akıl Dini"nin uygulamaları arasında, Fransa'daki birçok kiliseyi "Akıl Tapınakları"na çevirmek de vardır. Notre Dame'daki bayram esnasında kilisenin altarı yerine bir özgürlük altarı konacak, katedralin kapılarına "Felsefeye" yazısı kazınacak ve canlı bir kadın tarafından temsil edilen "Akıl Tanrıçası" sahneye çıkarılacaktır. Hébert-Chaumette grubunun önde gelen isimlerinden Anacharsis Cloots seremoniyi şöyle özetler: "Tek bir Tanrı var, *Le Peuple* [Halk]" Sonrasında bu seremoniyi, taşradaki pek çok benzeri takip eder. Uygulandığı her yerde, temel senaryo az çok aynıdır; buna göre: "Bir kadın, fanatizm karşısında galip" gelir, "onun nurani ortaya çıkışı, gölgelerin ve canavarların kaçmasına" sebep olur. Sahnelenen bu oyun, "sonraları 'Akıl Dini' denilecek şeyin kalbini" oluşturan şeydir.[61]

Bu yeni seküler dinin ömrü çok uzun olmaz. Ateist Hébert-Chaumette grubu ile deist Robespierre'in gireceği iktidar mücadelesi, ilk grubun giyotine gönderilmesiyle sonuçlanır.[62] Böylece resmî olarak 10 Kasım 1793'te ilan edilen "Akıl Dini", 7 Mayıs 1794'te yürürlükten kaldırılır.[63] Robespierre'in Mayıs 1794'te çıkarttığı kararnamede "Fransız halkı, Yüce Varlık'ın varlığını ve ruhun ölümsüzlüğünü tanır" denilmektedir. Fakat elbette "Akıl Dini"nden Hıristiyanlığa dönmek de söz konusu değildir. Nihayetinde "Akıl Dini"nin yerini "Yüce Varlık Dini" alır. Üstelik bu yeni din de, "Akıl Dini'nin dekor ve ritüellerini" bu sefer kendisi kullanmaktan çekinmeyecektir.[64] 8 Haziran 1794 tarihinde (ki Paskalya tatiline denk geliyordu) kutlanan, "Yüce Varlık Bayramı", o zamana dek yapılanların en görkemlisidir.[65] Bu bayram esnasında her türlü detay (küçük kızların saçlarını toplama şekillerinden, gül öbeklerinin nereden bağlanacağına kadar) öncesinde talimatlarla belirlenmiştir.[66] Bayram esnasında Robespierre, yeni dinin "başrahipliğine" soyunur.[67] Bayram töreninde, elinde bir meşale taşıyan Robespierre, gök mavisi bir elbise ile tıpkı Musa gibi, yapay bir dağdan inecek[68] ve üç uzun söylev verecektir.

---

kasabalar ve köyler (ki dinî olan yer isimlerinin hepsi kaldırılmıştı) bu örneği takip edeceklerdi... Bu dindarlık biçimleri, topluluğun ortak, temel ve kutsallaşmış değerler etrafında ritüelleşen toplantılarına kapı aralıyordu." Baubérot, *Histoire...*, s. 15. Yine bu dönemde, yeni inancın militan destekçilerinden bir diğeri olan Joseph Fouché'nin emriyle mezarlıklardaki heykel ve haçlar kaldırılacak ve mezarlıkların girişine "Ölüm sonsuz bir uykudur" yazılacaktır.

61 Ozouf, "Revolutionary Religion", s. 564. Ayrıca bkz. Starobinski, *Özgürlüğün İcadı...*, s. 95.

62 Hayes, *Milliyetçilik...*, s. 62.

63 McGrath, *The Twilight...*, s. 45.

64 Baubérot, *Histoire...*, s. 15.

65 Bell, *The Cult of...*, s. 165.

66 Ehrenreich, *Sokaklarda Dans...*,

67 Aliağaoğulları, *Ulus Devlet...*

68 Bell, *The Cult of...*, s. 167

Robespierre'in idamından sonra, devletin geleneksel din ile ilişkileri bir nebze düzelse de, yeni din arayışları sona ermez. Hiçbir zaman Yüce Varlık Dini'nde olduğu gibi, devletin tüm gücünü arkalarına alamayacaklarsa da, bunlar içerisinde Eylül 1796'da ilan edilen "Théophilanthropie" en kayda değer girişim olarak öne çıkar. Bu yeni hareket, okullar açar ve Paris'in 19 kilisesinde inancını hayata geçirme izni alır.[69] 1797'den itibaren Direktuvar tekrar eski baskı politikalarına dönüş yaptığında ise 1798'den itibaren resmî olarak "culte décadaire"i yürürlüğe koyar.[70] Nihayetinde kendisi de bir zamanlar Mısır'da yeni bir din kurmaya niyetlenmiş Napolyon'un[71] iktidarında Kilise ve devlet arasında bir ateşkes anlaşması hüviyetinde olan Konkordata ve 1802'de tanınmış inançlar (Katoliklik, Protestanlık ve sonrasında Yahudilik) sistemi yürürlüğe girer.[72]

Devrimi din olarak okumak ve sivil din

Aslında Fransız Devrimi'ni, onun bir kısmını din kategorisi içerisinde ele almak veya onun temelde bir iman meselesi olduğunu savlamak son derece yaygın bir analiz tarzıdır.[73] Pek çok örnek içerisinden rastgele ikisini seçmek gerekirse, mesela Josep R. Llobera tüm bu kutsiyet nakli örneklerini "yeni bir dinin bütün ıvır zıvırı"[74] şeklinde tanımlarken, Crane Brinton, Jakobe-

69 *Théophilanthropie* dininin toplantılarında, Kitab-ı Mukaddes anlatısının yerini bilimsel ve felsefi nutuklar alır. İlginç bir biçimde Kur'an da, bu dinin vaazlarında başvurulan kaynaklardan birisidir. Bu din için bkz. Martyn Lyons, *France Under The Directory*, Cambridge University Press, 1975, s. 110-112.

70 Baubérot, *Histoire...*, s. 16. Buna göre Noel, Paskalya gibi Hıristiyan bayramların yerine devrimci bayramlar konulacaktı. 1798'de çıkan ve konuyu düzenleyen kanun, 1800'e kadar yürürlükte kaldı.

Daha sonra bu deneyimi şöyle anlatır: "Bütün rüyalarımı gerçekleştirmenin yolunu gördüm. Bir din kurabilirdim. Kendimi, başımda türbanla bir file binmiş Asya yolunda yürürken gördüm. Elimde, arzularıma uyması için meydana getirdiğim yeni bir Kur'an vardı. İki dünyanın da deneyimlerini birleştirebilir, tarihin tüm alanlarını kendi çıkarım için sömürebilirdim... Mısır'da geçirdiğim zaman, hayatımın en harika zamanıydı, çünkü en ideal olanıydı." Ahmed H. al-Rahim, "Whiter Political Islam and the 'Arap Spring'?", *The Hedgehog Review*, Sonbahar 2011, s. 9.

19. yüzyıl boyunca Fransa'da, din-devlet ilişkileri sürekli gerilimli olacak ve özellikle 3. Cumhuriyet döneminde katı laiklik uygulamaları yaşanacaktır. Bu gerilimli ilişkinin neticesinde ise, ironik bir biçimde, "Fransızvari laiklik anlayışı", "kimi zaman kamusal alanın fethine yönelik bir militan 'karşı din' kisvesine" bürünecektir. Füsun Üstel, *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost, 1999, s. 94-95.

73 Jean-Marie Mayeur şöyle yazar: "Michelet'den Quinet'ye, ondan Mathiez'e Fransız Devrimi bir din şeklinde yorumlanmadı mı?" Jean-Paul Willaime, "La religion civile à la française", *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*, sayı 6, 1985. s. 14. Yakın geçmiş itibariyle Emmet Kennedy, Mona Ozouf bunların arasında ilk akla gelenlerden ikisidir. Bkz. Michael Scrivener, *Seditious Allegories: John Thelwall and Jacobin Writing*, Pennsylvania University Press, 2001, s. 23.

Llobera, *Modernliğin Tanrısı...*

nizmin kendisini bir din olarak adlandırmakta beis görmez.[75] John Gray ise "Ütopyacılık Jakobenlerle birlikte devrimci bir hareket, modern seküler din de siyasal bir güç oldu" diye yazar.[76] Üstelik bu analiz tarzı yeni de değildir, neredeyse Devrim analizlerinin ilk zamanlarına kadar izlenebilir. Sözgelimi Tocqueville, *Eski Rejim ve Devrim*'de şöyle yazar:

> [Fransız Devrimi] bir misyonerce gayret atmosferi yarattı ve aslında, bu durum çağdaşlarının çoğunu dehşete düşürse de, bir dinî canlanışın tüm özelliklerini haizdi. *Belki onun bir çeşit dine dönüştüğünü söylemek daha doğru olur.*[77]

Durkheim bu çizgide analiz yapan bir başka ünlü isimdir. O, "89'un prensiplerine," diye yazar, "teoremler olarak değil iman vesikaları olarak inanıldı".[78] *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*'nde ise analizini daha da geliştirir:

> Toplumun kendisini tanrı düzeyine çıkarma ya da tanrılar yaratma yeteneği, hiçbir yerde Fransız Devrimi'nin ilk yıllarındaki kadar göze çarpacak biçimde olmamıştır. Gerçekten de o sırada genel coşkunun etkisi altında, Yurt, Özgürlük, Akıl gibi tam anlamıyla laik nitelikteki şeyler kamuoyunda kutsal şeylere dönüştürüldü. Kendine özgü inakları (dogmaları), simgeleri, tapınakları ve bayramları olan bir din kendiliğinden kurulmaya koyuldu. İşte bu içten gelen özlemlere, "Akıl" ve "Üstün Varlık" di i, resmî yoldan bir tür doyum sağlamaya çalıştı.[79]

Elbette bu seküler dinin oluşumunda, devrimcilerin kendilerine örnek aldıkları bir taslağın daha Aydınlanma döneminde yazılmış olmasının da payı büyüktür. Taslak Rousseau'ya aittir ve getirdiği öneri de bir "sivil din"in kurulmasıdır. Sivil din kavramını Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'in 4. kitabının 8. bölümünde anlatır. Temelde Rousseau'nun önerisi, kilisenin aşkınlığını, devletin aşkınlığına devretmektir. Böylece uygulanan inanç sivil bir din haline gelecektir.[80] Nihayetinde Rousseau'nun bu teorisi, "Fransız Devrimi'nin

---

75 Crane Brinton, "Bir Dinsel İnanç Olarak Jakobenizm", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, sayı 59, 2000, s. 19-25.

76 John Gray, *Kara Ayin*, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 42.

77 Alexis de Tocqueville, *The Ancien Régime and the French Revolution*, Cambridge University Press, 2011, s. 21. Kitapta yer alan alıntılardaki vurguların tümü, aksi belirtilmediği müddetçe, bana aittir.

78 Emile Durkheim, *On Morality and Society: Selected Writings*, University of Chicago Press, 1973, s. 35.

79 Emile Durkheim, *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, Cem Yayınevi, 2010, s. 299.

80 Jean Baubérot, "The Evolution of Secularism in France: Between Two Civil Religions", *Comparative Secularism in a Global Age* içinde, der. Cady Linell E. ve diğ., Palgrave, 2010, s. 60. Rousseau'nun sivil dininin totaliter bir yönü de bulunmaktadır. Gerçekten de o, bu sivil dine inanmayanların ülkeden sürülmesini, "dogmaları herkesin önünde kabul ettikten sonra, bunlara

yanı sıra, Batı'daki bütün totaliter rejimlere de ilham kaynağı olacak; hem aşırı sağ, hem de aşırı sol, dogmalarını *Toplum Sözleşmesi*'nde bulacaktır."[81]

Sivil dinin (her ne kadar o bu ismi kullanmamış olsa da) ilk detaylı analizi için Durkheim'ı beklemek gerekir. Durkheim, toplumların dayanışmayı sağlama aracı olarak dine ihtiyaç duyduklarını savlar. Oysa modern dünyada, tarihsel dinin yerine aynı rolü, "bayraklarla, milli marşlarla, milli bayramlarla" ve benzer pek çok unsurla oynayan ve din ile devlet arasındaki bağlantıyı sağlayan yeni bir gerçeklik vardır.[82] Bu noktadan yola çıkarak sivil din kavramını tekrar akademik tartışmanın odağına oturtan isim Bellah olur. Bellah'a göre sivil din temelde, "her halkın hayatında bulunan ve toplumların kendi tarihsel deneyimlerini, onun vasıtasıyla aşkın gerçekliğin ışığında yorumladıkları dinî boyuttur."[83]

Bununla beraber Bellah'ın tarif ettiği sivil din (tıpkı Durkheim'ın anladığı gibi) temelde aşağıdan yukarıya doğru oluşan bir fenomendir. Oysa Rousseau'nun önerdiği "sivil din", yukarıdan aşağı empoze edilen bir inançtır.[84] Durkheimcı "sivil din" entegrasyonun ve beraber çalışmanın peşindeyken, Rousseaucu "sivil din" sadakati ve tam bağlılığı talep eder. Öyleyse denilebilir ki, Durkheimcı "sivil din" daha çok bir "kültür" iken, Rousseaucu "sivil din" bir ideolojidir.[85] Ve bu haliyle aslında Rousseaucu "sivil din", siyaset biliminde son yıllarda yaygınlık kazanan ifadesiyle bir "siyasal din"dir.[86]

Oysa siyaset biliminde "siyasal din" kavramı daha dar bir anlamda kullanılmakta ve az çok "totaliter" rejimlerle özdeş kılınmaktadır. Bu noktayı, konu üzerindeki en detaylı çalışmalardan birini yapan Emilio Gentile üzerinden açarsak genel şemayı şöyle çizebiliriz. Şemanın en üstünde, "dünyevi olgulara kutsiyet" atfedilmesinin genel adı olarak alınabilecek "seküler din" vardır. "Siyasetin kutsallaşması",[87] bu "seküler din"in siyasi alandaki teza-

---

inanmıyormuş gibi davranan" kimsenin öldürülmesini talep eder. Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, İş Bankası Yayınları, 2006, s. 134.

81 Dupré, *The Enlightenment...*, s. 167.

82 Phillip E. Hammond ve David W. Machacek, "Religion and the State", *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion* içinde, der. Peter B. Clarke, Oxford University Press, 2009, s. 403-404.

83 Robert N. Bellah, *The Broken Convenant: American Civil Religion in Time of Trial*, University of Chicago Press, 1992, s. 3.

84 N. J. Demerath III, "Civil Society and Civil Religion as Mutually Dependent", *Handbook of Sociology of Religion* içinde, der. Michael Dillon, Cambridge University Press, 2003, s. 354.
Marcela Cristi, *From Civil to Political Religion: The Intersection of Culture, Religion and Politics*, Wildfrid Laurier University Press, 2001, s. 4, 232.

86 *A.g.e.*, s. 16. Sosyoloji alanında çalışanlar, kültüre ve toplumsal dayanışmaya verdikleri öncelik yüzünden çoğunlukla "sivil din"e; tarih ve siyaset bilimi alanında çalışanlar ise, devlete verdikleri öncelik sebebiyle "siyasal din"e odaklanır ve bu terimleri kullanmayı tercih ederler. *A.g.e.*, s. 244.
Gentile'ye göre "siyasetin kutsallaşması" tamamen modern bir fenomendir ve ancak siyaset, kültürün ve devletin sekülerleşmesi sayesinde geleneksel dinlerden bağımsızlığını kazandı-

hürüdür ve o da kendi içinde seküler demokratik devletlerde cari olan "sivil" ve totaliter devletlerde cari olan "siyasal" din olarak ikiye ayrılır.[88] Fakat Gentile'nin bu şeması, nüansları vermek noktasında kusurludur. Gerçekten de, ikisi de seküler demokrasi olmasına karşın, dinle barışık Amerikan sivil dini ile mesela özellikle 3. Cumhuriyet döneminin Fransız sivil dini arasında hiç ayrım yapılmamalı mıdır?[89]

Bu sorunun çözümü olarak ben şöyle bir teorik çerçeve öneriyorum: Gentile'nin sivil din-siyasal din ayrımını kabul ediyor, siyasal dinleri sadece totaliter rejimlere hasrediyor, sivil dinin sahasına giren ülkeleri ise kendi içlerinde tekrar Durkheimcı ve Rousseaucu sivil dinler olarak tasnif ediyorum. Tarihsel dinle aralarındaki gerilimi çözmüş seküler demokrasilerdeki siyasetin alttan gelen kutsallaşması durumu için "Durkheimcı sivil din" kavramını kullanıyorum. Bunlar, genel itibariyle bizim konumuz haricindedirler. Devletin bir sivil dini yukarıdan aşağıya dayattığı, ama totaliter bir yönetimin kurulmadığı ülkeler için ise "Rousseaucu sivil din" tabirini kabul ediyorum. Bu şemaya göre ileride ele alacağımız totaliter sistemlerdeki siyasetin kutsallaşması "siyasal din" olarak nitelenirken, tek parti dönemi süresince Kemalizmin bir siyasal din mi yoksa Rousseaucu bir sivil din mi olduğunu veya ne zamandan itibaren birinden diğerine doğru yol almaya başladığını tartışacağız.

ğı zaman gerçekleşir." Emilio Gentile, "The Sacralization of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism", *Totalitarian Movements and Political Religions*, 1:1, 2000, s. 22.

88 Gentile'nin bu ikisi için önerdiği tanım şöyledir: "*Siyasal din*, siyasetin kutsallaşmasının, doğası itibariyle dışlayıcı ve köktenci olan bir formudur. Diğer siyasi ideoloji ve hareketlerle bir arada bulunmayı reddeder. Kolektivite karşısında bireyin otonomisini reddeder. Emirlerine riayet edilmesini, siyasi kültüne katılınmasını talep eder ve şiddeti, hem yeniden var olmanın bir aracı olarak hem de düşmanlarına karşı savaşta bir silah olarak kutsar. Tarihsel dinî kurumlarla ilişkisinde ya düşmanca bir tutum takınır ve onları bertaraf etmeyi hedefler ya da geleneksel dini kendi inanç ve mit sistemine dahil ederek ve onu tâbi ve tali bir role indirgeyerek onunla bir sembiyotik birliktelik ilişkisi kurar. *Sivil din*, herhangi özel bir siyasal hareketin ideolojisiyle tanımlanmamış bir siyasi kolektif kişiliğin kutsallaşmasının bir formudur. Bu formda devlet ile kilisenin birbirinden ayrılması benimsenir. Teistik anlamda doğaüstü bir varlığın mevcudiyetini farz etse bile geleneksel dinî kurumlarla bir arada yaşadığı halde, herhangi özel bir dinî inanç ile bir tutulamaz. Ortak medeni amentü olarak işler ve tüm parti ile dinlerin üzerindedir. Kutsallaşmış kolektivite karşısında bireyin otonomisine yüksek bir tahammül gösterir. Genellikle, kendi kamu etiğinin emirlerine ve kolektif ayine içten gelen bir rıza ile karşılık bulur." Emilio Gentile, *Politics as Religion*, Princeton University Press, 2006, s. 140.

89 Aslında Gentile ikisinin farklılıklarının ayırdındadır ve bunları detaylı bir biçimde tartışır, fakat ayrı kategorilere yerleştirmez. Bkz. Gentile, *Politics as Religion*, s. 20-29.

20. YÜZYILDA SİYASAL DİNLER

Siyasal dinlerin 19. yüzyıl Avrupası'ndan aldıkları ortak miras

19. yüzyıl, önceki yüzyılın aksine Aydınlanma'nın değil, sekülerleşmenin yüzyılı olacaktır. Sekülerleşme söz konusu olduğundaysa asıl keskin dönüş 1800'lerin yarısını müteakip geçen 20-30 yıl içinde ortaya çıkar. Daha spesifik olmak gerekirse, mesela *kulturkampf*ın başladığı (1871) Almanya'da, Darwinizm tartışmalarının yaşandığı İngiltere'de ve Üçüncü Cumhuriyet'in başladığı (1870) Fransa'da hava artık geri döndürülemez biçimde değişmiş bulunmaktadır. 19. yüzyılın din eleştirisi, sonuç itibariyle bir sonraki yüzyılın büyük bölümünün de entelektüel paradigmasını oluşturmayı başarır.[1]

Sekülerleşme teorisi olarak adlandırılacak olan şey, bugün her ne kadar geçerliliğini büyük oranda yitirdiyse de, dönemin sosyal bilimcileri açısından, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın son çeyreğine değin, nere-

1 "Daha önceki nesiller Tanrı'nın varlığını insanlığın en doğal ve temel inançlarından biri olarak görürler ve ateizmin anlaşılmaz olduğunu düşünürlerdi. Bu kadar açık bir gerçeği kim neden reddetmek istesindi ki? Şimdi artık pek çokları bunun tam zıddı bir görüşe sahip olacaktı. Artık ateizm insanlığın doğal felsefesiydi ve rasyonel açıklamalara muhtaç olan, insanların dinî inançlarıydı." McGrath, *The Twilight*..., s. 76-77. Cermen ateizminin etkisi, tüm Almanca ve Flamanca konuşan coğrafyada son derece keskin bir entelektüel dönüşüme yol açmakla kalmadı, zaten pozitivist felsefenin etkisi altındaki Fransa'ya da ulaşarak, burada 19. yüzyıl sonu Avrupa antiklerikalizminin doruğunu temsil edecek ve Osmanlı aydınlarının temel etkilenim sahası olacak Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'ne de entelektüel destek sağladı. Artık Avrupa'da antiklerikalizmin biri Almanca, diğeri Fransızca konuşan iki asli merkezi mevcuttu. Bkz. Wolfram Kaiser, "'Clericalism - that is our enemy!': European anticlericalism and the culture wars", *Culture Wars: Secular Catholic Conflict in Nineteenth Century Europe* içinde, der. Christopher Clark ve Wolfram Kaiser, Cambridge University Press, 2003, s. 65-66.

deyse yer çekimi kadar açık bir sosyal gerçekliktir.[2] Peki ama Tanrı'nın boşalan tahtına kim oturacaktır? Aydınlanma ve Fransız Devrimi, Tanrı'dan boşalan tahta aklı yerleştirmenin peşindeydiyse, 19. yüzyılda, bir kutsallık kaynağı olarak aklın yerine büyük ölçüde bilim geçer. Artık, Devrim döneminin "Akıl Dini" ortada yoktur, fakat onun yerini bilim ve tekniğin tanrısallaştırıldığı pozitivizm alır.

Bu dönemde Saint-Simon'un (1760-1825) tam teşekkül etmiş bir din kurmaya ömrü vefa etmemişse de o, "Tanrı'nın kendisine, Newton'a adanmış yeni bir din kurmasını emrettiğini" iddia eder.[3] Bu dinin, Saint-Simon'un yazılarındaki ilk halinde, dünya Newton Konseylerine bölünür ve Newton Tapınağı'nda ibadet edilir. Vahiy de doğrudan Newton'dan gelmektedir. Bu dinde, rahiplerin vazifesini bilim adamları üstlenir.[4] O aynı zamanda, yeni kurulacak dinin cennetinin gökyüzünde değil, içinde bulunduğumuz dünyanın geleceğinde olması gerektiğini bildirir.[5]

Saint-Simon'un şakirdi olan Comte da 1846'da, daha önce asla yapmayacağını söylediği şeyi yapar ve kendi dinini inşa eder ve bu dini 1847 yılında tanıtır. Fransız Devrimi esnasında şekil verilen seküler dinlerin aksine Comte, aklı veya ilahi bir tasavvuru değil, insanlığın kendisini tanrılaştırır.[6] Deklare bir ateist olan Comte'un[7] pozitivist dininde Tanrı yerine tahayyül ettiği şey, insanlığın kendisidir ve insanlık "Büyük Varlık" ile eş anlamlı olarak kullanılır.[8] Bizim de parçası olduğumuz bu yeni Tanrı, her yeni nesille birlikte kademeli olarak vücut bulmaktadır.[9] Bu şekliyle "insanlık kültü, laik bir din"[10] olmakla kalmaz, böyle olduğunu itiraf eden belki de son teşebbüs olarak da hatırlanır.

---

2 Dinin önlenemez çöküşü tezi, 19. yüzyılın son çeyreği ile beraber artık hâkim paradigma halini alır. 19. yüzyılın en önemli toplumsal düşünürleri (Auguste Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Sigmund Freud) bundan en ufak bir şüphe bile duymamaktadırlar. Pippa Norris, Ronald Inglehart, "Sellers or Buyers in Religious Markets? The Supply and Demand of Religion", *The Hedgehog Review*, Ilkbahar&Yaz 2006, c. 8, sayı 1-2, s. 70.

3 Mary Pickering, *Auguste Comte: An Intellectual Biography*, c.1, Cambridge University Press, 1993, s. 68

Mary Pickering, "Auguste Comte and Saint-Simonians", *French Historical Studies*, c. 18, sayı 1, Ilkbahar 1993, s. 213.

5 Pierre Musso, *Saint-Simon et le Saint-Simonisme*, PUF, 1999, s. 84-85.

6 Comte'un dinine Fransız Devrimi'nin etkisi ve önceki tasarımlar ile Comte'un önerisi arasındaki benzerlikler ve farklar için bkz. Voegelin, *From Enlightenment...*, s. 160-174.

Enes Kabakçı, "Trajectoire du Positivisme Comtien (1820-1857): De la Philosophie Positive à la Religion de l'Humanité", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, sayı 23, 2011, s. 150. Comte'un teolojiye karşı beslediği şiddet, yeni dininin kuruluşu sonrasında da sürecektir. Dininin tanrısız olduğu konusunda özellikle hassastır. *A.g.e.*, s. 159.

8 Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Bilgi Yayınevi, 2004, s. 99.

9 Voegelin, *From Enlightenment...*, s. 162.

10 Kabakçı, "Trajectoire du Positivisme...

Siyasal kavramların kutsallaşması da bu yüzyıl boyunca kemaline erer. Bu bağlamda en öne çıkan isim olan Hegel'in müteakip siyasal din tecrübelerine en önemli katkısı, zamanın dışında olan tanrısallığı tarihselleştirmesidir.[11] Hegel devleti, "evrenin formasyonu ve süreci içinde gelişen mevcut veya fiil halindeki mutlak ruh, tanrısal irade" şeklinde tanımlar. "Devlet ilahi düşüncenin yeryüzündeki şeklidir."[12] Hegel böylelikle "devleti kutsallaştırmış, tarihi onun ortamı ve insanları da onun araçları kılmıştır."[13] Yine Hegel "din ve devletin temeli bir ve aynı şeydir – *kendilerinde ve kendileri için aynı* şeylerdir" diyecektir.[14]

Hegel'in etkisi, kendi yazılarının yanı sıra Hegelci isimlerle ama özellikle de Feuerbach'la müteakip siyasal din deneylerine ulaşacaktır. Feuerbach "bir nesli, insanlığın tanrıları icat ettiği fikrinin sadece eğlenceli bir söylenti değil, kanıtın gösterdiği en uygun açıklama olduğuna ikna" eden isimdir. Feuerbach'a göre Tanrı'yı icat eden insanın kendi duygu ve özlemleridir (projeksiyon). Din, yabancılaşmış insan bilincidir. Bu sebepten dolayı, din bize aslında Tanrı hakkında bilgi vermez, ama bunun yerine kendimiz hakkında bilgi sağlar. Yani teoloji aslında antropolojiye indirgenebilir.[15] Bu noktada kalmayan Feuerbach, Comte gibi, Tanrı yerine "insanlık"ı bir kült objesi haline getirir. Hümanistik teoloji olarak da adlandırılan bu görüşe göre, teslisin yerini, insanların üç özelliği alacaktır: akıl, irade ve aşk.[16]

Ve son olarak 19. yüzyıl, ideolojilerin doğduğu yüzyıldır ve tüm seküler ideolojiler az çok din ikamesi vazifesi de görürler,[17] Buna en umulmadık olanlar da dahildir. Sözgelimi John Gray, liberal hümanizmin, "Comte'un İnsanlık Dini'nin halefi" olduğunu öne sürer.[18] Ayrıca yine unutmamak gerekir ki, Arendt'in de belirttiği üzere, sadece 20. yüzyılın siyasal dinlerinin kendilerine atıfla kurulacağı ideolojiler değil, bütün ideolojiler, içlerinde to-

11 Gauchet, Hegel ile başlayan süreci şöyle ifade eder: "Hegel, insan deneyimini mutlak'ın yörüngesine tarihsellik çerçevesinde oturtmuş, bir yandan da mutlak'ı insanların zamanına tekrar göndermişti..." Marcel Gauchet, *Demokrasi İçinde Din*, Dost, 2000, s. 19-20.

12 Ayhan Bıçak, *Tarih Metafizikleri*, Dergâh Yayınları, 2005, s. 148-149.

13 A. James Gregor, *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History*, Stanford University Press, 2012, s. 24. Bu kutsallaştırma özellikle Prusya söz konusu olduğunda ete kemiğe bürünür. Hegel, "Prusya devleti", der, "gerçek bir yeryüzü tanrısı" gibidir. Robert L. Heilbroner, *İktisat Düşünürleri*, Dost, 2013, s. 127.

14 Christian J. Emden, *Friedrich Nietzsche and the Politics of History*, Cambridge University Press, 2008, s. 209. Bu düşünce çizgisini değerlendiren siyaset bilimcilerin çoğu, siyasetin kutsallaşmasının veya siyasal dinlerin felsefi altyapısının aslen Hegel ile başladığını savunmaktadırlar. Gregor, *Totalitarianism*..., s. 16; Gentile, *Politics as Religion*, s. 35.

McGrath, *The Twilight*..., s. 50-51, 58-59. Ayrıca bkz. Ahmet Cevizci, "Feuerbach, Ludwig", *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 2002, s. 412-413.

16 Roberto Cipriani, *Din Sosyolojisi: Tarih ve Teoriler*, Rağbet Yayınları, 2011, s. 41.

17 Gregor, *Totalitarianism*..., s. 8.

18 John Gray, *Küresel Yanılgılar*, Etkileşim, 2006, s. 50.

taliter özellikler de barındırır. 20. yüzyılda bazılarının bu bağlamda öne çıkışları, aslında onların ontolojik yapılarından ziyade, son yüzyıldaki şaşırtıcı yaygınlıkları ile alakalıdır.[19] Yoksa Shayegan'ın dediği gibi, "aracın tanrılaştırılmasını" haklı çıkarmak adına, her şey "mitolojik bir doğrunun saygınlığını kazanabilir, sahte ilahiliğe dönüşebilir".[20]

Tüm bunlar, 20. yüzyılın siyasal din denemelerinin kendilerine kutsallık devşirecekleri genel arka planı oluştururlar. Bununla birlikte her örneğin kendi özgün tarihinde bunları yorumlama şekli değişecektir. Bunun nasıl olduğunu görmek için ilk olarak Rusya'ya uğrayacağız.

Siyasal dinleri mümkün kılan özgün altyapı

19. yüzyılda özellikle bilim, Rusya'da radikal solun yaygın "kutsal"ı halini alır. Haeckel[21] gibi sosyalizmden nefret eden bir isim bile, yükselişte olan sol dalganın materyalist görüşlerine sağladığı bilimsel meşruiyet sebebiyle el üstünde tutulmaktadır ve onlarla birlikte Vogt, Moleschott ve Büchner de, yüzyıl bitmeden, radikal solun azizleri mertebesine çıkarlar:

> Dostoyevski'nin bir romanında, Teğmen Erkel, ev sahibesinin odasındaki Hıristiyan figürlerini yırtar; onlardan birini çekiçle ezer. Daha sonra daha iyi tanrıları onların yerine koyar. Üç rafa Vogt, Moleschott ve Büchner'in kitaplarından koyar, her bir kitabın önünde üç adet kilise mumu yakar.[22]

Özellikle Rus maddecilerinde ve anarşistlerinde bu durum çok açıktır. Camus; Pisarev, Bakunin ve Neçayev'i ele aldığı bölümde şöyle yazar:

---

19 İdeolojiler, "total anlatım iddiası"nda bulunurlar. "Tarihteki tüm gelişmelerin ve tüm geçmişin total bir açıklaması" ile "geleceğin bilgisi, gelecekte olacakların total öngörüsü" tüm ideolojilerin en temel özelliğidir. HannahArendt, *TheOrigins of Totalitarianism*, Harcourt Brace, 1973, s. 470 [*Totalitarizmin Kaynakları*, İletişim Yayınları (3 cilt)], ideolojiler geçmişe ve geleceğe kendilerini doğrulayacak bir laboratuvar olarak yaklaştıkları için, tarihi (ve gelecek zamanı) kendi ideolojik duruşlarına göre tekrar yorumlarlar veya gerekirse çarpıtır, hatta tekrar imal ederler. Kısacası, tarihte kendi *asr-ı saadet*lerini yaratır ve gelecekteki *yeryüzü cennetlerini* kurgularlar. Bu durum, ideolojilerin büyük iddialarının bir mantıksal sonucu olması kadar, onların hayatı anlamlandırmada mevcut dinlere getirilen alternatifler olmalarıyla da alakası bulunmaktadır. İdeolojileri doğrudan dinler ile karşılaştıran en meşhur iki çalışma için bkz. Daniel Bell, *The End of Ideology*, Free Press, 1960 ve Antonio Gramsci, *Prison Notebooks*, c. 1-3, Colombia University Press, 2011 [*Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, Belge, 1975].

20 Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, Metis, 2010, s. 160.

21 Darwinizmden etkilenen monist felsefeyi, kendi tabiriyle bir "monistik din"e dönüştüren evrimci zoolog Ernst Haeckel'in 1906'da kurduğu "Monistik Birlik", birkaç yıl içerisinde bütün Orta Avrupa'ya yayılacaktır. Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning Under Mussolini and Hitler*, Palgrave, 2007, s. 147-148. Haeckel'in görüşleri özellikle Nazizm ve faşizm üzerinde etkili olur. Robert J. Richards, *Was Hitler a Darwinian?: Disputed Questions in the History of Evolutionary Theory*, Chicago University Press, 2013, s. 185;
Owen Chadwick, *19. Yüzyıl: Avrupalı Aklın Sekülerleşmesi*, Birey, 2004, s. 198-199.

> Özdekçi olduklarını söylüyorlardı, başucu kitapları Buchner'in *Kraft und Stoff*'uydu. Ama içlerinden biri, "hepimiz de Moleschott ve Darwin için darağacına gitmeye hazırdık" diyordu, böylece öğretiye özdeğin çok daha üstünde bir yer veriyordu. Öğreti bir din, bir bağnazlık durumuna gelmişti. Pisarev'e göre Darwin haklı olduğuna göre, Lamarck bir haindi. Bu çevrede, herhangi bir kimse ruhun ölümsüzlüğünden söz etmeye kalktı mı hemen aforoz edilirdi... Ustan ve çıkardan başka bir şeye inanmıyorlardı. Ama kuşkuculuk yerine havariliği seçtiler, sosyalist oldular.[23]

Bu kutsallaşmış bilim algısının yanına eklenmesi gereken şey Narodnik inanç sistemi, onun kendinde kristalleştiği kişinin adıysa Nikolay Çernişevski'dir (1828-1889). 1850 yılında okuduğu Feuerbach'ın felsefesini tüm kalbiyle benimseyen Çernişevski'nin anladığı biçimiyle Feuerbachçılık, "jenerik insanlığın tanrılaştırılmasıdır" Bu inanç bağlamında Çernişevski "evanjelik 'yeni insanlar'ın enerjileri vasıtasıyla yaratacakları 'yeni dünya'yı beklemeye başlar. Bu 'yeni insanlar' tarihe kurtarıcı anlamını sağlayacak olan ve böylece tarihi yapacak olan öncü kişilerdir. Onların müdahalesi olmadan kitleler, tarihsel misyonlarını ifa edemezler."[24] Yine bir Narodnik olan ve Lenin ile beraber İsviçre'de meşhur *Iskra* [Kıvılcım] gazetesini de çıkaracak olan Georgi Plehanov (1856-1918) da benzer şekilde insanlık tarihinin kendisini tanrılaştırmayı önerir ve Tanrı'nın değil de insanlığın ilahi vasfına vurgu yapar.[25]

Rusya'da Marksizm, işte böyle bir çevrede ve böylesi bir ruh dünyası üzerinden tekrar yorumlanır. Zaten Lenin'in ileride Marksizmde yapacağı revizyonun da 19. yüzyıl Rus devrimci entelijansiyasının fikir dünyasıyla yakınlığı vardır. Lenin'in *Ne Yapmalı?* (1902) isimli kitabı, sadece başlığıyla Çernişevski'yi hatıra getirmez; burada Lenin, Çernişevski'nin "yeni insanlar", "kurtarıcılar" fikrini benimsediğini de gösterir. Bu kavramlar Lenin'de, bir yeni elite, "profesyonel devrimciler"e dönüşür. Onların düşünceleri gerçek bilimi temsil etmektedir.[26]

---

23 Albert Camus, *Başkaldıran İnsan*, Can Yayınları, 2012, s. 188-189.

24 Gregor, *Totalitarianism*..., s. 102-106.

25 O, Marksizmin vazettiği her şeyi kapsayan ve açıklayan "tarihin objektif yasaları"nı ve tarihsel sürecin büyük hedefinin bilimsel ve karşı konulmaz olduğu kadar "ahlâki" de olduğu anlayışını, zaten bunları benimsemeye son derece müsait bir zihin yapısına sahip Rus entelijansiyasına taşıyan kişidir. Gregor, *Totalitarianism*..., s. 90-98 ve Hoshua Muravchik, *Heaven On Earth: The Rise and Fall of Socialism*, Encounter Books, 2002. s. 121.

26 Gregor, *Totalitarianism*..., s. 100, 108-110. Lenin daha bir Marksist olmadan önce, Çernişevski'nin kitabını defalarca okumuş, mezkur kitabın onu kendine meftun ettiğini ve bakış açısını tamamen değiştirdiğini ifade etmiştir. Muravchik, *Heaven On Earth*..., s. 116. Bilim bu noktada anahtar sözcüktür. Lenin yaşadığı dönemle uyum içerisinde, kutsallık halesiyle kaplanmış bir "bilim" inancına sahiptir. Bu kutsallaşmış bilim inancının bamteli ise elektriklendirmedir. Lenin, tüm Rusya'nın elektriklenmesini adeta bir saplantı haline getirir. Sanki "elektrik akımına

Marksizmin girdiği bu yeni formun din benzeri bir yapıya evrilme ihtimali daha devrim öncesinde, Leninist olmayan pek çok Marksist tarafından tespit edilir.[27] Başka vesileyle "sosyalizmin putperestliğini yapmamak gerektiği"[28] hususunda uyarılarda da bulunan Rosa Luxemburg, bu anlayışın aşırı merkeziyetçi karakterine dikkat çekmiş ve onun sonuçta bir dinî lideri netice vereceğini ifade etmiştir. Ona göre Lenin'in yorumu Marksizmi din benzeri bir dogmaya dönüştürmektedir. 1906'da, o zamanlar inançlı bir Marksist olan Nikolay Berdyayev (1874-1948) de, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin, "insanın tanrılaştırılmasına" dayalı bir "dinî sosyalizm" olduğunu ısrarla savunur. Bolşevikler ile milenyarist gelenekler arasında bağlantı kuran Berdyayev'e göre aslında "Rusya'nın ateizminde bile, Batı ateizminden tamamen farklı olarak, apokaliptik ruhtan bir şeyler bulunmaktadır".[29]

Bununla beraber şunu kabul etmek lazım gelir ki, Rusya'da siyasetin kutsallaşması da, kişi kültü de, aslen Lenin'in hiç de arzu ettiği şeyler değildir. Hatta bu eğilimle şahsen mücadele de etmiştir. Halbuki Bolşevikler arasında, Lenin'in aksine, bir seküler dinin kurulmasını bilinçli olarak arzu edenler de vardır. 1908'de Marx'ı en büyük peygamber ilan eden[30] ve partinin liderlerinden olan Lunaçarski ile beraber Maksim Gorki ve etraflarındaki Bolşevik grup, kısaca "Tanrı yapıcılar" olarak bilinir. Üyelerinin hepsi tartışmasız bir biçimde ateist olan bu grubun amacı, bir tanrı özlemi içerisinde olan sıradan insanın bu ihtiyacını seküler yoldan gidermektir. Bu sebepten onlar, proletarya için, insanlığa ve bilime tapılan ikame bir seküler din inşa etmeyi önerir. Her ne kadar Lenin bu "Tanrı yapıcılar"a *Materyalizm ve Ampiryokri-*

---

sihirli bir güç" atfeder gibidir. Richard Stites, *Devrimci Hayaller: Rus Devriminde Deneysel Yaşam ve Utopyacı Vizyon*, Sel Yayıncılık, 2011, s. 81-84. Öyle ki 1918'de Krasin'e şöyle der: "Elektrik Tanrı'nın yerini alacaktır. Köylü elektriğe dua etsin." John Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış*, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 137.

Toparlayıcı bir alıntı yapmak gerekirse: "Marksizm-Leninizme dinî nitelikler atfedilmesinin tarihi Marx'ın Birinci Enternasyonal'de Bakunin'le yaptığı münakaşadan beri Marksist-Leninistlerin diğer siyasi akımların savunucularıyla yaptığı her tartışmada gündeme gelmişti. Kautsky-Bernstein, Labriola-Sorel ve Weber-Sorel'in teorik tartışmalarında, İkinci Enternasyonal'de radikal sosyalizmin dini taklitçiliği üzerinde durulmuştu. Çarlık Rusyası'nda muhalif *Vekhi* ve Rus sosyalistlerin teorik polemikleri ve Bogdanov ve Lunaçarski'nin Lenin'le tartışmaları hep Rus sosyalizmindeki 'Mesihçilik' ve 'Tanrı yaratma' problemlerini gündeme getiriyordu." Timothy W. Luke, "Civil Religion and Secularization: Ideological Revitalization in Post-Revolutionary Communist Systems", *Sociological Forum*, c. 2, sayı 1, Kış 1987, s. 110.

28 Andrew Collier, *In Defence of Objectivity*, Routledge, 2013, s. 127.

29 Gottfried Küenzlen, "Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions", *Studies in Soviet Thought*, c. 33, 1987, s. 220. Devrimden on yıl önce Berdyayev, Lenin'in iktidarında devletin "egemen, sınırlanmamış ve tanrılaşmış" bir yapı, "pozitivist sosyalist din"in bir ürünü olacağını iddia eder. Bu öyle bir yapı olacaktır ki, sonuçta birey yok olacaktır. Gregor, *Totalitarianism...*, s. 110-111, 114.

30 Roland Boer, *Lenin, Religion and Theology*, Palgrave, 2013, s. 59.

tisizm'de sert biçimde saldırmışsa da, onların etkileri devrimi müteakip kendini tekrar hissettirecektir.[31]

"Tanrı yapıcılar"ın din ile kastettikleri, ilahi bir sistem değildir elbette. Onları ilgilendiren, "dinin duygusal, kolektif, ütopik ve son derece insani yönleri"dir. Tüm bunlar, gelecekteki devrimin hazırlanmasında kullanılabilir, hatta kullanılmalıdır. Lunaçarski'ye göre: "Dünyada Tanrı yoktur, ama olmalıdır. Sosyalizm uğrunda çabalama yolu... tanrı yapıcılık ile denilmek istenen şeydir" Yine ona göre, Marksizm dinin daha üst bir sentezidir, yeni bir dindir, hatta Yahudilikten çıkan beşinci büyük dindir.

Lenin'in üstte bahsi geçen sert eleştirisini müteakip "Tanrı yapıcılar" ses tonlarını düşürür ve hatta bazı hususlarda özür de dilerler, fakat görüşlerinden esasında vazgeçmezler. Nitekim Lunaçarski, Ekim Devrimi'ni müteakip en kritik mevkilerden birine atandığında, yani Aydınlanma Komiseri olduğunda, eğitim ve sanat bağlamında kafasındaki programı uygulamayı denemekten geri durmayacaktır.[32]

Kısacası Rusya'da devrimden sonra oluşmaya başlayan siyasal dinin felsefi altyapısı her anlamda hazırdır ve Feuerbach'tan pozitivist bilimciliğe, farklı bir Marksizm yorumundan Rus mesihçi milenyarist geleneklere kadar değişik bileşenlerin bir sentezi üzerinde yükselmektedir.

Bu esnada İtalya'da çok farklı bir siyasi gelenekten bir başka seküler din şekillenmeye başlar. 1861 yılında birleşmenin sağlanmasına kadar süren Risorgimento hareketinin radikal kanadını temsil eden iki isim, Giuseppe Garibaldi (1807-1882) ve Giuseppe Mazzini (1805-1872) birleşik İtalya'nın olduğu kadar, faşist devletin de kendi varlığının düşünsel temellerini onlara atfedeceği iki önemli figür olarak karşımıza çıkar.[33] Mazzini de Garibaldi de Katolik Kilisesi'ne karşı takındıkları muhalif tavırla şöhret bulmuştur ve ikisi de büyük oranda, seküler bir din tasarlamış olan Saint-Simon'dan etkilenmiştir.[34] Bununla birlikte Mazzini, her ne kadar Garibaldi'nin kilise nefretini paylaşıyorsa da, İtalya'nın "bir imana ve bir kiliseye" ihtiyacı olduğu hususunda ısrarcıdır. Fakat ona göre bunun Katolik Kilisesi olmasına artık im-

---

31 Boer, *Lenin*.., s. 59; Gregor, *Totalitarianism*..., s. 113; Michael Burleigh, *Sacred Causes: The Clash of Religion and Politics: From the Great War to the War on Terror*, Harper, 2006, s. 42.

32 Boer, *Lenin*.., s. 76-77, 84-87.

33 Üstelik ikisi de, sonraları İttihat ve Terakki'nin kendisi i örnek alacağı Carbonari örgütüne uyedir. Mazzini ayrıca 1831'de Marsilya'da kurduğu gizli "Genç İtalya" (*La giovine Italia*) hareketi ile çalışmalarına devam etmeketedir; ki Genç İtalya, kendisinden sonra gelecek ve "Genç" ön takısını alacak bir dizi milliyetçi hareketin (ve bu arada "Genç" Türklerin) de ilk örneği olacaktır.

34 John A. Davis, "Italy 1796-1870: The Age of the Risorgimento", *The Oxford Illustrated History of Italy* içinde, der. George Holmes, Oxford University Press, 2001, s. 189. Özellikle Garibaldi Saint-Simonculara, "yeni ve seküler bir imanın havarileri" olarak saygı duyar. Gregor, *Totalitarianism*..., s. 120.

kân yoktur. Yeni bir kilise kurulmalıdır ve bu kilise siyasi olmalı, "seküler misyonuna sarsılmaz bir iman" ile bağlanmalıdır.[35]

Öyleyse denilebilir ki, faşist İtalya'nın siyasal dininin felsefi kökenleri, Rusya'daki gibi Marx-Engels ve Feuerbach yerine daha çok Saint-Simoncu seküler dine uzanır. Ayrıca Carbonari hareketi, masonluk ve Jakobenlik de, 19. yüzyıl boyunca İtalya'da oluşmaya başlayan bu seküler dinin önemli bileşenleridir. Bu dönem manevi boşluğu doldurmak için Francesco de Sanctis (1817-1883) gibi bazıları Katolikliği taklit edecek "bilim"den medet umarlarken, diğer bazıları Katoliklikte bir reformdan söz etmektedirler, bazıları ise antik Roma'ya gözlerini çevirirler.[36]

Nihayet 1861'de büyük oranda birleşmiş bir İtalya vücuda gelir (birleşme 1871'de tamamlanır) fakat ortada henüz İtalyanlar yoktur. Halkın sadece % 12'si İtalyanca konuşmaktadır ve dörtte üçü okuma yazma bilmez.[37] Ulusal birliğin sağlanması için, İtalya bir sivil din geliştirmeye muhtaçtır. Oysa tüm çabalara rağmen İtalyan liberalizmi (1870-1915) popüler bir sivil din meydana getiremeyecektir.[38] Netice itibariyle yarım kalan felsefi, siyasi ve dinî misyonunu tamamlama görevini, bu düşünsel arka planı faşist devlet felsefesine aktaracak bir isim üstlenir: Giovanni Gentile (1875-1944).

Gentile'ye göre, "devletin içkinleştirilmesi vasıtasıyla, bireylerden oluşan kolektif 'biz' vücuda gelmektedir" Yani devlet insanlar arasında (*inter homines*) değil, insanın içinde (*in interiore homine*) var olan şeyin neticesidir. Bu indirgenemez biçimde kolektiftir, temelde ahlâkidir ve öncelikle dinîdir." Milliyet (*nationality*) ise milleti "büyük bir manevi gerçek", bir "misyon", bir "amaç" olarak kabul etmek, ona iman etmek, varlığını varlığına armağan etmek ve gerekirse uğrunda ölmek bilinci demektir. Bir başka ifadeyle millet, halkın ortak iradesidir ki bu irade uygun kişiliğini "devlet" formunda gerçekleştirir. Yani o "devlet olarak millet" kavramını yüceltir. "Yeni din" ile kastedilen de işte tam olarak budur.[39]

Gentile'nin yanı sıra, yine bu dönemde, Faşist rejimde bakanlık da yapacak olan ve proleter sınıflar gibi proleter ulusların da olduğunu savlayan Enrico Corradini (1865-1931) gibi entelektüeller, içinde yoğun pagan öğelerin olduğu ve Fransız Devrimi'ni taklit eden bir milli dinin kurulmasını ısrarla savunmaktadırlar. Bu bir kahramanlar ve doğa dini olmalıdır.[40]

---

35 Gregor, *Totalitarianism*..., s. 121.

36 Gentile, *The Sacralization*..., s. 3, 6-7.

37 MacGregor Knox, "Mussolini and Hitler: Charisma and Catastrophe", *Political Leadership, Nations and Charisma* içinde, der. Vivian Ibrahim ve Margit Wunsch, Routledge, 2012, s. 101.

38 Gentile, *The Sacralization*..., s. 11.

39 Gregor, *Totalitarianism*..., s. 146, 149, 157.

40 Gentile, *The Sacralization*..., s. 6-7

Marksist bir gelenekten gelen Mussolini, sosyalist döneminde dahi farklı alanlardan okuma yapan birisidir ve özellikle Mazzini ile Gentile'nin yazılarına ve onların siyasi doktrinlerinin dinî karakterine aşinadır; bunun siyasal bir din olduğunu da anlamıştır. Üstelik, devrimci inancın da, benzer bir "seküler dinsellik" özellikleri gösterdiğini fark etmiştir. 20. yüzyılın ilk on yılında militan bir ateist olan Mussolini, devrimcilerin, her ne kadar inandıkları şeyin bilimsel karakterinden kuşkuları olmasa da, bir çeşit kilise tarafından bir arada tutulduklarını dillendirir olmuştur.[41] Büyük Savaş ilerledikçe Mussolini'nin de, Mazzini'nin fikirlerinin Marx'ınkilerden daha geçerli olduğuna dair inancı güçlenir. Savaşı müteakip Mussolini'nin fikirlerini Gentile'ninkilerden ayırmak artık neredeyse imkânsızlaşmıştır.[42]

Almanya'nın nasyonal sosyalistleri ise, hem Ruslardan hem de İtalyanlardan farklı bir entelektüel geleneğin mirasçılarıdırlar ve Rusya'da "devrim"in, İtalya'da "devlet"in oynadığı kutsallaştırıcı rolü, Almanya'da "ırk" oynayacaktır.

Almanya'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Feuerbach'ın kutsallaştırılmış hümanizminin etkisiyle bazı milliyetçiler, tanrısallığın insanlar arasında eşit dağıtılmamış olabileceği, bazı kavimlerin buna orantısız bir biçimde sahip olabilecekleri görüşünü dolaşıma sokarlar. Bu görüş ile Kont Gobineau'nun (1816-1882), tarihte "büyük, soylu ve verimli" her şeyin yaratıcısı, tek bir aile olan "Cermenik halklardır" anlayışı uyum içerisinde anlaşılmaktadır. Feuerbachçı Hegelciliğin ve Gobineau'nun sözde bilimsel ırkçılığının bir sentezi, bunlara devletçiliği de ekleyerek, Almanya'nın 20. yüzyıla taşıyacağı milliyetçiliğin temelini oluştururlar.[43]

Bu temel üzerinde yükselecek seküler dinin içeriğine Houston Stewart Chamberlain (1855-1927) büyük katkı sağlar. Onun özellikle 1899'da yayınlanan ve Wagner ile Gobineau'nun fikirlerinin bir sentezini sunan *The Foundations of the Nineteenth Century* [19. Yüzyılın Temelleri] adlı kitabı, müteakip 50 yıl boyunca Alman yöneticileri cezbetmesiyle ünlenir. Chamberlain ile birlikte, daha önce şekillenmeye başlamış Aryan İsa kurgusu kemale erer. Bu kurguda, Hristiyanlık gibi İsa'nın kendisi de aslen Cermeniktir. Almanya'nın vazifesi de, bu saf Hıristiyanlığı tekrar keşfetmek ve onu yüceltmektir.[44]

---

41 *A.g.e.*, s. 14, Burlcigh, *Sacred Causes...*, s. 55.

42 1922 Ekimi'nde Roma'ya yürürken Mussoli i, Gentile'den "hocam" diye bahsedecek ve zaten en azından 1930'a kadar Gentile rejimin baş "teoloğu" olarak görev yapacaktır. Gregor, *Totalitarianism...*, s. 161-164; Gentile, *The Sacralization...*, s. 58.

43 Gregor, *Totalitarianism...*, s. 171-173.

44 *A.g.e.*, s. 182-183, 189, 195-198. Chamberlain bununla da kalmaz ve tüm bir dünya tarihini, Aryan perspektifinden tekrar ele alır. İlk uygarlıkları kuranların Aryanlar olduklarını, Aryanların göç edip gittikleri yerlere uygarlık taşıdıklarını ispatlamanın peşindedir. Bu bağlamda

Nazi ideolojisinin şekillenmesinde en az Chamberlain kadar pay sahibi son bir ismi daha anmak lazım gelir: Alfred Rosenberg (1893-1946). Onun kaleme aldığı *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* [20. Yüzyılın Miti] 1942 yılına dek iki milyondan fazla satmış ve uzun süre nasyonal sosyalizmin, en kapsamlı ama gayriresmî izahı olarak kabul edilmiştir.[45] Rosenberg'in konumuz bağlamındaki önemi, Chamberlain'in entelektüel mirasını devam ettirerek, "pozitif Hıristiyanlık"ın (Katolik ve Protestan kiliselerinin temsil ettiği "negatif Hıristiyanlık"tan farklı olarak) savunucusu olmasıdır. Bu, Eski Ahit'in atıldığı ve İsa'nın bir Alman olarak yeniden kurgulandığı bir dindir ve geleneksel Hıristiyanlıkla çok az benzerliğe sahiptir. Bu yeni din, kutsal olduğu kadar siyasi ve hukukidir. Bu din, Nordik ırkın dirilişini ve diğer düşük ırklar üzerinde egemenlik kurmasını vazetmektedir ve temelde bir "kan miti"ne ve tarih boyunca ayırt edilebilir tek bir "ırki ruh"un varlığına dayanır. Bu "yeni bir Hıristiyanlık", "yeni bir Alman imanı"dır. Ve bin beş yüz yıllık manevi esaretten sonra, dinî çatışma Almanlığın nihai zaferiyle taçlanacaktır.[46]

Hitler'in de bu konuda farklı düşünmediği aşikârdır, fakat Rosenberg ve onun meşhur kitabındaki açık dinî imalara karşın Hitler'in *Kavgam* kitabında benzer imalar örtük bir biçimde yapılır. Ayrıca yine önemli bir fark olarak, Rosenberg ve Chamberlain'in aksine Hitler, sisteminin temelinde bilimin kendisinin olduğu noktasında son derece ısrarcıdır. Hitler'de "doğa"yı ve "doğanın yasalarını" ilahlaştırma temayülü açıktır. *Kavgam*'da "doğa", "kıskanç ve intikamcı bir ilahın tüm özelliklerini" sergiler. Yine o, kitabında, kainatı idare eden ezeli iradenin temsilcisi olan yüksek ahlâkın vücut bulmuş şeklinin, yani ırkın hizmetindeki iman ve mücadele topluluğuna vurgu yaparken de aslen, doğanın ve bilimin kutsallığına dayanmaktadır. Zaten kendisi de özel sohbetlerinde nasyonal sosyalizmi, bilim ve dinin bir alaşımı olarak sunmaktan geri durmaz.[47]

Chamberlain, Sümerleri, Mezopotamya'nın ilk Aryan sömürgeci efendileri olarak kabul eder. Nicholas Goodrick-Clarke, *Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism, and the Politics of Identity*, NYU Press, 2003, s. 147.

45 Gregor, *Totalitarianism...*, 200-203.

46 *A.g.e.*, s. 199, 209. Ayrıca genel olarak bkz. *a.g.e.*, s. 199-213. Rosenberg kafasındaki "yeni din"i şöyle açıklar: "Doğmakta olan çağın insanları, kahramanların anıtları ve hatıra ormanlarını yeni dinin hac yerleri haline dönüştürecekler; orada, Almanların kalpleri yeni bir efsane arayışı içinde biteviye yeni baştan biçimlenecektir... Günümüzde yeni bir inanç uyanmaktadır: Kan efsanesi, insanoğlunun ilahi özünün kan vasıtasıyla savunulması gerektiği inancı; İskandinav kanının, eski ayinlerin yerini alan hatta onları aşan bir gizi temsil ettiğinin tam olarak kavranmasıyla somutlaşan bir inanç." Richard Steigmann-Gall, "Nazizm ve Siyasal Din Teorisinin Dirilişi", *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları* içinde, der. Constantin Iordachi, İletişim Yayınları, 2015, s. 485.

Hitler, mevcut tarihsel dine olan soğukluğunu açık bir biçimde ifade etmekten kaçınmış ve uzun süre, alternatif bir dinî yapının kurulması fikrine sıcak bakmadığını hissettirmiştir. Oysa iktidara gelmesinden sonra, adım adım örgütlü Hıristiyanlık üzerindeki baskısını arttıracak,

Nihayetinde ne ülkelerin özgün geçmişlerinin ne de dönemin karakteristiklerinin, bir siyasal dini hasıl etmeleri mümkün olamazdı; eğer söz konusu üç ülke Birinci Dünya Savaşı gibi dev bir travmanın içerisinden geçmek ve müteakiben haklarının yendiği duygusuyla baş etmek zorunda kalmasalardı. Gelecekteki siyasal dinlerin oluşumu açısından savaşa iştirak etmek önemlidir, çünkü:

> Siyasetin kutsallaşmasına en büyük katkıyı sağlayan 20. yüzyılın başlarındaki Birinci Dünya Savaşı'ydı. Savaş totaliter hareketlerin fazlasıyla kullanacağı *siyasal dinlerin* inşası için gerekli yeni materyaller sağlamıştı... Bu durum savaşa iştirak eden ideolojilerin kutsallaşmasıyla sonuçlanmıştı. Savaş zamanındaki propaganda, düşmanı kötülüğün timsali olarak sunarken, ulusu içten kemiren iç düşmanlar imajını da yaratmıştı. Bu iç düşmanlar ulusun bir parçası değildi çünkü onun *kutsallığını* kabul etmiyorlar ve ona kalpten mutlak bir şekilde itaat etmiyorlardı... *Ölüm ve diriliş sembolizmi*, *ulusa bağlılık*, kan ve fedakârlığın *mistik* nitelikleri, *kahraman ve şehit kültü*, silah arkadaşlarının oluşturduğu "cemaat"; tüm bunlar siyasi görüşlerin savunucuları arasında var oluşun tüm yönlerini yeniden tanımlayacak *dinî* bir deneyim olarak hızla yayılmıştı... Savaşa iştirak etmiş olan ülkelerde *ulusun kutsallığı* en yoğun şekilde Birinci Dünya Savaşı sırasında hissedilmişti.[48]

Fakat savaşa iştirak kadar, savaşın o ülke için nasıl sonuçlandığı da belirleyici bir etkendir. Gerçekten de o dönem itibariyle totaliter rejimler ancak bağımsız olan ve ülke liderinin gücü önündeki geleneksel kısıtlamaların geçici olarak kalktığı örneklerde hayata geçebilmişlerdir. Bu iki şartı beraberce taşıyan ülkeler ise sadece, Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden veya savaş neticesinde ciddi biçimde istikrarsızlaşan devletlerdir.[49]

Siyasal dinler, doktrin ve ritüeller

Diğer iki rejimin aksine faşistler, hareketlerinin ve ideolojilerinin dinî yönü hakkında son derece açık sözlüdürler. Mussolini 1926 yılında, "Faşizm sadece bir parti değil bir rejimdir, sadece bir rejim değil bir inançtır, sadece bir inanç da değil bir *dindir*" diyecektir. Yine *Enciclopedia italiana*'da [İtalyan Ansiklopedisi] Mussolini'nin ismiyle yayımlanan (ki aslında Giovanni Gen-

ama nihai olarak "dinî sorunu çözmeyi" ise savaş sonrasına bırakacaktır. Gregor, *Totalitarianism...*, s. 221-224.

48 Gentile, "The Sacralization of Politics...", s. 38. Ayrıca bkz. Elena Lamberti, Vita Fortunati (der.), *Memories and Representations of War: The Case of World War I and World War II*, Rodopi, 2009.

49 Bkz. Ruth A. Miller, *Fıkıhtan Faşizme*, Ufuk Yayınları, 2013, s. 25. Elbette Osmanlı İmparatorluğu da bunlardan biridir.

tile tarafından yazılmıştır) "la dottrina del fascismo" makalesinin ilk bölümüne göre de faşizm "hayatın total olarak kavranmasıdır", o bir siyasi inanç sistemi olmanın ötesindedir, bir "*din*"dir. Aslında makale boyunca faşizmin dinî karakteri ile alakalı tüm temel kavramlara değinilir. Mussolini'ye göre faşizm "belirli bir ırkın ürünü olan" "bir *dinî* fenomen"dir. Ayrıca mesela *Il popolo d'Italia* [İtalya Halkı], faşizmi "sivil ve siyasi bir inanç, aynı zamanda bir *din*, bir milis kuvveti, tıpkı Hıristiyanlık gibi azizleri, papazları ve şahitleri olan bir manevi disiplin" olarak tanımlamaktadır. Sergio Panunzio ise, 1939'da bunu şöyle ifade edecektir: "Faşizmin parti devleti, kilisevari (*ecclesiastical*) bir devlettir."[50] Netice itibariyle denilebilir ki faşizm siyasette, totaliter bir devlet kurmak için Katolik Kilisesi benzeri bir yapıyı inşa etmenin peşinde olduğunu hiç saklamamıştır.[51]

Bu kilise benzeri yapıda törenler ve ritüeller hem son derece önemlidir, hem de epey detaylandırılmıştır. Bunlar arasında faşizm yolunda ölenlerin cenaze törenleri, en yoğun katılımın ve duygu paylaşımının olduğu törenlerdir. Tüm faşist organizasyonların flamaları ve bayraklarıyla iştirak ettiği bu törenlerde, ölü adamın isminin okunmasını müteakip kalabalık diz çöker ve hep bir ağızdan "Burada" diye haykırır. Bu kahramanı ölümsüzleştirme ve onunla bütünleşme uygulaması, tüm faşist ayinler içerisinde kendisine en çok önem atfedileni olarak kalacaktır; çünkü bu, tüm dinlerde ortak bir nokta olan "ölümü anlamlandırma çabası"na faşistlerin bulduğu çözümü yansıtmaktadır. Mussolini 1940 yılında bu tören için şunları yazar: "İsmen sayma ayini, bizim fiziki güçlerin ötesinde manevi güçler olduğuna dair şehadetimizin bir parçasıdır. Dinde bunu azizlere perestiş ederek ifade ediyoruz, medeniyet süresinceyse halklar kahramanlara perestiş etmekte."

Ayrıca tüm faşist merkezlerde (*Casa del Fascio*lar), faşizmin şehitlerine adanmış mabetler bulunmaktadır ki, ana merkezdeki mabedin hiç sönmeyen ateşi bizzat Mussolini tarafından yakılmıştır. Faşist parti merkezlerinin mimarisi de, birer kült merkezi olarak, son derece ince hesaplanmıştır. Onlar Torino federal sekreterinin ifadesiyle, "bir imanın ihtiyaç duyduğu tapınak"lardır. 1932 yılında, parti merkezlerindeki mabetler kurgusu bir adım daha ilerletilir ve Kilise taklit edilerek tüm faşist merkezlere birer çan kulesi eklenmesi emredilir. Faşizmin inananları parti toplantılarına bu çan ile çağrılmaktadır.[52]

1926-1932 arasında faşist liturji konsolide olur ve "anavatan kültünü" içinde eritir. Bu dönem, özellikle faşist sembollerin artık devlet sembolü halini almasına ve devletin kutsallığı ile faşizmin kutsallığının tam anlamıyla birbirine

50 Gregor, *Totalitarianism...*, s. 53-54, 59, 164, 167-169, 142; Burleigh, *Sacred Causes...*

51 Gentile, *The Sacralization...*, s. 59-60, 62.

52 *A.g.e.*, s. 1-22, 27, 66-69, 84, 124; Burleigh, *Sacred Causes...*

karışmasına şahit olur.[53] Bu dönemde faşizmin dinî vurgularında da bir özgüven artışı görülür. 1923 yılında anavatana, Tanrı'ya inanıldığı gibi inanılmasının gerektiği vurgulanırken, 1926 yılında artık faşizmin, "kendi papazlarıyla (*confessors*) bütün inançların üstünde" olduğu söylenebilmektedir.[54]

Tüm bu seküler dinselliğin şekillenmesi sürecinde Mussolini'nin ilham kaynağı büyük oranda Devrim Fransası'dır.[55] Fransız Devrimi'ne öykünmek, sadece onun bayramlarını, seküler dinselliğini ve diktatörlüğünü taklit ile de sınırlı kalmaz. Faşistler, tıpkı bir zamanlar Fransız devrimcilerin yaptığı gibi, zamanı da ele geçirmek isterler. 1926 yılında kamu eğitimi bakanlığı, artık tüm resmî belgelerde, Hıristiyan takviminin yanı sıra, faşist dönemin hangi yılında olunduğunun da yazılmasını emreder. Böylece 1926 yılından itibaren her yılın 29 Ekim'inde başlayan "faşist yıl" uygulaması kurumsallaşır.[56]

Faşist devrimde olduğu gibi Bolşevik devrimde de, Fransız Devrimi'nin benzeri pek çok husus görülür. Zaten Devrim'in kendisi, Bolşevik evreninde kutsallığın temelidir. Lenin, "Bazı açılardan, devrim bir mucizedir" der.[57] Fransa ve İtalya'dakine benzer şekilde Rusya'da da takvim reformu yapılır. Devrimciler, takvim reformu ile Rusya'yı, "en uygar halklarla aynı seviyeye" çıkaracaklarını düşünürler.[58]

Ayrıca tıpkı Fransız Devrimi gibi Bolşevik Devrimi de onomastik bir devrimdir. Devrim ile birlikte hemen her şey (meydanlar, caddeler, gemiler...) tekrar isimlendirilir. Tekrar isimlendirme insanlara da sirayet eder. Fakat en ilginci, artık bebeklerini vaftiz ettirmeyip "Ekim ettiren" (*Oktyabrina*) kişilerdir. İç savaş sırasında başlayan uygulama, 1920'ler boyunca yayılır. "Ekim ettirilen" bebeğe bir Lenin portresi verilmekte ve tören sonrasında Enternasyonal okunmaktadır. Bu bebeklerin isimleriyse, yeni dinin kavramlarıyla uyum içerisindedir: Avangarda, Octobrina, Spartak, Giotin, Robesper, Tekstil, Industriya, Traktorina, Radium, Elektrifikasya, hatta Embriyo. Yine bu

53 Bu sembollerin en önemlisi kuşkusuz faşist baltasıdır (*lictor*). Bu sembol, "birliği, gücü, disiplini, adaleti" temsil ettiği kadar dinî anlamlara da sahiptir. Kutsal vesta ateşini, Roma'nın kutsal geleneklerini ve İtalya'nın yeniden dirilişini sembolize eder. Bu yeniden diriliş bağlamında sembol aynı zamanda, yeniliğin, gençliğin ve modernliğin de ifadesidir. Gentile, *The Sacralization*..., s. 44-45.

54 *A.g.e.*, s. 64-65.

55 Aslında Devrim Fransası'na Bolşevik Rusya da eklenebilir. Mussolini ve Stalin arasında, 1930'lar boyunca, bir Rus diplomatın ifadesiyle "oldukça mahrem" bir ilişki sürmektedir ve Mussolini Stalin'den özellikle Kızıl Meydan'da yapılan kutlamaların sahne planlarını istemiştir. İtalya da büyük oranda bu gösterileri taklit edecektir. Bkz. Gentile, *The Sacralization*..., s. 86-87.

56 Griffin, *Modernism and Fascism*..., s. 223; Gentile, *The Sacralization*..., s. 50-51. Faşist takvimde Roma rakamları kullanılıyordu ve mesela 1934 yılı şöyle yazılıyordu: XII E. F. (*era fascista*). Susan Buck-Morss, *Rüya Alemi ve Felaket: Doğuda ve Batıda Kitlesel Ütopyanın Tarihe Karışması*, Metis Yayınları, 2004, s. 56.

58 Stites, *Devrimci Hayaller*..., s. 142.

dönemde kilise evliliklerine alternatif "kızıl evlilikler" yapılmaya başlanmıştır; tabii kızıl cenaze törenleri de. Bu cenazelerde cesetler, "bilimsel ve temiz" olduğu için yakılır. Yakılma işlemi için kurulan ilk yerin sembolik anlamı ise çarpıcıdır: Moskova'daki Donskoi Manastırı.[59]

Seküler dinsellik kitlesel düzeyde ise elbette en çok bayramlarda kendini belli eder. Bahsi geçtiği üzere eski tanrı yapıcılardan olan Lunaçarski tarafından düzenlenen ve "bir araya gelme festivalleri" olarak adlandırılan, "açık hava dramları"nda, Devrim, "dört bin aktör ve otuz beş bin izleyici" ile "neredeyse orijinali kadar büyük bir ölçekte" sahneye konmaktadır. Bu gösteriler, baştan sona, "tarihsel gerçekleri yansıtmak için değil izleyiciyi etkilemek için" tasarlanmıştır. Gösterinin kendisinden daha önemli hiçbir şey yoktur. Sözgelimi sadece 1 Mayıs'ta, 6 kortejin aynı anda Kızıl Meydan'a gelmesini sağlamak için, yol üstündeki kiliseler yıkılır. "Ritüelin mekanik hassasiyeti" ve düzenin minyatürleştirilmesi, gerçek durumun yerine ikame edilmektedir.[60]

Nazilerin ritüelleri de, siyasal dinin en açık tezahürlerinin sunulduğu etkinliklerdir. Bu etkinliklerde her şey, kitlenin bir duygusal nöbet geçirmesi için hazırlanır, ideolojinin tarihsel dinden aşırdığı metaforlar da bu duygunun hasıl edilmesi için sıkça kullanılır. Daha iktidara gelmeden önce 10 Şubat 1932'de Spor Sarayı'ndaki konuşmasını Hitler bilinçsizce "Amin" diyerek bitirecek, bu vahiysel hitap salondakilerin vecde kapılmalarına neden olacaktır.[61] Naziler iktidar olduktan sonra da, Alman halkının duygularının monotonluğa düşmesine müsaade etmemek noktasında çok hassastırlar. Bunun için duyguları bin bir farklı türde uyaracak formüller ararlar. "Kitleleri kareografisi inceden inceye tasarlanmış oluşumlarla disipline eder, yürüyüşler ve korolarla baskılarlar."[62] Mussolini gibi Hitler de, "gösterilerin psikolojik etkileri hakkında oldukça abartılı görüşlere" sahiptir, "bunların dinsel mucizelere benzer olduğuna" inanır.[63]

---

59 *A.g.e.*, s. 181-187. Ayrıca 1920 yılında Merkez Komite, üzerinde "Proletaryanın On Emri" de bulunan bir posteri bastırır. Anita Pisch, *The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications*, ANU Press, 2016, s. 59. Bolşevikliği bir din olarak ifade eden isimler de bu dönem boyunca hiç eksik olmaz. Daha 1920'de Bertrand Russell onu İslâm benzeri bir din olarak tanımlayacak, John Maynard Keynes 1925'te Leninizmi "yeni bir din" olarak ifade edecek ve 1931'de Berdyayev diğer her din gibi onun da, hayatın tüm yönlerini kuşattığını tespit edecektir. *A.g.e.*, s. 56.

60 James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu*, Versus, 2008, s. 298-299; Buck-Morss, *Rüya Alemi*..., s. 158-159; Stites, *Devrimci Hayaller*..., s. 397

Victor Klemperer, *The Language of the Third Reich*, Bloomsbury s. 115 [*LTI. Nasyonal Sosyalizmin Dili*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2013].

62 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 111.

63 Onun ifadesiyle: "Bireysel mutluluk günü geçmiş bulunuyor. Konuşmacıların ve izleyicilerin kendilerini bir bütün gibi hissettiği Nasyonal Sosyalist mitingden daha büyük bir mutluluk olabilir mi?" Ehrenreich, *Sokaklarda Dans*..., s. 257

Naziler için en önemli bayram, 1927'den itibaren her yılın Eylül ayında Nuremberg'de yapılan ve Partinin kendi kendisini kutladığı, bir hafta süren toplanmadır (*Reichsparteitag*). Burada devasa kalabalıklar, büyük bir disiplin içerisinde Hitler'in önünde yürür (1934 toplantısında 120.000 kişi yürüyecektir) ve bir hafta süren tören Hitler'in konuşması ile nihayet bulur. "Mimari, ses, ışık ve ayinsel karşılıkların" kullanıldığı bu toplantılarda, kimse izleyici değil, herkes katılımcıdır.[64]

Katılım duygusu önemlidir, çünkü medya propagandası vasıtasıyla sağlanamayan, "halkın kendini devletle özdeşleştirmesi" deneyimini kişilere bizzat yaşatmaktadır.[65] 1934 yılında bu toplantıyı izleyen Amerikalı gazeteci William Shirer şunları kaleme alır: "Hitler'in başarısının nedenini kısmen anlamaya başlamıştım... Hitler yirminci yüzyıl Almanlarının sönük yaşamlarından yitip giden debdebeyi, renkliliği ve mistisizmi onlara iade ediyor." Sadece gazeteciler değil, mesela Fransız büyükelçi de, şahit olduğu "mistik esriklik ve kutsal hezeyandan" bahseder şaşırmış bir şekilde. Shirer ise, dev kartalıyla, 130 uçaksavar projektörüyle, binlerce gamalı haçlı bayrağıyla, özel olarak tasarlanmış stadyumda, geceleyin yaşananları analize şöyle devam edecektir: "Almanlar, bildikleri en yüksek varlık haline ulaştılar: Mistik ışıkların altında ve Avusturyalı liderlerinin büyülü kelimelerinin sesiyle, Alman sürüsünün içinde tamamen birleşene kadar..."[66]

Şehitler kültü de, tıpkı Fransa ve İtalya'da olduğu gibi, bu yeni dinin önemli bir bileşenidir. Nazilerin en kutsal sembolü, 9 Kasım 1923'te öldürülenlerin kanıyla lekelenmiş gamalı haçlı bayraktır (*Die Blutfahne*). Yeni katılan SS'ler bu bayrak huzurunda yemin ederler ve bu bayrak tüm büyük Nazi törenlerinde mutlaka boy gösterir. Üstelik Hitler'in elinde sadece kutsal olmakla da kalmaz, kutsallaştıran bir işlevi de vardır. Nazilerin meşhur ritüellerinden birinde, Hitler bu bayrağı diğer bayraklara sürerek, onları da kutsamış olmaktadır.[67]

Yine "şehitler kültü" ile irtibatlı ritüellerden bir diğeri, 1923'teki başarısız darbede ("birahane darbesinde") ölenlerin anısına düzenlenen, "9 Kasım'da Düşenleri Anma Günü"dür. Bu bayram sayesinde Naziler, tarihi yeniden kurgular ve bir fiyaskodan muzaffer bir anlatı çıkarırlar. Bu yeni anlatıda o insanlar kendilerini "kurban" etmek suretiyle, on yıl sonraki Nazi iktidarının muştucusu olmuşlardır. O zaman ve sonrasında Nazi iktidarı için dökülen kan ise, Hitler'in 1934'te kullandığı tabir ile yeni Reich'ın "vaftiz suyu" olarak ka-

64 Burleigh, *Sacred Causes...*, s. 112-114.

65 Ehrenreich, *Sokaklarda Dans...*, s. 253-254.

66 *A.g.e.*, s. 231-232.

67 Bayrak kutsama ritüeli, Nazilerin icat ettikleri pek çok ritüelden en fazla değer atfedilenidir. Griffin, *Modernism and Fascism...*, s. 71, Burleigh, *Sacred Causes...*, s. 111.

bul edilecektir. 1935 yılından itibaren, 9 Kasım'da şehit düşen bu "16 Havari" (böyle tanımlanmaktadırlar) için düzenlenen törenlerin görkemi artar. Bu şehitler için iki mozole yapılır ve cesetler oraya nakledilir. Törenler esnasında her bir şehidin ismi okunur ve Hitler gençliği, hep bir ağızdan "Burada" diye bağırır. Sonrasında Hitler mozoleye yaklaşır ve sessizce şehitlerle sohbet eder. Şehit "havariler"in, "Üçüncü Reich'ta yeniden dirildikleri" söylenmektedir.[68]

Bunların yanı sıra, Himmler'in başında olduğu SS'lerin ise kendi başlarına dinsel bir anlamları vardır. Onlar, tıpkı Nazi ideolojisi gibi, "hiper bürokratik akılcılık ile Pagan, Hıristiyan ve Avrupa dışı kültürlerden alınan inançların" bir sentezidirler. Tarikatımsı bir organizasyon olan SS'ler, "Töton şövalyeleri, Cizvitler ve samuraylardan" esinlenerek oluşturulmuştur. SS'lerin başı olan Himmler'in okültist görüşleri, organizasyonu tepeden tırnağa belirlemektedir.[69] SS'ler, seküler kutsallığın deneyimlendiği tüm törenlerde Hitler'in en yakınında bulunanlar olarak sembolik bir anlam da ifade ederler.

Kısacası, "totaliter toplumlarda el ele ilerleyen siyasal mit ve siyasal ritüel", siyasal dinlerin vazgeçilmez öğeleri olarak, Büyük Savaş sonrası totaliter deneylerin hepsinde kutsallaştırıcı fonksiyonlarını ifa ederler.[70] Fakat zaman geçtikçe ve gösteriler, burada kullanılan semboller, dil veya tavırlar rutinleştikçe, bu toplu ayinler kendilerinden beklenen etkiyi sağlamakta başarısız kalmaya başlar. Pek çok durumda katılım zorunlu olduğu için belki sayısal anlamda sıkıntı çekilmez veya kimse gösteriye kendini kaptırmadığını açık etmeye cesaret edemez ama isteksizlik artmaktadır.[71] Böylece rejimler, gelecekleri açısından sadece bu tarz seküler ayinlere bel bağlayamayacaklarını anlamaya başlarlar. Daha derine işleyen, daha uzun süreli ve daha kurnazca yöntemler geliştirmelidirler. Arzulanan "yeni insan"ı gösteriler değil, eğitim ve sanat şekillendirecektir.

68 Klemperer, *The Language...*, s. 114-115; Burleigh, *Sacred Causes,..*, s. 114-115.

69 Almanya'nın Cermenleşmesi için öncelikle Hıristiyanlıktan arınması gerektiğini düşünen ve atalar kültüne veya eski Alman tanrılarına inanan Himmler, SS'leri okültist bir tarikata çevirecektir. Himmler'in inançlarını desteklemek için arkeoloji bilimine ve tarihyazımına başvurması da, kayda değer bir bilgi olarak not edilmelidir. Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012, s. 265-269, 283-285 ve Burleigh, *Sacred Causes...*, s. 116. Konuyla alakalı ayrıca bkz. Griffin, *Modernism and Fascism...*, s. 138-139, 255-256; Roger Eatwell, "Reflections on Fascism and Religion", *Religious Fundamentalism and Political Extremism* içinde, der. Leonard Weinberg ve Ami Pedahzur, Frank Cass, 2004, s. 160. Himmler'in desteklediği bu arkeoloji ve tarihyazımı çalışmalarının, kutsanmış bazı tarihsel mahallerde bir kült ve tapınma ayini yaratma çabalarıyla ilişkisi vardır. Bkz. Uriel Tal, *Political Faith of Nazizm Prior to the Holocaust*, Tel Aviv University, 1978, s. 34.

70 Kurulu düzenin bir devrim veya ekonomik çöküş neticesinde parçalanmasının sonucunda ortaya çıkan bu totaliter deneylerde "yeni mitlerin ve ritüellerin takdimi", böylesi çöken bir düzende "insanın dünyadaki yeri ile ilgili yeni bir açıklama" ve "hayat meşgalesini ele almanın farklı yollarını" bulma ihtiyacından kaynaklanır. "Mitler vasıtasıyla ulusun geçmişi öyle dramatize edilir ki, gelecekteki kaderi aşikâr olur." Henri Tudor, *Political Myth*, Praeger, 1972, s. 30. Ehrenreich, *Sokaklarda Dans..*, s. 259-261.

Siyasal dinler ve "yeni insan"

İtalya'da faşist dönemde "yeni insanın" yaratılmasında başrolde Giovanni Gentile yer alır. Mussolini, Gentile'yi kabinesine Eğitim Bakanı olarak katılması için bizzat davet etmiştir. Gentile, "İtalya'nın totaliter bir devlet olması ve o devlette faşizmin seküler bir teoloji işlevi görmesi için bıkıp usanmadan" çalışır. Bu çabanın en önemli ayağında ise, "devletin aşkın etik prensiplerinin vücut bulmuş hali olan 'Yeni İnsan' neslinin oluşturulması" vardı.[72]

Faşizmin devletin dini olduğu yargısı, Gentile'nin eğitim ve kültür politikasının temelini teşkil eden şeydir. Faşizm, *Il Popolo d'Italia*'da [İtalya Halkı] yazıldığına göre, bir "anavatan ve vazife *dini*"dir. İdeal bir "faşist", ta çocukluğundan itibaren, sürekli çeşitli parti örgütlerinin gözetiminde yetiştirilir; daha altı yaşındayken Duce'ye bağlılık yemini eder, yürüyüşlerde davul çalar, vatanı için ölmeyi hayal eder ve Duce'ye sarsılmaz bir imanla bağlanır. Ona her sabah, "Tanrıya 'amentü'sünü (*Credo*) okuduktan sonra, Mussolini'ye iman ediyorum" demesi salık verilir. "Yeni insan" saplantısı sonunda öyle bir noktaya ulaşır ki, 1930'da bir komünist gözlemcinin ifadesiyle okulda artık: "tahsilin bir önemi yoktur. Önem verilen şey sadece geçit törenleri, üniformalar, işaretler, resmî kamplardır... ilkokul sadece bir propaganda birimidir... okulların yegâne endişesi, onları faşist yapmaktır."[73]

Diğer siyasal dinlerde olduğu gibi, İtalya'da da yeni insan yaratmak noktasında okulun en büyük yardımcısı, gençlik örgütleridir. Mussolini, bu amaçla, çocuklar ve gençler için "Opera Nazionale Balilla"yı kurar. 15 yaşına kadar katılımın zorunlu olduğu bu örgütün rakipleri olan İzcilik ve Katolik gençlik örgütü, yeni insanın yaratılmasındaki hassasiyeti yansıtır biçimde yasaklanırlar.[74]

Yeni insanın yaratılması bağlamında faşist dönemde öne çıkan sanat dalıysa tiyatro olur. Bu eserlerde faşist mitler ve devrim tarihi, kitlelere "gerçek bir *din*" olarak sunulur. Eserlerin hiçbir sanatsal yönü olmamakla birlikte, final sahneleri genellikle "göğe doğru kollarını açmış Duce veya ışıklar içindeki faşist baltasının gözükmesiyle" nihayet bulur. İsimleri de genelde dinsel çağrışımlıdır: *Diriliş, Zulmet İçinde Nur, Nura Doğru, Faşist Şehitler, Faşist Şafak*... vs.[75] Dopolavoroların[76] denetiminde kitleler, sübvanse edilen tiyat-

72 Griffin, *Modernism and Fascism*..., s. 193.

73 Gentile, *The Sacralization*..., s. 58, 79, 91-92, 97.

74 Muravchik, *Heaven On Earth*..., s. 160.

75 Tiyatronun haricinde faşistler, kendi dönemlerinin görkemini mimaride de sergilemek isterler. Faşist görsel kültür, Roma antikitesi ve modern fütürizmin bir bileşenidir ve Roma'daki kare piramit (*Palazzo della Civiltà Italiana*) gibi ilginç yapıları netice vermiştir. Bkz. Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 60; Gentile, *The Sacralization*..., s. 102-103, 106-107.

Faşist İtalya'da yetişkinlerin iş harici zamanlarını değerlendirmek için kurulan ve içerisinde ku-

rolara yönlendirilir. Gezici tiyatroların da sayesinde, yılda 3 milyon İtalyan'a bu şekilde ulaşmak mümkün olur.[77]

Sovyetler'de de sanatın, aslen rejimin pedagojik hedefleriyle uyum içinde olması istenir. Campanella'nın *Güneş Ülkesi*'nin etkisinde kalmış olan Lenin,[78] tıpkı oradaki gibi, "devrimcilerin heykellerinin ilham verici yazıtlarla tamamlanıp tüm kente dikilmesini" emreder.[79] Lenin bu fikrini Lunaçarski'ye açtığında, muhatabı hem sevinecek hem de çok şaşıracaktır, çünkü Lenin böyle yapmakla, "milliyetçi bir sanat formunun sosyalist amaçlara uyarlanmasını" gerçekleştirmektedir.[80]

Bolşeviklerin mükemmel toplumu, mükemmel (yeni) insanlardan müteşekkil olmalıdır. "İnsanın yeni 'geliştirilmiş bir versiyonunu' üretmek, işte bu, komünizmin gelecekteki görevi" diye yazan Troçki'nin tarifiyle, *homo sapiens* kökten bir dönüşüm geçirecek ve sıradan bir yeni insan, "Aristo'nun, Goethe'nin ve Marx'ın seviyesine yükseltecektir".[81] Bu uğurda, Lenin döneminde, işçileri gerçek anlamda makineleştirmek için bilimsel deneyler de yürütülür. Yönetimin desteğine sahip olan ve Emek Enstitüsü'nün başında bu tür deneylere nezaret eden Aleksey Gastev bunu evrimin bir sonraki aşaması olarak niteler:

> Bir ütopya, "insanların" yerini "A, B, C" ya da 325,075,0 ve benzeri şifrelerle tanımlanan "proleter birimlerin" alacağı bir ütopya... "Mekanik kolektivizm", "proletaryanın psikolojisindeki bireysel kişiliğin yerini alacak." Artık duygulara yer olmayacak, insan ruhu artık "bir çığlık ya da gülüşle değil bir basınçölçer ya da hızölçerle" ölçülecek.[82]

Bu deneyler dönem hakkında fikir vermekle beraber, "yeni insan"ı yaratmanın temel vasıtası öncelikle eğitim olarak görülür. İdeal Sovyet yurttaşını yaratmak vazifesi öncelikle kreşlerin, okulların ve gençlik örgütleri-

---

lüpler, barlar, kütüphaneler ve tatil merkezleri de olan geniş bir ağa sahip dopolavorolar faşist dönemin en popüler müesseselerindendir.

Bunun haricinde özellikle 1930'lar boyunca, Mussolini'nin "devletin en güçlü silahı" dediği sinemanın "faşistleştirilmesi" için de çaba harcanacaktır. Bkz. Griffin, *Modernism and Fascism*..., s. 238-239.

78 Yeryüzü cenneti bir fikir olarak Marksizmin kendisinde mevcut olmakla birlikte Lenin aslen, ileride kurmak istediği yeryüzü cennetinin temellerini Campanella'nın *Güneş Ülkesi*'nde bulacaktır. Lenin, kitabı Maksim Gorki'den edinmiş ve çok etkilenmiştir. Bu kitap ve Lenin'e olan etkisi ile ilgili bkz. Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 86-87

79 Scott, *Devlet Gibi Görmek*..., s. 606; Stites, *Devrimci Hayaller*..., s. 144.

80 Anıtlarda yer alması onaylananlar listesine Danton, Marat ve Babeuf'ün yanı sıra, sonradan Robespierre'in de adı girecektir. Buck-Morss, *Rüya Alemi*..., s. 56.

81 Küenzlen, "Secular Religion...", s. 221-222; Gray, *Kara Ayin*, s. 56; Slavoj Zizek, *Stalinizm ya da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı*, Encore Yayınları, 2008, s. 10-11.

82 Zizek, *Stalinizm*..., s. 11.

nin omuzları üzerindedir. Çocuklara buralarda sadece eğitim verilmez, "yeni bir ahlâk" da aşılanır.[83] Bu amaçla kurulan ilk "Komsomol"lar 1918 sonuna doğru aktif hale gelecek ve sonrasında hızla yayılacaktır.[84] Komsomollar sadece ateizmi savunmakla kalmaz, tarihsel dine alternatif bir kutsallık da yaratmaya çalışırlar..İlk olarak Komsomol Noeli ve onu müteakiben 1923 yılında bir Komsomol Paskalyası düzenlenir. Zaman içinde dinî bayramlara paralel günlerle dolu yeni bir karşı bayram takvimi oluşacaktır.[85]

Lenin, devrim sonrasında Aydınlanma Komiserliği'ne, yani eğitim ve kültür ile ilgili en yüksek makama, hem eski "tanrı yapıcılar"ın lideri olan, hem de Bolşeviklerin arasına ancak kısa süre önce tekrar kabul edilmiş bir kişiyi, Lunaçarski'yi getirir. Lenin'in yaptığı Hegel okumaları, onu Lunaçarski'nin ateizminin sahih olduğuna ve Plehanov'un soğuk Marksizminden ayrılmakla Lunaçarski'nin doğru bir şey yapmış olabileceğine ikna etmiştir. Böylece Lunaçarski, geçmişteki "tanrı yapıcı" gündemini istediği gibi uygulayacağı geniş bir alana hükmetme şansı yakalar. Bu şansı kullanan Lunaçarski, "tanrı yapıcılar"ın temel görüşlerini, "eğitim felsefesinin merkezî özelliklerinden bir haline getirir." Lunaçarski bu eğitim felsefesini şöyle açıklayacaktır: "Bizim idealimizin insanı, tanrı gibi insanın imajıdır (imgesidir/putudur). Ona nazaran hepimiz hammaddeleriz, şekil verilmeyi bekleyen külçeleriz; idealini kendi içinde taşıyan canlı külçeler."[86]

Lunarçarski'ye göre "yeni insan" ve "yeni toplum"un oluşumu devrim ile nihayet bulmamış, sadece başlamıştır. Öyleyse, insanlara nasıl tanrılaşabileceklerini gösteren bir örnek benimsetilmelidir.[87] Lunaçarski'nin kafasında olan, sonraları oluşumunda da en ön planda yer alacağı şeydir: Lenin kültü. Üstelik, kişi kültüne her zaman alerji ile yaklaşan Lenin de sağlığında, eğitim felsefesinin aldığı bu şekilden dolayı Lunaçarski'yi uyarma gereği hissetmez. Bu ilginç durumu Lunaçarski sonraları şöyle yorumlayacaktır: "Sanı-

83 Elisabeth Koutaissoff, "Soviet Education and The New Man", *Soviet Studies*, c. 5, sayı 2, Ekim 1953, s. 105-106, 136. Makine-insan hayali Komsomollarda da dolaşımdadır. Buharin 1923'te Komsomol'da yaptığı bir konuşmada mümkün olan en kısa vadede "yaşayan makinelerin" üretilmesine çaba harcamaları gerektiğini anlatır. Pisch, *The Personality Cult of Stalin*..., s. 365.

84 Koutaissoff, "Soviet Education...", s. 109.

85 Ilyas Gününe karşı Elektrik Günü, Teslis Pazarı'na karşı Orman Günü...vs. Bkz. Stites, *Devrimci Hayaller*..., s. 180.

86 Boer, *Lenin*..., s. 196. Lunaçarski'nin tüm bu görüşleri onun "tanrı yapıcı" döneminde şekillenir. Gorki'nin 1908'de yayınlanan *Itiraf* romanına düştüğü notta şöyle demektedir: "Yaşlı adamın sözünü ettiği tanrı insanlıktır, geleceğin sosyalist insanlığıdır. Bu insan için anlaşılabilir yegâne ilahiyattır; Tanrı'sı henüz doğmamıştır, ama yaratılmaktadır... Tanrı geleceğin insanlığıdır." Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu*..., s. 111.

Tüm bu yeni insan anlatısını seküler bir kutsallık bağlamına yerleştiren Lunaçarski, "Devrim sürecini, 'yeni insan'ın doğruluşu ile irtibatlandırır." Kanlı Pazar (1905) olayları, "günahsız kurban" perspektifinden aktarılır, Ekim Devrimi ise bu kurban oluş neticesinde hasıl olacak kolektif yeniden doğuş (*resurrection*) olarak benimsetilir. Bkz. Boer, *Lenin*..., s. 196.

rım, bir kişi kültüne katlanamayan ve onu mümkün olan her şekilde reddeden Lenin, sonraki yıllarda bizi anladı ve affetti." Sonuçta, özellikle Lenin'in ölümünü müteakip, gençler Lenin müzeleri, okuma salonları, eğitim programları, şiirleri ve şarkıları kadar, büstleri, heykelleri, resimleri ve biyografileri ile tüm bir mitolojinin etkisinde şekillendirilirler.[88]

Lunaçarski, Stalin'in yükselişiyle beraber, eski gücünü adım adım kaybeder ve kariyerini Sovyetler'in İspanya büyükelçisi olarak nihayetlendirir. Fakat "yeni insan" yaratma bayrağı, yeni isimlerin elinde taşınmaya devam eder. Stalin'in, Sovyet biliminin direktörü olarak atadığı Trofim Lisenko 1935'te bir konferansta şöyle diyecektir: "Yoldaşlar, ülkemiz Sovyetler Birliği'nde insanlar doğmaz. İnsan organizmaları doğar, ama insanlar yaratılır... Ben de bu şekilde yaratılan insanlardan biriyim. Bir insan yapıldım ben."[89]

Stalin döneminde "yeni insan"dan beklenilen açıklanırken Marx ve Lenin yanında Çernişevski'ye de sıkça atıf yapılır. Bunlar arzu edilen "yeni adam"ın cedleridir. Fakat asıl ilginç husus, Lenin döneminde Lunaçarski'nin oynadığına benzer önemde bir rolü, Stalin döneminde, bir başka "tanrı yapıcının" oynamaya başlamasıdır: Gorki. Stalin döneminde ona yapılan atıflar sayesinde "yeni adam"ın özellikleri arasına, (Lenin dönemindeki akılcılık ve tarihselciliğe ek olarak) kahramanlık ve kolektivizm de girer. Artık herkes potansiyel bir "kahraman"dır.[90] En uç örneğinde, bu felsefeyle uyumlu bir şekilde Stalin, Troçki'nin herkesin Goethe veya Aristo olacağını hayal etmesinin aksine, mükemmel askeri bulmayı hayal eder. Kutsal bilimin yardımıyla, çok az uyuyan, çok az yiyen, acıya dayanıklı, yenilmez bir "yeni insan" yaratmaya çalışır. Stalin'in emriyle İlya İvanov, bu uğurda, insan ile maymunu melezleştirmek için çabalayacaktır.[91]

Almanya'da da işler farklı yürümez. Nazilcr, yeni rejimin müminlerini yaratmak için, diğer iki rejimin kullandığı araçların hepsini (eğitim, gençlik örgütleri, kültür politikaları, vs.) kullanırlar. Bununla birlikte, Nazi rejimini ve Nazilerin yaratmak istediği yeni insanı, diğer iki rejimden ve onların ideal insanından ayıran özellikler de vardır. Öncelikle Nazilerin "yeni insan"ı, Nazi ütopyasının, yani Aryan ırkının birliğinin bir parçasıdır, sınıfsız toplumun veya başka bir şeyin değil.[92] Çünkü malum olduğu üzere Nazilerin temel kutsalı devlet veya devrim değil ırktır.

Nazi imanı temelde soteriolojiktir, acı çekme ve kurtuluş anlatısıdır; fela-

88 *A.g.e.*, s. 176, 192, 196, 200-201.

89 Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu...*, s. 114-115.

90 Peter Fritzsche ve Jochen Hellbeck, "The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany", *e-yond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* içinde, der. Michael Geyer ve Sheila Fitzpatrick, Cambridge University Press, 2009, s. 308.
Gray, *Kara Ayin*, s. 57-58.
Fritzsche ve Hellbeck, "The New Man...

ketten zafere, bölünmeden kan bağına yaslanan mistik birliğe doğru bir yolculuktur. Hitler temelde, Protestan Almanların uzun süreli bir inancının, yani milletin iyi ve kötü zamanlar için ilahi olarak seçildiği inancının bir benzerini "Aryan-Cermen ırkı" için iddia etmektedir. Aryan demek, Hitler için "Rabbin en yüce imajı" demektir. O, insanlığa ait hangi üstünlük varsa onun kurucusudur. Yeryüzündeki her başarı onun ilahi dehasının ürünüdür. Aryanlar, Cermen ırkının ezeli özüdür ve Tanrı da Cermenleri, yeryüzünde kurtarıcı bir misyon yürütmeleri için seçmiştir. Hitler ancak bu misyonu kemaline erdirecek peygamber-lider olması hasebiyle ve devlet ise bu ırkın-milletin idari kolu olması, onları bir araya getirmesi, öjenik düzenlemelerle "kan"larına göz kulak olması hasebiyle kutsaldır. Çünkü Aryanların aşağı ırklarla karışması, Hitler'in tabiriyle "en büyük günah"tır. Aryanların karşısında ise "Yahudi" (hep tekil olarak kullanılır) vardır. O insanlık tarihinin Deccal'idir (*Antichrist*).[93] Nazi kamusal kültürü, "Her insan yüzüne sahip olanın insan olmadığını" vazeder.[94] Ruslar "alt insan"dır, Yahudilerse "parazit".[95]

Öyleyse yeni insan, Cermen, sağlıklı ve güçlü olmalıdır. Bu sebepten, Sovyetler'in yeni adamının (ki onu yeni yapan, kim olduğundan ziyade sosyalist değerlere ne kadar inandığıdır) aksine, kendini bir entelektüel faaliyet neticesi yeniden inşa etmesi beklenmez. İnşa etmesi gereken ruhu değil bedenidir. Beden siyaseti vasıtasıyla sağlıklı Aryanları diğerlerinden ayrıştırmaya takıntılıdır. Bu bağlamda, kendini tüm insanlığa örnek olarak sunan Sovyetlerin "yeni insan"ının aksine, Nazi "yeni insan"ı tüm dünyaya karşı ırkını ve devletini koruyan bir savaşçıdır. Biri yayılmacıdır, diğeri tasfiyeci.[96]

Cermen olmak, ulaşılması gereken değil başlanması gereken noktadır. Nazilerin temel uğraşı, Almanları Aryanlara dönüştürmektir. Nazi ideologları, *Volk*'un üstün Aryan ırkına dönüşmesinin birkaç nesil alacağını öngörür. Bunu hızlandırmak için, adeta bir öncü birlik veya katalizör görevi görmesi

---

93 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 104-105, 107. Siyasal dinler "demonoloji"siz yapamazlar. Mutlaka şeytanlaştırılmış, sürekli komplo peşinde iç ve dış düşmanlara ihtiyaç duyarlar. Bkz. Gray, *Kara Ayin*, s. 39 ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 85. Bu zaviyeden bakıldığında, Hitler'in Yahudi soykırımında aslen ayinsel bir arka plan teşhis etmek mümkündür. Bu yüzden, sonraları Yahudi soykırımıyla alakalı olarak, anlamı "ayin esnasında yakılarak sunulan kurban" olan Holocaust teriminin kullanılması gayet yerinde olmuştur. Terimin anlamı için bkz. Dale T. Irvin, "Millennialism", *Encyclopedia of Religious Rites, Rituals, and Festivals* içinde, der. Frank A. Salamone, Routledge, 2004, s. 249.

94 Claudia Koonz, *Nazi Conscience*, Harvard University Press, 2003, s. 273. Koonz'a göre, Nazizm Almanlara "güçlü sembollerle iletilen ve toplumsal kutlamalarla yenilenen kapsamlı bir anlam sistemi sunar. Onlara dostu düşmandan, mümini sapkından, Yahudiyi Yahudi olmayandan nasıl ayırt edeceğini söyler. Inananına Volk içerisinde kutsanmış bir hayat sunmak suretiyle bir dini andırır." *A.g.e.*

95 Fritzsche ve Hellbeck, "The New Man...", s. 340.

96 *A.g.e.*, s. 305, 320, 340.

beklenen ve "yeni insan" örneği olarak düşünülen 800 bin SS ile bütün genç erkeklerin katılması zorunlu olan Hitler Gençliği tarzı örgütlere bel bağlanır.[97] Özellikle Himmler'in başında olduğu ve "devlet içinde devlet" işlevi gören SS, Nazizmin nihai hedefleri ve ideallerinin test edildiği bir deneysel laboratuvardır.[98] Sanatın da "yeni insan" gündemiyle uyumu sağlanır. Daha önce de bahsi geçen Alfred Rosenberg, Hitler tarafından kültür politikasının oluşmasında söz sahibi bir makama atanmıştır. Nazizmin bir siyasal din oluşunun bu en ateşli iki savunucusu, ilginç bir biçimde "yeni insan"ın yaratılmasında da en sorumlu mevkilerde bulunmaktadır.[99]

Sanatsal olaraksa, özellikle sinema, yeni Almanların inşa/iknası noktasında öne çıkar. Dönem filmleri arasında da en meşhuru kuşkusuz Leni Riefenstahl'ın 1935 tarihinde gösterime giren, 1934 Nuremberg'deki yıllık Nazi Partisi'nin kutlanışını aktaran ve sinema tekniği açısından son derece yenilikçi ve başarılı bir yapıt olan *Iradenin Zaferi*'dir. Filmin açılış sahnesinde Hitler, bir tanrı gibi bulutların üzerinden, Speer tarafından tasarlanan yeni açıkhava mabedine, inananlarının yanına inmektedir.[100] Film, kişi kültünden, kanlı bayrak ritüeline dek Nazi siyasal dinin tüm temel sembollerini izleyicilerine aktarmak için tasarlanmıştır. Film kendisinden beklenen etkiyi yaratmakta ve "yeni insan"ı bilinçlendirmektedir. Filmi izleyen Victor Klemperer, nasyonal sosyalizmin artık siyasi alandan dinî alana taşındığını düşünür ve ekler: "Nasyonal sosyalizm bir dindir" [101] Goebbels bunu okusaydı herhalde sevinirdi. Ne de olsa zamanında o da günlüğüne "nasyonal sosyalizm bir dindir" diye yazmış ve hatta bunun bir gün tüm Almanların dini olacağını belirtmişti.[102]

---

97 *A.g.e.*, s. 326-327. Bunlara, 18-25 yaş arası tüm erkeklerin bir buçuk yıl zorunlu kamu hizmeti vermesi tarzı uygulamaları da eklemek mümkün. *A.g.e.*, s. 333.

98 Tal, *Political Faith*..., s. 32.

99 Rosenberg ve Himmler'in "yeni insan"ın yaratılması noktasındaki en kritik görevlere getirilmeleri, Nazizmin bir siyasal din olmadığını, Hitler'in Nazizmin bu tarz yorumlanışına karşı olduğunu iddia eden akademik çevrenin tezlerinin de en zayıf halkasıdır. Evet, gerçekten de Hitler, Rosenberg ve Himmler'i zaman zaman eleştirmiştir, tıpkı Lenin'in Lunaçarski'yi eleştirmesi gibi; fakat "yeni insan"ı yaratmayı da onlara bırakmıştır, tıpkı Lenin'in bıraktığı gibi. Siyasal din atfını reddedenlerin delilleri, Hitler'in çoğu özel sohbetlerde sarf ettiği sözleriyken, diğer taraf siyasi bir realiteden hareket etmektedir. Ayrıca Hitler'in özel sohbetlerinde dile getirdiği eleştirileri dikkate alırken, onun Nazi Partisi içerisindeki farklı grupları birbirine karşı kullanmak şeklinde bir siyaset anlayışı olduğu unutulmamalıdır. Hitler'in eleştirilerini, Nazizmin bir din olmadığına delil olarak gösteren bir makale için bkz. Steigmann-Gall, "Nazizm ve Siyasal Din...", s. 486-490. Hitler'in rakip yorumları birbirine karşı kullanması bağlamında Himmler-Rosenberg çizgisinin değerlendirilmesi için bkz. Tal, *Political Faith*..., s. 31.

100 Eatwell, "Reflections on Fascism and Religion", s. 164.

101 Klemperer, *The Language*..., s. 34; Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 113-114.

102 Martin Kitchen, *The Third Reich: Charisma and Community*, Routledge, 2013, s. 37

Siyasal dinler ve kişi kültü

Daha 20. yüzyıl öncesinde, Fransız Devrimi ve Napolyon dönemi ile beraber, artık modern geleneksel dinin evreninden farklı bir sembolik evrende, halk, devrim, akıl veya vatan gibi kavramlardan kutsallık devşiren bir lider kültü zaten ortaya çıkmıştır. Bu kült, Hegel'den Carlyle ve Nietzsche'ye, 19. yüzyıl felsefesiyle anlam kazanır.[103] Ve nihayet bu kült, zirvesine 20. yüzyılın totaliter devletlerinde ulaşır.

"Faşist dinin sembolik evreni, Duce mitinin ve kültünün etrafında" şekillenmiştir. İlginç olan husus ise, hareketin başlangıcında, böyle bir kişi kültünün bulunmamasıdır. Bu kült, faşist dinin gelişimine paralel olarak süreç içerisinde şekil alacak ve ancak 1925'ten sonra merkezdeki konumuna ulaşacaktır. Üstelik, Hitler'in ve Stalin'in aksine Mussolini örneğinde, onun ismi etrafında şekillenen mitler[104] ile Duce kültü eş zamanlı ortaya çıkmazlar.

İlk faşistler için, 1921 yılına kadar Mussolini, hareketin lideri olarak bile görülmemektedir. Faşist harekette Mussolini, bir karizmatik liderden ziyade, içlerindeki en prestijli ulusal figürdür. O "yoldaş", "dostumuz Benito" veya "Profesör Mussolini"dir ve ancak Kasım 1921'deki parti kongresinden sonra "Faşizmin Ducesi" olacaktır, ki bu noktada bile, Hitler'in aynı yıl Nasyonal Sosyalist Parti'de elde ettiği tahakküm gücünden epey uzaktır. Zaten iktidara geldikten sonra dahi, en azından 1925 yılına dek, parti içerisinde faşizm ile Mussoliniciliğin aynı şey olmadığına yönelik bir muhalefet yapılabilmektedir.

Mussolini kültünün oluşumunda en büyük katkı, 1926-1930 yılları arasında parti sekreterliğini yapan Augusto Turati'ye aittir. Onunla beraber, faşizmin Mussolinileştirilmesi başlar. Adım adım, faşist dinin merkezine Mussolini figürü yerleştirilir. Onun kutsallaştırılmasına katkı sağlayacak yollar

103 Hegel'e göre "Tinin ereğini yerine getirmek için Devlet, bazı özel kişilerle birleşir", "onları Devlet ile bir kılar". Onların "haklılıkları, kurulu düzenden değil, başka bir kaynaktan gelir. Şimdiki zamanın henüz ona açılmayan bir kapısını çalan gizli tindir bu." Bu kişiler, "dünyaya şiddet getirirler, kendinde ve kendisi için var olan tinin ereğine uygun ereğe sahip kişiler oldukları için, saltık olarak haklıdırlar." Bu kahramanların edimleri, diğerlerinin tâbi olduğu standart iyi veya kötü sıfatlarıyla değerlendirilemez. Onlar bu sıfatların üstündedirler. G. W. F. Hegel, *Tarihte Akıl*, Kabalcı, 2011, s. 100-101 ve Gregor, *Totalitarianism...*, s. 22-24. Hegel'in kahramanı kutsayan bu fikirleri, tüm 19. yüzyıl boyunca gelişimini sürdürür. "Kahraman kültü" bazılarının "siyasi-felsefi kahramanlık geleneği" adını verdiği bir dizi yazarın elinde evrimine devam eder. Tarihi kahramanların yaptığı fikri, Thomas Carlyle'ın (1795-1881) yazılarıyla popülerleşir. Peter L. Thorslev Jr, *Byronic Hero*, University of Minnesota Press, 1999, s. 195. Ayrıca bkz. E. A. Rees, "Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions", *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc* içinde, der. Balázs Apor ve diğ., Palgrave, 2004, s. 5-6.

104 "Mit bir peri masalı değildir. Bir grubu (bir inanç, bir millet veya bir parti) eyleme geçmesi için seferber eden ve onlara bir mihnetten sonra zafer vadeden basit hikâyedir." David Martin, "Charisma and Founding Fatherhood", *Political Leadership, Nations and Charisma* içinde, der. Vivian Ibrahim ve Margit Wunsch, Routledge, 2012, s. 42.

icat edilir. Mesela "Duce" kelimesi her zaman büyük harfle başlamalıdır ve o halk içinde göründüğünde belirli bir seremoniyle selamlanmalıdır. Ülkenin duvarlarında sık sık, "Mussolini her zaman haklıdır" yazısıyla karşılaşılmaya başlanır. Müteakiben 1926 yılında Duce, parti hiyerarşisinin başı olarak tescil edilir, 1932'de ise artık parti hiyerarşisinin üstünde, müstakil bir mevkidedir. 1938'e gelindiğinde, parti onu "faşizmin yaratıcısı, sivil toplumun yenileyicisi, İtalyan halkının şefi, İmparatorluğun kurucusu" olarak tanımlamaktadır. Artık Duce demek sadece partinin lideri demek değil, "Faşizmin Lideri, Önder, Rejimin Yüce Başkanı" da demektir. Böylece Mussolini, kopmaz bir biçimde devletin kendisiyle irtibatlandırılır. Devlet ve lider bütünleşmiş, "totaliter bir sezarizm" hüküm sürmeye başlamıştır.[105]

Mussolini övgüsünde sınır yoktur; o milletin "peygamberi, kurtarıcısı, yaratıcısı, rehberi", "tüm zamanların en büyük düşünürü ve eylem adamı", "filozof, yazar, sanatçı, dâhi, peygamber, havari, yanılmaz öğretmen, Tanrı'nın temsilcisi" ve daha benzeri pek çok şeydir. Hatta tanrıdır. Asvero Gravelli "bugün Tanrı ve tarih Mussolini demektir" diye yazar. Esasen Mussolini'nin sınırsızca övülmesi ve tanrısallaştırılması, genç nesillerin faşizme kazandırılmasının yolu olarak görülmektedir. Faşist Gençlik (*Fasci giovanilli*) örgütünün sekreteri Carlo Scorza, Mussolini kültünü desteklemek için, Katolik Kilisesi'nin benzer örgütlerini inceler. Ona göre parti, gençlik örgütü vasıtasıyla hızla, Cizvitlere benzeyen bir "silahlı dinî mezhep" haline gelmeli ve kendini "Mussolini miti"ne adamalıdır. Halefi olan Giovanni Giuriati gençlik örgütünü, faşist dinin misyonerlerini yetiştirecek şekilde organize eder. Amentüleri ise Mussolini'nin ünlü sloganıdır: "İnan, itaat et, savaş" [106]

1930 yılında Mistik Faşizm Okulu kurulur. Burada, vakitlerini Mussolini kültüne adayacak üniversite öğrencileri toplanacaktır. Onlara göre, "mistisizmin tek kaynağı, sadece ve tek başına Mussolini"dir. Grup kendilerine manevi rehber olarak Mussolini'nin kardeşi Arnaldo'yu seçmiş ve kendilerini Duce'nin yazı ve konuşmaları üzerinde tefekküre adamışlardır. Okul, 1940'ta, "pedagojik faaliyetlerinde Mussolini mitinden yararlanmak" isteyen ilkokul öğretmenleri için de ek dersler açar.[107]

Kült etkisini en çok, gençlerde, orta ve küçük burjuvada, öncesinde siyasi bir bilinçlenme yaşamamış insanlarda ve kırsal kesimde gösterir. Zihin yapısı din veya büyü ile şekillenmiş kimselerin veya toplumsal kesimlerin arasında da kült güçlüdür. Bunlar Mussolini'yi Mesih ile benzeştirmiş ve ona karşı benzer bir dindarlık şekli geliştirmişlerdir. Savaşın arifesinde Mussolini artık halkın nazarında kutsallığını devşirmek için farklı kaynaklara yaslanmak zo-

105 Gentile, *The Sacralization...*, s. 132-136; Muravchik, *Heaven On Earth...*,

106 Gentile, *The Sacralization...*, s. 63, 137; Burleigh, *Sacred Causes...*, s. 62.

107 Gentile, *The Sacralization...*, 138.

runda kalmayan bir külttür. Farz-ı muhal, Mussolini olmadan faşizm, muhtemelen halkın büyük çoğunluğuna anlamsız gelirdi, oysa faşizm olmasa da Mussolini aynı anlamı taşımayı sürdürebilirdi.[108]

Tüm bu tanrılaştırma temayülüne karşı, şunu unutmamak lazımdır ki faşizmin temel kutsalı "devlet"tir ve bu kutsal, belirli ölçülerde Mussolini kültünü dengeleyebilecek alternatif bir karizma odağı işlevi görebilmektedir. Monarşi ve ordu, her zaman faşist milislerin gücünü dengeleyici kurumlar olarak varlıklarını sürdürmüş ve Mussolini'nin faşist milisleri, mesela asla Himmler'in SS'lerinin gücüne yaklaşamamıştır. Üstelik Mussolini de, gücünü parti vasıtasıyla değil, devlet bürokrasisi vasıtasıyla icra etmeyi tercih eder.[109]

Her ne kadar Rusya'da olduğu gibi, İtalya'da da parti örgütlenmesi Mussolini'nin ifadesiyle "rejim teşkilatının kılcal damarları" olarak hizmet vermişse de,[110] mevcut liderin kültleştirilmesi uygulamasında İtalya, Rusya'nın önünde seyretmiştir. Bu elbette Bolşeviklerin kişi kültünün erken örneklerine hiç sahip olmadıkları anlamına gelmez. Mesela daha 1918'de Bolşevik şair Demian Bednyi, Lenin'in yazılarından "Emeğin Kutsal İncili"; aynı yıl Grigory Zinoviev, Lenin'in başka bir kitabından "İncil", kendisinden ise "ilahi inayet" olarak bahseder.[111] Zaman içerisinde Lenin kültü, tarihsel dinin imgelerinden ziyade yeni kutsallık kaynaklarıyla inşa edilir. Lenin'in etrafında, özellikle bayramlarda, "makineleri, elektriği, traktörleri, hızlı trenleri" ile bir "Prometevari adam kültü" oluşmaya başlar. Lenin'in 50. yaş günü kutlamalarında, yakın çalışma arkadaşlarının ona sundukları övgüler öyle bir noktaya ulaşır ki, Lenin kendini onlarla alay etmekten alamaz.

Evet Lenin şahsen bir kişi kültüne açık biçimde karşı çıkmıştır fakat etrafında oluşmaya başlayan kutsallık halesini durdurmak Lenin'in de gücünü aşar. Üstelik başarısız her suikast veya mucizevi bir şekilde iyileştiği her anısının sonrasında, bu kutsallık halesi daha da parıldar. Sıradan insanlar onun ya şeytani güçlere sahip olduğunu ya da keramet sahibi olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Zaten 1 Mayıs 1918'den sonra, en yakın çalışma arkadaşları da ondan, Lider (büyük harfle) olarak bahseder olmuşlar; hatta ay-

---

108 *A.g.e.*, s. 143, 149-151.

109 Zaten rejimin 21 yıllık iktidarında, 19 yıl boyunca İçişleri Bakanı bizzat Mussolini'dir. Knox, "Mussolini and Hitler...", s. 106-107.

110 Richard Pipes, *Komünizmin Kısa Tarihi*, Gelenek Yayınları, 2005, s. 50.

111 Anatoly M. Khazanov, "Marxism-Leninism as a Secular Religion", *The Sacred in Twentieth-Century Politics* içinde, der. Roger Griffin, Robert Mallett ve John Tortorice, Palgrave, s. 125. Zaten sanat dalları arasında kutsallaştırma kampanyasına kendisini en çok kaptıranlar genellikle şairlerdir. Sovyet örneğinde hemen daha Ekim Devrimi'ni müteakip, bazı Hıristiyan-mistik şairler, devrime dinî bir anlam yüklemeye başlamışlardır bile. Devrim, "İsa'nın ikinci gelişi" veya "İsa'nın dirilişi" olarak nitelenir. En önemli sembolist şairlerden olan Blok'un 1918'de yazdığı ve Bolşevik askerleri havarilere benzettiği "On İki" şiiri, bu tarzın en bilinen örneğidir. Bkz. Khazanov, *a.g.e.*, s. 121; Burleigh, *Sacred Causes*,. s. 41

nı kişiler onun ölümlü bir tanrı olduğu hakkında konuşmaya başlamışlardır. Büstleri 24 şehre gönderilmekte, posterlerde o güneşten daha büyük resmedilmektedir. Üstelik Lenin'in kendi etrafında oluşmaya başlayan kişi kültünü eleştirmesi, etrafındaki kutsallık halesini güçlendirir. Zaten bir azizden beklenen de tevazu içinde, kendisinin bu büyük hürmete layık olmadığını söylemesi değil midir? Lenin'in 1924'te vefatı, kültün sonrasında alacağı şekli de derinden etkiler.[112]

Lenin'in cenazesi 6 gün sürer; vücudu mumyalanır ve 1930'da kalıcı ikametgâhına gidene kadar Kremlin'de sergilenir. *Izvestiya* onun mozolesinin "ihtişam ve anlam bakımından Mekke ve Kudüs'ü aşan bir yer olması gerektiğini" yazmaktadır.[113] Lenin'in naaşını koruma görevi Bonch-Bruevich, Leonid Krasin ve Lunaçarski'ye verilir ki, üçü de eski "tanrı yapıcılar"dandır. Defin Komisyonu'nu müteakip onlar, kendilerinden beklenilecek şekilde, ölümünden sonra Lenin'i ikonlaştıran bir "Ölümsüzleştirme Komisyonu" kurarlar.[114] Bu sürecin mantığını, Lunaçarski'nin Lenin'in cenazesinde yaptığı konuşmada bulmak mümkün:

> 100 yıl sonra dünya çoktan parlak bir düzeni tanımış olacak. Ve insanlar geriye bakıp, dünya devrimini başlatan Rus devrim günlerinden daha yüce, daha kutsal bir çağ olmadığını anlayacaklar. Ve bu yüzden, kişiyi bu insan figüründen daha fazla ululamaya, aşka ve adanmaya teşvik eden bir figür de tanımayacaklar. Bu sadece bir peygamber değil, sadece yeni komünist dünyanın bilgesi değil, aynı zamanda onun yaratıcısı, onun müdafii, onun şehidi... Burada bir İnsan görüyoruz, büyük harfle,.. Işık ve ısı ışınları onun içinde toplanmıştır.[115]

Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere Lenin ölümünden sonra, Rus Ortodoks geleneklerindeki dinî mevkilerin seküler karşılıklarını işgal etmeye başlar. Özellikle de üç mevkiin: aziz, peygamber ve şehit. Tıpkı bir aziz gibi vücudu bozulmadan kalacaktır ama bu bozulmama hali azizlerde olduğu gibi emr-i ilahi ile değil bilimin yol göstericiliğiyle sağlanmaktadır. Tıpkı bir peygamber gibi kutsal mesajı taşımıştır, ama bu Tanrı'nın mesajını halka iletmek şeklinde değil, Marksizmin mesajını işçi ve köylülere iletmek şeklinde va-

---

112 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 52-53; Boer, *Lenin*...,

113 Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu*..., s. 125.

114 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 52-54; Boer, *Lenin*..., s. 192-195, 198. Bu isimlerden Krasin, "ölülerin teknolojik yoldan diriltilebileceğine inanan Rus mistik Nikolay Fyodorov'un çömezlerinden"dir. Kendisi de bilimsel yollardan diriltmeye inanır ve bunun için Lenin'i dondurmaya çalışır. Lunaçarski de mistisizmle içli dışlı bir isimdir. Eski bir teozofist olan Lunaçarski 1924 yılında Sovyet Psişik Araştırmalar Komitesi'ni de kuran kişidir. Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu*..., s. 12, 112-113, 123.

115 Boer, *Lenin*..., s. 196-197

ki olmuştur. Ve sağlığını hiç düşünmeden devrim yolunda kendini feda ederek de, örnek bir "devrim şehidi" mertebesine çıkmıştır. Aziz, peygamber ve şehit olarak Lenin imajı, ölümünü müteakip hem halk arasında hem de bu imajın gücünü fark eden devlet katında varlığını uzun süre muhafaza eder. Halk arasında onun aslında ölmediği, uyuduğu inancı yayılmakta ve devlet de bu tarz inançların basında çıkmasına göz yumarak mitolojinin gelişimine destek olmaktadır.[116] Fabrikalarda ve devlet dairelerinde "Lenin köşeleri" biçiminde mabetler oluşturulur.[117] Hatta evlerin içerisinde, eskiden dinî temsillerin bulunduğu yerler, "Lenin köşeleri"ne dönüşmeye başlar.[118] Lenin'in naaşı o denli büyük önemi haizdir ki, Naziler Moskova'ya yaklaştığında, kentteki herkesten önce Lenin'in naaşı başka yere nakledilerek emniyete alınacaktır.[119]

Lenin'in ölümünü müteakip Lenin'i ikonlaştırma furyası vaki olmuştur belki, fakat yaşayan bir liderin tam anlamıyla kültleştirilmesi, Sovyetler özelinde 1920'lerin sonuna, hatta 1930'ların başına sarkacak bir gelişmedir ve bu geç kişi kültü de, aslen faşist İtalya'ya ve sonra da Nazi Almanyası'na öykünülerek oluşturulur.[120] Zaten Lenin kültü temelde ne kadar aşağıdan yukarıya doğru bir kutsallaşma ise, Stalin kültü de o kadar devlet eliyle yukarıdan aşağıya bir kutsallaşmadır.

Stalin yönetiminde Sovyetler Birliği giderek totaliter bir devletin tüm özelliklerini kazanır. Yine bu dönemde Stalin, üst düzey kadrolara yönelik, tarihte eşine hiç rastlanmadık bir temizlik harekâtına (*Purge*) girişir. Bu aslında Stalin'in tartışmasız egemenliğini onaylatan bir kamusal ritüeldir.[121] Temizlik harekâtı tüm eski tüfekleri partiden temizleyerek (1939'da yönetim kadrosunun % 80'i Lenin'in ölümünden sonra katılanlardan oluşmaktadır), Stalin'in karizmasına alternatif oluşturabilecek hiçbir karizmaya oluşum şansı bırakmamıştır.

Fakat gücünün temelinin, bürokratik sistemi elinde tutmasına bağlı olduğunu iyi bilen Stalin, uzunca bir süre kendini sadece "patron", yani "bürokratların bürokratı" olarak sunmaya özen gösterir ve ancak iktidarını tam olarak tahkim ettiğine inandığı noktada bir "lider" (*vozhd*) olarak kendini ko-

116 *A.g.e.*, s. 177-183, 201.

117 Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu...*, s. 125.

118 Buck-Morss, *Rüya Alemi...*, s. 84.

119 Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu...*, s. 129.

120 Gentile, *The Sacralization...*, s. 159; Burleigh, *Sacred Causes...*, s. 71-72.

121 Sean Arınstrong'a göre, tüm bu "temizlik" dönemi, sadece kör terör değildir, aslında seküler bir "cadı avı"dır; çünkü arkasında önemli bir halk desteği olmadan sürdürülebilir değildir ve Avrupa'da önceki yüzyıllarda yaşanan cadı avlarının mantık örgüsünü birebir yansıtmaktadır (mesela tam da bu yüzden suçun itirafı son derece önemlidir, tıpkı cadılar gibi onlar da ortaya çıkarılana kadar aramızda yaşarlar, vs). Sean Armstrong, "Stalin's Witch-Hunt: Magical Thinking in the Great Terrors" *Politics, Religion & Ideology*, 10:3, 2009, s. 221-223.

numlandırır. Bu dönüşümün ilk işareti, Aralık 1929'da, Stalin'in 50. yaş günü kutlamalarında gün yüzüne çıkar. 10 gün süren kutlamalar esnasında, basında 350 kutlama mesajı yayınlanır ki mesajlardan bazıları, "Ermenistanlı kolektif çiftlik işçileri" gibi, var olmayan yapılara aittir. Bu esnada, Sovyet tarihi de yeniden yazılmaya başlanır. İç Savaş'ta Bolşeviklerin zaferi adına Troçki'nin yaptığı ne varsa, yeni anlatıda onları Stalin yapmaktadır.

Takip eden yazda, partinin 16. kongresinde, Stalin övgüsünün yeni sınırları test edilir. Her gün yağan yüzlerce telgrafta artık Stalin, "en büyük lider"dir. "Üç şehir, sayısız kasaba, kolektif, okul, fabrika ve kurum onun ismiyle isimlendirilir." Kısa süre sonra ise, klasikleşecek dörtlü illüstrasyon hayata geçecek ve her yeri işgal edecektir: Marx, Engels, Lenin ve Stalin. Fakat Lenin'den sonra sıralanmak bile, Stalin kültüne yeterli gelmez. 1929'da "Stalin günümüzün Lenin'idir" diye övülürken,[122] 1932 yılına gelindiğinde, Lenin'in pek çok yazısının aslında Stalin tarafından yazıldığı keşfedilir. Artık basında Stalin'in isminin önüne "büyük lider", "halkın babası", "çağın dâhisi", "dünya devriminin titanı" sıfatları eklenmektedir. Stalin, kolektif büyüklüğün sembolü haline gelmiştir. Savaş esnasında pek çok asker, cephede Stalin'in kendilerine göründüğünü söyler; en azından ders kitaplarında çocuklara böyle söyleyen askerlerin hikâyeleri okutulur. Sonuçta Stalin kültü öyle bir noktaya gelir ki, Lenin, sanki Stalin'in gelişini müjdeleyen bir Vaftizci Yahya konumuna geriler.[123]

1932'de, Gerasimov'un, Stalin'in partinin 16. kongresindeki hitabını resmedişi kişi kültünün tuvale aktarılışının zirve eserlerindendir. Kültün gelişimine paralel olarak, Stalin, "etrafı nur ile çevrelenmiş ve İsa benzeri bir poz takınan yeni Mesih" olarak resmedilmeye başlanacaktır.[124] Stalin özelliklc 30'ların ortasından itibaren posterlerde bir "kutsal kişidir" ve üstelik halk arasında da Lenin'in yanı sıra Stalin'in de portre ve posterlerinin evlerin "ikon köşesine" asılması ve onlar önünde dua edilmesi uygulamasına rastlanmaya başlanır.[125] Şiir ise, her zaman olduğu gibi, övgünün sınırlarının en çok zorlandığı sanat dalları arasındadır. Stalin şiirlerde bir güneş, kartal, panter, insanlığa can veren, yeryüzünü meyvelendiren, milyonların kalbini nurlandıran ve daha pek çok şeydir. Ama hepsinden önce o, her şeyi bilen ve görendir. O dönemin meşhur bir şiirinde söylendiği gibi "Ve böyle-

122 Michael G. Smith, "Stalin's Martyrs: The Tragic Romance of the Russian Revolution", *Redifining Stalinism* içinde, der. Herold Shuhman, Frank Cass, 2008, s. 106.

123 Burleigh, *Sacred Causes...*, s. 71-74; Koutaissoff, "Soviet Education... , s. 131.

124 Smith, "Stalin's Martyrs...", s. 107. Stalin'in Mesih ve Tanrı benzeri bir konumda, özellikle propaganda posterlerinde resmedilişi ile dinin şekil ve sembollerinin Sovyet rejiminin ideolojisinin hizmetinde kullanılması ile alakalı geniş bir literatür taraması için bkz. Pisch, *The Personality Cult of Stalin...*, s. 17-18.

125 Pisch, *The Personality Cult of Stalin...*.

ce her yerde/ Atölyelerde, madenlerde, Kızıl Ordu'da, kreşlerde/ O izliyor..." 1934 yılında, Stalin kültünü parlatan görsel sanat eserleri o kadar çoğalmıştır ki, bunların kataloğu bile yayınlanacaktır: *Stalin. Resimler, Posterler, Grafikler, Heykeller*.[126]

Bu karizmatik kişi kültünün tanrısallaştırılmasından Stalin rahatsızlık duymakta mıdır? Pek duymasa gerek, çünkü Stalin, çoğu kez İncil'i hatırlatır tarzda, "havariler"ini betimlemiştir. Hatta bir seferinde, 1933 yılında, Mihail Şolohov'a, bu konuda başka şansı olmadığını çünkü "halkın bir tanrıya ihtiyaç duyduğunu" söyleyecektir.[127]

Naziler açısından da durum pek farklı değildir. Hitler, İtalya ve Sovyetler'deki liderlerin konumuna Mart 1933 Kanunu'nun (*Emachtigungsgesetz*) kendisine kazandırdığı otorite vasıtasıyla kolayca ulaşır. Temmuz 1933'te tüm siyasi partileri kapatır. Paul von Hindenburg'un ölümünü (1934) müteakip ise artık sadece hükümetin değil devletin ve ordunun da başı, yani Führer olmuştur. Ordu (ki artık fren-denge mekanizmasını sağlayabilecek tek güç odağı olarak yalnızdır) ile başka kurumların mensupları da Führer'e (devlet başkanına değil, onun şahsına) kişisel bağlılık yemini etmeye başlarlar.[128]

Aslında Hitler kültünün oluşum hikâyesi, Nazilerin iktidarından öncelere dayanır. Birinci Dünya Savaşı'nı müteakip Almanya'da, kendilerini (tıpkı Tevrat'taki seçilmiş halk gibi seçilmiş Alman ırkını), Müttefik esaretinden (yani Tevrat'taki Mısır esaretinden) kurtaracak bir Alman Mesih'in çıkacağı beklentisi çok yüksektir.[129] Bu beklentiyle uyum içerisinde Goebbels, Hitler'i "yeni siyasal imanın vaizi" olarak tanımlarken, ilk Nazilerden biri de o psikolojiyi şöyle anlatır: "Hitler'i şans eseri bulmadım. Onu arıyordum... benim idealimin gerçekleşmesi yalnızca bir kişi vasıtasıyla olabilir: Adolf Hitler." Hitler de bu psikolojinin farkındadır ve 13 Eylül 1936'da Nuremberg toplantısında şöyle söyleyecektir: "Bu çağımızın bir mucizesidir. Siz beni buldunuz... [uzun alkışlar] Siz beni buldunuz milyonların arasından! Ve ben de sizi buldum, işte bu Almanya'nın kısmeti."[130]

Nazi iktidarında, Goebbels'in medya organları üzerinde kurduğu tekel vasıtasıyla Hitler'in karizmatik yönetimi tahkim edilir. "1933'ten 1945'e, Berlin felaketine dek, Führer'in tanrı mertebesine yükseltilmesi, kişiliğinin ve eylemlerinin İsa'ya ve İncil'e eş tutulması günbegün tekrarlanmış" ve kimse

126 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 73.

127 Gregor, *Totalitarianism*..., s. 227.

128 Bu karizmatik otorite, "gündelik örgütsel otoritenin doğrudan karizmatik bir forma dönüşmesi vasıtasıyla değil yasal-ussal kurumların rutinleşmiş otoritesinin karizmatik liderliğe boyun eğmesi vasıtasıyla" sağlanmıştı. John Breuilly, "Introduction", *Political Leadership, Nations and Charisma* içinde, der. Vivian Ibrahim; Margit Wunsch, Routledge, 2012, s. 8.

129 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 18, 20.

130 Griffin, *Modernism and Fascis* ..., s. 251; Burleigh, *Sacred Causes*...,

de buna en ufak bir itirazda bulunamamıştır. 1934'te Göring: "Hepimiz, sıradan bir SA mensubundan başbakana kadar, her ne isek Adolf Hitler sayesinde ve onun vasıtasıyla oyuz" der. Hitler Gençliği'nin başı olan Baldur von Schirach ise Hitler'in doğduğu şehri (Brunau) "Alman gençliği için bir hac yeri" ilan eder.[131]

Daha önce de bahsi geçtiği üzere Nazi inancının temeli, doğrudan kişi kültüne dayanmaz ama inancın mantığı, kaçınılmaz olarak bir kişi kültünü netice verir. Bu inancın en temel kutsalı "kan"dır; sonrasında o kanın taşıyıcıları yani *Volk* ve onları barındıran Toprak gelir. Devlet, *Volk*'a siyasi bir form sağladığı, Führer ise onun cisimleşmiş hali ve temsilcisi olduğu için kutsaldır.[132] O "ümmetine yeni bir düzene doğru yol gösteren peygamber"in arketipik rolünü üstlenmiştir. O halkı, ekonomik sıkıntıdan ve ulusun aşağılanmasından kurtaracak mesihtir. Fakat kutsallaşma her ne kadar dolaylı da olsa, halk üzerindeki tesiri son derece doğrudandır. Savaş sonrası insanlar, o günleri hatırlarken sürekli, Hitler'i gördüklerinde transa geçtiklerinden veya kendilerini Hitler-mani'ye kaptırdıklarından söz edeceklerdir.[133]

Hitler kültünün gücü, sağlanan askerî zaferlerin de etkisiyle Mayıs-Haziran 1940'ta zirveye ulaşır.[134] Ölenler de zaten, "Führerlerine sapasağlam bir imanla" toprağa düşmektedirler. Savaşın dönmesiyle beraber kült gücünü yitirmeye başladıysa da, Rusların Berlin'e dayandığı, savaşın kaybedileceğinin artık muhakkak olduğu 1945'te dahi, tüm bunların aslında Hitler'in bir planı olduğuna, düşmanları Almanya'ya çekip onları bir anda bitireceğine, Tanrı'nın asla onu yarı yolda bırakmayacağına inanan pek çok insan vardır.[135]

131 Klemperer, *The Language*..., s. 116-117

132 Burleigh, *Sacred Causes*..., s. 111.

133 Griffin, *Modernism and Fascism*..., s. 273, 277.

134 Knox, "Mussolini and Hitler...", s. 107-108.

135 Klemperer, *The Language*..., s. 111-113. Hatta savaştan sonra bile, etrafındakilerin Hitler'i yanlış anlayıp ona ihanet ettiğini düşünen ve ona iman etmeye devam eden insanlara rastlanmaktadır. *A.g.e.*, s. 121-122.

SİYASAL DİNLER VE KEMALİZM: KARŞILIKLI ETKİLEŞİM

İtalya, Almanya ve Rusya'nın yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı'nda korkunç bir trajedi yaşamış ve savaştan büyük bir hayal kırıklığı ile ayrılmış bağımsız bir ülke daha vardır ve bu ülkede de rejim, en az diğerleri kadar radikal bir yeni yol izleyecektir. Üstelik bu ülkede de siyaset, yine en az diğer örneklerde olduğu kadar kutsallaşacak, bu ülkenin de lideri bir kült haline dönüştürülecektir. Bir imparatorluğun küllerinden doğan bu ülke Türkiye, bahsi geçen rejim ise Kemalizmdir.

Bu ve takip eden bölümde öncelikle, diğer üç ülkenin önderlerinin Mustafa Kemal'e ve Mustafa Kemal'in onlara bakışını ele alacak ve ülke siyasetinin en üst düzeydeki karar vericilerinin birbirleri hakkındaki kanaatlerini inceleyeceğiz. Sonrasında, Kemalist rejimin de diğer örneklerde olduğu gibi totaliter olarak sınıflandırılıp sınıflandırılamayacağını veya ne ölçüde sınıflandırılabileceğini tartışacağız. Müteakiben Kemalizmin geleneksel dine dair siyasetini inceleyecek ve bunun ne oranda diğer totaliter rejimlerin siyaseti ile benzeştiği üzerinde duracağız. Son olarak ise, Kemalist elitin, diğer örneklerde olduğu gibi Kemalizmi gerçekten de ikame bir din olarak değerlendirip değerlendirmediğine göz atacağız.

Totaliter rejimlerin liderleri ve Mustafa Kemal

İlginç bir biçimde totaliter yönetimlerin liderleri, genellikle birbirlerine olan hayranlıklarını dillendirmekten çekinmezler. Almanya ile Sovyetler'in savaştığı bir ortamda Hitler, has dairede Stalin'in dehasını (*der geniale Stalin*) övüyor, hatta Batı'ya karşı onunla tekrar ittifak kurmayı dahi tasavvur edebili-

yordu. Hitler'in Stalin için kullandığı ifadeler ("becerikli Kafkas", "muazzam bir kişilik", "yarı canavar, yarı dev") takdir hisleriyle doluydu. Hatta onu, "dünya tarihindeki en sıra dışı figürlerden biri" olarak tanımlamıştı.[1] Hitler, Mussolini hakkında da benzer düşüncelere sahipti. *Kavgam*'da onu "yeryüzündeki en büyük insanlar arasında" göstermişti; Nazi parti merkezlerinde onun bir büstü yer almaktaydı. Mussoli i ise başlangıçta ne Hitler'den ne de kitabından hiç hoşlanmamışsa da, Hitler'in iktidara gelişinden (ve Mussolini'nin müttefiki Avusturya şansölyesini öldürtmesinden) sonra onu ne kadar ciddiye alması gerektiğini öğrenmişti. Zaman içerisinde roller değişecek, Mussolini pek çok konuda kendine Hitler'i örnek alacaktı.[2]

Eski bir sosyalist olan Mussolini'nin Sovyetlerin lider kadrosunu sevmesi çok da şaşırtıcı olmasa gerektir. 1922'de Mussolini ile söyleşi yapan İngiliz gazeteci George Slocombe, onun saygı duyduğu tek çağdaşının Lenin olduğunu yazıyordu. Şaşırtıcı olan, bu hislerin karşılıklı olduğu izlenimidir. Nitekim Nikolay Buharin, faşistlerin, mücadelelerinde Rus Devrimi'nin deneyimlerinden en iyi yararlananlar olduklarını söylüyordu. İlerleyen zamanda Mussolini'nin Sovyet liderliğine ilgisi eksilmedi, arttı. O, Stalin rejiminin bir tür "Slav faşizmi", "kripto faşizm" kurduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişti. Faşist ideolog Ugo Spirito ise, iki sistemin bir sentezi üzerine kafa yoruyordu. Zaten 1939 Hitler-Stalin Paktı'nın imzalanması müzakerelerinde Sovyet tarafı, faşist İtalya ile sürdürülen iyi ilişkileri, bu paktın da sürdürülebilirliğine bir kanıt olarak göstereceklerdi.[3] Peki bu liderlerin Mustafa Kemal ve Kemalist rejim hakkındaki fikirleri neydi?

Mussolini'nin Atatürk'ün mücadelesini takdir ettiği bilinmektedir. Mussolini, Türkiye'nin "faşist İtalya ile bazı genel siyasi eğilimleri paylaştığını" ve bunda Atatürk'ün "aydınlanmış rehberliği"nin etkili olduğunu düşünür.[4] Üstelik Mussolini, Roma Yürüyüşü'nden önce kendisini sıklıkla, "Milano'nun Ankaralı Mustafa Kemal'i" olarak da tanımlar.[5]

Sovyetler'in lider kadrosunca Kemalistlere pek güvenilmese de,[6] 1928-29

---

1 Adolf Hitler, [Ed. H. R. Trevor-Roper], *Hitler's Table Talk 1941-1944*, Enigma Books, 2000, s. xxvii-xxviii, 8, 624, 661. Bu hayranlık sonraki totaliter deneylerde de görülür. Mao mesela şöyle söyleyecektir: "Hitler'in acımasızlığına bakın. Ne kadar acımasız olursanız, devrime duyulan istek de o kadar artar" Pipes, *Komünizmin Kısa Tarihi*, s. 109.

Muravchik, *Heaven On Earth...*, s. 168-171.

A.g.e., s. 163, 171.

James Gregor, *The Search for Neofascism*, Cambridge University Press, 2006, s. 193.

Stefan Ihrig, *Naziler ve Atatürk*, Alfa Yayınları, 2015, s. 147-148.

Kurtuluş Savaşı esnasındaki yoğun dostluk havasına karşın Lenin'in Kemalizm hakkındaki görüşleri pek olumlu değil gibidir. 1920'nin sonlarında Lenin tarafından gönderilen direktifte şöyle yazar: "Kemalistlere güvenmeyin, onlara silah sağlamayın; tüm çabalarınızı Türkler arasında Sovyet ajitasyonunu yaygınlaştırmaya ve Türkiye'de kendi çabalarıyla zafer kazanabilecek sağlam bir Sovyet partisi kurmaya odaklayın." Pipes, *Komünizmin Kısa Tarihi*, s. 118

yıllarına kadar, Moskova'da yönetim kademelerindeki genel hava, Mustafa Kemal'in devrimci bir kahraman olduğu yönündedir. Bu hava 1929 yılında ani biçimde yön değiştirir ve Mustafa Kemal bir "gerici tiran" olarak tanımlanmaya başlar; tıpkı Kemalist rejimin bu tarihlerde açıkça "Türk nasyonal faşizmi" veya "tarıma dayalı Bonapartizm" olarak niteleneceği gibi. Fakat, dönem itibariyle Sovyetler'in ideolojik olarak uzak gördüğü devletlerle ilişkiye girmesi, görülmedik şey değildir ve 1930'lar boyunca Türkiye, Sovyetler'in teknik bilgisinden ve mali yardımından ciddi oranda istifade eder.[7]

Hitler'in Mustafa Kemal ve rejimine bakışı ise epey dikkat çekicidir. Öncelikle Hitler, İttihat ve Terakki'nin özelikle Birinci Dünya Savaşı'ndaki tehcir uygulamalarını dikkatle analiz etmiş ve onlardan etkilenmiştir.[8] Mustafa Kemal hayranlığının geçmişi de köklüdür, mesela daha Kasım 1922'de Münih birahanesinde yaptığı konuşmada Mustafa Kemal'i över.[9] İlerleyen yıllarda bir Atatürk büstü edindiği gibi, onu el üstünde de tutar.[10] Ayrıca çağdaşları arasında da onu Atatürk'e benzetenler olmuştur. Dönemin basın organları ya da Alman sosyalistleri bu benzerliğe vurgu yapmaktan çekinmezler. Hitler de Mussolini'ye bir mektupta, Türkleri koalisyonları içerisinde görmeyi umduğunu, Sovyetler'in güneyini Türklere bırakmayı düşündüğünü yazacaktır.[11] Yine Avrupa'da Kemalist rejimin en fazla sahiplenilip övüldüğü ülke de Hitler Almanyası olacaktır.[12]

Hitler'in Atatürk hakkındaki en samimi düşüncelerini ise, onun sofra sohbetlerinden derlenen kitapta bulmak mümkündür. Burada Hitler, Atatürk'ün CHP yönetimini İtalya'ya benzetir. Atatürk'ün Cermen olduğunu ve vatandaşlarıyla ırki bir benzerlik taşımadığını iddia eder.[13] Onun yaptıklarına olan hayranlığı ise şöyle dile getirir:

> Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi din adamlarını bertaraf etmedeki hızı, tarihin en kayda değer bölümlerinden biridir. Onlardan otuz dokuz tanesini astı, diğerlerini dışarı attı ve şimdi İstanbul'daki Ayasofya bir müze![14]

7 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, 2011, s. 381-383.

8 1931'de verdiği bir röportajda, Almanya'nın geleceği ile alakalı konuşurken, Kitab-ı Mukaddes'teki sürgünleri, Ortaçağ'daki katliamları ve Ermenilerin Dünya Savaşı esnasında yok edilmesini hatırlatır. Bkz. Hannibal Travis, "Did the Armenian Genocide Inspire Hitler?", *Middle East Quarterly*, c. XX, sayı 1, Kış 2013, s. 32. Diğer Nazi önderleri de benzer bir ilgiyi paylaşmaktadırlar. Mesela Rosenberg daha 1921 yılında Talat Paşa'nın yaptıklarını över, Ermenileri Yahudilerle bir tutar; çünkü ikisi de düşmanla iş birliği halindedir ve cezalandırılmayı hak etmişlerdir. *A.g.e.*, s. 33-34.
İhrig, *Naziler ve Atatürk*, s. 123. Bu tarihlerde Mustafa Kemal, Hitler üzerindeki en önemli etkiye sahip figür olmasa da, önemli bir etkiye sahip figür olduğu su götürmez. *A.g.e.*, s. 146.

10 *A.g.e.*, s. 181.

11 Travis "Did the Armenian...", s. 33.

12 İhrig, *Naziler ve Atatürk*, s. 297.

13 Hitler, *Hitler's Table...*, s. 223, 230.

14 *A.g.e.*, s. 607.

Hitler'in bu özel sohbetlerine yansıyan Atatürk hayranlığı, dönemin Hitler ile görüşen devlet görevlilerine de aksettirilir. Berlin ziyaretinde (1933) Siirt milletvekili Mahmut Soydan'a "Yaptığım işe başlarken ve yapılan işin başarılacağına inanırken, hep sizin Şefinizi kendime örnek aldım" der.[15] Yine Falih Rıfkı *Çankaya*'da, Ali Fuat Cebesoy, Yunus Nadi, Necmettin Sadak gibi isimler ile birlikte iştirak ettiği Hitler'in 50. yaş günü kutlamalarında (1939), Hitler'in kendilerine söyledikleri şu sözü aktarır:

> Hitler, o delice gururlu Hitler demişti ki: "Mustafa Kemal, bir millet bütün vasıtalarından mahrum edilse dahi, kendini kurtaracak vasıtaları yaratabileceğini isbat eden adamdır. *Onun ilk talebesi Mussolini'dir, ikinci talebesi benim!*"[16]

Peki Atatürk'ün, döneminin totaliter liderlerine bakışı nasıldır? Şaşırtıcı biçimde, İtalyan ve Alman liderlerin kendisi hakkındaki müspet kanaatlerini Atatürk onlar hakkında paylaşmıyor gibidir. Falih Rıfkı'nın aktardığına göre Atatürk "Mussolini'yi küçümserdi: 'O sadece iyi bir bayındırlık bakanıdır,' derdi." Yine Falih Rıfkı onun "ne Hitler'in, ne de Mussolini'nin lehine konuştuğunu" hatırlamaz ama Lenin'i sevmektedir.[17] Lord Kinross da Atatürk'ün Hitler'i sevmediğini, *Kavgam*'ı okuduğunu ve dehşete kapıldığını yazar. Bununla birlikte Atatürk, Stalin'e hayrandır. Kinross'a göre Atatürk, "bütün diğer diktatörlerin şöhreti yok olduktan sonra bile" tarihin Stalin'i "20. yüzyılın en önemli uluslararası devlet adamı" olarak yazacağını söylemiştir.[18]

Kemalizm ve totaliterlik

Liderlerin birbirleri hakkındaki fikirleri bir yana, Türkiye'de kurulan rejimin, dönemin totaliter rejimleri ile belirli noktalarda kesiştiği savlanabilir. Öyleyse şimdi şu soruya cevap aranmalıdır: Kemalizm ne oranda döneminin totaliter deneylerinin etkisi altındadır?

Faşist İtalya'nın aksine paramiliter bir örgütlenmeye sahip olmasa da Türk Devrimi'nin aslında diğer pek çok açıdan İtalyan faşizmini andırmakta olduğu, o dönemde ve günümüzde çok sayıda isim tarafından iddia edilmiştir. Faşist İtalya ve Türkiye arasındaki benzerlikler İtalyanların da dikkatinden kaçmaz. Mesela Dr. Ettora Rossi, Kemalist rejimin, İtalyan faşizminin kopyası olduğunu söyler ve bu, özellikle *Kadro* çevresinde büyük tartışmaları neti-

15 İsmail Habib (Sevük), *Atatürk İçin*, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 10.

16 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, 2010, s. 369.

17 *A.g.e.*, s. 599-600.

18 Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, K. Rustem&Brother, 1981, s. 460 [*Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. Necati Sander, Altın Kitaplar, 2018 (31. Basım)].

ce verir.[19] Yine Taksim'de Canonica'ya yaptırılan Cumhuriyet Anıtı, Mussolini'nin kurduğu *Popolo d'Italia* [İtalya Halkı] gazetesinde iki rejim arasındaki benzerliğin sanatsal ifadesi olarak yansıtılır.[20] Pedagog N. Mollica faşist ve Kemalist rejimlerin halkı şekillendirmek için gençlere yaklaşımlarındaki yakınlığa değinir. Bununla birlikte İtalya'nın çok önce hallettiği bazı meselelerle (en başta okuryazarlık) Kemalist Türkiye daha yeni uğraşmaktadır. Gezisini yazı dizisine dönüştüren İtalyan yazar Corrado Alvaro da Kemalizmin İtalya'dan (özellikle onun devlet anlayışından ve iletişim siyasetinden) ve Rusya'dan etkilendiği kanaatindedir.[21]

Bu yakınlığın varlığı, dönemin fikir adamları arasında da yaygın bir görüştür. Ali Fuat Cebesoy, daha 1925 yılında Türkiye'nin yönetiminin "İtalya'da tatbik edilen totaliter rejimin aynı olan bir idare" olduğunu düşünmektedir.[22] Falih Rıfkı da faşist İtalya ile Türkiye arasında önemli benzerliklerin var olduğu iddiasındadır; ki zaten 1930'lar boyunca "Tek Parti elitinin faşizme olan özel alakası" iyiden iyiye açığa çıkar.[23] Artık totaliterizme sempati ile yaklaşan isimler arasında, Almanya'nın mı,[24] yoksa İtalya'nın mı Türkiye'ye benzediği ayrı bir tartışma konusudur. Tek Parti döneminin bazı etkin isimleri, aslında aynı anda ikisine birden benzendiğini düşünür:

> Zamanımızın bir alman tarihçisi gerek *nasyonal sosyalizmin*, gerek *Façizmin* Mustafa Kemal rejiminin azçok değiştirilmiş birer şeklinden başka bir şey olmadıklarını söyliyor. Çok doğrudur. Çok doğru bir görüştür.[25]

Böyle yazan Mahmut Esat Bozkurt'a göre, "Türk ve Alman rejimleri, her ikisi de milliyetçi olmakla beraber, aralarında *küçücük* bir fark vardır. Alman

19 Burhan Asaf (Belge), "Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi", *Kadro*, sayı 8, Ağustos 1932, s. 36-39. Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, 2009, s. 174-175.

20 Fabio L. Grassi, *Atatürk*, Turkuaz Kitap, 2009, s. 280.

21 Erhan Berat Fındıklı, "İtalyanlar ve Türkler: Mekânın Reel ve Historiyografik İnşası (1922-43)", doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011, s. 195, 288.

22 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimin Kurulması: 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 154.

Tanıl Bora, "Türkiye'de Faşist İdeoloji", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde, der. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, 2009, s. 351-354; Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 170-171.

24 Hitler Almanyası özelinde konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Sezen Kılıç, "Türk Basını'nda Hitler Almanyası (1933-1945)", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009. "1939 Ekimi'nde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Üçlü İttifak'a kadar, Türk basın mensuplarının geneli Hitler Almanyası'nı desteklemişlerdir. Basın mensuplarının bu desteğinde Hitler'in daha iktidarın ilk gününden itibaren kendisine Atatürk'ü ve Türk Milli Mücadelesi'ni örnek aldığını söylemesi ve Türk kamuoyunun sempatisini çekebilmek için yapmış olduğu faaliyetlerin etkisi de önemli bir yer teşkil etmiştir... Türk-Alman Dostluk Anlaşması imzalandıktan sonra basın mensuplarının geneli yine Almanya yanında yer almıştır." *A.g.e.*, s. 286-287.

25 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilâli*, Bürhaneddin Matbaası, 1940, s. 128. Bu ve sonrasındaki alıntılardaki yazım yanlışları, aksi belirtilmedikçe, orijinal haliyle bırakılmıştır.

rejimi, "milliyetçilikte Raciste yani ırkcıdır". Buna karşın "Türk rejimi", "daha ziyade kana değil, kültüre ve dile önem verir" [26] Bozkurt bunu ifade etmese de, bu anlayışın, ırkçı Nazi Almanyası yerine, kültürü ve tarihi öne çıkaran faşist İtalya'yı andırdığı aşikârdır.[27]

Fakat elbette Atatürk'ün seçimi, tartışmada belirleyici olacaktır. Alman ve İtalyan parti tüzüklerini araştıran Recep Peker, tıpkı Nazi Almanyası'ndaki gibi partiyi devletin üzerinde bir konuma getirecek bir öneri sunar, Atatürk ise tıpkı Mussolini İtalyası'ndaki gibi, partiyi değil devleti önceleyecek bir yapıdan yana ağırlığını koyar.[28] Sonuç ise her halükârda benzerdir: parti-devlet bütünleşmesi. Bu birleşme rejime İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadarki şeklini verecektir.

Öyleyse bazen açıkça itiraf edilmekten kaçınılsa bile, faşizmin Nazizme nazaran daha etkin bir rol model olduğu söylenebilir. Bunu itiraf eden isimler de yok değildir. Hamdullah Suphi Tanrıöver, daha 1930 yılında, Türk Ocakları merkez binasının açılışı vesilesiyle, faşizm ile Türk devrimi arasındaki benzerlikleri sıralayacak ve şöyle diyecektir: "Biz faşist milliyetperverliğin dünkü galeyanında hem mazimizi hem de istikbalimizi görürüz."[29] Zaten Türk Ocakları yerine yakında kurulacak Halkevleri de, İtalyan Dopolavorolar ve faşist gençlik kulüplerinden ilham alacaktır.[30]

Bununla birlikte, Kemalizmin etkisinde kaldığı totaliter rejimler, Nazizm ve faşizm ile de sınırlı değildir. Falih Rıfkı 1931'de yayımlanan *Yeni Rusya* kitabında, Kemalist elitin, her türlü totaliter tecrübeden yararlanma azmini örnekler:

---

26 *A.g.e.*, s. 372-373.

27 Bununla beraber Mahmut Esat Bozkurt faşizm ve Kemalizmin birbirlerine benzemediklerini de yazacaktır, fakat bunu ilginç bir biçimde faşist rejimin emperyalizminden bahsettiği yerde yapar. Bu da Kemalist elit için İtalya'nın yayılma stratejisinin nasıl bir endişe kaynağı olduğunu gösterir. Zaten Atatürk de, Mussolini'ye hep şüphe ile yaklaşmış, onun Arnavutluk ve Yunanistan'a saldıracağını öngörmüştür. Bkz. Grassi, *Atatürk*, s. 336. Kemalist kadronun İtalyan dış politikasına yönelik endişeleri yüzünden, İtalyan faşizmi ile olan benzerliklerini inkâr etme siyaseti ile alakalı olarak bkz. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 174-177.

"Totaliterliğin Avrupa'da yaygın olduğu 1930'larda, CHP'nin genel sekreteri Recep Peker, partinin, devlet aygıtını kontrol etmesi gerektiğini ileri sürdü. Mustafa Kemal tam tersi fikirdeydi ve partiyi devlete bağladı. İçişleri bakanı, parti in ulusal organizasyonunu kontrol ediyordu, valiler ise bunu yerel ölçekte yerine getiriyorlardı." Andrew Mango, "Atatürk", *The Cambridge History of Turkey*, c. 4 içinde, der. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, 2008, s. 166. 1930'larda Sovyetler Birliği'nde parti devlete, faşist İtalya'da devlet partiye egemendir. Nazi Almanyası'nda ise durum ikisinin ortasıdır. Bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...*, s. 9.

29 Hamdullah Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, Türk Ocakları Matbaası, 1931, s. 98.

30 Milliyetçilik bahsinde ayrıntılı bir biçimde inceleyeceğimiz üzere Hamdullah Suphi konuşmalarında Ocaklardan mabed olarak bahseder. Bu tabirin de İtalya'da uzun süredir bir siyasal din halini alan faşizmdeki *Casa del Fascio*'larda bulunan faşist mabedlerine bir öykünme olduğu iddia edilebilir. Orada da en önemli mabed merkez binasında, ateşini bizzat Musollini'nin yaktığıdır.

> Rusya'dan ben bir ders getiriyorum: Bu ders, Türk ihtilâlini organize etmek, yeni gençliği yetiştirmek, ve Türk cemiyetini birkaç hamlede terbiye etme usulleridir... Rusya'dan komünist değil, fakat daha şuurlu olarak geliyorum: Türkiye'nin iktisat ve inşa planını yapmak, *Inklap Fırkasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak*, bürokrasi yerine ihtilâlci metodlar almak, hiç durmaksızın büyük yığının terbiyesine geçmek.[31]

Benzer şekilde Ali Naci Karacan, çıkardığı *Inkılap* gazetesinde, daha 2 Aralık 1930 tarihindeki başyazısında "Rusya'da nasıl bir komünizm, İtalya'da nasıl bir faşizm varsa, bizde de bir Kemalizm olmalıdır" diye yazar.[32]

Sonuçta planlamacılığı, anti emperyalizmi, sanayi vurgusu ve öncü kadro fikriyle sol bir Kemalizm öneren *Kadro* dergisi ile faşizmin mottosunu (*Faşist, rahat hayatı istihkar eder*) Türkiye'ye uyarlayan *Çığır* dergisine parti, Şubat 1933'ten itibaren yayımlanmaya başlayan Halkevleri dergisi *Ülkü* ile cevap verir. Farklı renkleri ile tüm Kemalist kadro, ideolojik içerik anlamında kimseye benzememenin (*biz bize benzeriz*) öneminde buluşmuşlarsa da, bu iki rejimden özellikle ideolojiyi halka aktaracak araçlar ve yöntemler noktasında epey faydalanılabileceğine de kanaat getirmişlerdir. Falih Rıfkı'nın anlatımıyla:

> Biz de Leninizmin Rusya'daki, Mussolinizm'in İtalya'daki tecrübelerinden istifade edebiliriz. Türk yığınlarının terbiyesi için Moskova'nın yığın terbiyesi metotları, devletçi Türk iktisatçılığı için Faşizm'in korporasyon metotları, yepyeni kafa ve ruhta bir Cümhuriyet genci yetiştirmek için her iki inkılâbın çocuk ve genç yetiştiren metotları adım adım tetkik edeceğimiz şeylerdir.[33]

Elbette geçmişte ve günümüzde Kemalizmi bir çeşit faşizm (veya bir çeşit sosyalizm... vs.) olarak sunan yayınlar büyük ölçüde abartılıdır.[34] Fakat Kemalist rejimin, diğer üç totaliter rejimle, eğitim, propaganda ve yönetim teknikleri bağlamında karşılıklı etkileşim içerisinde olduğu yine büyük ölçü-

---

31 Falih Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1931, s. 170, 172.

32 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 276.

33 Falih Rıfkı (Atay), *Moskova Roma*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932, s. 5. Yine Falih Rıfkı, Rusya'dan rejim propagandasının her yerde olması lüzumunu ders alır: "Bana Rusya'dan ne gibi derslerle döndüğümü soranlar var. Rusya'da en çok görünen şey sokaklarda, dükkânlarda, otellerde, mağazalarda her tarafta büyük kırmızı bezler üzerine yazılmış beyaz yazılardır. Bunlarda ihtilâlcilere nasihatler, halka ihtarlar, münevverlere seferberlik emirleri okunur." Falih Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, Akşam Matbaası, 1933, s. 456. Gençliğin "gerek mektep dahilinde gerek mektep haricinde" İtalya ve Rusya'dakine benzer bir ideolojik endoktrinasyondan geçmesini öneren aynı döneme ait bir eser için bkz. Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılâp ve Kadro (İnkılâbın İdeolojisi)*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932, s. 153-154.

34 Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz. Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, İletişim Yayınları, 2015. Özellikle üçüncü bölüm.

de doğrudur.[35] Farklılıklar elbette önemlidir, fakat daha önemli olan husus, benzerlikleri nasıl açıklamak gerektiğidir. Şevket Süreyya (Aydemir), Kemalizmi çok doğru bir biçimde, "harp sonu inkılâpları"nın içerisinde değerlendirir. Ona göre bu harp sonu inkılâplarının hepsi, görünüş, "metot, strateji ve inkılâp tekniği bakımından" birbirinin aynıdır. "Bütün bu inkılâplar ve cemiyet hareketleri arasında inkılâpçı iradenin hesaplı ve sistemli kullanılışı bakımından tam bir benzeyiş vardır." Fakat bu inkılâplar "ruh ve mana" bakımından birbirinden ayrılır.[36] O bu terminolojiyi kullanmıyor olsa da, denilmek istenen kabaca, bu inkılâpların hepsinin totaliter olduğu ama ideolojilerinin farklı olduğudur.

Öyleyse bu üç totaliter tecrübenin, Cumhuriyet yönetimi tarafından etkin biçimde incelendiği ve zaman zaman da taklit edildiği iddia olunabilir. Fakat etkilenmenin tek yönlü olduğunu düşünmek de, Türk devrim tarihini küçümsemek anlamına gelir. Falih Rıfkı'nın Hitler'den aktardığı "Onun ilk talebesi Mussolini'dir, ikinci talebesi benim!" sözünü yukarıda görmüştük. Gerçekten de tarih itibariyle Kemalist kadronun İtalya ve Almanya'dan öğrendiği şeyler kadar, onların da, özellikle Mustafa Kemal'in dine ve dindarlara muamele tarzından ve toplumu değiştirme noktasındaki cesaretinden bir şeyler öğrenmiş olabilecekleri iddia edilebilir. Özellikle Naziler söz konusu olduğunda etki son derece açıktır. "Naziler için Türkiye eski Doğu değildi; Almanya'ya getirmek istedikleri modern milliyetçi ve totaliter siyasetin bir bayraktarıydı" diye yazar Stefan Ihrig.[37] Nazi Almanyası'nda pek çok makale, nasyonal sosyalizm ve Kemalizm arasındaki benzerlikleri inceler ve totaliterlik ve tek adam yönetiminin yanı sıra gelecek nesillerin yetiştirilmesinden, toplumun yabancılardan arındırılmasına veya ekonomik anlayışlarına kadar pek çok benzerliği sıralar.[38]

Zaten Tek Parti döneminde de bundan bahseden isimler yok değildir. Yukarıda Mahmut Esat Bozkurt'un benzer ifadeleri alıntılanmıştı. Onun yanı sıra, 1934 yılında *Ülkü*'de yayımlanan bir makale, Türk inkılâbının, "İtalya faşizmasından" ve "Alman nasyonal sosyalist inkılâbından önce halkçılık, milliyetçilik ve devrimcilik temelleri üzerinde lâik ve inkılâpçı bir cümhuri-

---

Nancy Lindisfarne bu konuda şöyle yazar: "Türk devleti ekonomik ve politik anlamda bunlardan tamamen farklı ya da biricik değildir. Bunun önemli göstergelerinden biri Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde politik kurumların, simgelerin, törenlerin ve eğitim projelerinin Stalinist Rusya ve faşist İtalya'dan alınmış olmasıdır." Lindisfarne, *Elhamdülillah Laikiz*..., s. 123.

36 Şevket Süreyya (Aydemir), "Beynelminel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi. III", *Kadro*, sayı 21, Eylül 1933, s. 12-13.

37 Ihrig, *Naziler ve Atatürk*, s. 17.

38 Ahmet Asker, "Nazi Almanya'sından Kemalist Türkiye'ye Bakışlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sonbahar 2012, cilt 13, sayı 50, s. 281-285.

yet esası" kurduğunu, yani onların öncüsü olduğunu anlatır.[39] Vasfi Raşit Seviğ ise 1938'de yayınlanan *Teşkilat-ı Esasiye Hukuku* kitabında, İtalyan ve Almanların, Kemalistlerin "*mucizevi* 'şef sistemi'ni ödünç alarak kendi *mucizelerini* gerçekleştirdikleri"ni ama nihayetinde sistemi aşırıya götürdüklerini yazar.[40] Dahiliye Vekili Şükrü Kaya da, 1935 yılında, Türk inkılâbının tarihsel önceliğini hatırlatır. Ona göre: "Diğer memleketlerde tatbik edildiği görülen muvazi ve mümasil hareketler tarih sırasıyla hep bizimkinden sonradır."[41] Daha 1928'de Grace Ellison, Türklerin taklit eden değil, taklit edilen oldukları noktasındaki hassasiyetlerini şöyle aktarır:

> Avrupa Basını ne zaman Mustafa Kemal'den "*Türkiye'nin Mussolinisi*" diye bahsetse ki bunu sık sık yapar, Türkler son derece sinirleniyorlar. Onlara göre doğrusu Mussolini'yi "*Avrupa'nın Mustafa Kemal*'i" olarak tanımlamaktır.[42]

Yine örnek alınma bağlamında, Atatürk'ün kendini idarenin günlük işlerinden çekmesi, bu alanı İsmet İnönü'ye bırakması ve kendisini sabaha dek sürecek ve mutat zevatın katılacağı sofralarda ele alınacak büyük plan ve projelere vakfetmesi de, daha sonra Stalin ile Mao'nun aynen uygulayacağı bir yöntem olacaktır.[43] Yine ilginç biçimde, mesela Stalin döneminde yaşayan Rus tarihçi Ivan Ivanovich Shitts, 1928-1931 arasında tuttuğu günlüklerine, Stalin kültünün, Mustafa Kemal kültünden ilhamla inşa edildiğini yazar.[44]

Böylece denebilir ki, totaliter rejimler ve 1930'ların Kemalist Türkiyesi

39 Şevket Mehmedali (Bilgişin), "Hukuk Bakımından Buhran", *Ülkü*, sayı 13, Mart 1934, s. 26.

40 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Deniz Yayınları, 2005, s. 186.

41 "Hadiseler Düşünceler: Halkevleri Hakkında", *Ülkü*, sayı 50, Nisan 1937, s. 141.

42 Grace Ellison, *Turkey To-day*, Hutchinson&Co. 1928, s. 28. 1930 yılında Romanya'da *Lenin, Benito Mussolini, Mustafa Kemal* adıyla yayımlanan bir kitap ise, bu üç lideri anlatırken, en fazla sayfayı Mustafa Kemal'e ayırır ve onu Türk milletinin yeni peygamberi (yalvacı) olarak niteler. Türker Acaroğlu, *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası II*, İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 814-816.

43 "Bu üçü de en nihayetinde gececi yöneticilerdir... Benzerlikler bununla da sınırlı kalmaz. Kemal'in hükümetten kendini ayırma tarzı Mao'ya benziyorsa (onun durumunda da bu mesafe onu büyük siyasi uğraşlara dikkatini yoğunlaştırmaktan men etmez: Dersim'in ezilmesi veya Hatay'ın alınması gibi) onun zihnini meşgul eden fantastik dil teorilerinin de Stalin'in son dönemlerindeki lengüistik bildirileri ile benzerliği vardır. Üçü de gündüzden el etek çekmiş ve sonuçta gündüz yaşamak zorunda olanlardan şüpheye kapılmışlardır." Bkz. Perry Anderson, "Kemalism", *London Review of Book*, c. 30, sayı 17, 11 Eylül 2008, http://www.lrb.co.uk/v30/n17/perry-anderson/kemalism. Erişim 3 Mart 2016. Ayrıca Stalin'in ülkeyi içki masasından yönetmesinin birinci el bir tanıklığı için bkz. Milovan Cilas, *Stalin ile Konuşmalar*, Ötüken Yayınevi, 1964. Türkiye'yi ve Mustafa Kemal'in yönetim tarzını bilen birisi için kitapta anlatılan Stalin'in yönetim tarzı çok tanıdık gelecektir. Bununla birlikte, kitap boyunca Stalin döneminin en güçlü isimlerinin, mesela Lavrenti Beriya'nın, Stalin'in en aşikâr bilgi hatalarını bile düzeltmekten nasıl korktuklarını da görmek mümkündür ki Atatürk'ün sofrasında böylesi bir korkuya pek rastlanmaz.

Rees, "Leader Cults...

arasında karşılıklı bir etkileşimin varlığı açıktır. Fakat etkilenmek bir şeydir, totaliter olmak başka bir şey. Öyleyse gerçekte nedir Kemalizm ve ne oranda totaliterdir? Taha Parla Kemalizmi şöyle tanımlar:

> Tek doğru olmak... ebediyen geçerli olmak vb. iddiasındadır... şefci, paternalist, elitist ve vesayetçidir. Çoğulcu, hoşgörülü, uzlaşmacı değildir; tek-particidir, muhalefete izin vermez; özde çok-partililiğe karşıdır. Siyasal tartışmaya ve katılıma açık değildir. *Otoriter, yer yer de totaliterdir.*[45]

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, Tek Parti dönemi, karşılaştırdığımız diğer rejimlerin aksine uzunca bir süre tam anlamıyla totaliter bir rejim olarak adlandırılamaz. Taha Parla'ya göre Kemalist CHP ancak 1931-35'ten itibaren bir kül olarak totaliterdir.[46] "Bir kül olarak totaliter" olma tespiti fazlasıyla iddialı olsa da, müteakip bölümlerde de defaatle görüleceği üzere, gerçekten de özellikle 1931 Kurultayı, bir kırılma noktası olarak öne çıkar. Bu tarihle birlikte, Mete Tunçay'ın ifadesiyle "Türkiye'de başka bir biçem egemen" olmuştur.[47] Devlete bir sınır çizilmesi gerektiği düşüncesi 1930 sonunda Serbest Fırka'nın kapatılmasıyla tamamen son bulmuş, devletin millet ile özdeş olduğu ve her şeye karışması gerektiği anlayışı tam anlamıyla yerleşmişti.[48]

Son olarak unutmamak gerekir ki aslında Kemalizm bir çatı kavramdır. En genel ifadesiyle Kemalizm "kökleri Tanzimat'a dek uzanan Batılılaşma hareketlerinin Kurtuluş Savaşı sonrasında aldığı 'radikal' bir biçimdir" [49] Bu genel perspektifi muhafaza etmek kaydıyla, kendi içinde de inişli çıkışlı bir macerası vardır. 1920'ler boyunca ardı ardına geçirdiği bir dizi dönüşümün neticesinde[50] 1930'larda kristalleşmiş, fakat İkinci Dünya Savaşı'nı

45 Taha Parla, *Turkiye'de Siyasal Kulturun Resmi Kaynakları, c. 3: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İletişim Yayınları, 1995, s. 322-323.

46 *A.g.e.*, s. 153.

47 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...*, s. 318.

48 *Cumhuriyet* gazetesinin 3 Kasım 1930'daki başyazısında Serbest Fırka'nın bir ileri geleninin şu sözü eleştirilir: "Devlet kendi işine baksın halkın işine karışmasın. Liberal buna derler." M. Mermi imzalı başyazıya göre "Böyle bir devlet belki liberal bir devlet olabilir. Fakat modern devlet, bugün yaşayan devlet kat'iyyen bu değildir." Yazara göre "Modern devlet tam sözü ile hâkim bir müessesedir. İçilen suya, oturulan yere, tavanın yüksekliğine, pencerenin genişliğine, hülâsa her şeye karışır. Modern devlet zaten her şeye karışmak için kurulmuştur." Üstelik "Türkiye Cumhuriyeti halktan başka bir şey değildir. Bu devleti halkın işine karışır gibi göstermek, devlet faaliyetini anlamamak demektir." M. Mermi, "Modern Devlet ve Halk", *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1930, s. 1. Totaliter devleti imleyen bu satırların yazılmasından on dört gün sonra (17 Kasım) muhalif fırka kapatılır.

49 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, 1993, s. 135.

50 Bu dönüşümlerden en önemlisi, Kurtuluş Savaşı'nı yapan koalisyonun, yani eşraf, komünistler, eski ittihatçılar, askerî önderler, din adamları, halk kitleleri, Müslüman etnik gruplar ittifakının adım adım dağıtılması, eşraf hariç diğerlerinin iktidardan uzaklaştırılmasıdır. Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, Bilgi Yayınları, 1999, s. 196.

müteakip hızlanan ters yönde bir dönüşüm sonucunda, önceki totaliter tınılarının önemli bir kısmından kurtulmayı başarmıştır. Öyleyse burada totaliterliği sorgulanan kabaca 1931 Büyük Kongresi'nden Atatürk'ün ölümüne (daha geniş değerlendirilirse Nazilerin savaşı kaybedeceğinin anlaşılmasına) dek sürecek dönemdir. Ve bu kristalleşmiş haliyle Kemalist rejim, Perry Anderson'ın tabiriyle, "bir kişi kültünü epik oranda merkeze alan bir tek parti diktatörlüğüdür".[51]

Üstelik yine kabul etmek gerekir ki, yönetici kadronun totaliter tınılara fazlasıyla açık olduğu 1930'larda dahi rejim, Avrupa ölçülerinde totaliter bir şekil almamıştır. Bunun nedenleri arasında belki de en önemlisi, Türkiye'nin böylesi bir rejime uygun ekonomik ve toplumsal gelişmişlik düzeyine sahip olmamasıdır.[52] Bu noktada, Türkiye'deki durumun kafa karıştırıcılığını gösteren ama eldeki malzeme değerlendirildiğinde gayet açıklayıcı olan bir çözümü Ahmet Yıldız önerir. Ona göre Kemalizm eylemde totaliter değildir ama söylemde totaliterdir.[53] Yakup Kadri ise epey benzer bir şey söyler: Kemalist Türkiye'nin kendisi değilse de ruhu totaliterdir.[54]

Gerçekten de Kemalist rejim totaliter olma özlemindedir; bireyi yeniden şekillendirmek ve "yeni insan"a ulaşmak için devrimci bir gündem izler. Vatandaşların itaati ile yetinmez, kafalarını ve kalplerini de ele geçirmek ister. Recep Peker'in, altı okun anayasaya dahil edilmesi bağlamında yaptığı konuşma tipiktir:

> Bu esasların Kamutay tarafından kabul edilib resmiyet kesbettiği dakikadan itibaren yurddaşlar lâboratuvarında çalışan profesörlerden günün politikası ile uğraşmıyanlara ve, işlerin başında bulunan büyük müdür arkadaşlardan meselâ Devlet demiryollarının bir makasçısına kadar bütün vatandaşlar bu esaslara *inanacak*, bunları *sevecek* ve bunlara itaat mecburiyeti altına girmiş olacaklardır...
>
> Hulâsa arkadaşlar, bu kanun çıkınca resmî hüviyeti olsun olmasın bütün vatandaşların tertib ettiği millî bünye müşterek ana esaslara beraber *inanan* sarsılmaz büyük ve daha kuvvetli bir kütle haline gelecektir.[55]

---

51 Anderson, "Kemalism"

52 Bora, "Türkiye'de Faşist...", s. 354. Yine İtalyan faşizminin de dahil olduğu tüm totaliter uygulamalarla, 1930'lar Türkiyesi'ni ayrıştıran önemli bir husus, Türkiye'nin *irredentist* olmamasıdır (Hatay'ı eğer kuralı doğrulayan bir istisna olarak kabul edersek).

Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 2004, s. 297-298.

"Gerçi Türkiye Cumhuriyeti, ruh itibariyle dinamik ve totaliter bir rejimdir ve icrai, teşrii kuvvetleri kendinde toplamış bir meclise istinat ettiği için, şekli itibariyle klasik demokrasilerin hiçbirine benzemez." Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, 1946, s. 90.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, c. 16, 5 Şubat 1937, s. 65, ayrıca bkz. Bora, "Türkiye'de Faşist...", s. 353.

Fakat devlet, Kemalist elitin bu iddialı tavrını destekleyecek, kişinin aklı ve vicdanı üzerinde total bir kontrolü sağlayacak denli gelişmiş bir yönetim mekanizmasından ve teknik alt yapıdan (özellikle kırsal kesimde yaygın eğitim ağından, her yere ulaşan tren ve kara yollarından, yazılı propagandanın etki edeceği yüksek okuryazarlık oranlarından, etkin denetimin sağlanacağı baskı kanallarından... vs.) yoksundur.

Kısacası denilebilir ki, Kemalist rejim, İttihatçıların çoğunluğu itibariyle benimsedikleri "proto-faşist" veya "pre-totaliteryen" siyasi eğilimleri devam ettirmiş[56] ve birey ile onun özel hayatı üzerindeki denetim gücünü, (Batı'ya nazaran primitif de olsa) Osmanlı tarihinde hiç görülmedik düzeylere taşımıştır. Söylemde totaliterse de, tıpkı devrim sonrası Fransası gibi, eylemde totaliter olmasına imkân tanıyacak vasattan yoksundur. Şehirlerde ve kısmen kasabalarda önemli değişikliklere yol açmışsa da, Zürcher'in tabiriyle, 1930'lar boyunca "reformlar Türk halkının büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaşamını hemen hiç etkilememiştir".[57] Bu yüzden Parla'nın tabiriyle ancak "yer yer totaliter" olabilmektedir. Bu arzusunu tüm halk üzerinde tatbik edemediği oranda, şehirde Batılı bir eliti var etmekle tatmin olur.

Sonuç olarak Batı'nın totaliter rejimleri ile Tek Parti döneminin önemli sayıda tür özelliğini paylaştıklarını söylemek yanlış olmaz. İşte bu tür özelliklerinden birisi de, dönem Türkiyesi'nde siyasetin kutsallaşmasıdır. Türkiye'de bu kutsallaşmanın nasıl yaşandığı ve somutlaştırıldığı ilerleyen sayfalarda görülecek. Fakat ondan önce son olarak kısaca Kemalizmin geleneksel dine dair siyasetini ele almak lazım gelir.

---

56 Parla, *Ziya Gökalp*..., s. 57 Bu durum şaşırtıcı olmasa gerektir çünkü Fransa'da da, İttihatçıların ve Kemalistlerin etkisi altında oldukları Comteçu gelenek, Action Française faşizmine evrilmiştir. *A.g.e.*, s. 58.

Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2012, s. 286. 1930'ların ortasında her 8 köyden yalnızca birinde okul vardır. Okul olan köylerin de büyük çoğunda sadece bir öğretmen bulunur *A.g.e*

REJİMİN DİN SİYASETİ

İnanç krizi

19. yüzyılın sonlarında Islâm, entelektüel kesimde cazibesini hızla yitirmeye başlamıştı. Niyazi Berkes, Abdülhamid dönemi mekteplerinde yetişenler için (ki sonradan Cumhuriyet'i kuran kadro olarak karşımıza çıkacaklardır) "Dinden, şeriattan, gelenekten, maneviyattan o denli çok söz edilen bir dönemde, karanlık fikir ve inançlara isyan eden bir kuşak yetişiyordu. Bu kuşağın başlıca özelliği de inançları inkâr ve materyalizmdi"[1] diye yazıyorsa da, muhtemelen durum bundan biraz daha karmaşıktı.

Bir yandan bu kuşak, materyalizm, bilimcilik ve sosyal Darwinizmin bir karışımı olan Alman vülgermateryalizminin ve Littré'nin temsil ettiği pozitivizmin etkisi altındaydılar ve Cumhuriyet'i kuran kadronun da zihin yapısı, işte bu etkiden yoğun biçimde nasibini alacaktı.[2] 19. yüzyılın sonundaki tüm İslâmileştirme çabalarına rağmen, devletin yeni modern okulları, "çoğunlukla pozitivist, materyalist ve ilimperest fikirlerle aşılanmış bürokratlar, subaylar, profesyoneller ve aydınlar yetiştiriyordu."[3] Bu dönemde bir yüksekokul öğrencisinin namaz kılması artık şaşkınlıkla karşılanmaktaydı[4] ve-

1 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 376.

2 M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2008, s. 138.

Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, Kitap Yayınevi, 2013, s. 23.

Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi* içinde, der. Kemal H. Karpat, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 168.

ya 1915-16 (hicri 1331) yılında Darülmuallim'in öğrencileri arasında yapılan bir ankette 90 öğrenciden 89'u dinle alakaları olmadığını veya dine ancak reform yapılması halinde olumlu yaklaşacaklarını belirtiyordu.[5] Jön Türk subayları içinse, konyak içip domuz eti yemek adeta bir onur meselesi halini almıştı.[6]

Fakat yine de Osmanlı'nın son döneminin genel karakteristiği daha çok, tam anlamıyla materyalist olamayan, ama mevcut maneviyat çerçevesini de kabul etmeyen bir entelijansiya ile resmedilebilir.[7] Kısacası şüphe gözle görülür boyutlardaydı ama kesin inkâr, yüzyıllarca itidali karakter haline getirmiş Osmanlı insanına hâlâ epey yabancıydı. Ortada bir inanç krizi vardı fakat açık ve militan bir ateizm, bu krize eşlik etmiyordu.[8]

İnanç krizinin etkisi, özellikle edebi eserler üzerinden izlenebilir. Tevfik Fikret daha 1897'de "İnanmak İhtiyacı" şiirinde, içinde bulunduğu inanç krizini, "Bütün boşluk: Zemîn boş, âsûman boş, kalb ü vicdan boş /Tutunmak isterim bir nokta yok pîş-i hasârımda" şeklinde tasvir eder.[9] Tanpınar'ın *Makber*'i özetlerken kullandığı tanım dönem aydınının iç dünyasını da ifade etmektedir: "İman ile şüphe arasında bir boşlukta asılmış olmanın ürpermesi."[10] Bu ürpertiyi iliklerine kadar hisseden elitler, en azından mevcut dinî yapının reforme edilmesi gerekliliğine ikna olmuş gözüküyorlardı. Onun kullanışlı bir vasıta olduğunun farkında olan devletse, onu reforme ederek ondan daha uzun süre istifade edebilmenin yollarını arıyordu.

İşte II. Meşrutiyet döneminde, din ile siyaset bağlamında yürütülen tartışmalarda, sonraki dönemler açısından en önemli figür olacak Ziya Gökalp'in İslâm'ın akli/bilimsel kalıplarla sınırlanması ve bununla irtibatlı olarak Türk/Türkçeleştirilmesi teklifi, gelecekteki siyasetin uzun süre temel belirleyicisi olacaktı.[11] Durkheim'ın etkisinde olan ve geçmişte kendisi de bir inanç kri-

---

5 Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam, 1994, s. 97.

6 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 543.

7 Unutmamak lazım ki, Osmanlı'nın son demlerinde, İttihatçılar içerisinde dahi beş vakit namaz kılmadığını açıktan söylemek cesaret işiydi ve marjinalleştirilme tehlikesini barındırıyordu. Bu bağlamda Ahmet Rıza hakkındaki tartışma için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, 2010, s. 183-184.

Bu yüzden 1922 gibi bir tarihte dahi, gelecekteki rejimin aslen Osmanlı materyalizmi (ve "onun yan ürünü olan Garpçılık ideolojisi") tarafından şekillendirileceğini kimse tahmin edemezdi. Hanioğlu, *A Brief History*..., s. 210.

9 Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret: Devir, Şahsiyet, Eser*, Dergâh Yayınları, 2013, s. 142.

10 Kacıroğlu, Murat, "Bir Bunalımın Anatomisi: Tanzimat Şiirinde İnanç Krizleri", *Turkish Studies*, c. 4/1-II, Kış 2009, s. 2149. Abdülhak Hamit'in Allah'ı "tıfl-ı ekber" olarak nitelemesi çok manidardır. Bkz. *a.g.e.*, 2152.

M. Zekeriya, Ziya Gökalp'in bu mevzudaki görüşlerini şöyle özetler: "Ziya Bey'in dinî felsefede yapmak istediği inkılâp, din ile ilmi, *din ile hukuku ve siyaseti ayırmak*, dine bir istiklâl vermek, sonra ahlakı ve bedii bir şekilde telakki etmek ve *dinde Türkçeyi ikame etmektir* " M. Zekeriya,

zi geçirip intihara teşebbüs eden[12] Gökalp'e göre din, topluma normatif-etik bir dayanak sağlamakta ve milliyetçilik ile beraber toplumsal dayanışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu, tarihsel dine, seküler bir çerçevede de olsa, bir yer ayırdığı için *telifçi* bir tavır olarak değerlendirilebilir. İTC'ye hâkim olacak çizgi de bu olacaktır.[13]

Tek Parti ve İslâm: Telifçi/radikal mücadelesi

Böyle bir inanç krizinin mirası üzerinde yükselen Cumhuriyet, ilk on yılında, İttihatçıların Türk-İslâm sentezinden daha radikal bir adım atacak, bir *Türk İslâmı/Türkleşmiş İslâm* ortaya koymaya çalışacak, sonrasında ise yönetici elitte artık İslâm'ın bu kadarıyla bile gerekli olmadığı kanaati hasıl olacaktı. Gerçekten de bu dönem boyunca uzunca bir süre, içinde dine de bir şekilde yer bulunabilecek sentezlerle oyalanıldığı görülür. 1933/1934'e kadar Gökalp-Akçura çizgisinde (ve giderek Gökalp'ten ziyade Akçura'ya[14] yaklaşarak) yol alınmış, sonrasındaysa geleneksel dini dışlayan bir çizgiye kayılmıştır denilebilir.

Başlangıç itibariyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı boyunca ve Cumhuriyet'in ilk birkaç yılı itibariyle, Meşrutiyet döneminde şekillenen "İslâm dini akli ve tabii bir dindir" fikrini savunmaktadır.[15] Zihinler-

"Yeni Hayat ve Ziya Gökalp", *Türk Yurdu*, 1334 (1919), c. 14, sayı 10, s. 306; akt. Tevfik Sütçü, "Yeni Lisan Hareketi'nden Ölümüne Kadar Türk Basınında Ziya Gökalp", *Turkish Studies*, c. 8/9, Yaz 2013, s. 2304.

12 Dindar bir mutasavvıf olan Gökalp, okumaları sonucu oluşan şüphenin manevi baskısına dayanamayıp intihar eder. Abdülhak Şinasi Hisar'ın tabiriyle "bu felsefi bir intihardır" Kurşun kafatasına sıkışıp beyne ulaşamadığı için ölümden döner. Acil yapılan ameliyat sırasında hiç ses çıkarmayan Gökalp'e, yanındakiler "acımıyor mu" diye sorduklarında, "çektiğim manevi ıstırap o kadar büyük ki, onun yanında bunun acısını duymuyorum" diye cevap verecektir. Hisar'ın anlattığına göre Gökalp sonrasında "bin müşkilatla, kendini hayata rapteden fikri bulabilmişti: Bu, *aklın mabedinde takdis* ettiği bir mefkure, bir vatan ve hürriyet mefkuresiydi! .." Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Edipleri*, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 94.

13 Gökalp'in ifadesiyle: "Bu seneki İttihat ve Terakki Kongresi, icra ettiği ilmi münakaşa neticesinde, fırkanın hakiki rengini teşhis ettiren samimi bir kanaat izhar etti. Bu kanaatin ruhu, İslâmiyet ile medeniyet-i asriyenin tamamiyle kabil-i itilaf olduğuna itimattır." Nadim Macit, "Osmanlı Modernleşmesinde 'Jön-Türk' Hareketi in-Siyaset Anlayışı", *ini Araştırmalar*, c. 2, sayı 5, Eylül-Aralık 1999, s. 33.

14 Zaten bilindiği üzere Akçura, Gökalp'in (ö. 1924) aksine, Kemalist siyasetin oluşumuna 1935'teki ölümüne dek aktif bir biçimde katılmıştır. 1923'ten itibaren milletvekilidir. Ayrıca Mustafa Kemal'in kültürel sorunlarda danıştığı bir isimdir. Belki hepsinden önemlisi, Türk Tarih Kurumu'na dönüşecek Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ve 1932'deki ilk Türk Tarih Kongresi'nin başkanlığını yapmıştır. Bkz. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 127-128.

15 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 541. Aslında neredeyse tüm II. Meşrutiyet Garpçıları da, kendilerini sağlama almak için aynı stratejiyi izlemişlerdir. Mesela Baha Tevfik, Haeckel'den yaptığı çevirinin sonuna eklediği kısımda şöyle yazar: "Çünkü bizim dinimiz; hakiki bir tabiat aliminin asla itiraz edemeyeceği derecede mükemmel bir dindir." Mehmet Ö. Alkan, "Os-

de dinin eskiden oynadığı meşruiyet kaynağı rolünü, artık medeniyet ve bilim oynamaya başlamıştır. Din, onlara uyduğu oranda meşru ve arzu edilir olur, onlar dine uyduğu oranda değil. Bununla birlikte, meşruiyetin adresi değişmiştir belki ama insanlar yer çekimi veya panama şapka için itaat etmez veya ölüme gitmezler. Din halen rızanın-itaatin en temel sağlayıcısıdır; en azından resmî ideolojinin eğitim ve propaganda vasıtalarıyla yayacağı seküler milliyetçilik halk tabanında ciddi mesafe kazanana kadar. Böylece netice itibariyle bir anlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarına da rengini veren çizgi, II. Meşrutiyet döneminde Ahmet Rıza'da[16] zirvesine ulaşan İslâm ile alakalı saf pragmatist bakış açısıdır. Buna göre dinin teolojik boyutu radikal olarak anlamsızlaşmış/önemsizleşmiş, tüm değeri işlevine indirgenmiştir. Bu işlev ise milli güce katkısıyla ölçülecektir.[17]

Cumhuriyetle birlikte Mustafa Kemal, İttihatçı kadronun aksine, "Türk"ü kurgularken, "medeni gerekleri" mantıki sonuçlarına kadar izlemek arzusundadır. Bu noktada verilmesi gereken karar, bu kurguda İslâm'ın yerinin ne olacağıdır. Diğer bir deyişle soru, onun reforme edilerek kazanılması (Türklüğe payanda kılınması) mı yoksa külliyen reddedilmesi (Türklükten tecrit edilmesi) mi gereken bir unsur olduğudur. Bir "Türk Dini" mi yaratılmalıdır, yoksa "Türk"ün kendisi mi dinselleşmelidir? Baltacıoğlu'nun tabiriyle "İslâm dinini Türkleştirmek lazımdır" mı denilecektir, Ruşeni Barkın'ın 1926'da yazdığı kitaba verdiği isimdeki gibi "Din Yok, Milliyet Var" mı? Bunlardan birincisine, İTC siyasetinin ve Gökalp-Akçura çizgisinin radikal de olsa bir devamı olduğu için telifçi kanat diyorum,[18] diğerine ise radikal kanat.[19]

Bu konuda ne Mustafa Kemal ne de yönetici elit uzun süre net bir karar veremez.[20] Dinin ne denli kullanışlı bir vasıta olduğunu bilen rejim, Diyanet

---

manlı'da Darwinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi Üzerine...", *Toplumsal Tarih*, sayı 187, Temmuz 2009, s. 25.

16 Ahmet Rıza ile birlikte İslâm doğru olduğu için değil "sosyal bakımdan yararlı olduğu için önemli" olur. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi...*, s. 96.

17 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, 1991, s. 15.

18 Elbette bu kanadın da kendi içinde mutedil ve radikal tarafları vardı. İTC'den bu yana Gökalp ve Türk milliyetçilerinin kahir ekseriyeti, milliyetçiliğin İslâm'da yeri olduğunu savunurken mesela Yusuf Akçura gibi, dinî atıflara gerek olmadığını, tarihin hükmünü verdiğini, İslâmiyet'in milliyetçiliğin emrine girmesi gerektiğini savunanlar da vardı. Bkz. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 47.

19 Dücane Cündioğlu, Baltacıoğlu ile Barkın'ın iddiaları arasında sadece derece farkı olduğunu söylerken yanılıyor. Bkz. Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi, 1999, s. 91. Bunlar büyük ölçüde zıt iki siyasetti ve dine taban tabana zıt iki bakış açısıydı.

20 Atatürk döneminde yayımlanmış kült eserler üzerinden dine ve laikliğe farklı yaklaşımların karşılaştırmalı analizi için bkz. Birol Caymaz, "Débats sur la laïcité dans la Turquie kémaliste", 16 Mayıs 2010, *Signes, Discours et Sociétés*, http://www.revue-signes.info/document.php?id=1516, Erişim tarihi: 15 Kasım 2015.

gibi bir kurumu kurup yaşatarak, bu vasıtayı terk etmeye ve mesela Sovyetler'deki gibi açıktan din karşıtı bir propagandaya omuz vermeye hiç yanaşmamıştır. Üstelik, en azından ilk on yıl süresince Cumhuriyet yönetimince amaçlanan, İslâm'ın, devrimi ve yeni siyaseti de destekleyecek bir inanç sistemi olarak şekillendirilmesi/reforme edilmesidir:

> Kemalizm, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, diğer rakip reformist yaklaşımlardan çok daha radikal bir dikey müdahale taraftarıdır.. Toplumun yaşam tarzını, dış görünümünü, dilini, alfabesini, dinlediği müziği değiştirmeye yönelik bu dikey müdahaleye ilaveten, dinin bütünüyle devlet denetimine alınarak dini kurumların özerkliğine son verilmesi ve adı konmamış bir "*milli din*" yaratılması ideali, Kemalizmi jakoben gelenekle yakınlaştırır.[21]

Bu rejimin amaçları doğrultusunda tekrar şekillendirilen İslâm'ın, gerçek İslâm olduğu iddia olunacaktır. Çoğu Jön Türk ve Kemalistte görülen gerçek/doğru İslâm (yani akla ve bilime uyumlu İslâm), aslında halk tarafından anlaşılan İslâm'ın keskin bir reddiyesidir,[22] fakat onlar yine de tarihsel dinin dönüşerek yaşamasını arzu etmektedir. Öyleyse denebilir ki Cumhuriyet, ilk yılları itibariyle, Meşrutiyet döneminde Ziya Gökalp-Yusuf Akçura'nın savunduğu telifçi çizgiyi izlemiş, 1924'e kadar kabaca İslâm'dan bir yönetim aracı olarak yararlanmayı öncelemiş,[23] sonrasında 1930'ların başına kadar ise dini reforme etme, onu çağa ve resmî ideolojiye uyumlu hale getirme, dilini Türkçeleştirme ve nihayetinde onu milliyetçiliğin emrine verme çabasına girmiştir. Bir Türk İslâmı yaratmak, rejim için büyük önem taşımaktadır, çünkü Şevket Süreyya'nın tespitine göre, o dönemde dinin yadırganma sebebi biraz da, onun uluslararası bir niteliği haiz oluşudur.[24] Milli bir dinin, bu sorunu da büyük oranda çözeceği düşünülmektedir.

Bu çaba ciddi manada 1924'te başlar, 1926 yılında namazda ilk defa Türkçe kullanılır.[25] 1926'daki teşebbüs bir erken test olarak düşünülebilir, arkası gelmez, ama rejimin aynı yolda ilerlemek istediğini 1928'deki Dini Is-

---

21 Ahmet İnsel, "Giriş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm*, içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009, s. 22.

22 Erik Jan Zürcher, "How Europeans Adopted Anatolia and Created Turkey", *European Review*, c. 13, sayı 3, Temmuz 2005, s. 389-390.

23 Caymaz, "Débats sur la laïcité...

24 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, 1959, s. 469.

25 1926'daki Türkçe namaz teşebbüsü, basında yoğun şekilde tartışılır ve inkılâpçı çevrelerde büyük heyecan hasıl eder. Abdullah Cevdet, konuyla ilgili makalesinde şöyle der: "Göztepe İmamı Mehmed Cemaleddin Efendi ilk defa ibadette Türk lisanını kullanmış olmak şerefini kazanmıştır. Bunu milletin ilhamıyla yapmıştır... Anladığımız ve *iman ettiğimiz* mânâsıyla İnkılab'ın; millete istiklâl, âfiyet, refah, *nûr* ve hararet veren İnkılab'ın yaşaması ve pür-âfiyet yaşaması için, *inde'l-hâce ölümün karşısına da çıkmaya hazır olan müminleri vardır*." Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, s. 71.

lah Beyannamesi[26] ile 1932-33'teki uygulamaları[27] gösterecektir. Özellikle 1932'deki uygulamaya Atatürk büyük önem vermiş ve Türkçe Kur'an okuyacak hafızlarla yaptığı toplantıda bunu "inklaplarımızın son merhalesi" olarak tanımlamıştır.[28] Bu dönem itibariyle esas olan, tarihsel din ile yan yana yaşayan ve onu da dönüştüren, ondan faydalanan bir sivil dinin ortaya çıkışıdır, ki çok partili dönem[29] de dâhil olmak üzere 2000'lerin başına dek yaşayacak olan, değişik tonlarıyla işte bu sivil din ve onun İslâm siyasetidir. Yani türlü sentez çabalarıyla aslen telifçi siyaset...

İşte bu siyasetin bir neticesi olarak, Cumhuriyet kurulduktan sonra, Osmanlı döneminde kurgulandığı şekliyle devletin tam denetimine girmiş ulema, Diyanet'e hâkim olmakla kalmaz,[30] üniversitede ve özellikle Adliye Nezareti'nde de hatırı sayılır oranda temsil edilir.[31] Dönemin Diyanet İşleri kadrolarının ve üniversite öğretim üyelerinin tekrar tekrar rejimle uyumlu bir İslâm üretmek (modern İslâm'a veya Türk-İslâm sentezine omuz vermek) iştiyakının merkezinde bu vardır. Osmanlı'da zaten her zaman devlet ideolojisini öncelemiş olan ve geçen yüzyıldan beri devlet içerisinde eritilmiş bulunan ulemanın[32] gereken her konuda desteği kolayca alınabilmektedir ve alınır da. Tartışmasız biçimde Cumhuriyet döneminin genel din siyaseti de hep bu olacaktır. Tam da bu yüzden, Kemalizm İslâm yerine kendi

26 Önerilen reform programının tam metni için bkz. Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Bilgi Yayınevi, 1972, s. 40-42. Komisyon dinî hayatı da bilimsel bir şekilde ıslah etmek arzusundadır. İbadet dilinin Türkçe olmasından, namaz vakitlerini mesaiye göre ayarlamaya ve hatta camilere sıra ve müzik aletleri koymaya kadar bir dizi sıra dışı teklif, bu programda kendine yer bulur.

27 Bir değerlendirme için bkz. Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, s. 92-93.

28 Doğu Perinçek (der.), *Atatürk: Din ve Laiklik Üzerine*, Kaynak Yayınları, 2012, s. 296. Atatürk, Ziya Gökalp'in aksine "tam da Türkçe Kur'an sureleri okumak suretiyle namaz kılınabileceğine" inanır. Jäschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 48.

29 Üstelik telifçi çizginin tek parti dönemindeki radikalliği ancak bir dizi eksantrik aydının uğraşı olarak kalır. Bu bağlamda dinde reform çağrıları çok partili dönemde azalarak da olsa sürer. 1950'den sonra dinde reformu savunmaya devam edenler hakkında bkz. Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey*, I.B. Tauris, 2010, s. 82-83.

30 Bein, *Osmanlı Ulaması...*, s. 12.

31 Miller, *Fıkıhtan Faşizme...*, s. 177.

32 "Osmanlı İslâmı" zaten kendisinden önceki İslâm imparatorluklarına nazaran alabildiğine devletçiydi. Modernleşmeyle birlikte devletin orantısız güçlenmesi, ulemanın devletçi karakterini perçinler, devletin kutsallaşması konuyu ileri bir noktaya taşır ve sonuçta ulemanın devletle bütünleşmesi ulemanın devlette fena bulmasıyla sonuçlanır. Üstelik artık bunun farkında dahi değillerdir, bu onlar için, işlerin normal haline dönüşür. Ulemanın bu devletle tabiiyet planındaki özdeşliği o dereceye varmıştır ki, ulemanın doğrudan aleyhine olan uygulamalar dahi, ulema tarafından meşrulaştırılabilmektedir. Artık bir bakıma ulema, İslâm'ın değil, kutsallaşan devletin ideolojisinin taşıyıcıları halini almışlardır. Bu sürecin arkasında Osmanlı'da modern devletin yükselişi, kanunlaştırma faaliyetleri, ceza hukukunun devleti korumaya odaklanmaya başlaması, hukukçuların eğitim yöntemlerinin değişmesi ve benzeri pek çok faktör bulunur. Bkz. Onur Atalay, "İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye'de Siyasetin Kutsallaşması", doktora tezi, Galatasaray Üniversitesi, 2016, s. 200-205.

kutsallık mekanizmalarını topluma aktarmaya niyet ettiğinde dahi, yeni kutsallık mekanizmaları bu şekilde konumlanan bir din bürokrasisi tarafından savunulmaya çalışılacaktır.[33]

Fakat Tek Parti dönemi din-siyaset ilişkileri bununla sınırlı değildir ve 1930'ların başından 1940'ların başına kadar, genel siyasetten ayrıksı bir dönemi, *sivil din*in bir süreliğine *siyasal dine* dönüşmeye başladığı, radikal kanadın dizginleri ele geçirdiği bir dönemi de içinde barındırır. 1932-33'teki son başarısız teşebbüsünden sonra, 1933 ortasından itibaren rejim, telifçi arayışlara bir süreliğine sırtını dönecek ve din konusunda daha rijit bir noktaya demir atacaktır. Bu anlayış, Ruşen Eşref'in ileride bahsi geçecek anısından anlaşıldığı kadarıyla 1928-1929'dan itibaren Atatürk'ün zihninde şekillenmeye başlar, 1930'daki Menemen hadisesi ve Serbest Fırka deneyi ile hız kazanır, Mustafa Kemal'in tarihe ve dile olan ilgisiyle serpilir ve 1933'ten sonra tartışmasız hâkimiyetini ilan eder.

Böylece Türkiye'de 1933-34 yıllarından itibaren dini tamamen yok sayan, onu milliyetçiliğe payanda yapmak yerine milliyetçiliği onun yerine ikame etmeye çalışan bir anlayış yerleşir. Bu tarihlerden itibaren din konusu, kategorik olarak dışlanacaktır.[34] Sözgelimi Mehmet Saffet, *Ülkü*'de yayımlanan "İnkılâp Terbiyesi" adlı makalesinde, öğretmenlere yönelik olarak "dini kategorik dışlama"nın nasıl işleyeceğini gösterir. Ona göre: "Dinden hiç bahsetmemek en iyi lâyiklik terbiyesi vermek demektir." Kendilerine konuyla ilgili soru sorulsa dahi bu prensipten vazgeçilmemelidir.[35] Ülke eğitim sistemini inceleyen ve gözlemlerini 1937 yılında kaleme alan N. Mollica da eğitimde Tanrı'nın dışlandığı, seküler bir metafiziğin, Atatürk'ü merkeze alan bir spritüalizmin eğitime egemen olduğunu aktarır.[36]

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer husus camilerdir. 1927 ile başlayan ama esas 1935 tarih ve 2845 sayılı kanunla kapsamı epey genişletilen kadro harici camiler nitelemesine uyduğu gerekçesiyle, mevcut cami-

33 Bu konuyla kısmen alakalı bir tartışma için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve Islâm*, İletişim Yayınları, 2008, s. 75 ve 152-153.

34 Konuyla ilgili olarak bkz. Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, 92-111. Elbette bu kategorik red, namaz, oruç gibi ibadetlerin fiilen engellenmesi noktasına taşınmaz (Fakat Hac ibadetini yapacaklara ilk kez 1947 yılında döviz tahsis edilir). Ayrıca anlaşmaları telifçi dönemde (1925) yapılan iki eserin, *Hak Dini Kur'an Dili* (1935-1939) ve *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (1938-1948), bu dönemde yayımlanmasına izin verilmiş olması da dikkate alınmalıdır. Atatürk'ün özellikle meal ve tefsir yaptırırken, dine hizmet değil de bunun tam tersi bir niyeti taşıdığına dair bazı tanıklıklar mevcutsa da, tıpkı Diyanet İşleri'nin açık tutulması gibi bu eserlerin basılması da, radikal çizginin sınırları olduğunu hatırlatmaktadır. Atatürk'ün niyetiyle alakalı bkz. Nimet Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, III. cilt, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, TTK Basımevi, 1997, s. 124.

35 Mehmet Saffet (Engin), "İnkılâp Terbiyesi", *Ülkü*, sayı 8, Eylül 1933, s. 114.

36 Fındıklı, *İtalyanlar ve...*, s. 196-197

lerin yüzde elliye yakını yıkılır, satılır ya da kapatılır.[37] Kapanan camiler çoğunlukla ordu yararına kullanılacaktır. Fakat Halk Partisi'ne satılan cami de yok değildir.[38] Ayrıca 1931 yılında Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkileri önemli ölçüde budanır, bütün cami ve mescitlerin yönetimi Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilir, din görevlisi kadrosu kısıtlanır.[39]

Bir diğer gösterge ise Ramazan'dır. 1926'dan sonra gazetelerde Ramazan bir tema olarak giderek önemsizleşir (artık kutlanmamakta, iftar ve sahur vakitleri yayınlanmamaktadır); 1930 sonrasında (özellikle de 1934'ten sonra) radikal biçimde silinmeye yüz tutar. Bu husus en belirgin şekliyle *Hakimiyet-i Milliye* ve *Ulus* gazetelerinde gözlenir.[40] Yine dönemler arasındaki farklılığı vurgulayan çarpıcı bir örnek olarak tarih ders kitapları alınabilir. Bu kitaplarda 1910'lu yıllarda kendisinden "Hazret-i Peygamber zîşân efendimiz" olarak bahsedilen İslâm peygamberi, 1920'lerde "Hazret-i Peygamber"e, 1930'larda ise yalnızca "Muhammed"e dönüşür.[41] Daha genel bir çerçevede ders kitapları analiz edildiğinde de, 1931'e kadar değişen tonlarda Türk-İslâm sentezinin hâkim olduğu, gerçek/resmî İslâm'ın öne çıkarıldığı bir dönemi; 1931-1939 arasında İslâm'a oldukça mesafeli duran ve seküler milliyetçiliğin öne çıkarıldığı bir dönem izler. Ders kitaplarında kullanılan dil İslâm karşıtı değilse de, İslâm'ı bütün teolojik iddialarından arındırır. Artık ders kitaplarında Tanrı dinlerin bir icadıdır, dinler insanların yaratımıdır. Muasır medeniyette insanların dinlerden medet ummasına gerek yoktur.[42]

Benzer bir süreci din eğitimi üzerinden de takip edebiliriz. 1924'te haftada 2 saat olan ve 2. sınıftan başlayan din dersi, 1926'daki İlk Mektep Müfredat Programı ile haftada 1 saate indirilir ve 3. sınftan başlatılır.[43] Artık din eğitiminde kullanılan kitapların içeriği, tamamen telifçi bakış açısına göre ya-

37 A. Kıvanç Esen, "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları", *Tarih ve Toplum*, sayı 13, Güz 2011, s. 145 ve Ahmet Yıldız, *Kemalizmin İki Yüzü*, Etkileşim Yayınları, 2014, s. 34. Bu bağlamda 1932 yılında çıkan bir nizamname ile iki caminin arasında beş yüz metreden fazla mesafe olması zorunluluğu getirilir. Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 65.

38 Jäschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 66.

39 İştar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, 2009, s. 65-66. Diyanet artık sadece gözetme yetkisine sahiptir, disiplin işlerine karışamaz. Bkz. Jäschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 60.

40 Sevgi Adak, "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)", *Tarih ve Toplum*, sayı 11, Güz 2010, s. 66-67, 74-75.

Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Yayınları, 2012, s. 255.

İki dönemin ders kitaplarının bu açıdan bir karşılaştırması için bkz. Ali Babahan, "Nationalism and Religion in The Textbooks of The Early Republican Period in Turkey", doktora tezi, ODTÜ, 2014, s. 137-152 ve 186-202.

Tuğrul Yürük, "Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011, s. 80. Programda, "mucize ve menkıbelerden bahsedilmeyeceği özellikle belirtilir." *A.g.e.*, s. 81.

zılmıştır ve devrimlere bağlılıktan, ülke sevgisinden, cumhuriyet kanunlarına riayet etmekten, devlet görevlilerinin rehberliğine razı olmaktan, modern teknikleri öğrenmekten, bilimin yol göstericiliğinden, hasta olunduğunda doktora gitmekten, ülkenin ilerlemesi için çalışmaktan ve bunun gibi telifçi tezlerden bahsetmektedir.[44] Tüm bu kullanışlılığına rağmen, 1928'e kadar ilk ve ortaokullarda verilen din eğitimi, bu tarihte ortaokul müfredatından çıkarılır. 1933'te ise ilkokul müfredatından da çıkarılır. Din artık rejimin payandası kılınan haliyle bile sadece köy okullarında öğretilmektedir. 1938-39 öğretim yılında o da sonlandırılacak, Kemalist yorumlu din eğitimi ülke çapında nihayet bulacaktır.[45] Üstelik sadece Müslümanların din dersi almalarının önüne geçilmekle kalınmaz, yabancı okullardan da kendi dinlerini öğretmemeleri istenir.[46] Din eğitiminin kendisi kadar, din öğretimine dair kitapların yazılması da engellenir. 1935'ten 1942'ye kadar bu konuda bir eser kaleme alınmayacaktır.[47]

Benzer şekilde telifçi dönemde açılan (1924) ve açıldığı yıl 29 okula ve 2.258 öğrenciye sahip İmam Hatip Mektepleri, 1926 yılında 2 okula ve 278 öğrenciye düşer; 1930'da da, öğrenci yokluğu nedeniyle kapatılır.[48] Yine

44 Yıldız Atasoy, *Turkey, Islamist and Democracy*, I.B. Tauris, 2005, s. 38. Yine bkz. Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009, s. 144. 1927-1931 yılları arası ilkokul 3-4-5. sınıflarda okutulan din dersi kitapları için bkz. Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Kaynak Yayınları, 2012 [1927].

45 Elisabeth Özdalga, *İslâmcılığın Türkiye Seyri*, İletişim Yayınları, 2006, s. 193. Ayrıca şehirlerde 1930'dan itibaren 5. sınıflarla ve haftada yarım saatle sınırlandırılan din dersinden, 1933'teki kaldırılışına kadar, öğrenciler sınava tâbi tutulmaz. Tuğrul Yürük, *Cumhuriyet...*, s. 85.

46 "Çok şayanı dikkattir ki, Türk mekteplerinden din dersleri kaldırıldıktan sonra, ekserisi papaslar tarafından idare edilen ecnebi mektepleri bu tedrisatı muhafazaya devam etmek teşebbüsünde bulundular. Salâhiyettar Türk makamatı, kendilerini, memleketin kanunlarına riayete ve din derslerini tamamen kaldırmağa davet etti. Büyük Biritanya, Fransa ve İtalya Elçilikleri, her bi kendi mekteplerinde din tedrisatı yapılması lehinde dostane teşebbüslerde bulundular. Bu müdahaleler, bittabi Cümhuriyet Hükûmeti tarafından vazıh ve kestirme bir red cavabile karşılandı." Tekin Alp, *Kemalizm*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936, s. 108. Benzer şekilde 2596 sayılı "Bazı Kisvelerin (kıyafetlerin) Giyilemeyeceğine Dair Kanun", 3 Aralık 1934 günü meclisteki oybirliği ile kabul edildi. Bu yasa, Katolik ve Ortodoks görevlileri en az hoca ve imamlar kadar rencide etmişti. Bkz. Donald E. Webster, "State Control of Social Change in Republican Turkey", *American Sociological Review*, c. 4, sayı 2, Nisan 1939, s. 252.

Jäschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 83. 1943 gibi geç bir tarihte bile Hz. Muhammed üzerine yazılmış bir kitabın basımı, "gençlik için 'dini bir zihniyet' fideliği vücuda getirmemek" mazeretiyle engellenebilmektedir. *A.g.e.*, s. 144. Dönemin Diyanet İşleri başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin 1950 tarihli raporuna bakılırsa, "26 yıldan beri gençlik gerçek bir din eğitimi görmüş değildir." *A.g.e.*, s. 131.

48 Mevcut öğrencilerin mezun olması için 1932 yılına kadar öğretime devam edilecektir. Yıllara göre okul, hoca ve öğretmen sayıları için bkz. Donald E. Webster, *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Reformation*, The American Academy of Political and Social Science, 1939, s. 279. Ayrıca bkz. Mustafa Öcal, "Künye Defterleri'ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, sayı 2, 2008, s. 211. Bu okullar ortaokul seviyesinde eğitim verir. Lise seviyesinde din eğitimi yoktur. İlahiyat Fakültesi'ne talep azlığı bu kopuklukla da irtibatlıdır. *A.g.e.*, s. 217

1924'te kurulan Darülfunun İlahiyat Fakültesi'nin, 1932 yılına gelindiğinde 13 müderrisi ve sadece 3 talebesi mevcuttur,[49] yani fiiliyatta kapanmıştır. Zaten 1933 üniversite reformuyla önce Yüksek İslâm Enstitüsü'ne çevrilir ve aynı yıl resmî olarak da kapatılır.

Dinin kategorik dışlanmasının, din öğretiminin müfredattan çıkarılmasının ve din eğitiminin sonlandırılmasının aynı tarihlere rast gelmesi tesadüf değildir.[50] Rejimin totaliter tınılar taşımaya başlaması, ayrı bir biçeme bürünmesi de bu tarihlerde kristalleşecektir. İleride görüleceği üzere yine bu tarihler tam da seküler dinin, Rousseaucu bir sivil dinden bir siyasal dine doğru evrilmeye çalıştığı yıllar olacaktır.

Konumuza dönersek, Atatürk'ün yakın çevresi söz konusu olduğunda, daha 1923 yılında dahi, radikallerin önemli bir güç odağı haline gelmiş oldukları söylenebilir. Dönemin hâkim entelektüel havasını takip eden radikal kanada mensup yönetici elitler, İslâm'ı o zamanlarda dahi miadını doldurmuş bir kurum olarak görürler. Kazım Karabekir, daha 1923 yılında, Mahmut Esat (Bozkurt), Tevfik Rüştü (Aras) (ki ikisi de sonrasında uzun yıllar bakanlık – Dışişleri ve Adalet– yapacaklardır) ve Ali Fethi'nin (Okyar) (ki sonrasında Başbakanlık yapacaktır) İslâm'ı kaldırmanın propagandasını yaptıklarını aktarır.[51] 1930'ların başında farklılaşan şey, Sovyet tecrübesinden de kuvvet bulan radikallerin,[52] İslâm'ın kısa süre sonra yok olacağından emin oluşlarıdır. Radikal yaklaşım[53] artık Atatürk'ün çevresinde hâkim görüş halini almıştır.

Bu yüzden 1930 yılı Kasım ayında Atatürk ve yakınındakilerin çıktıkları yurt gezisi esnasında Limancı Hamdi'nin aslında telifçi çizgisinin klasik bir argümanını dillendirmesi ve "Layiklik inkılap namına her ne yapıyorsak, hepsini İslâm olduğumuz halde yapabiliriz" demesi çok sert tepkiyle karşı-

49 Albert Malche, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, 1939, s. 52.

50 Benzer şekilde rejim *misyoneri* laik öğretmen kurgusu da aslen 1930'lara aittir ve *Kubilay kültü* ile de irtibatlıdır. Yoksa mesela Maarif Vekâleti 1926 sonunda öğretmenlerin (öğle ve ikindi hariç) camilerde namaz kıldırmalarına, Cuma hutbelerini vermelerine ve vaaz etmelerine müsaade eden bir karar çıkarmıştır. İmam Hatip Mektebi mezunlarının da kahir ekseriyeti, köylerde öğretmenlikle vazifelendirilmiştir. Bkz. Öcal, "Künye Defterleri'ne Göre...", s. 221-222.

51 Uğur Mumcu (der.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, 1994, s. 86-87.

52 Sovyetler'in dine yaklaşımı ve tarihsel dine karşı kazandığı zafer, Kemalist elitlerin dikkatle takip ettikleri bir gelişmedir. Sözgelimi Falih Rıfkı, Rusya ziyaretinde bu konuyu araştırır. Onun anlattığına göre, "Rusya'da en büyük iftiharlardan biri, senede mümkün olduğu kadar çok insanı dinsiz yapabilmektir." Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 135. Yazar, Moskova'da rastladığı öksüz çocuklara Allah'a inanıp inanmadıklarını sorar, kimse inanmamaktadır. "Uzak bir köyde" de benzer bir sorgulama yapar, köy çocukları bu sorgulamayla alay eder ve dinsizlikleriyle övünür. Falih Rıfkı'ya göre "din duygusu kendiliğinden" batmaktadır. Onun buradan çıkardığı netice, "yığına ihtilâli öğretmelidir" olacaktır. *A.g.e.*, s. 89-90.

53 Hamdullah Suphi bu çevreyi, 1949'da Türk Ocakları'nın yeniden açılışı vesilesiyle yaptığı konuşmada şöyle tanımlar: "İnkılâbın müdafii olan bir tufeyli peyda olmuştur. Din dediğiniz vakit tüyleri ürperir. Bırak, kendi kendine çürüsün ve yıkılsın der." Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, 1968, s. 64.

lanır. Hamdi'nin teklifi "dini cemiyetin dışına atmak değil, bilakis inkılabın emrine vererek yaşatmak"tır. Hamdi'nin ismini vermediği bir zat oradakilerin genel fikrini yansıtır tarzda cevap verir:

> Hamdi bey, adeta yeni bir din, yahut İslâmlıkta Reform yapalım demek istiyor. İnkılabımızın maksadı tamamen bunun haricindedir. *İslâmlık devrini yapmış*, fayda ve zararlarını ortaya koyarak *eskimiş, ömrünü bitirmiş bir şeydir*. O müesseseyi ne korumağa, ne de yeniden bir aşı yaparak gençleştirmeğe niyetimiz yoktur. Zaten böyle bir teşebbüs, kurumuş eski ağaca hayat vermeğe çalışmak gibi beyhudedir.[54]

Limancı Hamdi'nin aktarımına göre Atatürk'ün çevresindeki zevattan kimse din konusunda konuşamadığı gibi,[55] "layiklik bahsi" dahi, hassas bir konu olduğu için açılmaya çekiniliyordur. Geçmişte dindar oldukları bilinen zatlar, Hasan Âli'den Memduh Şevket'e kadar, artık "dindar gözükmemek için" ellerinden geleni yapıyorlardır. Mebus olan eski bir hoca, poker oynayıp rakı içerken Allah'a küfretmektedir. Konya'da yine eski bir mebus ve eski bir hoca, camileri ve mescitleri hâlâ neden yaşattığımızı sorar Mustafa Kemal'e.[56] Hamdi'nin gözlemlediği kadarıyla o gün anlaşıldığı şekliyle laiklik, "tatbiki dinsizlikten başka bir şey değil"dir.[57]

Fakat telifçiler, savaşı hâlâ daha kaybetmiş sayılmazlar. Limancı Hamdi ile baş başa kaldıkları bir esnada kendisini dinleyip, fikirlerine katıldığını söyleyen tek bir kişi çıkar: Reşit Galip. Yani iki yıl sonra, 1932 Ramazanı'ndaki İslâm'ın Türkleştirilmesi projesine fikir babalığı yapacak ve aynı yılın Eylül ayında, 1933 Ağustos'una kadar kalacağı Milli Eğitim Bakanlığı'na atanacak kişi. Anlaşılan Atatürk, bu konudaki son kararını vermeden (tıpkı koyu bir parti devleti kurmadan önce son bir kez çok partili hayatı denemesi gibi) te-

---

54 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Basımevi, 1981 (2. Baskı), s. 45. İmanın varlığını idamesi Tek Parti elitine imkânsız gözükür. Remzi Oğuz Arık 1943'te Ebucehil'i peygamberin bile dine sokamadığını hatırlatır. Oysa ona göre "bu nişter, bu teşrih ve teleskop asrı"nın adamı "baştan başa bir Ebucehil değil midir?" Ona göre "İymanın, İslâmın şartlarını herkesin yıktığı bir vâkıa"dır. Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, Yeni Matbaa, 1956, s. 38.

55 Parti üst yönetimi üzerinde "din" konusunda ne kadar ağır bir baskı olduğunu anlatması açısından 1935'te Meclis'e giren ilk kadın vekillerden Fakihe Öymen'in İsmet İnönü dönemi hakkında hayıflanarak söylediklerini önemlidir: "Atatürk'ün yolunda yürümüş olsaydı, her şey başka türlü olacaktı. *Atatürk öldükten sonra birçok dostlarımız var. İsmet Paşa zamanında oruç tutmaya kalktılar, İsmet Paşa zamanında namaz kılmaya kalktılar*." Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Çağdaş Yayınları, 1997, s. 373.

56 Limancı Hamdi'nin aktardığına göre bu son zat, sonrasında mebus yapılacaktır. Bkz. Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*, s. 47-48.

A.g.e., s. 47. Sonraları Ahmet Hamdi Tanpınar da telifçi çizginin tezlerini benzer şekilde günlüğüne not ettikten sonra şöyle yazacaktır: "Laikliğimizi ilân ettik; fakat laik olmadık. *Gizli ate'lik yaptık*." Zeynep Kerman, İnci Enginün (haz.), *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Baş Başa*, Dergah Yayınları, 2007, s. 326.

lifçi tezleri son bir kez tecrübe etmek istemiştir. 22 Ocak 1932'de Yerebatan Camii'nde Türkçe Kur'an okunmasıyla başlayan, 4 Şubat 1933'te ezanın tüm yurtta Türkçeleştirilmesiyle hız kazanan, 6 Mart 1933'te salanın da Türkçeleştirilmesiyle devam eden sürecin her aşamasında Reşit Galip vardır.[58]

Oysa iktidar elitinin Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'den sonraki en önemli isimleri, başta Recep Peker ve Şükrü Kaya ile değişmez Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, hep radikal kanada yakındır ve telifçilerin bir Kemalist İslâm veya Türkleşmiş İslâm yaratma denemesini tehlikeli bir proje olarak görmektedirler. Sonuçta Mustafa Kemal de onların görüşüne katılacak, "Ben Luther olmayacağım" diyecek[59] ve telifçi kanadın bu son teşebbüsü de (Türkçe ezan mirası hariç) rafa kaldırılacaktır. 1933'ün ortalarından itibaren Reşit Galip'in bakanlıktan ayrılmasından da anlaşılacağı üzere artık telifçi çizgi mücadeleyi tamamen kaybetmişir. Telifçiler ile radikallerin dine yaklaşımındaki zıtlığı anlatması bakımından sala örneği de çarpıcıdır. 1933'te salanın Türkçeleştirilmesi, büyük bir devrim gibi görülür; oysa 1937'de salanın kendisi ("hasta ve âsabı bozuk insanlar üzerinde uyandırdığı acı tesirler dolayısıyla") Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi emriyle yasaklanır.[60] Benzer şekilde devrim, Şubat 1932'de Ayasofya'da Türkçe Kur'an ve ezan okunması olarak anlaşılır; Kasım 1934'e gelindiğinde ise Ayasofya'nın kendisinin müzeye çevrilmesi olarak.

Telifçi dönemin sona ermesiyle, Limancı Hamdi'nin söyleyenin ismini vermediği ama Mustafa Kemal'in çevresinin ortak görüşünü yansıttığını ifade ettiği sözün ("İslâmlık devrini yapmış, fayda ve zararlarını ortaya koyarak eskimiş, ömrünü bitirmiş bir şeydir") çok benzeri bir sözü artık Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Meclis kürsüsünden rahatlıkla söyleyebilmekte ve bütün Meclis bu sözü alkışlamaktadır:

> Her dinin kavaidi esasiyesi [temel kaideleri] herkesin malumudur. Dinler işlerini bitirmiş, vazifeleri tükenmiş, yeniden uzviyet ve hayatiyet bulamayan müesseselerdir (Okay sesleri, alkışlar).[61]

---

58 Reşit Galip muhtemelen maddi-manevi her kuvvetten devlet adına tam olarak yararlanmak gerektiğine inanıyordu. 1930'da Hamdullah Suphi ile girişecekleri ağız dalaşı sonrasında (ki Türk Ocakları'nın kapatılacağının işaret fişeği bir tartışmadır) Hamdullah Suphi onu "ocakları kendi ihtirasına alet etmek... Ocaklar vasıtasıyla memlekette *'Karagömlekliler'* kurmak" arzusuyla eleştirir. Samet Ağaoğlu da onu Mussolini ve Hitler'den esinlenmekle eleştirir. Hamdullah Suphi-Reşit Galip kavgası için bkz. Füsun Üstel, *Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, 2004, s. 333-335. Onun din siyaseti de bu iki diktatörün 1930'ların ilk yarısında güttüklerinden farklı değildir. Yine bilindiği üzere Reşit Galip, Halkevlerini kurmakla vazifelendirilecek olan kişidir ve ilk Halkevi'nin açılışından yedi ay sonra da Milli Eğitim Bakanı olarak atanır.

59 Yönetim bloğu içindeki tartışma ve "Ben Luther olmayacağım" sözü için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 3, Remzi Kitabevi, 1995, s. 493-496.

60 Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, s. 99.

61 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 4. Dönem, c. 25, 3 Aralık 1934, s. 77. Atatürk'ün "bizi en iyi anlayan tek Batılı" ve "bizi bizden daha iyi biliyor" şeklinde övdüğü Gérard Tongas da, 30'lar sonun-

Benzer bir kanaati, III, IV, V, VI, VII ve VIII. dönemlerde milletvekilliği yapacak olan Fazıl Ahmet Aykaç (1884-1967), 1934 yılında yazdığı şiirinde dile getirir. Aykaç, şiirinde anlattığına göre yıllarca göklere bakmış, pek çok şimşek ve yıldız Tanrı'yı kendilerinde bulmaları için onu çağırmış ama sonunda onların sözlerinin yalan olduğunu anlamıştır. Şiir şöyle devam eder:

> Doğacak bir yarın için içim bezler dokuyor
> Dileklerim sevinçlerle, sevgilerle incili.
> Kafam aşmış karanlığı geleceği okuyor.
> *Yırtıp attım Kur'anları, Tevratları, İncili!*[62]

1938'de Şükrü Kurgan'ın *Ülkü*'de yayımlanan şiirinde, "Bunak din büyükleri! Nerede mahşeriniz?" diye sorulur.[63] *Ülkü*'de Mart 1937'de Behçet Kemal'in şiirindeyse İslâm silkinilmesi gereken 14 asırlık tozdur.[64]

Rejimin yeni laiklik anlayışını Şükrü Kaya'nın 5 Şubat 1937'de Meclis'te yaptığı konuşmada da bulabiliriz: "Biz diyoruz ki, *dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddî hayat ve dünya işine karışmasın.* Karıştırmıyoruz ve karıştırmıyacağız (Bravo sesleri, alkışlar)."[65] Recep Peker de aynı hususu şu satırlarla ifade eder: "*Türkiyede din telakkisinin hududu yurddaş vücudünün cildini aşamaz. Onun ne sosyetede* ne administrasyonda ve ne de politikada yeri yoktur."[66] Dikkat çeken husus, bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere, dine sadece yönetimde değil, toplumda da bir yer bırakılmak istenmediğidir. Kısacası yurttaşlar inanabilir, ama inançlarını dışsallaştırmaları sorunlu, toplumsallaştırmaları ise yasaktır. Bu inançlarını siyaseten ifade etmek ise düşünülemez bile.[67]

---

da Türkiye'de cari olan Kemalist felsefenin dinlere yönelik negatif bakışını aynı şekilde özetler. Kemalistler arasında çok popüler olan görüşe göre: "Onlar [dinler] kendi metotlarını özgürce uygulamış ama insanlığa saadet getirememişlerdir. Hatta tam aksine, toplumsal eşitsizliklere sebep olmak, kadını aktif bir sosyal yaşamdan menetmek ve savaşların çoğunu çıkarmak suretiyle insanlığı bölmüşlerdir." Gérard Tongas, *Atatürk and the True Nature of Modern Turkey*, Luzac&Co., 1939, s. 7, 25.

62 Fazıl Ahmet Aykaç, *Hitabeler, Şiirler, Hicivler ve saire...*, Akşam Kitaphanesi, 1934, s. 265-266.

63 Şükrü Kurgan, "Ağıt", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938, s. 312.

64 "Bir tahtacı köyünde rastlamak bir 'Şaman'a, / Silkinmek 14 asrın tozlarından bir daha." Behçet Kemal Çağlar, "Toroslardan İnerken...", *Ülkü*, sayı 53, Temmuz 1937, s. 322. Ve artık dinsizlikte kıdem bir övünç vesilesidir. Abdülhak Hamit Tarhan, ölümü dolayısıyla hakkında yazılan şiirde "Boş göğe ilk isyanı haykıran büyük adam" olarak övülür. Behçet Kemal Çağlar, "Hamid Gününde", *Ülkü*, sayı 51, Mayıs 1937, s. 194. Şiir *Ülkü*'de basılmakla kalmaz, radyoda ve Halkevi'nde de okunur.

65 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 5. Dönem, c. 16, 5 Şubat 1937, s. 61.

66 Recep Peker, "Uluslaşma-Devletleşme", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1936, s. 3.

67 Princeton Üniversitesi'nden Lewis Thomas 1951 yazında Türkiye'de elitlerle yaptığı yoğun görüşmelerin sonunda elitlerin tarih okumalarının neredeyse istisnasız bir biçimde Atatürk'ünki ile uyumlu olduğunu, fakat yine büyük oranda dine bakışlarının onunki kadar dışlayıcı olmadığını yazar. Atatürk'ün dine bakışı, onun "tamamen modası geçmiş, toplumsal olarak isten-

Gerçekten de o dönemde anlaşıldığı haliyle Kemalist laiklik, "köktenci bir din eleştirisinden" değil, "dinsel kurumların nüfuzunu kırma",[68] hatta "dinsiz bir toplum değilse bile din *dışı bir toplum*"[69] yaratma amacına matuftur. Bir başka ifadeyle "Bu dönemde amaç, yalnız devletin ya da 'siyasal'ın değil, aynı zamanda toplumun ve 'toplumsal'ın da laikleştirilmesidir."[70] Türkiye'de laiklik, devlet kadar sivil toplumu da hedef almakta ve "milliyetçi bir siyasetin kutsanmasına" hizmet etmektedir.[71] Erich Auerbach 1938 tarihli mektubunda Türkiye'deki mevcut durumu "Dindarlığa karşı mücadele ediliyor ve İslâm kültürü Arap kökenli bir yabancılaşma olarak küçük görülüyor" şeklinde tanımlar.[72] Avusturyalı meşhur Şarkiyatçı Herbert Wilhelm Duda da (1900-1975), 1948 yılında benzer şekilde Kemalist siyaseti şöyle tanımlayacaktır: "...umursamazlıktan da fazla bir şey, düpedüz din düşmanlığı."[73] Dönem boyunca örnekleri çoğaltmak mümkünse de, genel panoramanın netleştiği düşüncesiyle bu kadarıyla iktifa ediyorum.

İslâm büyük şehirlerden çekiliyor

Peki ama, yönetici elit, İslâm'ın rıza sağlayıcı muazzam gücünü kullanmaktan vazgeçmeyi nasıl göze alabilmişti? Anlaşılan, kendileri gibi halkın da hızla İslâm'dan uzaklaştığını veya uzaklaşacağını düşünmekteydiler. Gerçekten de dönem itibariyle sadece yöneticiler değil, halk (en azından şehirli orta ve üst sınıflar) arasında da dinin formel yapısına karşı soğukluk gözle görülür bir hal almıştır. Yukarıda, ne İmam Hatip Mekteplerine ne de İlahiyat Fakültesi'ne kimsenin gitmek istememesinin rakamsal örneklerini görmüştük. Dönemin toplumunda dine lakayt tavrı çıkarsayabileceğimiz başka deliller de mevcut.

Gündelik hayat gözlemleri bu delillerden biridir. 1928'de görev icabı Türkiye'yi yakından takip eden bir İngiliz subayı, zorunlu olmamasına rağmen

meyen ve aydın bir insana hiç yakışmayan" bir şey olduğu yönündedir. Elitlerin büyük kısmı ise, dinin devlete karışmasına en az Atatürk kadar karşıdırlar, ama bir inanç olarak muhafazasından yanadırlar. Bkz. Lewis L. Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam", *The Middle East Journal*, c. 6, Kış 1952, s. 29-30.

68 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün*..., C. 3, s. 328.

69 Bülent Tanör, "Türk Sistemi Siyasal İslâm Karşısında", *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, der. Server Tanilli, Alkım, 2006, s. 64.

70 Gözaydın, *Diyanet*..., s. 26.

71 Füsun Üstel, "Les partis politiques turcs, l'islamisme et la laïcité", *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, 19, 1995, http://cemoti.revues.org/1703?lang=en, Eişim: 25 Mayıs 2015.

72 Martin Vialon (haz.), *Erich Auerbach: Yabanın Tuzlu Ekmeği*, Metis Yayınları, 2010, s. 304.

73 Jäschke, *Yeni Türkiye'de*..., s. 108. Ali Fuat Başgil de aynı düşüncededir; Tek Parti dönemi laiklik uygulamasını "Moskova'yı imrendirecek bir din ve maneviyat düşmanlığı" olarak tarif eder 1950 yılında. Ali Fuad Başgil, "Çeyrek Asır Devam Eden Zulüm Devri", *Sebilürreşad*, sayı 85, Ağustos 1950, s. 1

özellikle İzmir, İstanbul ve Ankara'da kadınların kahir ekseriyetinin Batılı şapka taktıklarını yazmaktadır.[74] Grace Ellison da 1928 yılında kaleme aldığı kitapta, kendi katıldığı baloda (Başbakanlığın verdiği ilk balodur) hâlâ örtüsünü çıkarmayan birkaç kadının örtüsünün bizzat Mustafa Kemal tarafından çıkarıldığını, muhataplarının ise bundan onur duyduklarını aktarır.[75] Donald Webster'a göre de İzmir'de 1931 yılında, örtülü kadınlar hâlâ belirli bir görünürlüğe sahiptir, oysa 1936'ya gelindiğinde, insanın İzmir'de bir hafta kalıp da tamamen örtünmüş bir kadına hiç rast gelmemesi olasıdır. Bazı Anadolu şehirlerinde, örtü ile mücadele için devletin müdahil olması gerekmişse de, genellikle pek çok yerde örtü doğal akışı içerisinde şehirlerden çekilmiştir.[76]

Halide Nusret Zorlutuna, daha 1920'li yılların ortası için "Namazın –tabiri caizse– hiç de 'modası' yoktu" diye yazarken,[77] 1928'de Grace Ellison'a göre artık Ramazan haricinde camiler boştur.[78] 1935'te Türkiye'yi gezen Lilo Linke'nin şu gözlemi de önemlidir: "Türkiye'de kaldığım süre boyunca, elbette bir yerlerde vardır, ama ben namaz kılan otuz yaşından daha genç kimseyi görmedim."[79] Yine Linke, Türkiye'de geçirdiği süre zarfındaki deneyimlerini paylaşmak için 1937 yılında Chatham House'da verdiği konferansta, dinden uzaklaşmanın özellikle gençlere has olduğunu, geçirdiği beş ay boyunca genç olarak sadece bir kere bir askerin bir camiye girişine şahit olduğunu, fakat yaşlılardan sokakta bile namaz kılanların bulunduğunu ve onlara da kimsenin karışmadığını aktarır.[80] Donald Everett Webster'ın 1930'ların sonundaki gözlemleri de aynı sonucu işaret eder, gençler dinden uzaklaşmıştır.[81] Türkiye ile ilgili gözlemlerini 1937'de kaleme alan Pedagog N. Mollica'ya göre Türkiye'de dinin yerini devlet ve ırk miti almıştır.[82] Yine beş yıl

74 Oysa Sivas, Trabzon, Diyarbakır gibi şehirlerde, bu tarihlerde kadınların yüzlerini bile göstermemekte direndiklerini de ekler. Bkz. Owen Tweedy, "Turkey in Step with Twentieth Century Civilization", *Current History*, c. 29, sayı 2, 1928, s. 249. Trabzon'un kadınlarının yüzlerini bile açmamaları, 7 yıl sonra TBMM'de de tartışmalara konu olur. 1935'te kadın giyimi, özellikle de çarşaf ve peçe ile ilgili bir düzenleme yapılıp yapılmayacağı tartışılırken, Giresun milletvekili Tarık Us, Trabzon kadınlarının 10 sene öncesine göre bile daha kapalı olduklarını ama bunun mevzii bir durum olduğunu düşündüğünü, mesela Adana'da neredeyse bütün şehrin çarşaf ve peçeden kurtulduğunu aktarır. Bkz. *C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, Ulus Basımevi, 1935, s. 145-146.

75 Ellison, *Turkey To-day*, s. 67.

76 Webster, "State Control...", s. 253.

77 Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, Timaş, 2013, s. 258.

78 Ellison, *Turkey To-day*, s. 43.

79 Lilo Linke, *Allah Dethroned: A Journey Through Modern Turkey*, 1937, s. 22.

80 Lilo Linke, "Social Changes in Turkey", *International Affairs*, C. 16, sayı 4, Temmuz 1937, s. 559.

81 Webster, *The Turkey of Atatürk*..., s. 278. Fakat Webster, Amerika'da Türkiye'yi yakından takip eden çok sayıda isim ile konuyu tartıştığını, ortak kanaatin, dinden uzaklaşmanın bir ahlâki çöküntü hasıl etmemiş olması olduğunu da aktarır.

Fındıklı, *Italyanlar ve*..., s. 195.

Robert Koleji'nde coğrafya öğretmenliği yapan Carl Stotz 1932'de dinî hayat ile ilgili benzer gözlemini paylaşır:

> Son senelerde ülkeyi kasıp kavuran ve halen devam etmekte olan büyük sosyal devrimin neticelerinden biri, maalesef, dine ilgideki düşüştür... Bugün şehirde ve köyde camilerin birçoğu, ekseriya boştur.[83]

Ellison'dan Stotz'a, ondan Linke'ye pek çok gözlemcinin, namaz kılan oranındaki düşüşü rapor etmesi anlamlıdır. Bu sadece yabancıların veya içeride dine soğuk bakanların gözlemi değildir. Mesela Cambridge Üniversitesi'nde ders veren ilk Türk olan Darülfünun İlahiyat Fakültesi hocalarından Halil Halid Bey (1869-1931) de 11 Şubat 1928'de *Vakit*'te yayımlanan ve "medeni bir insanın manevi değerler olmadan yaşayamayacağını" savunduğu yazısında aynı gözlemi paylaşır. Ona göre camilerin durumu giderek kötüleşmektedir ve özellikle tahsilli kesim içerisinde camiye giden sayısı çok azdır.[84] Üstelik bu dramatik düşüş Mustafa Kemal'in de dikkatini çekmiştir. 1929 yılında *Vossische Zeitung* muhabirine verdiği demeçte şu soruyu gündeme taşır: "Camileri kimse kapatmadığı halde, bu kadar süratle boşalmasına hayret etmiyor musunuz?"[85] Bu kanaatini 1933'te Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'e de aktarır:

> Türk halkının gerçekte hiçbir şekilde dindar olmadığını, aralarında camilere giden az sayıda kişinin alışkanlıktan veya yüksek sesle söylenen duaların cazibesine kapılarak camiye gittiğini ileri sürdü.[86]

Bunlar, içlerinde taşıdıkları abartı öğesine[87] karşın, özellikle şehirler için pek de yanlış sayılamayacak gözlemler olsa gerektir. Ziya Osman Saba'nın 1934'te kaleme aldığı "Her Akşamki Yolumda" şiirinde geçtiği üzere, camiler artık boşalmaktadır:

---

83 Carl L. Stotz, "Life in the Communities along the Bosphorus", *Journal of Geography*, c. 31, sayı 5, Mayıs 1932, s. 191.

84 Lutfy Levonian, *The Turkish Press 1925-1932*, School of Religion, 1932, s. 29.

85 Perinçek, *Atatürk*..., s. 170. Aynı kısım, söyleşinin 1930'da *Ayın Tarihi*'nde çıkan tercümesinde şöyle geçer: "Camilerin kapanmasına hiçbir kimse taraftar olmamasına rağmen, bunların bu suretle boş kalmasına taaccüp [hayret] ediyor musunuz?" Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, III. Cilt, s. 124.

86 Rıfat N. Bali, "Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'in Raporu: Atatürk'ün Dine Bakışı", *Toplumsal Tarih*, sayı 153, Eylül 2006, s. 19.

Mesela Atatürk'ün kadınların şapka giymesini teşvik ettiğini biliyoruz. 1925 yılında Bursa Türk Ocağı'nda bir hanımın kendisine yönelttiği soruya: "Hanımlar da erkekler gibi şapka giymelidir. Başka türlü hareket etmemize imkân yoktur. İşte size bir misal. Bu başla medeni bir hanım Avrupa'ya gidip insan içine çıkamaz" cevabını verir. Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 229. Ama yine de Tweedy tarafından İstanbul, Ankara, İzmir için verilen orana (% 90) inanmak, hem de bu kadar kısa sürede, pek mümkün gözükmüyor.

Rabbim, şuracıkta sen bari gözlerimi yum
Sen bana en son kalan, ben senin en son kulun;
Bu akşam artık seni anmayan İstanbul'un
Bomboş bir camiinde uyumak istiyorum.

Tüm bunlar dine karşı, en azından lakayt bir tavrın şehirlerde egemen olmaya başladığını gösterir örneklerdir. Bazıları bunu lakaytlıktan öte yaygın bir inançsızlık olarak da tasvir eder. Falih Rıfkı 1934 yılında bir Fransız muhabiri "Türk halkının dünyadaki en materyalist" halk olduğu hususunda temin eder.[88] Ellison yeni neslin ortak inancının İslâm yerine Gazi'ye ve bilime inanmak olduğunu yazar.[89] 1936'da Şeref Aykut, "göksel dinlere, görünmeyen kutsal erklere inananlar çok azalmıştır" der.[90]

Fakat yine de şunu unutmamak lazım gelir ki, Limancı Hamdi'nin 1930-1931'deki gözlemi, uzun dönem bir hakikat olarak kalacaktır: "İlk gözüme çarpan şey, inkılabın ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin henüz vilayet merkezlerinden bir adım öteye atamamış olmasıdır."[91] Kemalizmin, Batılılaşma ve milliyetçilik ekseninde kurguladığı militan laikliğinin alıcı kitlesi neredeyse tamamen şehirli, eğitimli orta ve üst sınıftır. 1932 yılında basılan *Adab-ı Muaşeret* kitabında "Bugünün muaşeretine dinî olan hiçbir şey tesir yapmamaktadır" diye yazan gazeteci Muhittin Dalkılıç'a (1900-1989) göre, dinle alakalı en basit uygulamalar dahi, kabaca bir on yıldır, üst tabakada kendine yer bulmamakta, aşağı tabakaya özgü kabul edilmektedir.[92] Zaten tarikatlara karşı alınan sert önlemler bile, onları şehirlerde yok etmekle ilgilidir. İslâm ortodoks ve heterodoks renkleriyle kırsalda yaşamaya devam eder.[93] İslâm'ın

88 Dediğine bakılırsa Falih Rıfkı ile konuşan köylüler ona "dine ihtiyaç hissetmediklerini", çünkü "devlet korkusu ve otoriteye saygının" bu ihtiyacın yerini tuttuğunu anlatmışlardır. Raymond Cartier, "Le Kémalisme contre l'Islam", *L'Écho de Paris*, 19 Ağustos 1934, s. 1-2.

89 Ellison, *Turkey To-day*, s. 188.

90 Şeref Aykut, *Kamâlizm (C.H. Partisi Programının İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1936, s. 28.

91 Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*, s. 112.

92 "Bizim şeker ve kurban bayramı tebrik kartlarına gelince, bunlar da harptan sonra, bugünkü muaşerette terk edilmiştir. Bu âdet te hemen yalnız aşağı tabaka ve avam arasında yer bulabiliyor." Muhittin Dalkılıç, *Yeni Hayat Adamına Adabı Muaşeret*, Suhûlet Kütüphanesi, 1932, s. 75-76. Bir diğer adab-ı muaşeret kitabında daha dint bayramlar "eski tarih artığı" olarak nitelenmekte ve kutlanması küçümsenmektedir. "Kurban bayramı, şeker bayramı gibi ne maksatla teessüs ettiğini bilmediğimiz bir takım eski tarih artığı bayramlarda birbirini tebrik etmeyi ihmal etmeyenlerin Cumhuriyet bayramı gibi aziz ve yüce bir bayramda birbirini tebrik etmeyi vazife bilmeleri millî muaşeret icabıdır." Süheyla Muzaffer, *Herkes İçin Modern Adab-ı Muaşeret*, İnkılâp Kitabevi, 1939, s. 174; akt. Tülin Ural, "1930-1939 Arasında Türkiye'de Adab-ı Muaşeret, Toplumsal Değişme ve Gündelik Hayatın Dönüşümü", doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2008, s. 223.

93 Kemalist reformların şehirlerle sınırlı kalması ve 1950'lerin başında dünyayı tamamen farklı algılayan köylü halk ile şehirli elitin bakış açısının iyi bir analizi için bkz. Thomas, "Recent Developments...

büyük şehirlerden taşraya ve oradan da kırsala doğru çekilişi ve İkinci Dünya Savaşı sonrası göçle beraber tekrar büyük şehirlere (ama bu sefer bir "köylü İslâm'ı" olarak) avdet edişi, Türkiye'nin en temel (ve halen devam eden) kültür çatışmasına kaynaklık edecektir.[94]

Mustafa Kemal ve iman

Peki din ve Tanrı sözü olduğunda Atatürk'ün şahsi görüşü nedir? Mustafa Kemal, tıpkı Lenin, Stalin, Hitler veya Mussolini gibi, ifrat derecesinde ruhban karşıtıydı, bunda şüphe yok.[95] Bununla birlikte onun dinî inançları ile alakalı ne denilebilir ve bu inancı diğer isimlerle ne kadar benzeşir? Daha önce de bahsi geçtiği üzere Lenin, Stalin ve Mussolini ateisttirler. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in hayatının hiçbir döneminde en azından deklare ateist olduğunu bilmiyoruz.

Evet, kurucu kadronun hatırı sayılır bir kısmı da mevcut yapısıyla dini (İslâm'ı) başından beri gelişmenin önünde engel olarak görüyorlardı. Bu sebepten Kemalist kadronun zihin dünyası, radikal şekilde seküler, hatta yer yer din karşıtıydı.[96] Fakat ne Mustafa Kemal ne de Kemalist kadrodan herhangi birisi Lenin veya Stalin gibi ateizm propagandası yapılması emri vermiş de değildir. Voltaire'in, hizmetçisinin, hatta karısının Tanrı'ya inanmasını istemesi gibi, onlar da, uzunca bir süre, yönettiklerinin inançlı olmasını tercih ediyor görünmekteydiler.[97]

Bu inancı da eğer mümkün olursa elbette kendileri şekillendirmek isterlerdi ki Kemalistler, 1930'ların başına kadar tarihsel dine yeni bir şekil vere-

---

94 Mesela Ellen Deborah Ellis, 1947 Türkiye'sini ziyaret ettiğinde, İstanbul'da 10 yıl öncesine göre çarşaflı kadın sayısının ciddi biçimde arttığını görüp, çok şaşırır. Bundan bile ilginç olan, ona göre, gördüğü iki kadının yüzlerini de örtüyor olmasıdır. Bazılarınca ona bunun İstanbul'a Anadolu'dan gelen göçün bir sonucu olduğu söylenir. Bu anlatıda örtünün tekrar görünür olması kadar ilginç bir husus, on yıl öncesinin (1937) İstanbul'unun sterilliği hakkında da bir fikir vermesidir. Ellen Deborah Ellis, "The Evolution of Turkish Political Institutions", *Current History*, 13 (76), 1947, s. 350.

95 20 Mart 1923'te Konya Türk Ocağı'nda "hoca kıyafetli sahte âlimlerden" bahisle şöyle der: ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi istikamette atacağı bir hatve... milletimizin kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir... bunu temin edecek kanunlar olmasa... öyle menfi adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm." Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 150.

96 Kâzım Karabekir'e göre İsmet İnönü kendisine şöyle diyecektir: "Hocaları toptan kaldırmadıkça, hiçbir iş yapamayız. Bugünkü kudret ve prestijimizle bugün bu inkılâbı yapmazsak hiçbir zaman yapamayız." Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, s. 97. Grace Ellison, Mustafa Kemal ile aralarında geçen bir sohbeti şöyle aktarır: "Ben şüphelerimi elimden gelen en iyi şekilde ifade ettiğim zaman, 'Dinden bahsediyorsun,' dedi, *'Benim dinim yok ve bazen bütün dinlerin denizin dibini boylamasını temenni ediyorum.'*" Ellison, *Turkey To-day*, s. 24.

Bu bağlamda 20'li yıllarda İsmet İnönü'nün hem annesinin hem de eşinin beş vakit namaz kılmaları çarpıcıdır. Bkz. Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, s. 258.

rek tam da bunu denediler. 1930'ların bir noktasından itibaren ise, Türk'ün kendisini "(ve bununla beraber 'en büyük Türk'ü) ilahlaştırarak" bir başka açıdan yine aynı şeyi denediler. İstenilen, nihayetinde bir inancı diğeri ile değiştirmekti, inançsızlık değil. Zaten Atatürk, Sherrill'e insanlığın "Tanrı'ya inanmaya ihtiyacı" olduğunu söyleyecekti. Buraya kadar karşımızda adeta 20. yüzyılda dirilmiş bir Robespierre vardır.

Peki ama Atatürk, kurumsal/tarihsel dinin dışında da olsa bir Tanrı'ya inanmakta mıdır? Pek çoklarının iddia ettiği gibi bir Aydınlanma deisti midir o? Atatürk inandığını söylediği Tanrı'dan neyi anlamaktadır? Ben, Mustafa Kemal'in Tanrı inancı işte budur diyebileceğimiz bir şeyden ziyade, onun zihninde net olmayan ama belirli sınırlar içerisinde dönüp duran bir dizi fikrin eş zamanlı varlığından söz edilebilir diye düşünüyorum. Sherrill'e, kâinatı yaratan ve ona hükmeden bir Tanrı'ya inandığını söyleyen Atatürk, öte yandan daha 1929 yılında "Tanrı sadece insan toplumunun zirvesidir" demecini verecektir *Vossische Zeitung* muhabirine.[98]

Ayrıca onun (Nazileri hatırlatır tarzda) "doğa"yı takdis ettiği ifadeleri mevcuttur. Türk'ün dininin tabiat olduğunu düşünür.[99] 1930'da ise bu sefer hayatın ortaya çıkışının tamamen materyalist izahını yapar ve "Hayat, herhangi bir tabiat dışı etkenin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabii ve zaruri bir kimya ve fizik neticesidir" der.[100] 1932'de Enver Behnan Şapolyo'ya, "İnsanlık ilk devirlerde pek acizdi... Sonunda insanlık vicdanında bir kuvvet yarattı. O da işte Allah'tır" derken ise Tanrı inancının insanlığın ihtiyaçları sonucu yine insanlık tarafından var edildiğini ifade etmektedir.[101] Hayatı anlamak için okuduğu kitaplardan edindiği kanaat "hiçiz ve sıfıra varacağız"dır.[102] En azından bir kez ruh çağırma seansına katıldığını[103] bili-

98 Perinçek, *Atatürk*..., s. 171. Aynı kısım, söyleşinin 1930'da *Ayın Tarihi*'nde çıkan tercümesinde şöyle geçer: "...takdise layık ancak cemiyet-i beşeriyenin reisi olan kimsedir." Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, III. Cilt, s. 125.

99 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, Osmanbey Matbaası, 1943, s. 1673.

100 Perinçek, *Atatürk*..., s. 290.

101 *A.g.e.*, s. 301.

102 Afet İnan, "İstiklal Savaşında Tarih Bilgisinin Rolü", *Atatürk Hakkında Konferanslar* içinde, der. Afet İnan, Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946, s. 23.

103 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 90. Unutmamak gerekir ki savaş sonrası İstanbul, Rusya'dan gelenlerle de birlikte, dünya ezoterizminin pek çok rengini kendinde barındıran bir yer halini almıştır. Mesela ünlü okültist Gurdjieff 1920 baharında otuz şakirdiyle beraber İstanbul'a gelmiş ve bir enstitü açmıştı. Bu enstitü Mayıs 1921'e kadar faaliyet gösterecek, aynı yılın Ağustos'unda ise Gurdjieff Almanya'ya gidecekti. Bkz. P. T. Mistlberger, *The Three Dangerous Magi: Osho, Gurdjieff, Crowleys*, John Hunt Publishing, 2010, s. 56-57. Yine Sufilik temelinde operatif bir Şark Masonluğu icat ederek, Avrupa ezoterik geleneğine de can vermek isteyen Rudolf von Sebottendorf da kayda değer bir diğer isimdir. Bkz. Thierry Zarcone, "Yirminci Yüzyılda Avrupa ve Osmanlı Ezoterizminin Kesişimi: Rudolf von Sebottendorf", *Cogito*, sayı 46, Bahar 2006, s. 233-257

yoruz. Halide Edip (Adıvar) onun zor zamanlarda fala ve rüyaya çok inandığını da yazar.[104] Yine ömrünün sonlarına doğru, uzak tarihe olan ilgisini ezoterik boyutlara (Mu uygarlığı gibi) taşıdığını hatırlamak gerekir. Tüm bunlar bize ne söylüyor?

İlk olarak, Taha Parla'nın "karmaşık bir düşünce yapısına sahip bir siyasi lider"[105] olarak tanımladığı Atatürk'ün, döneminde etkin olan dine dair felsefi mülahazaları yakından takip ettiğini ve bunlardan etkilendiğini anlarız. Kesin olan bir şey varsa, Atatürk, farklı tesirlere açıktır ve keskin sınırlar dahilinde tanımlanamayacak kadar karmaşık bir liderdir. Yine de bir şey söylemek gerekirse, Mete Tunçay'ın bu konudaki görüşü makul bir orta yol sunar. Ona göre Atatürk ateizme de belirli bir süre eğilim duymakla birlikte, temelde bir deisttir.[106] Sanırım bu tablo, Mustafa Kemal'in net olmayan şahsi inancından ziyade, belki bir açıdan, dönemin benzer rejimleri ile birlikte düşünüldüğünde anlam kazanır.

Bir Kemalist gururu: Din siyasetinde Batı'ya örnek olmak

Mustafa Kemal'in duruşu, en azından 1930'ların başına kadar, daha çok (ateist olmasına karşın Katolik Kilisesi'nin halk üzerindeki meşruiyet sağlayıcı gücünden, yeni rejim lehine istifade etmeye çalışan) Mussolini ile (halk içindeyken dine karşı son derece saygılı bir dil kullanan ama şahsi sohbetlerinde Hıristiyanlığı bir yalan olarak niteleyen) Hitler'in durumuna benzer. Birbirlerini taklit etmeseler de, benzer bir izleği takip etmişlerdir.

Bu bağlamda Kemalist rejimin dine yaklaşımı da, özellikle Nazilerinki ile paralel yürür. Nasıl ki Naziler uzun süre, akılcı, bilimsel, milliyetçi bir Hıristiyanlık ("pozitif Hıristiyanlık") üretmek istemişlerse, Cumhuriyet de, bu bölümde ele alındığı üzere, epey bir müddet medeni ve milli (en azından dili Türkçe olan) bir İslâm fikriyle iştigal etmiştir. Hitler'in 1940'tan sonra "pozitif Hıristiyanlık" vurgusunu, dinin yeri i alacak ve Nazileştirilmiş bilim ile

104 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayını, 1962, s. 212.

105 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün...*, C. 3, s. 329.

106 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...*, s. 216. Ayrıca *a.g.e.*, s. 221-223. Bununla birlikte tek parti döneminde yabancı basında Atatürk'ün ateist olduğunu iddia eden yazılara da rast gelinir. Bir örnek vermek gerekirse *Life* dergisinde çıkan ve Türkiye'yi tanıtan 14 sayfalık, bol görselli (ve Türkiye'nin yönlendirmesi kendini hissettiren) bir makalede Atatürk'ün "muhtemelen ateist" olduğu fakat İnönü'nün inançlı birisi olduğu iddia edilir. "Turkey", *Life*, 8 Nisan 1940, s. 82. İsmet İnönü'nün eşi ve annesinin dindarlığı bilinen bir hususdur. Kendisi bunu saklamaya çalışsa da, ayrıca onun şahsi yaşamında bazı dinî uygulamaları olduğuna dair de işaretler yok değildir. Konuyla alakalı bir özet için bkz. Nazan Maksudyan, "Resmi Din-Sivil Din Çatışması Dinin Meşru Kullanımı Üzerinde Devlet Tekeli", *Toplumsal Tarih*, sayı 135, Mart 2005, s. 57-59.

desteklenecek bir ırkçılık lehine terk etmesine veya giderek dozunu arttıran din karşıtı tavrına benzer şekilde, Mustafa Kemal de İslâm'da reform fikrinden, dini seküler bir milliyetçilik ile ikame etme fikrine doğru kaymış gözükü yor.[107] Şu kadarı var ki, tarihsel olarak Türkiye bu geçişte Nazi Almanyası'nı takip etmemiş, belki onun tarafından takip edilmiştir.

Zaten dönemin önde gelen isimlerinden bazıları da, Türkiye'nin din siyasetinin Nazilerden veya faşistlerden daha sert olduğunu düşünmektedir. Sadri Ethem (Ertem), 1933 yılında, Hitler ve Mussolini idarelerinin, Türk inkılâbının aksine, dinî anlayışlara ehemmiyet verdiklerini ifade ederken,[108] Hamdullah Suphi, 1949'da, geçmişe bakıp Kemalist devrimi değerlendirdiğinde şöyle yazar:

> Üç belli başlı ihtilâl Avrupa tarihinde din müesseseleri aleyhine hareket etti: Fransız ihtilâli, Rusların Komünist ihtilâli ve bizim Milli Mücadeleyi takip eden ve birçok mazi müesseseleri aleyhinde inkişaf eden ihtilâlimiz.[109]

İstanbul Erkek ve Kuleli Askerî Liseleri felsefe ve içtimaiyat muallimi olan ve artık dinin yıkıldığı kanaatini taşıyan Cemil Sena da "dogmatik fikirlerin gerek devletten, gerek mektep ve *âileden* kolayca atılması"na değinirken, Türkiye'nin tutumunun radikalliğini itiraf eder:

> *Bir müessesenin yıkılabilmesi, onun bir cemiyetteki kökleşme derecesine tabidir.* Yani bir müessese ne kadar teazzuv etmişse o kadar güç devrilir. Garpte kilise dini, cemiyetlerin bütün bünyesini, hücrelerini sarmış olduğu için, bunlara dokunmak tehlikeli olmuştur. Halâ, Avrupa devletçiliğinde bile, zaman zaman dinlerin fırkalar ve devlet adamları üzerinde bir rol ifa ettiği görülür. *Hemen diyebiliriz ki, biz Türkler kadar bu işi kökünden yıkmış olan muasır bir cemiyet yoktur...*[110]

---

107 Bu çerçevenin aksine Falih Rıfkı Atay telifçi çizginin her zaman sürdüğünü iddia eder. Ona göre "Kemalizm, aslında büyük ve esaslı bir din reformudur." Bu reformla "Kemalizm, ibadetler dışındaki bütün ayet hükümlerini kaldırmıştır." Bununla kalmaz, ibadetleri de belirler. Cenaze namazı ayakta kılınıyorsa, hijyen gereği vakit namazları da ayakta kılınabilir. Atatürk yaşasaydı, ibadet reformunu da tamamlayacaktı; namazı da Türkçe yapacaktı. Atay, *Çankaya*, s. 457 Yine de bu ilginin sürdüğüne dair herhangi bir delil getirme gereği duymaz.

108 Sadri Etem (Ertem), *Türk İnkılabının Karakterleri*, Kaynak Yayınları, 2007 [1933], s. 136.

109 Baydar, *Hamdullah Suphi...*, s. 185.

110 Cemil Sena'nın devlet ve mektebin yanına aileyi de eklemesi, genç Cumhuriyet'in din siyasetinin elinin nereye kadar uzanmak istediğini gösterir mahiyettedir. Bkz. Cemil Sena, *Allah Fikrinin Tekâmülü*, Semih Lütfi Matbaası, 1935, s. 234. Cemil Sena kitabı yazış amacını açıklarken de yaygın inançsızlık durumuna şöyle atıf yapar: "Pek çok dedikoduyu davet edebilen böyle tehlikeli bir mevzu üzerinde ne için çalıştık? Herşeyden evvel, *artık bu mevzuun bir tehlikesi kalmadığını söyliyebiliriz*... Zira, *inkılâbın yeni ilmî ve yeni tarihî, insanları efsanelerden, kendi kendilerini mahkûm eden fikir ve itikat esaretinden kurtarmak azmindedir*. Binaenaleyh, bu azme iştirak etmek ve yardım etmek için de bu mevzuu faydalı bulduk." *A.g.e.*, s. 6.

Rejimin kudretli isimlerinden Recep Peker ise, Türk inkılâbının, din telakkisi bakımından Batı için üzerinde dikkatle ve ibretle durulacak bir hareketler silsilesi"[111] olduğunu yazarken, rejimin adeta bir öncü rolü kendisine biçtiğini hissettirmektedir. Açıkçası Kemalistler, özellikle radikal kanadın ipleri ele geçirdiği dönemde, izledikleri din siyasetinden gurur duymakta ve bu hususta Avrupa'ya ders verecek durumda olduklarını düşünmektedirler.

Malum olduğu üzere din siyasetinde radikal çizginin hâkimiyeti uzun soluklu olmaz. Rejimin dine bakışı esasen İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişecek ve tekrar 1930'ların başına dek izlenen telifçi çizginin farklı tonlarına dönülecektir. Bununla beraber, radikal çizgi içerisinde de, Atatürk'ün ölümü ile birlikte bir şeylerin değiştiği aşikârdır. Mesela Atatürk'ün ölümünü müteakip, ders kitaplarındaki Darwinist öğeler temizlenir ve evrim biyolojik anlamından soyutlanır. Fizikî antropolojiden, "kültürel ve toplumsal antropolojiye" kayılır.[112] Yine 1931 yılıyla beraber ders kitaplarında Türk-İslâm sentezinin yerini alan seküler milliyetçilikten de, 1939 yılından sonra tekrar adım adım Türk-İslâm sentezine dönülmeye başlanır.[113] Tüm bunları elbette 1939'da, 1931'den beri düşünülen ve 1936'dan beri hayata geçirilmiş bulunan Parti-Devlet bütünleşmesi[114] uygulamasının yürürlükten kaldırılışından ayrı düşünmek doğru olmaz.

Özetle, Kemalizm 1930'ların başından itibaren totaliter tınıları artan bir rejim olarak, din siyasetinde de paralel bir sertleşmeye gitmiş, ilk on yıl boyunca sürdürdüğü (ve aslen Osmanlı'dan kendisine tevarüs eden) telifçi çizgiyi, radikal olanla değiştirmiştir. Dinin kategorik olarak dışlandığı bu çizgide Kemalistler işi, Rusya tarzı bir ateizm propagandasına kadar hiçbir zaman vardırmadılarsa da, dönemin faşist ve Nazi rejimlerine nazaran daha sert bir çizgi izledikleri kanaatindedirler. Bu siyaset, şehirli elit kesimde Osmanlı'nın son döneminden itibaren yayılmaya başlayan dine lakayt tavırla da uyum içerisindedir. Ve radikal çizgi, en sert haliyle 1939'a, fakat esasen İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam edecektir.[115]

---

111 Recep Peker, *İnkılab Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, 1935, s. 56.

112 Toprak, *Darwin'den Dersim'e...*, s. 368.

113 Babahan, *Nationalism...*, s. 231-245.

114 Parti-devlet bütünleşmesi ile alakalı ilk teşebbüsler daha 1931 yılında başlamıştır (yani 1936'dan beş yıl önce). Bkz. Cemil Koçak, "Yeni Belgeler Işığında CHP-Devlet Kaynaşması Üzerine Notlar", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İş Bankası Yayınları, 2014, s. 143.

115 1946'dan itibaren CHP yönetiminin telifçi siyasete dönüşünün kilometre taşlarının bir özeti için bkz. Nazan Maksudyan, "Resmi Din-Sivil Din Çatışması...", s. 59. Aslında bu ters dalganın ilk işaretlerinin hemen Atatürk'ün ölümünü müteakip ortaya çıktığı da savlanabilir. Mesela Atatürk'ün ölümünden dört, Şükrü Kaya'nın bakanlıktan ayrılmasındansa sadece üç gün sonra, 14 Kasım 1938'de, İçişleri Bakanlığı'ndan tüm yurda gönderilen bir yazıda, kadınların örtünmesiyle mücadelede hiçbir surrette zora başvrulmaması bildirilir; ki benzer bir emir ertesi yıl

Peki, ama bu dönemde Kemalistler halktan hiçbir şeye inanmamalarını mı beklemektedirler?

Recep Peker, sözü geçen kitabında din siyasetini örnek göstermekle birlikte, inanç konusunu dışlamaz, fakat totaliter rejimlerde sık rastlanacak bir çerçeveye büründürür. Ona göre;

> Her ulusun müşterek bir inanç istikameti olmalıdır. İşte üniversite ve yüksek tahsil gençleri için inkılâp derslerile amac edinilen şey, *türk ana inanış istikametini*, sizlere aşılamak, sizlerin kafalarına yerleştirmektir.[116]

Başka bir yerde de yine Peker, "Cumhuriyet Halk Partisi programında *nas haline gelmiş* olan" esaslardan[117] bahseder. Rejimde totaliter tınıların iyice artmaya başladığı bir tarihte, Kemalizmi açıklamak için kaleme alınan bu satırlarla, Avrupa'nın totaliter rejimlerinde görülen siyasetin kutsallaşması arasında benzerlik su götürmez. Öyleyse artık bu kutsallaşmanın tarihini ve onun nas haline gelmiş esaslarını incelemeye başlayabiliriz.

---

da tekrarlanacaktır. 1934'te de böyle bir yazı gönderilmiş olmakla birlikte, bu yeni emri belirli bir yumuşama da takip edecektir. Murat Metinsoy, "Everyday Resistance to Unveiling in Turkey", der. Stephanie Cronin, *Anti-Veiling Campaignes In The Muslim World* içinde, Routledge, 2014, s. 108. Konuyu benimle tartışma inceliği gösteren Murat Metinsoy'a teşekkür ederim.

116 Peker, *İnkılab*.., s. 2.

117 *A.g.e.*, s. 77.

BİR SEKÜLER DİN OLARAK KEMALİZMİN İNŞASI

Türkiye'de bir seküler din inşa etmek

Füsun Üstel, bütün rejimler ve ideolojiler gibi Kemalizmin de zora ve ikna/rızaya dayanan ikili bir yapısı olduğunu, ama Kemalizm özelinde zora dayanan boyutun fazlasıyla öne çıkarılıp, diğerinin çokça ihmal edildiğini belirtirken haklıdır.[1] Eskiden bu vazifeyi ifa eden İslâm'ın giderek denklemden çıkmaya başladığı noktada, Kemalizmin bir seküler milliyetçilik kurgusu vasıtasıyla siyaseti kutsallaştırması, bu rıza boyutunun tamamını değilse de dikkate alınması gereken bir parçasını sunması bakımından önem arz eder. İdeoloji, halka, geleneksel dinin veya geleneksel kutsallık formlarının içerisinden konuşmasa bile, giderek artan oranda onların yöntemleriyle konuşur. Geleneksel dinin kavramlarından Kemalist kutsallara doğru hızlı bir "kutsiyet nakli" yaşanacak ve nihayetinde Kemalizm bir seküler din olarak ayakları üzerinde duracaktır.

Elbette bu durumu hızlandıran bir husus, Kemalist entelektüellerin, yaşadıkları dönemin totaliter rejimlerinin seküler dinler haline geldiklerinin farkında olmalarıdır. Öncelikle, toplumun tanrılaşması veya devrimin bir din olarak ele alınması, onların yabancısı olduğu fikirler değildir. Durkheim'ın meşhur kitabı, *Dinî Hayatın İptidai Şekilleri* ismiyle iki cilt olarak daha 1923 yılında yayımlanmıştır.[2] Çağdaş rejimler bağlamındaysa sözgelimi

1 Füsun Üstel, "Bir Vatandaşlık Projesi Olarak Kemalizm", *İdeoloji ve Kemalizm* içinde, der. Alp Altınörs, Akademi Kuram, 2010, s. 47.

Emile Durkheim, *Dini Hayatın İptidai Şekilleri*, Tanin Matbaası, 1923. Bu çeviri sayesinde, dinin toplumun kendisine tapması olduğu veya tarihsel dinin yerini alan seküler dinlerin analizi

Falih Rıfkı Faşist İtalya'nın "vatan dini"ni ifade edişine hayrandır.[3] Rusya ziyaretinde "yeni dinin esasları" olarak üç şey sayar: "Elektrikleştirmek, makineleştirmek ve ameleleştirmek."[4] Yakup Kadri imrenerek, faşist ve Bolşevik rejimlerin halka nasıl "iman" verdiklerinden bahseder ve bu rejimlerde yığınların "*yeni bir dinin* vecdi içinde kamaşmış kalmış" gibi olduklarını yazar. O ülkelerde "çalışma bir *ibadet* halini almıştır."[5] Nusret Köymen 1936'da *Ülkü* dergisinde "faşizmin ve rasizmin halkı peşinden sürükleyen bir *din*" haline gelişinden bahseder.[6] Yine mesela Gustave Le Bon'un siyasetin kutsallaşması ve sekûler dinlerden (kitaptaki tabiriyle "siyasi şekilde sırri âkideler" veya "dini şekilde bazı siyasi mefkureler") bahsettiği ve özellikle bunları devrimlerle ilişkilendirdiği kitabı, yayımlandıktan bir yıl sonra Türkçeye çevrilmiştir.[7] Hamdullah Suphi, parti grubunda 1930 yılında şöyle konuşur:

> Kızıl ihtilal hakiki manasile yeni bir *din* getirmiştir. Bunun mukaddes kitabı var, peygamberi var, havarisi, azizleri ve büyük bir taassupla dinin çizdiği yolları takip eden müritleri, müminleri var.[8]

Yine Hamdullah Suphi bu sözlevinden birkaç ay önce, Türk Ocakları merkez binasının açılışında, bütün devlet erkânının huzurunda benzer görüşleri sarf etmiş, kızıl ihtilalin *din* oluşunu anlatmış, sonrasında faşizmi de bir *tarikat* olarak niteleyip, onlarla kendi hareketlerinin benzerliğinden dem vurmuştur.[9] Kısacası Cumhuriyet eliti, dönemin totaliter rejimlerindeki dinî

---

gibi konumuz açısından son derece önemli hususlar ile alakalı o zamanın en sofistike görüşlerinin, Cumhuriyet elitince bilindiğini varsayabiliriz.

3 Falih Rıfkı (Atay), *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1930, s. 22; akt. Bora, "Türkiye'de Faşist...", s. 352. Tek Parti döneminin büyük kısmında milletvekilliği yapan Fazıl Ahmet Aykaç'ın, şiirindeki ifade ile Falih Rıfkı'nın vatan dini hayranlığı arasındaki benzerlik çarpıcıdır: "*Başka Tanrı bilme artık, anan olan yurda tap*, / Ululuktan duvarlar ör, yücelikten kemer yap." Aykaç, *Hitabeler...*, s. 22. Aykaç'ın görüşlerine rejim tarafından itibar ediliyor oluşu, onun sadece sürekli vekil seçilmesinden değil, rejimin Kemalizmin ne olduğunu Paris Üniversitesi bünyesinde kurulan yeni araştırma merkezinde anlatması (iki konferans vermesi) için 1936 yılında onu vazifelendirmesinden de anlaşılabilir: "Au Centre d'étude turque de l'Université de Paris", *Le Petit Journal*, 23 Mart 1936, s. 7.

Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 39.

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Ankara, Moskova, Roma", *Kadro*, sayı 12, Aralık 1932, s. 33-34.

Nusret Köymen, "Canlı Söz", *Ülkü*, sayı 38, Nisan 1936, s. 85.

Kitapta bu konuya özel bir bölüm ayıran Le Bon'a göre "Dini şekilde bazı siyasi mefkûrelerin kudreti zaman zaman din kuvveti kadar büyür..." "Dini şekilde siyasi akideler mensuplarına yeni bir dinin ifaze ettiği kuvveti verir. Tarihte bahusus büyük ihtilâl tarihinde, bunun müeyyit misalleri çoktur." "Bu gün dinî şekilde en faal siyasî akideler sosyalistlikte ve onun en had şekli olan komünistlikte toplanmıştır." Güstav Lö Bon, *Tarih Felsefesi'nin İlmi Esasları*, Tefeyyüz Kitaphanesi, 1932, s. 164-172.

Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 55. Ona göre irtica giden bir dindir, Bolşeviklik gelen bir din. O yüzden daha tehlikelidir. Bkz. *a.g.e.*, s. 56.

A.g.e., s. 97

vasfı doğru bir şekilde teşhis etmiş bulunmaktadır. Bu bilginin de etkisiyle olsa gerek, rejim totaliter olma arzusunu tıpkı Batılı örneklerde olduğu gibi, kutsallaştırılan bir ideoloji etrafında kurgular; ki bu kurguda başvuracağı yöntemler de, döneminin totaliter rejimleriyle benzerlikler taşır.

Ayrıca bu seküler din kurgusu, imanlarını yitirmiş, kentli elit tabakanı hissettiği manevi boşluğu da tatmine hizmet edecektir. Manevi boşluk hissine ve bunun tatmini ihtiyacına bir örnek, Sertellerin çıkardığı 1 Ocak 1927 tarihli *Sevimli Ay* dergisinin başyazısıdır. Orada "*yeni bir din ve yeni bir peygambere* ihtiyacımız var mı?" sorusuna cevap aranır. Yazara göre "Özellikle büyük şehirlerde yaşayanlar böyle bir ihtiyaç içerisindedir ve modern hayat yayıldıkça, Anadolu da bu ihtiyacı hissedecektir. Halkın *yeni bir dine* ihtiyacı vardır." "İnsanlar tutunacak sağlam bir kaya ve takip edecek bir lider aramaktadırlar."[10]

İşte halkın ihtiyacı olduğu düşünülen yeni din, dönemin siyasal din tecrübeleriyle uyum içerisinde, Kemalizm kavramı etrafında şekillendirilmeye çalışılır. Kemalizm hiç şüphesiz sadece bu değildir, ama böylesi bir yön de, kavramın ortaya çıkışının en başından itibaren, bazı etkin simalarca tutarlı bir biçimde ona eklemlenmekten geri durmaz. Kemalizm kelime olarak Kemalist ideolojiden önce vardıysa da kavramın bir siyasi yönelim ifadesi olarak tekrar tanımlanması için 1929 yılında Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) *Milliyet* gazetesinin bir anketine kendi köşesinden verdiği cevapla başlamak isabetli olacaktır. Gazetenin sorusu basittir: "Gazi'nin en büyük eseri hangisidir?" Yakup Kadri de soruya benzer basitlikle cevap verir: "Kemalizm" Yakup Kadri'nin yazısındaki Kemalizm tanımı ve kavramdan beklentisi konumuz itibariyle önemlidir:

> Rusya'da Marksizm ve Komünizm'den başka bir de Leninizm *mezhebi* vardır. Gündelik politika haricinde yaşayanların –yani asıl *milletin*, halkın– *inandığı* inkılâp prensibi budur... Günün birinde belki komünizm geçirmekte olduğu birçok istihalenin neticesinde büsbütün başka bir şekle girecektir. Fakat bunun babası, banisi olan adam'ın *mezarı* büyük inkılâp prensiplerinin yegâne kaynağı ve büyük inkılâpçıların *yegâne ziyaretgâhı* olarak kalacaktır. Fransa'da her imparatorcu Bonapartisttir fakat her Bonapartist imparatorcu değildir ve Napolyon ancak bu böyle olduğu içindir ki insaniyet tarihinin göbeğinde *yarım ilahlar ile bütün ilahlar* arasında yatıyor. *Gaziyi bekleyen ebediyet böyle bir ebediyettir*. O bizim malımız olduğu kadar insaniyetin de malıdır. Tarih-i umumide Türkiye faslından hariç, ayrı ve başlı başına bir Mustafa Kemal faslı açıldığını şimdiden görüyoruz.
>
> Onun içindir ki bizim de umumi hayatımızda başlı başına, her umdeden,

10 Levonian, *The Turkish Press*...

> her siyasi *mezhepten* ayrı bir Kemalizm faslının açılması ve *bunun insani ve vicdani bir iman haline girmesi* lüzumu pek tabiidir.[11]

Aytaç Yıldız'ın da belirttiği üzere yazıdaki *mezhep* ve benzeri kullanımların sözlük anlamından ziyade teolojik içerikleriyle beraber kullanıldığı aşikârdır. Çünkü Yakup Kadri, "Kemalizm mezhebi için özel bir 'mabet' ve bir 'kitap' da önermektedir ki, tarihsel bağlamı içerisinde düşünüldüğünde yazarın referansının dinî bir içeriğe tekabül ettiği"[12] anlaşılmaktadır.

Yakup Kadri'nin yazısını okuyanlar da, farklı bir kanaate sahip olmazlar. Sözgelimi "Kemalizm" yazısını okuyan Rıza Nur'un tespitleri, daha en başından itibaren Kemalizmin nasıl dinî bir muhteva ile beraber anlaşıldığını göstermesi açısından manidardır:

> 28 Haziran 1929 Milliyet'te matbuat tüfekçilerinden Yakup Kadri, Gazi'sini methediyor. Kemalizm diye bir kelime icad etmiş. Yani Gazi'sinin işleri mühim bir felsefe ve meslekî, edebî, ilmî ve fennîdir. *Kemalizm mezhebi diyor. Adeta bir din.* Dünyada bu kadar edepsizce ve çirkin dalkavukluk az görülmüştür.[13]

Bir ideoloji anlamında 1929 ortasındaki icadından sonra Kemalizm, 1931 Kurultayı'nda kabul edilen 6 okun 1935 Kurultayı'nda "Kamâlizm prensipleri" olarak tanımlanmasıyla ve 1937'de anayasaya dahil edilmesiyle kemaline ulaşır. Konumuz açısından önemli olan husus ise, Kemalizmin sadece doğuşu sırasında değil sonrasında da devamlı ve tutarlı bir biçimde bir din olarak tasvir edilmiş oluşudur. Birkaç tanesini hatırlatmakta fayda var.

Daha önce Kemalizmden mezhep[14] olarak bahseden Yakup Kadri, bu sefer 1931 tarihli bir yazısında "Kemalizm tarikatı" ifadesini kullanır. Ona göre bu tarikatın, "ateşini en kör gönüllere aşılamak kudretine" sahip olunmalıdır.[15] Falih Rıfkı ise 1933'te Kemalizmin vahiy olduğunu ima eder:

---

11 Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Kemalizm", *Milliyet*, 28 Haziran 1929; akt. Aytaç Yıldız, "Kemalizm: Türkiye'de Resmi İdeolojinin Kavramsal Tarihi (1919-1939)", *Doğu Batı*, sayı 66, Ağustos-Eylül-Ekim 2013, s. 176.

12 *A.g.e.*, s. 176-177.

13 Rıza Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası: 1923-1933*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 237.

14 Mezhep ifadesi resmî yayınlarda da geçer. Yine bir Kadrocunun (Vedat Nedim Tör) hazırladığı ve 1936'da basılıp, Dışişleri Bakanlığı'nca dört dilde yayımlanan *Fotoğraflarla Türkiye* albümünün sunuş yazısında "Kemalizm Türk Cumhuriyetinin ideolojik mezhebidir. Bu mezhebin cihan-ı telakki tarzı Avrupaî'dir; fakat temeli Türk'tür" yazar. İsmail Kaplan, "Milli Eğitim İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik* içinde, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 2008, s. 792.

Yakup Kadri "Derviş Mehmedin Verdiği Ders", *Hâkimiyeti Milliye*, 16 Ocak 1931; akt. Yıldız, "Kemalizm...", s. 177

> Kemalizm Türk milletini yapmak davasıdır... Biz Türk milleti hakkında *Küfr*'ü reddettik... Bu milleti yetiştireceğiz, dedik. Yetiştirmek aşkı, milleti *İnkar* etmek değil, *Tasdik* etmektir. Türk milletinin *Vahiy*'e ihtiyacı olmadığını söyliyen Demagog ve Oportünistlerle, Türk milletinin adam olmayacağını söyliyen Beyoğlu ve Babıâli soysuzları arasında büyük bir fark yoktur.[16]

Fakat bunlardan bile önce daha 1931 başında Kubilay hadisesi vesilesiyle Meclis'te söz alan Ahmet Ağaoğlu, inkılâbı (daha Kemalizm kavramıyla karşılanması yaygınlık kazanmamıştır) şöyle anlatacaktır:

> Efendiler, *Cümhuriyet, inkılâp baştan başa bir dindir, bir imandır.* (Ona şüphe yok sesleri). Bu *dinin*, bu *imanın* bir kitabı olacaktı, bir *ibadeti* olacaktı, dahileri olacaktı, *müminleri* olacaktı, Cumhuriyetin faziletlerini, fikirlerini cemaat arasında geceli gündüzlü çalışarak neşrü tamim edecek [yayacak], bu cahil cemaati yürütecek adamlar olacaktı... *Cumhuriyet ve lâyıklık imanına* karşı her münevver kendi üzerine terettüp eden vazifeyi ifa ederse Mazhar Müfit Beye derim ki o gencin, o yüksek adamın kanı hedere gitmemiştir.[17]

Ahmet Ağaoğlu'nun nutkunda söylediklerinden daha ilginç olanı, Meclis'te bunun sanki dünyanın en sıradan bilgisiymiş gibi, "Ona şüphe yok sesleri" ile karşılanışıdır. 1931 yılında Şevket Süreyya'nın Türk Ocakları umumi merkezinde verdiği konferansta da (1932'de kitaplaşır) ülke için çalışmanın dinselleştiği görülür:

> Türk İnkılâbı, Türkiyenin bu yeni şartlara ve zaruretlere göre yeniden yapılış ve kurtuluşdur... Kendisine "iş"in, yani yeniden bir memleket kurmanın heyecanı *bir din gibi* verilecek olan bir milletin yaratıcılık kabiliyetinin sonu gelir mi?[18]

Yine Kemalizmin bir seküler din halini alışına meşhur bir örnek, 1936 yılında 1935 tarihli parti programını açıklamak için kaleme alınan ve I., IV., V. ve VI. dönem Edirne milletvekilliği yapmış Şeref Aykut'un (Mehmet Şerafettin Aykut) imzasını taşıyan kitaptır: *Kamâlizm.* Atatürk'ün sağlığında yayımlanmış ve hususen Kemalizmi anlatmak iddiasında olan iki kitaptan bi-

16 Dinî terminolojinin bir alışkanlık icabı kullanılmadığını göstermek istercesine tüm metin italik yazılmışken "Küfür", "İnkâr" ve "Tasdik" düz fontla yazılmış, onlar ve Vahiy kelimesi büyük harfle başlamıştır. Bkz. Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, s. 429-430. Kitabın başka yerlerinde de yolunda oldukları davanın "bir itikad davası" olduğunu, bu kelimeyi bilinçli olarak kullandığını yazar ve ekler: "Cami bir itikattı.. soğukkanlılıkla münakaşa olunabilen bir dava, itikatlaşmış ve ahlâklaşmış sayılamaz." Bir başka yerde de şöyle yazacaktır: "Türkiye davası.. iman ve ahlâk davasıdır." *A.g.e.*, s. 578, 600.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 3. Dönem, c. 24, 1 Ocak 1931, s. 9. Bu nutka dikkatimi çeken Doç. Dr. Birol Caymaz'a minnettarım.

18 Süreyya (Aydemir), *İnkılâp ve Kadro*...,

ri (diğeri Tekin Alp'in aynı tarihli kitabı) olan kitap, baştan sona dinsellik atıflarıyla doludur. Daha Önsöz'de Aykut: "Kamâlizm... yalnız *yaşamak dinini* aşılıyan ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir *dindir*" der.[19] İlerleyen sayfalarda, "*Kamâlizm, bir dindir* ki onun en büyük ve ana sıfatlarından birisi de devrimci olmasıdır" diye yazar.[20] Yine başka bir yerde Kamâlizm "ulusu amacına yönleten bir *din*"dir.[21] Kamâlizm dininden bahsettiği bir başka sayfada ise, konuyu Türk tarihine getirerek şöyle yazar:

> Biz, *Kamâlizmin inanlı tapkanları* şunu çok iyi anlamak kadar inanmak gerekliğini gönlümüzde taşımalıyız ki Türk tarihini Atatürke gelinciye kadar kimse içinden eleyerek onun büyük ulusa yüksek bir terbiye kaynağı olduğunu anlayamamıştır...
>
> İşte bu tarihtir ki bugün *kudsal bir kitap* gibi önümüzde açılarak yüce partimizin koruyucusu Atatürkün parti prensiplerini kavrayan şimdi çözelemeğe çalıştığım *musafını* yapıyor.[22]

Şeref Aykut'un, Türk tarihini bir kutsal kitap, parti programını mushaf, Kemalizmi bir din, Kemalist kadroyu da o dinin müminleri olarak gördüğü çok açıktır ve Yakup Kadri'nin açtığı, Ahmet Ağaoğlu ve Falih Rıfkı'nın ilerlediği yolu mantıki sonuçlarına kadar ilerletmiştir. Hatırlatmak gerekirse dördü de bu satırları yazar, bu söylevleri verirken milletvekilidirler. Serbest Fırka hadisesi dolayısıyla kenara çekilecek Ahmet Ağaoğlu hariç, diğer üçü sonrasında da milletvekili seçileceklerdir. Benzer şekilde Recep Peker'in ricası üzerine 1936'da kitabını kaleme alan Tekin Alp de Kemalizmi dinî bir içerikte değerlendirmektedir. Ona göre Kemalizm bir tek Tanrı'ya tapardı: Millet.[23]

Kemalizmi, 1930'ların ilk yarısından sonra artık din ikamesi bir inanç olarak betimlemek sıradan bir hal almaya başlar. İlerleyen bölümlerde verilecek çok sayıda örneğin yanı sıra, bu anlayışın açık ifadelerinden birini Ata-

19 Aykut, *Kamâlizm*..., s. 3. Ona göre "*Türk* yaşamayı seven, *yaşamak dinine tapan bir ulustur.*" *A.g.e.*, s. 77. Yaşamak dininden kastını bir yerde şöyle açıklar: "*Şimdi yaşamak dini yarın ahrette nimet bulmak hurafesini yıkmıştır. Tapılan görünmiyen değil, görünen hakikattir.*" *A.g.e.*, s. 44. Buradaki ifadeye bakarak parti programlarında hurafeden kastın doğrudan İslâm'ın kendisi olduğu söylenebilir. "Yaşamak dini" ifadelerini andırır şekilde *Osmanlı Imparatorluğundan... Türkiye Cümhuriyetine Nasıldı Nasıl Oldu? 10* kitapçığında "*İnkılap Türkiyesi millete ve hayata inanan cemiyet adamları yetiştirdi.* Halk cer hocalarından, türbe pencerelerinden, tekke adaklarından kurtarılmıştır. Kendisini irşat eden [ona rehberlik edenler] münevver mektep muallimleridir" ifadesi ve yine aynı sayfada Cumhuriyet öğretmenlerinin resmi altında "Çocukları bu *imanlı* ve bilgili hocalara teslim edebiliriz" yazılarını okuruz. Bkz. *Osmanlı Imparatorluğundan... Türkiye Cümhuriyetine Nasıldı Nasıl Oldu? 10*, Devlet Matbaası, 1933, s. 25.

20 Aykut, *Kamâlizm*,.., s. 15.

21 *A.g.e.*, 17.

22 *A.g.e.*, s. 33.

23 Alp, *Kemalizm*, s. 31.

türk'ün emri ile kurulan ve Hatay'ın Türkiye'ye katılması mücadelesinde öncü rol üstlenen Hatay Erginlik Cemiyeti'nin kabul ettiği Hatay milli marşının ikinci kıtasında buluruz.

Mezhebimiz Kamâlist, biz asrî Hatalarız
"Tarihten önce vardık tarihten sonra varız"
Sünni, Şii yerine Kamâlizme taparız
"Tarihten önce vardık tarihten sonra varız."[24]

Burada dikkat edilmesi gereken sadece, Türklüğün kutsiyetinin Mustafa Kemal'i ve Kemalizmi (veya Kamâlizmi)[25] büyülemesi değil, Yakup Kadri'nin ilk kullanımından itibaren Kemalizmin bir mezhep olarak algılanmasındaki tutarlılıktır. Dönem boyunca Kemalizm bir inanç olduğu oranda, devrimler mevcudiyetlerini de o inancın mütemmim cüzü olmalarıyla meşrulaştırırlar. Mesela VI, VII, VIII. dönemler milletvekilliği de yapacak Mehmet Emin Erişirgil, 1938'de, "Türk milleti bir nevi inançtan, diğer nevi inanca... geçtiği içindir ki, hukuk sisteminde değişiklik olmuştur" diye yazar.[26] Üzerinde durduğumuz dönemin üç totaliter rejiminde de incelemelerde bulunmuş Hilmi Malik 1933'te, inkılâbı "bizim içtimai, iktisadi ve bilgi *dinimizdir*" diye tarif ederken, onu anlayan gençliği, yani bu elit yeni insanı da "mürşit" olarak tanımlar.[27] Bursa Halkevi dergisi *Uludağ*'da ise arzu edilen daha net biçimde ifade edilir: "Yüce Cumhuriyete Ulu Tanrı diye tap; / Altıok'u kendine gökten inme Kur'an yap!..."[28]

Yeni insan ve inkılâp mistiği

Her seküler din gibi Kemalizm de "yeni insan"ını ("yeni Türk"ü)[29] yaratmak ister. Kemalizmde milliyetçiliği ele alacağımız bölümde "Yeni Türk"ün yaratılmasını detaylandıracağımız için, burada sadece onun yaratım sürecinde rejimin en büyük yardımcısına (eğitim) değinecek ve "yeni Türk"ün elit bir versiyonu olan inkılâp mistiğinden söz edeceğiz.

24 "Hataylıların Millî Marşı", *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1936, s. 5.

25 Kemal/Kamâl ayrımı için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 204, 2010, s. 23-31.

26 Mehmet Emin Erişirgil, "Hukukun Üç Cephesi ve Hukuk Tedrisatı", *Ülkü*, sayı 61, Mart 1938, s. 33.

Hilmi Malik, *İnkılâp Yolunda*, Kitap Yazanlar Kooperatifi, 1933, s. 50; akt. Birol Caymaz, "Atatürk Kültü Etrafında Seküler Dinsellik", *Suriçi'nde Bir Yaşam: Toktamış Ateş'e Armağan* içinde, der. Fahri Aral, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 326.

28 M. Erguy, "Türk Çocuğu", *Uludağ*, sayı 29-30, Kasım 1940, s. 56. Dikkatimi çeken Güven Gürkan Öztan'a müteşekkirim.

29 Burada bahsi geçen insan tipi, Atatürk'ün özenle tasarladığı, adeta babalık ettiği bir tiptir; ifadesiyle "Yeni Türk"tür İfade Tekin Alp'in *Kemalizm*'inde bu şekliyle geçer.

Yeni insanın yaratımı, her seküler dinde olduğu gibi öncelikle eğitimin ilgi alanına girer. Halk, eğitimin verildiği halkevinde ama özellikle de yeni neslin yetiştirildiği okulda mezkûr kutsalı içselleştirecek ve disipline edilecektir. Okulun "yeni insan"ı yaratmada araçsallaştırılması elbette yeni bir fikir değildir. Daha II. Meşrutiyet döneminde eğitimin dönüştürücü, yeni bir insan ve yeni bir toplum yaratıcı yönüne olan inanç, sadece devlet kademelerinde değil, tüm bir entelijansiya arasında da paylaşılmaktadır.[30] Cumhuriyet'in bu ortak kanaate katkısı, onu seküler bir iman içeriğiyle de donatmasıdır.

Cumhuriyet döneminde eğitimin ilk muhatabı, elbette geleceği şekillendirecek çocuklar, öğrencilerdir. Falih Rıfkı'nın 1930'ların başlarında çıktığı Rusya seyahatlerinden devşirdiği öneriler, eğitim sisteminin alması istenen formu gösterir. Onun Rusya'dan görüp önerdiği sisteme göre, "... doğan ve yetişen bütün çocukların *öz babalığı*, inkılâba geçer: Hiç kimse ve hiçbir müessese elindeki türk çocuğunun terbiyesinde serbest değildir."[31] Bu anlayış, kısa süre içerisinde devrimci Türkiye'de de yerleşir. Reşit Galip 23 Nisan 1933'te yaptığı ve ilk kez öğrenci andını (*Ülkü*'de bu ant, "cümhuriyet amentüsü" olarak adlandırılır)[32] okuduğu meşhur söylevinde çocuklara bunu şöyle ifade eder: "Bilirsiniz, daha iyi bilirsiniz ki her Türk çocuğu anasının, babasının olduğu kadar milletindir, budunundur."[33]

Kısacası, Fransız Devrimi ile başlayan bir anlayış, çocuğun öncelikle devlete ait olduğu anlayışı, Türkiye'de de yerleşmektedir.[34] Bu anlayış çerçevesinde, Onuncu Yıl Marşı'nda denildiği gibi "On yılda on beş milyon genç *yaratılmıştır*." Böylesi totaliter bir eğitim felsefesi,[35] 1930'lar boyunca Kemalist seküler dinin halka temel aktarım vasıtası olacaktır. Bu bağlamda Şevket Süreyya, "inkılâbımızın selâmetini yarın kendilerine emanet edeceğimiz inkılâp nesli"ne, "inkılâp heyecanının... *yeni bir din* gibi mükaddes"leştirilerek

30 Batıcılar da, İslâmcılar da, Türkçüler de yeni birey ve toplumun eğitim vasıtasıyla var edilmesi gerektiği noktasında hemfikirlerdir. Bkz. Mustafa Gündüz, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri", *Erdem Dergisi*, sayı 51, 2008, s. 147-166. Bu sebeple "birer ütopik ülke olan Ziya Gökalp'in Kızıl Elması ve Halide Edip'in Yeni Turan'ı eğitim aracılığıyla yaratılan" ülkelerdir. Serdar Şengül, "Medreseden Okula Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde, der. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, 2007, s. 644.

Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 122.

Hüseyin Namık (Orkun), "Reşit Galip", *Ülkü*, sayı 14, Nisan 1934, s. 91.

"Dün Memleketin Her Tarafında Büyük Tezahüratla Tes'it Edildi", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1933, s. 6.

Bu anlayışla Fransız Devrimi ve Bertrand Barère arasında irtibat kuran bir yazı, Bursa Halkevi Dergisi *Uludağ*'da çıkar. Murat Alp, "Hükûmet Otoritesine Saygı", *Uludağ*, sayı 1, Ocak 1935, s. 46.

1930'ların ortasında Rusya, İtalya, Almanya ve Türkiye'deki eğitimin ve eğitim felsefesinin karşılaştırılması için bkz. L. S. Stavrianos, "Schooling Under The Dictators", *Current History*, Eylül 1936, s. 39-46.

verilmesini önerirken,[36] 31 Mayıs 1933 tarihli üniversite kanununda belirtildiği üzere, üniversiteden beklenen de "Türk inkılabının ideolojisini yapacak, inkılap ile aşk ve *iman kürsüsü* olacak" bir yer olmasıdır.[37] Yaygın halk eğitiminde de durum farklı değildir. Halkevleri Teşkiylat, İdare ve Mesai Talimatnamesi'nde Halkevlerinin açılış amacı hakkında şöyle yazar: "... cumhuriyet ve inkılap esaslarını bütün ruhlara ve fikirlere hâkim *mukaddes iman şartları* halinde perçinlemek".[38] İstanbul Halk Fırkası Reisi Cevdet Kerim de, İstanbul Halkevi'nin açılışı vesilesiyle verdiği nutukta, aynı sözleri tekrar eder ve arzu edilenin geleneksel dinin yerine yeni bir imanı koymak olduğunu söyler:

> tarihe geçmiş müesseselerin cemiyet bünyesinin en derin tabakalarına kadar işlemiş kôklerini sôkmek ve inkılâp esaslarını bütün ruhlara ve fikirlere hâkim, *mukaddes iman şartları* halinde perçinlemek vazife ve mecburiyeti karşısındayız.[39]

Burada bahsedilen "mukaddes iman şartları", Kemalist seküler dinin esaslarıdır. Nedir bunlar ve nihayetinde bunlara inanılmasıyla arzu edilen yeni insan nasıl biridir? Şeref Aykut'un *Kamâlizm*'inde, parti programının gençlikle ilgili kısmını yorumlayışına bakarak, uzunca bir alıntıyla, "yeni Türk"ten gerçekte istenenin ne olduğunu anlamaya çalışalım:

> Öyle bir gençlik yetiştirilecektir ki; en *kudsal* ve onursal olarak ancak *bayrağını*, *vatanını*, *devletini* tanısın. Bunları kendi varlığının üstünde tutarak gözünü kırpmadan kendi varlığını bu uğurda verebilsin...
>
> *Vatanını, devletini, ulusunu* canından üstün tutturacak olan bilgi, baş ışıklığı değildir... Hayır, ölümle karşılaştığı dakikada yılmayan, sönmeyen, atılan ve kurtaran *kudsal* ateşi, kültür derinliğini, ruh ve vicdan eğitimini onda derinleştirmek, yükseltmek gerektir...
>
> Gençlikte yaşıyacak olan her şeyden ve hatta en yüksek uzmanlığa kadar varan bilgiden, bilginlikten önce yalnız, yalnız ülkü ve kültürdür, işte bize böyle bir gençlik gerektir. Bu da bir tek şeydir.
>
> Gençlik ruhunun ihtiyacını yerine getirmek.
>
> Onun *inanını* doldurmak, vicdanını doldurmak ister.

---

36 Şevket Süreyya (Aydemir), "İnkılâp Heyecanı (Antuziasm)", *Kadro*, sayı 2, Şubat 1932, s. 8.

37 Kaplan, "Milli Eğitim İdeolojisi", s. 792.

38 Nihal Yükseliman, *Parti Devlet Bütünleşmesi*, Gelenek Yayınları, 2002, s. 62. Zaten Halkevleri, 19. yüzyıl öncesinde "camilerde gerçekleşen kamusal yaşam"ın, modernleşme ile beraber farklı mekânlara ihtiyaç duyması sonucu ortaya çıkar. Halkevlerinin üstlendiği ödevler arasında, "asırların sakat din telakkileri" ile mücadele de vardır. Bkz. Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009, s. 114, 117.

"Gazi'nin Yeni Eseri Halkevleri", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932, s. 4.

> Bu sebepledir ki, onu *Kamâlizm dininin* hiç şaşmayan, şaşırmayan oruçlu ve coşkun tapkanı yapmak, onu bu *kudsal, ulusal ve kurtarıcı dini* olanca derinliği ve inceliği ile oydamlamak ister.. tâ ki, *Kamâlizm dinine inanı artsın.* İşte disiplin altındaki gençlik böyle olacaktır. Parti bunu amaçlamış, hazırlamıştır.[40]

Görüldüğü üzere rejime öncelikle bilgi sahibi değil, canını gözünü kırpmadan vatanı, devleti, ulusu uğruna verebilecek olan, ulusal ve kurtarıcı Kamâlizm dinine iman etmiş bulunan gençler lazımdır. Bu eğitimin neticesinde ulaşılmak istenen ideal sonuç, Kemalist idealleri içselleştirmiş bir elit "yeni insan"dır. Bu yeni eltin, yeni müminin, eski mümin ile karşıtlığını *Ülkü*'de Behçet Kemal şöyle ifade eder:

> Varsın *eski imanların* efsanevî havarileri anadan doğma bir iki körün gözünü açmakla övünedursunlar; bu *yeni imanın: bizim imanımız Kemalizm*'in genç piyoniyeleri, anadan doğma kör demek olan cahil kafa ve ruhların gözlerini dersleri ve kurslarıyla açarak... onları eşsiz ve ebedi hayatın eşiğine getirmişlerdir.[41]

Bu yeni elitin, kendini yeni dinin havarileri, hatta bir nevi ilahlar olarak görmeleri beklenir. Çünkü vazifeleri ilahlara yakışır tarzda, "millet yapmak", "vatan yapmak"tır. Behçet Kemal'in *Ülkü*'de yayımlanan bir şiirinde geçtiği haliyle: "Yeniden millet yapmak, vatan yapmak emeli, / *Aşlanan Allahlıktır* bize cümhuriyetten.."[42]

Fakat her din gibi, yeni imanın da samimi mümini ile beraber münafığı da oluşmaya başlar. O dönem yazınında, buradaki tasnifle samimi mümine, "inkılâp mistiği" tanımı kullanılır. Nedir "inkılâp mistiği"?

Bu sorunun cevabını vermek için, kavramın içinde şekillendiği bağlama dair kısa bir bilgi vermek lazım gelir. Serbest Fırka günlerinde, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan halkın rahatsızlığının ortaya çıkması üzerine yapılan bir toplantıdan bahsederken, Hamdullah Suphi şöyle demiştir:

> Paşam merak etmez misiniz, bu akşam siz Dolmabahçe'de misafirken kurduğunuz inkilâpçı, lâik Cumhuriyet Partisinin tam karşınızda Beylerbeyindeki mümessili kimdir? O bir şeyhin oğlu bir şeyhtir. Tire, Aydın, Samsun, Afyonkarahisar gibi 22 merkezde meslekleri ve kanaatleri itibarile fırkamızın ortaya attığı prensiplere samimiyetle dost olmaları imkânsız (21) mutemedin ismini saydım. İşte sizin partiniz budur dedim. Binlerce evlâdınız var, size canla,

40 Aykut, *Kamâlizm*..., s. 78-79.

41 Behçet Kemal Çağlar, "Halkevleri'nde Göze Çarpan Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 68, Ekim 1938, s. 182.
Behçet Kemal Çağlar, "Onbeşinci , *Ülkü*, sayı 69, Kasım 1938, s. 207

başla sarılmışlardır. *Davanızın hakiki müminleridir.* Yaktığınız ateşte bir yangın, bir cehennem değil, yolu aydınlatan, sabahı müjdeleyen bir ışık görmüşlerdir. Onlar fırkamızın içinde barınamıyorlar.[43]

Gerçekten de 1930'ların ilk birkaç yılı içerisinde, eskinin muteber adamlarının, kendilerini yeni rejimin şartlarına göre ayarlayıp, konumlarını muhafaza ettikleri duygusu yaygındır. Bunu, sonraki bölümlerde görüleceği üzere, rejimin manevi dinamolarının boş olduğu endişesi ile beraber düşünmek lazım gelir. Kemalizmin icadı ve bunun halka aşılanması çabası ile cevap bulacak bu endişeler, yönetimde samimi olarak davaya inanmış insan arayışı ve böyle bir insanı yetiştirme tutkusunu da hasıl edecektir. Bu yeni tip, Kemalist dinin samimi müminidir.

Bu tipin tam zıt karakteri, bir münafık portresi çizen, devrimin oportünistidir. Falih Rıfkı'nın 1932 tarihli *Roman*'ında, iki Cumhuriyet tipi karşı karşıya getirilir. Birisi, eskinin yobazı, şimdinin demokrasi ve millet kelimelerini ağzından düşürmeyen kazananı, "31 Mart Hakkı"dır. Kafasından sarık çıkmış, şapka gelmiştir; dilinden Gazi, millet ve demokrasi düşmez. Falih Rıfkı'nın anlatımıyla, onun 31 Mart'ta *Volkan*'da yazdıklarından birini alıp, "şeriat kelimelerini demokrasi, Allah kelimelerini millet ile değiştiriniz, bugün yazılmış kadar yeni ve zamana uygundur."[44] Bu oportünist tipin karşısındaki mistik ise "bilgi ve anlayış arttıkça Allah azalır", "Peygamber Allah'tan değil, kendinden, insandan haber getiren adamdır... Biz kendimizi yarattık", "Allah *yaratılmış* olan bir şeydir. Gazi *yaratmış* olan bir şeydir: Allahları dahiler yaratmışlardır... Allah'ı, millet kendisinde görmek lazımdır" diye yazan "29 Teşrinievvel Halit"tir. "31 Mart Hakkı", diğerini artık kâfir diye ekarte edemez belki ama, ona kolayca "Bolşevik" der, Gazi hazretlerini Bolşevikliğine alet ediyor diye onu şikâyet eder.[45]

Kısaca inkılâp mistiği, Hamdullah Suphi'nin "davanızın hakiki müminleri" derken veya Falih Rıfkı'nın yukarıda Gazi'yi Allah'ı yaratan, Allah'ı da milletin kendisi gören Kemalist karakteri (29 Teşrinievvel Halit) anlatırken resmettiği veya bir Halkevi yayınında "inkılap yolunda *ermek* için" yapılması gerekeni anlatırken[46] hitap ettiği kişidir.

---

43 Baydar, *Hamdullah Suphi...*, s. 321. İronik olan husus, Hamdullah Suphi'nin kendisinin de çok köklü bir Cerrahi şeyhleri sülalesinden geliyor oluşudur.

44 Falih Rıfkı (Atay), *Roman*, İstanbul Akşam Matbaası, 1932, s. 60-61.

45 *A.g.e.*, s. 60-65. Birkaç gün sonra Halit, onları sıkıştırıp azarlar: "Sizi gidi yıllanmış Allah tüccarları, şimdi de Gazi tüccarlığı mı yapacaksınız. Bize karşı... Bize ne derler, biliyor musunuz? Kemalist... Siz Kemalist değilsiniz, siz Gazicisiniz. Gazici demek, korkudan, yahut menfaatten, hatta saygıdan onu bırakmayan, bırakamayan veya onunla ticaret eden, maişet eden demektir. Kemalist demek Gazi'nin kafasını anlamış olan, almış olan demektir. Gazi sizin için nedir? Egilmez bir baş. Kemalistler için yaratıcı bir kafa..." *A.g.e.*, s. 164.

46 *Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?*, Ankara Halkevi, 1935, s. 112.

Aslına bakılırsa inkılâp mistiği Kemalist kadronun büyük kısmının, başta Atatürk'ün kendisi olmak üzere, az veya çok içine dahil edilebileceği bir kategoridir. Bu, 1930'lar boyunca devrimcide özellikle aranan bir hususiyettir ve dönem yazınında üzerinde çokça durulur. Türkiye'de de, devrimlere aşkla, imanla bağlı olmak, ondan fayda sağlamak değil ona kendini adamak inkılâp mistiği olmak şeklinde değerlendirilir; gençlik bu ruhu arayacak şekilde işlenir, aydınlardan benzeri bir bağlılık beklenir.

İnkılâp mistiği bir üst başlık olarak alınırsa, her inkılâp mistiğinde de Kemalizmin kutsallarından bir tanesi daha öne çıkar, diğerleri onun gölgesinde kutsallaşır. Bu bağlamda hepsi birer inkılâp mistiği olmakla beraber, mesela Kadrocularda Vedat Nedim Tör veya Şevket Süreyya Aydemir'de (sol geçmişleriyle uyumlu olarak) bilim/ilerleme/teknoloji ön plandadır. Mustafa Kemal, ilerlemeyi sağlayacak, yeryüzü cennetini kuracak figür olarak kutsanır. Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Mustafa Necati, Reşit Galip ve benzeri pek çok önemli isimde ise Türklük öne çıkar. Mustafa Kemal, "en büyük Türk", "Türklüğün peygamberi" ve benzeri kalıplarla kutsanır. Şairlerde, ediplerde (ki bir kısmı aynı zamanda vekildir) ve mutat zevatta ise temel kutsal genellikle Atatürk'ün kendisidir.

Öyleyse artık Kemalizmin dört temel kutsalının içerik analizine geçebiliriz. Bunlar, Hanioğlu'nun 1930'lar Kemalizminin temellerini oluşturduğu ileri sürdüğü dört unsurdur: "Güçlü bir kişi kültüne ek olarak... bilimcilik, Batıcılık ve Türk milliyetçiliği" [47] Bu kutsallardan ikisi (bilim ve Batı/medeniyet) büyük oranda oluşmuş halleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal etmiş kutsallardır ve seküler dinin üzerinde yükseleceği zemini oluştururlar; tıpkı kutsallaşmış bilimin Nazi, faşist veya Bolşevik siyasal dinlerinde ortak bir tema olması gibi. Bunların yanı sıra, her siyasal dine özgün rengini veren bir de asli kutsal vardır. Mesela Nazizmde bunun ırk, faşizmde devlet olduğunu görmüştük. Kemalizmde bu, ırk bağlamında değil de mitolojik bir tarih anlatısı bağlamında tanımlanmaya çalışılan millet ve milliyetçilik olacaktır. Onunla bağlantılı siyasi kavramlar (*vatan* gibi) Osmanlı'nın son birkaç on yılında kutsallaşmış olmakla birlikte, Türk milliyetçiliğinin vücut bulup kutsallaşması, aslen Osmanlı'nın yıkılışının hemen arifesinde gerçekleşir; Cumhuriyet dönemi boyunca devam eder.

Bu üç rükne ek olarak, Osmanlı'da görülmeyen (Enver Paşa etrafında

47 M. Şükrü Hanioğlu, "The Historical Roots of Kemalism", *Democracy, Islam and Secularism in Turkey* içinde, der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, Columbia University Press, 2012, s. 37. Helve ve Pye'a göre ise, Kemalist sivil dinin kutsal temelleri üç tanedir ve onlara göre bunlar: Laisizm, milliyetçilik ve Atatürk etrafındaki kişi kültüdür. Bkz. Helena Helve, Michael Pye, "Theoretical Correlation's Between World-view, Civil Religion, Institutional Religion and Informal Spritualities", *Temenos*, 37-38, 2001-2002, s. 93. Ben laikliğin temel değil, Batı ve bilim kavramlarının kutsallaşmasının mantıki bir sonucu olduğu kanaatindeyim.

oluşmaya başlamışsa da kemaline ermeden kalan) seküler lider kültü (oluşması için geleneksel dinin kalıplarına gerek duymayan bir lider kültü) Cumhuriyet döneminde siyasetin kutsallaşmasının en açık takip edilebileceği noktadır. Dönemin üç siyasal dininde ortak bir tema olan kişi kültü, Kemalist örnekte benzersiz bir boyuta taşınacak ve ömrü de diğerlerine nazaran şaşırtıcı biçimde uzun olacaktır. Bu konuya son üç bölümde müstakil olarak eğileceğiz.

MEDENİYET/BATI: KEMALİZMİN İLK KUTSALI

Hatırlamak gerekirse, geçmişte toplumda "tüm davranışlar –insanların düşünce, his ve eylemler dünyası– örgütlenmiş ve kurumsallaşmış din tarafından etkileniyor, teşvik ediliyor ve yönlendiriliyordu." Bu toplumu bir arada tutan şeritleri oluşturan gelenek de (yani kuşaktan kuşağa aktarılan "değerler, normlar ve anlamlar") dinsel ve büyüsel bir nitelikteydi, bu yüzden de dinsel ve büyüsel kurumlarca savunulurdu.[1] Bu sembolik evrenin (veya Bütünün) dağılması ve tekrar şekillenmesi süreci son 400 yıl boyunca Batı'da içselleştirilen sembolik evrenin dağılmasını ve yeni bir sembolik evrenin kurulmasını netice vermiştir. Bilindiği üzere bu süreç, modernleşmenin bir parçasıdır. "İnsan türünün gelişimi ışığında" ele alındığında bu modern dünya "eşi benzeri olmayan bir dünyadır" ve üstelik insanlık tarihi açısından "oldukça anormal" görünmektedir.[2]

Dünyanın her noktasının bu radikal farklılıkla tanışması elbette aynı hızda olmayacaktır.[3] Geleneksel evren tasavvurundaki kırılmayı geç yaşayan Osmanlı insanı, yeni dahil olduğu bu evreni Batı/Avrupa ile özdeşleştirecek, geleneksel evreninde kutsallığa kaynaklık eden kavramları da Batılı ikame-

1 Anton C. Zijderveld, *Sahnelik Toplum: Sosyolojinin Yeniden Tanımlanması*, Pınar Yayınları, 2007, s. 217, 227.

Artık "doğa, yaşam, düşünce, zaman, otorite ve iş gibi konularda tümüyle farklı bir görüş ve tecrübe" ortaya çıkmış bulunmaktadır ve modern insan bu anlamda modernite öncesi insandan (tarihte ilk defa olarak) radikal biçimde farklılaşmıştır. *A.g.e.*, s. 200-205.

3 Jan Romein, 20. yüzyılın ortasında, Asya ve Afrika üzerine derinleştikçe, hocası Johan Huizinga'nın Ortaçağ insanı ve onun zihin yapısı hakkında anlattıklarıyla kendi gördüklerinin ne kadar benzer olduğunu müşahede edip şaşırır. Bu ülkelerin birçoğunda, modern insanı tanımlayan o sapma henüz yaşanmamıştır *A.g.e.*, s. 202.

leriyle değiştirecektir. Sonuçta bir bütün olarak Batı'yı imlediği oranda "medeniyet" Osmanlı'da kutsallaşacak ve bu kutsallık Kemalist dönemde kendisini artan oranda ifade edecektir. Öyleyse denilebilir ki Kemalist seküler dinin ilk kutsalı, onun dönemin siyasal dinleriyle paylaşmadığı bir kavramdır: medeniyet/Batı.

Osmanlı'da zaman, ilerleme, medeniyet, "yeni"

Osmanlılar, özellikle tıp, coğrafya ve silah teknolojisi gibi istisnalar hariç, Batı etkisine büyük oranda kapalıydılar. İlk kez Karlofça Antlaşması sonrası, 18. yüzyıl boyunca, Osmanlı'nın kültür sahasında Batı etkisi artmaya başladı.[4] Küçük Kaynarca Antlaşması'nı (1774) müteakip Batı'nın üstünlüğü, artık üzerinde tartışma gerektirmeyecek bir olay olarak Osmanlı elitinin zihnine yerleşmekle kalmadı, dünyayı algılayış tarzları da giderek Avrupa merkezli bir hal aldı. Bunun doğal sonucu, Avrupa'da olanın daha fazla alana ithaliydi. Avrupailiğin ithali, aynı zamanda modernitenin ithali, geleneksel evren tasavvurunun dönüşmesi demekti. Bu noktayı zaman algısı üzerinden takip etmek mümkün.

Zaman algısındaki kırılma,[5] modernitenin olduğu gibi Osmanlı-Türk modernleşmesinin de temelinde yatan hususlar ve iktisadi zihniyetin dönüşümü ve modern iktidar araçlarının inşasından takvim ve kıyafet devrimine kadar tüm modernleştirici teşebbüsleri mümkün hale getiren şeydir.[6] Bilindiği üzere modern algıdaki haliyle zaman, Osmanlı düşünce yapısının, geç dönemlerine kadar yabancısı olacağı bir kavramdı. Osmanlı döngüsel zamanının, dinî (asr-ı saadet) ve toplumsal (Sultan Süleyman dönemi) anlamda örnek aldığı altın çağları mevcuttu.[7] Bu yüzden, "18. yüzyılın sonuna değin, devleti 'eskiyi ihya ederek' yeniden yapılandırma önerilerinden başkası pek işitilmemekteydi. Hele ilerlemek için ilerlemek, yenilik için yenilik düşüncesi, onun dünyasında küfür anlamı taşırdı."[8]

---

4 Halil İnalcık, "Siyaset, Ticaret, Kültür, Etkileşim", *Osmanlı Uygarlığı* içinde, der. Halil İnalcık, Renda Gürsel, Kültür Bakanlığı, 2002, s. 1049-1050.

Zamanın nasıl kavrandığı hususu, bilindiği üzere modernitenin ayırt edici özelliğidir. Batı'da zaman algısının geçirdiği dönüşüm ve bunun etkisiyle alakalı iyi bir özet için bkz. Aslıhan Ünlü, "Döngüsel Zamanın Türk Tiyatrosundaki Döngüsü", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 28, 2009-2, s. 64.

Şengül, "Medreseden Okula... , s. 646.

"On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Müslümanları tarafından otorite olarak kabul edilen büyük şahsiyetler ve hadiseler, daha önceki nesillerce kabul edilenin aynısıydı; medeniyetin en merkezi tezahürlerinde, İslâmi devirlerin başlarına geri döndüler." M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni, c. 3: Ateşli Silah İmparatorlukları ve Modern Devirler*, İz Yayıncılık, 1993, s. 15.

Suraiya Faroqhi, *Yeni Bir Hükümdar Aynası: Osmanlı Padişahlarının Kamusal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, Alfa, 2011, s. 56. Ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşün-

Böyle gelenekçi "bir düşünde *yenileşme, çağdaşlaşma* kavramları" olamazdı.[9] Oysa 19. yüzyılda artık "*yeni* bir düzen yaratma düşüncesi" kendini göstermeye başladı.[10] "Yeni" kavramı, Tanzimat döneminde, vurgulanmanın ötesinde uygulanan bir kavram halini aldı. "Tanzimatla birlikte... uzlaştırmacı, döngüsel zaman algısı, yerini biriktirmeci, evrensel, çatışmalı, çizgisel zaman algısına" bırakıyordu.[11] Yeninin kabullenilmesi ve Batılı olanın kabullenilmesi, birbirini kesen iki süreçti; çünkü Avrupa'nın aksine Osmanlılar, yeni (ve artık makbul) olanın üreticileri değil, tüketicileriydi. Bu yüzden yenilik zarureti, Batılılaşma zaruretiyle beraber ilerleyecekti. İlk kez "bir bütün olarak" "yeni" söylemini ithal eden ile "Batı'nın bilgilerini sistematik olarak aktaran" kişinin (Şinasi Efendi)[12] aynı isim olması bir tesadüf değildi. Şinasi Efendi'de sadece yeni bir dil yoktu, bunun yanı sıra yeni bir kâinat görüşü, aklın hâkim olduğu yeni bir insan telakkisi vardı.[13] Netice itibariyle, sessizce ve adım adım da olsa, Mardin'in tabiriyle "bir tür 'yeni'nin imparatorlukta yerleştiği" bu dönemde, önce teknoloji, fakat sonrasında diğer tüm alanlarda yenilik ile "Batı" eşitlenmeye başladı.

Bu ikilinin ("yeni" ve "Batı") birlikteliğinin hâsıl edeceği ve Kemalist dönemin en kilit kutsallık kaynaklarından birini oluşturacak kavram ise "medeniyet" olacaktı. Yeninin toplumsal itibarının oluşması ve bunun Batı ile her alanda irtibatlandırılmasına paralel olarak, "ilerleme" (terakki) ve "medeniyet" fikirleri de toplumda kendisine taraftar bulmaya başladı. Bunlar birbirinden ayırt edilemez bir çift hali i aldı. Zaten başından beri "bütün Tan-

---

ce Dünyasına Dair Notlar", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, İş Bankası Yayınları, 2010, s. 96. Döngüsel zaman algısı, ucu açık-ilerlemeci zaman algısının aksine, toplumda gelecekle ilgili var olan endişeleri giderir ve onlara belirli bir öngörülebilirlik sağlar. Bu yüzden döngüsel zaman anlayışı bireylere nazaran dayanışmacı cemaatlerin daha çok işine gelir. Bkz. Eyüp Özveren, "In Defiance of History", *Liberty and the Search for Identity* içinde, der. Ivan Zoltán Dénes, Central European University Press, 2006, s. 461. Zaman algısındaki dönüşümün geç yaşanmasının siyasal olduğu kadar dinî (tasavvufî) sebepleri de vardır. Bkz. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, 2006, s. 143-145.

9 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 39.

10 Mehmet Ö. Alkan, "Giriş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009, s. 19.

Aslıhan Ünlü, "Döngüsel Zamanın...", s. 72-73. Zihniyetin halka sirayeti beklendiği hızda olmamaktaydı. Osmanlı'da saat kulesi 19. yüzyılın sonunda ve hatta 20. yüzyılın başında dahi, moderniteyi ve Batı'yı simgelemekteydi. Bkz. Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press: 1908-1911*, SUNY Press, 2000, s. 311-313.

12 Üstelik *Tasvir-i Efkar*'da kullandığı anlaşılır Türkçe sayesinde fikirleri iki-üç bin kişilik bir topluluğa da ulaşmaktaydı. Bkz. Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009, s. 43-45.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2012, s. 202.

zimat yazarları medeniyet ile terakki arasında güçlü bir bağ" kurmuşlardı.[14] Üstelik "terakki" ile *Alla Franca*lık kavramı da birbirleriyle sıkı biçimde irtibatlandırılıyor ve bu haliyle en azından elitler nezdinde Avrupa'nın üstünlüğünü ve yeni bir yaşam tarzını imliyordu.[15]

Medeniyetin Osmanlı'da kutsanması ve yeni makbul yaşam

İmparatorluğun son dönemde geçirdiği dönüşüm neticesinde medeniyetçilik, Tanzimat devrinin ideolojisi olarak öne çıktı. "Medeniyet, temeddün, ünsiyet, menûsiyet, teennüs" gibi terimlerle karşılanıyor, Reşid Paşa'dan Sultan Abdülaziz'e, hep onun tarifi yapılmaya çalışılıyordu. Ve ilk seküler kutsallık halesini kuşanmak da, bu kavrama nasip oldu. Şinasi'nin, Mustafa Reşid Paşa için kullandığı "medeniyet resulü" ifadesinden de anlaşılacağı gibi, o artık kutsallaşmıştı.[16] Mustafa Reşid Paşa ise, medeniyeti ülkeye taşıdığı ölçüde, ilk seküler kişi kültü oluşturma teşebbüsünün merkezinde yer alacaktı.

> Şinasi, bu kasidelerde medeniyetten bir *din* gibi bahseder. Hiç olmazsa kıyas ve ikamelerini dinin lûgatinden alır. Getirdiği nizamla bize medeniyetin kapısını açan Reşid Paşa'yı bir *peygamber* gibi över. O bazen "*medeniyet resulü*", bazen "*fahr-ı cihân-ı medeniyet*" olur. Devri "*asr-ı saadet*", vücudu "*mucize*", millet arasında görünüşü "*bi'set*"tir (Hak tarafından gönderilme). Bu yeni dinin kitabı vardır: "Kanun" Kanun bu yeni dinin getirdiği hükümlerin yahut değerlerin müeyyidesidir... Bu yeni din de, yahut yeni asr-ı saadet de, eskisi gibi bir "zulmet" ve "cehalet" devrini kapar, akıl ve irfan devrini başlatarak, zulüm ve esaretten bizi kurtarır.[17]

Mustafa Reşid Paşa'nın şahsından ziyade, burada dikkat edilmesi gereken, insanlara resulünü gönderen (yani Tanrı katına çıkarılan) bir medeniyet telakkisidir. Arapça *medine* (şehir) sözcüğünden türetilen ve kimilerince Tanzimat'tan itibaren yeni bir "kutsal" olarak benimsenen bu kavram, "bilime dayanan ve kendisini aydınlanmaya ve ilerlemeye adamış bir elit tarafından

14 Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009, s. 56.

15 Hanioğlu, *A Brief History...*, s. 100. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Alla Franca* öyle bir önemi haizdi ki, üst sınıfların gözünde, irtibatlandırıldığı her eşyayı veya âdeti meşru ve değerli kılıyordu. *A.g.e.*

16 İsmail Habib şöyle analiz eder: "'*Medeniyet Resulü*', bu tabir de onundur. Şinasiye kadar resul, nebi gibi kelimeleri din haricinde kullanmak kimsenin aklından geçmiyordu. Halbuki Şinasi *medeniyeti bir din gibi gördü.*" İsmail Habib (Sevük), *Edebi Yeniliğimiz*, c. 1, Devlet Matbaası, 1931, s. 73.

Tanpınar, *XIX. Asır*

denetlenen, sistemli bir yaşam tarzı" anlamına gelmektedir artık.[18] Bu görüş, gerçek anlamda sesini Tevfik Fikret'le bulur. "Batıcıların ideal tipi" ve bir deist olan Fikret'in "Amentü" şiirinde açıkladığı "akıl dininin inançları", "Meşrutiyet dönemi kuşaklarının ülküleri" olur.[19] Osmanlı'nın son birkaç on yılından beri, bu ülkûyü taşıyanların davranış kodları, alışkanlıkları, "iyi", "güzel" ve "doğru" algısı da önemli ölçüde değişime uğrar.[20]

Böylece ailede, mahallede, medresede, tekkede öğrenilen makbul yaşam tarzının yerini, okulda, devlette, basında ve adab-ı muaşeret kitaplarında öğretilen yeni bir makbul yaşam tarzı almaya başlar. İlk olarak 1894'te Ahmet Midhat Efendi tarafından kaleme alınan ve dönemin en çok satan kitaplarından biri halini alan *Avrupa Adab-ı Muaşereti*'ni takiben yayımlanan kitaplarla artık "Batı yaşayışı" "herkesin rahatlıkla ulaşabileceği bir yere" gelmiştir.[21] Zamanla eski adap, "medeniyetsizlik" olarak kodlanır[22] ve "medeniyetsizlik"in kendisi edepsizlik anlamına gelmeye başlar.

Norbert Elias'ın da belirttiği üzere, "medeniyet" bir kez ortaya çıktı mı, hemen her şey ya "medeni" ya da "gayri medeni" olarak tanımlanabilir hale gelir.[23] Osmanlı'da da medeniyet giderek kuşatıcı bir forma bürünür. Her şey medeni olmakla irtibatlandırıldığı ölçüde, medeniyetin de her şeyiyle alınması düşüncesi zihinlere yerleşecektir. Eskiden din nasıl tüm hayatı kuşatıyor ve insana saadet vaat ediyorsa, artık "medeniyet" tüm hayatı kuşatmaya ve saadet vaat etmeye başlamıştır:

> Tüm toplum kesimleri göz önüne alındığında, medeniyet kısaca insanı *saadete* götüren *her şeydir*: oteldir, lokantadır, kağıt paradır, müzedir, antikadır, kaldırımdır, trendir, telgraftır, baloya gitmektir, rokfor peyniri yemek, taharetsiz gezmek ya da eşini kıskanmamaktır...[24]

Neleri yapmanın insanı saadete götüreceği eskiden örf ve dinin kuralları tarafından belirlenirdi. Üstelik İslâm'da bir müminin tuvalete hangi ayağı ile gireceğinden yemeğini hangi eliyle yiyeceğine, hangi tarafı üzerine yatacağından insanlarla nasıl selamlaşacağına kadar hayatının sayısız detayı zaten

18 Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş, 2009, s. 154.

19 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 383-385.

20 Bu durum Meşrutiyet'le beraber artık görünür hale gelmiştir. Bu dönemde "Doğru ve yanlış davranışlar, sevap-günah ikileminin sınırlarını aşarak akla uygunlukla temellendirilir." Füsun Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Biriki i* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009, s. 177.

Nevin Meriç, *Adab-ı Muaşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*, Kapı Yayınları, 2005, s. 37.

22 İlbeyi Özer, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva, 2009, s. 274.

23 Norbert Elias, *The Civilizing Process*, Blackwell, 1994, s. 2.

24 Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye...", s. 58.

sünnet-i seniyye tarafından tespit edilmişti ve bunlara uymak makbul, uymamak ise kınanan bir tutumdu. Kısacası bir müminin âdeti, aynı zamanda onun ibadetiydi. Oysa "medeni" insanın âdetinin Batı tarafından belirlenmesi iktiza ediyordu ve bu durum, diğer pek çok kültürde olanın aksine, sadece bir kültürel dönüşümü değil, sıradan insanın dini kavrayış şeklinde de köklü bir dönüşümü gerekli kılıyordu. Âdetini ibadet olarak yapmaya alışmış insanlar, âdetlerini değiştirdikçe, yeni âdetlerini de adeta ibadet neşvesiyle uygular oldular. Neticede, "Batı, hızla kültürel bir içerik" kazandı ve "giderek bir ideolojiye" benzedi.[25] Üstelik bu ideoloji, "iktidardakilere has bir sosyal, zihinsel anlayışın meyvesi olarak görülmeye başlandı" ve "inanca benzer" bir hal aldı.[26] Artık "medeni insan" bu "inanca benzer" ideolojinin mücahidi olarak kendini konumlandırıyor ve cihadını/ibadetini, Batılı kültürel kodlara harfiyen uyarak yerine getiriyordu:

> O zamanlar, her türlü tezahüratında garplılaşmak o kadar seviliyor ve isteniyordu ki; iyi giyinip vakitlerini alafranga bir yerde çay içmekle geçiren adamlar, bir medeniyet lazimesini ifa etmiş gibi vicdanen müsterih ve memnun olurlar ve kendi kendilerine bir *mübeşşir* [müjdeci], bir örnek, bir *mücahit* kıymet ve ehemmiyeti atfederlerdi. İstanbul'un böyle alafranga bazı mahalleri vardı ki, buralarda yalnız bir seyran zevki değil, hem de yüksek bir medeniyete intisap etmiş olmanın gururu da tadılırdı.[27]

Eğer medeniyet lazimesini ifa etmek artık bir cihat idiyse, bu yeni medeniler kime karşı cihat etmekteydiler? Öncelikle elbette kendi geçmişlerine ama hemen sonrasında bu "medeniyet"in çağırdığı saadete kulak asmamakta direnenlere, *vahş*ilere.

Kemalizmin de ödünç alıp uç bir noktaya taşıyacağı medeni-vahşi ayrımı, aslen Osmanlı modernleşmesiyle hayat bulmuştu.[28] Bu durumu "ödünç alınmış kolonyalizm" olarak niteleyen Deringil, Osmanlı kolonyalizminin en öz ifadesini "uzaklaşmak"ta, yani halktan ve onun temsil ettiği değerlerden manevi anlamda uzaklaşılmasında bulur.[29] Bu uzaklaşılması gereken

25 Hasan Bülent Kahraman, "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucu Olarak Batılılaşma", *Modernleşme ve Batıcılık* içinde, der. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2007, s. 126.

26 Bu noktadan sonra kişiler, mesleklerindeki uzmanlıktan dolayı değil, bu ideolojiye yakınlıklarından dolayı elit kabul edileceklerdi. Bkz. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler*..., s. 154-155.

27 Hisar, *Geçmiş Zaman Edipleri*, s. 72.

28 Osmanlı'nın medenisi, İstanbul'da yaşayan, Batılı eğitim almış, tercihen Türk'tü. Bkz. Ussama Makdisi, "Osmanlı Oryantalizmi", *Oryantalizm Tartışma Metinleri* içinde, der. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, 2007, s. 289-290.

29 Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Society for Comparative Study of Society and History*, c. 45, sayı 2, Nisan 2003, s. 311-312, 338. Deringil'e göre, her şeye rağmen Osmanlı'da "öteki" tanımı, Batı oryantalist söylemi kadar kesin hatlarla çizilmiş ve kendi içine kapalı değildi.

değerlerin taşıyıcıları bazen Araplarda, Bedevilerde, Zeydilerde, bazen ise Anadolu'da yaşayanlarda somutlaşır. Eskiden uzak durulması gereken şey delalet iken, şimdi artık onun yerini geri kalmışlık almaktadır. Kısacası artık "belirleyici siyasi söylem, din ve delalet değil geri kalmışlık ve modernleşme" üzerinden kurgulanmaktadır.[30]

"Uzaklaşma" Cumhuriyet döneminde iyiden iyiye keskinleşir.[31] Bu dönemle birlikte Kemalist kadro kendilerini Batı medeniyetinin bu topraklardaki taşıyıcıları olarak konumlandırır. Bu anlatıda halkın (İslâm) kültürü veya geçmişin mirası, yeni kültür (yeni insan) yaratımı adına vazgeçilebilir veya yok edilebilir yükler olarak kurgulanır. Bu radikalliği ile Kemalist devrim, Osmanlı modernleşmesinden, hatta İttihat ve Terakki anlayışından bile ayrışacaktır. Artık ilerlemek için Batılılaşmanın bile ötesine geçilmiştir. Batılılaşmak (veya Doğu'dan uzaklaşmak) için Batılılaşılır. İsmet İnönü'nün anlatımıyla:

> Harf inkilabı bir okuma yazma kolaylığına bağlanamaz. Okuma yazma kolaylığı Enver Paşa'yı tahrik eden sebeptir. Ama, harf inkilabının bizde tesiri ve büyük faydası, kültür değişmesini kolaylaştırmasıdır. İster istemez Arap kültüründen koptuk.[32]

Öyleyse denilebilir ki bir ölçüde Osmanlı'dan miras aldığı şekliyle, Kemalizm, kendi dünyasında bir "aşk-nefret" dikotomisinde kurduğu iki "fantezi" üzerinden işler. Bunlardan biri "Batı" olarak tanımlanacak bir yapıdır,[33] diğeri ise, kendi içinde pek çok farklılık barındıran "halk".[34] "Halk", "geri,

30 Makdisi, "Osmanlı Oryantalizmi", s. 291.

31 Aslında Kemalist elitlerin Anadolu'da yaşayanları ötekileştirebilmelerinin sosyo-kültürel alt yapısı da mevcuttur. Öncelikle hem İttihatçı hem de Kemalist hareketler, nihayetinde "çalışmalara üst düzeyde katılan" ve "son derece dar bir çevreden" gelen, "istisnasız hepsi 1875 ve 1885 yılları arasında" doğmuş "iki yüz kadar insanın" işidir. Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 51-52. Zürcher'e göre, sosyal ve kültürel devrimin icrası esnasında iktidarın en tepesinde bulunan (kabine üyeleri ve Atatürk'ün yakın çevresi) 37 ismin % 84'ü, imparatorluğun en gelişmiş ve Batı ile entegre olmuş yerlerinden gelmektedirler ve üstelik bu 37 ismin biri hariç hepsi şehir kökenlidir. Kahir ekseriyeti seküler okullarda, Batılı bir eğitim almıştır; içlerinden biri bile medrese kökenli değildir ve hepsi en az bir Batı dilini (çoğunlukla da Fransızcayı) bilmektedir. Zürcher, "How Europeans...", s. 383-386.

32 Sabahattin Selek, *İsmet İnönü-Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 485.

33 Aslında Kemalist kadronun ulaşmak istediği, gerçekte Batılı burjuva yaşam tarzıdır; her ne kadar hiçbiri bu sınıfa dahil olmasa da. Öyleyse sosyo-ekonomik anlamda ait olamadıkları bu sınıfa kültürel anlamda dahil olmanın peşine düşerler. Bkz. Zürcher, "How Europeans...", s. 389-392. Hatta Zürcher'e göre, özendikleri ve kültürel kodlarını kopyaladıkları hayat, Berlin veya Paris'teki burjuva yaşamından çok, gençliklerinde İstanbul'da, Selanik'te, İzmir'de gördükleri, modernleşmiş Rum burjuvasının hayat tarzıdır.

34 Cengiz Aktar'ın ifadesiyle "Türk seçkinleri halkın düşmanı olarak, *ceteris paribus*, Türk halkının kendisini" gösterirler. Cengiz Aktar, *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 75. Bu strateji, düşmanın varlığını sürekli muhafaza etmesine de olanak tanıdığı için

İslâmi ve Arap etkisine" açık olanı, yani dönüştürülmesi gereken "öteki"yi işaret eder. Halk ile Batı arasındaki kategorik ayrım, halkın temsil ettiği düşünülen tüm değerlerin de reddini (veya onların ancak etnografik bir malzeme olarak korunmasını) gerekli kılar. Kültürel alanda merkezin yeniden inşası faaliyeti, eskiyi (İslâmi olanı) "öteki"leştirmeyi, onu bir düşman olarak tanımlayıp, ona karşı "cihad" etmeyi de içinde barındırır.

Cumhuriyet: Medeniyet/kültür ayrımının sonu

Kemalist söylemde yeni insan yaratmak hususunda işlevselleştirilen kavram "kültür" olur.[35] Kültür, onun varlığı ile "medenileşilen" veya yokluğu ile "ötekileşilen", hatta onunla "adam" olunan[36] veya onsuz zelil olunan, misyonerce yayılması için uğraşılan şeydir. Bu şekilde anlaşılan bir kültürün merkeziliğini Atatürk şöyle ifade eder:

> Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür... Buraya kadar anlatmak istediğimiz, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti çocukları, kültürel insanlardır. Yani hem kendileri kültür sahibidirler, hem de bu hassayı muhitlerine ve bütün Türk milletine yaymakta olduklarına kanidirler.[37]

Kültür, "öteki" ile "medeni" arasındaki ayrımın en net ifadesini bulduğu alandır. Bu yüzden de, Kemalizmin yaratmak istediği yeni insanın en ayrıcalıklı vasfı, kültürlü olmasıdır. Kültür politikası, Batılılaşmaya ve "yeni insanı yaratmaya" hizmet ettiği oranda, Kemalist rejimin asli uğraşı halini alır. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in, Ziya Gökalp'in aksine, hars ve medeniyet arasında bir ayrıma gitmediği akılda tutulmalıdır. Bu noktada o, "Bir ikinci medeniyet yoktur: Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu, gülü ile dikeni ile kabul etmek mecburidir" diye düşünen Abdullah Cevdet'e[38] veya "Bir medeniyet zümresi bölünmez bir bütündür; parçalanamaz. Süzgeçten geçirile-

---

epey kullanışlıdır. Zira *Kadro*'da irtica bağlamında yazıldığı üzere "İnkılâplarda en büyük tehlike, düşmanın kalmamasile başlar... İnkılâplar, yaşamak ve gayelerine varmak için, düşman yoksa icat etmeğe mecburdurlar." "Kadro", *Kadro*, sayı 14, Şubat 1933, s. 4.

35 Kültürel olan zamanla sınıfsal olanı da belirler hale gelecektir. Bkz. Şerif Mardin, *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2006, s. 213.

36 "Hoca bir aralık: Bu asri [çağdaş] kelimesi de ne demektir? deyince, Mustafa Kemal... Adam olmak demektir, hocam, adam olmak... demişti. Doğrusu bütün devrim programının da hülasası bu idi." Atay, *Çankaya*, s. 394.

Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 374-375.

38 *İçtihad*, sayı 89 (1329-1911); akt. İlbeyi Özer, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e...*, s. 91. Sonraları Kemalist elitler de bu kültür-medeniyet ikiliğini reddeden, çağdaş medeniyetin tekliğini öne çıkaran yazılar yazacaklardır. Buna göre kültür ve medeniyet bir zamanlar farklı kabul edilse bile artık onları ayırmak güçleşmektedir. Önemli bir örnek için bkz. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Kültür ve Medeniyet", *Kadro*, sayı 15, Mart 1933, 25-27

mez. Galibiyet ve üstünlük kazanan onun bütünüdür."[39] diyen Ahmet Ağaoğlu'na yakındır. O, "bence de, en ilmî olanı, harsla medeniyeti birleştirmektir" der. 1925'te Akhisar Türk Ocağı ziyareti esnasında yaptığı konuşma tipiktir:

> Muhterem ahali, birbirimizi aldatmayalım. Medeni cihan çok ileridedir. Buna yetişmek o dairei medeniyete dahil olmak mecburiyetindeyiz. Bütün *safsataları* bertaraf etmek lazımdır. Şapka giyelim mi, giymiyelim mi gibi sözler manasızdır. Şapka da giyeceğiz, *garbın her türlü asarı medeniyesini de alacağız.*[40]

Bir tanrı olarak medeniyet

Anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal'e göre medeniyet bir tanedir ve o da Batı medeniyetidir. Üstelik Mustafa Kemal'in anladığı haliyle, "Batı uygarlığı dışında geri kalan ve bu geriliklerinde direnen toplumlar *üstün* ekonomi ve teknoloji güçleri tarafından *sömürülmeye* mahkûm"durlar.[41] Öyleyse artık medeniyet, kurtuluş ve varoluş ile eşanlamlı hale gelmiş bulunmaktadır. 1925'te Akhisar'da Mustafa Kemal de, medeniyeti kurtuluş ile bağlantılı görduğünü şöyle ifade edecektir: "Efendiler, medeni olmayan insanlar, medeni olanların *ayakları altında* kalmaya maruzdurlar."[42]

1920'lerin başından itibaren, devletten ferde kadar, yükselinmesi gereken hedef olarak konulan medeniyet aynı zamanda acımasızdır. Sözgelimi Mustafa Kemal'e göre "medeniyet öyle kuvvetli bir *ateştir* ki ona bigâne olanları *yakar* ve *mahveder*."[43] Mahmut Esat Bozkurt ise, medeniyetin her şeyiy-

---

39 Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Doğu Kitabevi, 2013 [1927], s. 23-24. Zaten Ağaoğlu, kitabının 1927 baskısının önsözünde, düşündüklerini "büyük dahi" diye nitelediği Gazi'nin gerçekleştirdiğini yazacaktır. *A.g.e.*, s. 13-14. Celal Nuri de aynı fikirdedir: "Türk İnkılabı, Türk milletinin garp âlemine uyması demektir." Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000 [1926], s. 70.

40 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s 234. Bu noktada, 1925 yılında Hamdullah Suphi'nin Ziya Efendi'nin eleştirilerine cevaben meclis kürsüsünde yaptığı konuşma (ki sonradan CHF tarafından bastırılıp dağıtılmıştır) da anılmayı hak eder. Hamdullah Suphi orada şöyle diyecektir: "Karşımızdakiler zannediyorlar ki, bir medeniyet bir kıtadan diğer bir kıtaya geçerken gümrüklere uğrar... O gelen ne? Lokomotif, buyurunuz içeri. Bu gelen ne? Dans, kabul etmiyoruz, kapı dışarı. (Handeler) Arkadaşlar! Pekiyi bilirsiniz, medeniyetler bir memlekete girerken gümrüklere uğramaz, şunun ve bunun mütalâasını almaz, tasvibini beklemez, gelenler, eğer bir takım ihtiyaçların, bir takım zaruretlerin neticei tabiiyesi ise mutlak içeri girerler. Mani olamayız (Çok doğru sesleri)." *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, c. 14, 16 Şubat 1341, s. 57. Ayrıca bkz. Hamdullah Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu I*, Yeni Matbaa, 1929, s. 63-81. Bu konuşmanın bağlamı ve anlamı için bkz. Caymaz, "Débats sur la laïcité..."

41 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 525.

42 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 234.

43 Perinçek, *Atatürk...*, s. 141. Hamdullah Suphi'ye göre de "Garp medeniyeti kahir ve muzaffer bir medeniyettir. Garp medeniyeti dünyanın üç büyük medeniyetini tam bir hezimete uğratarak yenmiştir." Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 132.

le alınmasının gerekliliğini anlatırken medeniyetin Kemalist elitlerin zihninde konumlandığı yeri de açıkça ifade eder: "Batı medeniyeti... bir küldür [bütündür], ayrılık kabul etmez. Ya hep alınır, yahut alınmaz. *Tıpkı dinler gibi...*"[44]

Bu bir din gibi topyekûn alınması icap eden ve bu kararın karşısında duranların yanarak yok olacağı "medeniyet" kurgusu, böylece Tanzimat'tan beri üzerinde taşımaya başladığı dinsellik halesini artık kemale erdirir. "İstiklal" ve "idame-i mevcudiyet"in olmazsa olmazı gibi algılandığı ölçüde de, "medeniyet, adeta pozitivist çağın bir insanlık dini gibi" algılanmaya başlanır.[45] Atatürk'ün 30 Ağustos 1925'te (tekke ve zaviyelerin kapatılmasından üç ay önce) Kastamonu'da verdiği meşhur söylevde bu dinselliğin tezahürleri görülecektir. Eski din ve onun sembolleri değersizleştirilirken, medeniyet de açık bir biçimde dinî bir çatışmanın tarafı olarak, artık dinî terimlerle tanımlanır:

> Ölülerden istimdat etmek, medeni bir heyeti içtimaiye için şindir [lekedir]... Efendiler ve ey millet, biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler mensuplar memleketi olamaz. *En doğru, en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir.* (Sürekli alkışlar).[46]

Bu söylevin verildiği tarihlerde, artık dergilerde Cumhuriyet aydınının "medeniyet"i, her şeyi gören, bilen, nurlandıran, mutlak kudret sahibi, kahhar bir güç olarak eski dinî inanışın (hurafe) karşısına, eski dinin kavramlarıyla konumlandırdıkları yazıları sökün etmeye başlar:

> Medeniyetin coşkun seli karşısında mukavemet beyhudedir. Gafil itaatsizler hakkında çok bîamandır. Dağları delen, semalarda pervâz eden, gözle görülmeyen yıldızlara kadar *her şeyi gören, tenvir eden* [aydınlatan], tetkik eden, medeniyetin muvacehe-i kudret ve ulviyetinde kurun-ı vustaî [Ortaçağcı] zihniyetlerle ve ibtidai *hurafelerle* yürümeye çalışan mahvolmaya veya hiç olmazsa esir ve rezil olmaya mahkumdur.[47]

---

44 Bozkurt, *Atatürk İhtilâli*, s. 150.

45 Bedri Gencer, "Türkiye'de Laikliğin Tarihi Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 84, 2000, s. 159.

46 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 225.

47 Abdullah Cevdet, "Daima Daha İleri, Daima Daha Yüksek", *İçtihad*, sayı 1888, 15 Eylül 1925, s. 3718; akt. Mustafa Gündüz "Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri", *Turkish Studies*, c. 5/1, Kış 2010, s. 1076. Artık İslâm'ın kuralları "köhne fikirler"dir, ki bu köhneliğin tam zıt kutbunda medeniyet yer alır. Gelecek sadece onundur. Bu bağlamda 1925 Kasım'ında Şükrü Kaya, TBMM'nin din ile dünyayı ayırdığını belirtir ve şöyle der "Türk milleti bedema kendi mukadderatını *altıncı, yedinci asrın köhne fikirlerine* rapt edemez. (Alkışlar.) Onun mukadderatında arayacağı cihet, yalnız ve yalnız istikbaldir. Yalnız ve yalnız *medeniyettir.*" *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, c. 19, 25 Teşrinisani 1341, s. 227

Artık ilkokullarda en çok tekrar edilen şarkılardan birisi, Beethoven'dan uyarlanan, "Medeniyet İnsanlığa Güneş Gibi *Nur* Saçar"dır.[48] Daha *1928 Türk Ocağı Yıllığı*'nda fabrika bacalarından "medeniyetin minareleri" olarak bahsedilebilmektedir.[49] 15 Ağustos 1929'da *Uyanış*'ta Refik Ahmet'in yazdıkları daha da ilginçtir:

> Bu dünyanın da ahretin de veya bir softanın da despotizmini artık kabullenemeyiz. *Allah'ı da Sultan ile birlikte tahtından indirdik. Bizim Mabetlerimiz fabrikalardır.*[50]

Bu dinselleşmenin izini, sadece gazete ve dergi yazıları veya Mustafa Kemal'in söylevlerinde değil, Parti'nin resmî belgelerinde de izlemek mümkündür. CHP'nin 1938 yılında yayınladığı *On Beşinci Yıl Kitabı*'nda da açıkça ifade edildiği gibi milli ülkü medeniyettir ve bu artık bir *iman* esası halini almıştır:

> Cumhuriyet Halk Partisi'nin üç(üncü) ve dördüncü Büyük Kongrelerinde tanzim olunan Parti programı Türk milletini, *milli ülküsüne* götürecek olan ana yolları tam, kat'i ve açık olarak gösterir. Bu program, şu veya bu sınıf ve zümre için değil; bütün millet için, *milletin yeni ve ileri hedefi olan medeni yükseliş uğrunda çalışacak* bütün vatandaşlar içindir. Bu program bugünkü ve yarınki cumhuriyet nesilleri *için inan esaslarını* anlatan ve Kemalizm'in ortaya koyduğu ve Partinin bayrağında kırmızı zemin üzerinde altı beyaz okla temsil ettiği altı ehemmiyetli vasfı ihtiva eder.[51]

Bu altı okla temsil edilen altı "inan esası" içerisinde, bir bakıma diğer beşini de kapsayan "devrimcilik" esası da, aslında (en azından başlangıcı itibariyle) Batıcılığın ifadesinden başka bir şey değildir. Tekin Alp bunu şöyle aktarır:

> İnkılâb kelimesine gelince... ilk defa ortaya atıldığı zaman, bu kelime... basbayağı ihtilâl manasını taşıyordu. Bu Atatürk tarafından milleti garbe doğru, garp kültürüne ve garp zihniyetine doğru sosyal inkılâb lehinde verilen parola idi. Bu yolda ilerlemeğe devam ediliyor ve ebediyen devam edilecektir..[52]

---

48 Nihal Yeğinobalı, *Cumhuriyet Çocuğu*, Can Yayınları, 2004, s. 130.

49 Yıldız, *Kemalizmin İlki Yüzü*, s. 66. Baca-minare savaşı Behçet Kemal Çağlar'ın 1933 tarihli "İhtilal" şiirinde de şöyle geçer: "Bacayı minareye çarpmayı istiyorum. / Bir sıkışta çevirmek hanı apartımana, / Bir orkestra sesi verdirmek tek kemana!" Enver Naci Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1970, s. 103.

50 Metin, Lutfy Levonian'ın 1932'de basılan ve özellikle devrimler ile din-devlet ilişkileri hakkındaki tartışmaları okuyucuya ulaştıran kitabında şöyle geçer: "We cannot accept any more the despotism of this world or of the next world, or that of a *softa*... We deposed Allah with the Sultan. Our Temples are the factories." Levonian, *The Turkish Press...*, 1932, s. 141.
Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 4.
Alp, *Kemalizm*, s. 338

Bu "Garb" kültür ve zihniyetine doğru yapılan yolculuğun hasıl ettiği yeni yaşayış tarzı ise, devrimin üzerine titrediği ve can pahasına savunulmasını istediği şeydir:

> Onu bilgi ve *inanca* dayanan bir sevgi ile şuur halinde kökleştirmek ve yaşatmak istiyoruz. Bizimki gibi yaşayış şartlarını baştan başa değiştiren bir inkılabın korunması ve ebedileşmesi için ona inananların bu yola başlarını ve gönüllerini koyacak bir *inancla* beslenip güçlenmeleri elzemdir. *Yeni nesil inkılaba böyle bağlanmalıdır.*[53]

Medeniyet cihadı ve onun mücahitleri

Türkiye'de anlaşılacağı şekliyle Batılılaşmak, "geleneksel toplumdan modern topluma geçiş" değil "geleneksel topluluğu modern topluma dönüştürme amacındaki bir siyasi topluluğun ortaya çıkması"dır.[54] Bu sebepten Kemalist kadro, görece Batılı, çağdaş, medeni olmakla yetinmez, "medeniyet taşıyıcı" da olmak ister. Özellikle kırsala medeniyet taşıma misyonlarını artık bir savaş,[55] bir cihat, bir fetihtir. Ve uzun yıllar sürmesi beklenmektedir. Behçet Kemal'in *Ülkü*'de çıkan şiirinde o şöyle anlatılır: "Daha yıllar sürecek *fethi* Anadolu'nun / Ve bu *fetih* olacak bizim şaheserimiz..."[56] Halkevlerinin kendi yayınındaysa Halkevlerinin varlığı "Anadolu'yu yeni baştan mânen ve asıl *fethedecek* nesilleri yetiştirecek yurtlar ve onları memleketin içine salacak teşkilât lâzımdı" şeklinde gerekçelendirilir.[57]

Artık "otuz seneden beri" istenen ve "yolunda hayli *şehit*" verilen bu "futuhat-ı fikriye ve medeniye"[58] savaşında en ufak bir tavize yer yoktur. Ata-

---

53 Peker, *İnkılab...*, s. 8.

54 Hasan Bülent Kahraman, Fuat Keyman, "Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite", *Doğu-Batı*, sayı 2, 1998, s. 68-69.

55 Yakup Kadri bunu "milli kurtuluş mücadelemizin ikinci bir safhası" olarak niteler; hedef ise bu sefer "kültürel istiklalimizdir." Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 109. Berkes, Mustafa Kemal'in 1920'lerde bu medeniyetin benimsenmesi savaşı hakkındaki fikirlerinin izini şöyle takip eder: "Bu savaş toptan çağdaş uygarlığa katılma savaşıdır. 1924 nutuklarında sık sık geçen konu, bütünüyle çağdaş uygarlığa katılmaya karşı olan güçleri yenme zorunluluğudur. 'Çağdaş dünyada var olabilmek, kendimizi değiştirmemize bağlı bir iştir.' Toplumsal, ekonomik ve bilimsel alanlarda ilerleyebilmenin yolu bu tutumu almakla açılabilir. 'Bilimsel buluşların yarattığı hârikaların bütün dünyanın yaşama koşullarında büyük değişiklikler yarattığı bir çağda, hiçbir ulus geçmişin geleneksel bağlılıklarıyla varlığını tutunduramaz. Artık eskinin bütün artıklarını, kafalarda bunlar üzerine yerleşmiş inançları söküp atma zorunluluğu vardır.'" Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 524.

56 Çağlar, "Onbeşinci Durakata", s. 207.

57 *Halkevleri 1932-1935...*, s. 3. Yine bu esere göre "Okuma odaları, köylerde, manevi büyük fethin: Anadolu'daki irfan fethinin ilk *karargahları, ön karakollarıdır.*" *A.g.e.* s. 107-108.

58 Tırnak içerisindeki ifadeler Abdullah Cevdet'e aittir. 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa bağlamında kaleme alınmıştır. Ramazan Uçar, "Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı" *Toplum Bilimleri*

türk'ün şapka reformu ile alakalı olarak söylediği gibi "... medeni insan olduğumuzu ispat ve gösterme için gerekeni yapmakta asla tereddüt göstermeyeceğiz."[59] Veya:

> Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkaliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir. İnkılabatımızın umde-i asliyesi budur. *Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir.*[60]

Veya Mahmut Esat Bozkurt'un ifadesiyle:

> Türk ihtilalinin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir... Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeye mahkûmdurlar.[61]

Bu savaşın dinsel bir coşkuyla verilmesi gerekliliği, Mustafa Kemal tarafından açıkça belirtilir. 1931'de Aydın Türk Ocağı'nı ziyareti esnasında, orada bulunanlara, köylere gidip gitmediklerini soran Mustafa Kemal'e, köylere gidilemediği, çünkü tahsisatlarının olmadığı cevabı verilir. Mustafa Kemal'in yanıtı, devrim esaslarının halka iletilmesi misyonuna bakış açısını yansıtması noktasında çarpıcıdır: "Mehdinin propagandasını yapanların tahsisatı mı vardı?"[62] Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi 1930 yılında Ocaklı gençlere bunu daha açık bir biçimde ifade eder:

> Bugünkü Türk gençliği, milli tarihin kendisine, bir nevi *risalet* [elçilik] verdiği müstesna bir nesildir. Bazan tek bir *peygamberin* bir halka, bir ümmete ilk defa söylediği hakikatleri bütün bir nesil benimser, üzerine alır. Bu hakikatleri her tarafa yaymak vazifesi artık onundur. Siz bu mevkidesiniz.
>
> Türk Milletinin evvelce bahsettiğim halkçı *peygamberler* gibi rehberlere ihtiyacı vardır. *Yeni hayatı, yeni devri*, yurtlara izbelere götürüp yerleştirecek *peygamberler*. Yeni kanunu kalbe girmiş bir *iman* haline koyacak *peygamberler*.[63]

Elbette medeniyeti taşımak bir cihadsa, bu cihadın bayrağını taşıyanlar da öncelikle öğretmenlerdir. Öğretmen sadece hocanın yerine geçmek-

---

Dergisi, 6 (11), Ocak-Haziran 2012, s. 215.

59 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 111.

60 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 224.

61 Mahmut Esat Bozkurt, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı", *Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin*, Kenan Matbaası, 1944, s. 11.

62 Gündüz, "Mustafa Kemal ve..", s. 1077.

63 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 73, 80.

le kalmaz,[64] peygamber de olur. Hamdullah Suphi, zorluklar içinde görev yapan doktor, zabit, sanatkârın yanı sıra öğretmene de "sen içtimaî bir *tarikatin*, bir aşk mezhebinin *müridisin*" derken[65] bir başka yerde de doğrudan öğretmenlere peygamberlik vazifesi yükler: "Muallimlik her yerden ziyade, geri kalmış milletler nezdinde bir nevi *risalet* demektir."[66] Öğretmenler de kendilerini peygamber olarak görürler. 1922'de öğretmenliğe başlayan Hasan Âli Yücel, 1926'da kaleme aldığı ve "biz yeni hayatın *erenleriyiz*!.." diye biten meşhur şiirinde ("Yeni Hayat") kendilerini, cenneti dünyada kuracak peygamberlere benzetir: "Dileriz dünyada kurulsun Uçmak; / Bu yolun ümmetsiz *peygamberleriyiz*".[67] Yine mesela Onuncu Yıl Yüksek Komisyonu'nca kabul edilip bastırılan piyeslerden olan Halit Fahri'nin *On Yılın Destanı*'nda da peygamber öğretmen temi kendine yer bulur:

> *Turgut*: Muhtar babanın göğsü / Bizim muallim derken nasıl kabarıyordu!
> *Köy muhtarı*: Köyümüz bu ışığı yıllardır arıyordu, / Köyün bataklığını kurutan eller gibi.../ Nihayet o gelince böyle peygamber gibi, / Öğünerek göğsümüz kabarmaz mı, hey oğul![68]

Peygamberin yanı sıra misyonerlik ve mürşidlik de öğretmene sıkça yüklenen sıfatlardandır. *Ülkü* dergisinde yayımlanan makalesinde Nusret Köymen, "köy rehber ve muallimleri" ile yapılacak en önemli işin "köycülük *misyonerliği*" olduğunu yazar. Bu "*mukaddes* iş", "bir Jesuit papazı vukuf ve inanı ile" ve "bir Protestan misyoneri israr ve işleyiciliği ile" yapılmalıdır.[69] Bir başka yazısında da yine bu temayı kullanır, bir köy öğretmeninin çalışmasını aktardıktan sonra "artık İsa dinini yaymak uğrunda Afrika ormanlarında yamyamlara yenmek devri"nin geçtiğini belirtir. Günümüzün misyonerleri, artık köylere gidenlerdir.[70] Aslında Tanzimat'tan sonra zaten "modernleşme militanı haline gelmiş" bulunan[71] öğretmenler artık açıkça misyoner, mürid veya peygamberdirler. Öğretmenin şahsında ifadesini bulan medenileştirme (*irşad*) misyonunun kendisi in de kutsallaşması

64 "Eğitmen eski köy hocasının yeri i tutuyor.... Cumhuriyet eğitmeni köyde yeni rejimin *nüvesi*'dir... Cumhuriyet eğitmeni ilk günden başlıyarak, yeni âdetlerin, kültür ve medeniyet âdetlerinin temellerini atmaya başlayacaktır." Falih Rıfkı Atay, "İlk temeller", *Ulus*, 9 Mart 1937, s. 1.

65 Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu I*, s. 6.

66 *A.g.e.*, s. 49.

67 Behçet Kemal Çağlar, *Hasan Âli, Hayatı ve Eserleri*, Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937, s. 63-64.

68 Halit Fahri (Ozansoy), *On Yılın Destanı*, Kanaat Kütüphanesi, 1933, s. 40.

69 Nusret Köymen, "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, sayı 26, Nisan 1935, s. 140-141. Misyonerlik sadece öğretmenlere özgü de değildir. Sözgelimi milletvekillerinin "köy köy dolaşarak halkı bir *misyoner* gibi... *tenvir* etmeleri" beklenir. "Yeni intihabat", *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1931, s. 3.

70 Nusret Köymen, "Köy Misyonerliği", *Ülkü*, sayı 8, Eylül 1933, s. 150.

71 Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 77

beklenebilir bir gelişmedir ve bu misyon adeta devrime içkindir. Celal Nuri'nin anlatımıyla: "Türk İnklabı 'demokrat'tır; tabiri caizse milletin *mürşididir*. Ona, belki avamın düşünemediği bir yaşayış tarzını gösteriyor ve kabul ettiriyor..."[72]

İrşat ve cihat vazifesi elbette sadece öğretmenlerin değil, tüm Kemalistlerin omuzlarındadır. 1927-1946 yılları arasında milletvekilliği de yapan Fazıl Ahmet (Aykaç), Şeyh Sait İsyanı vesilesi ile kaleme aldığı "Medeni (Cihadı Mukaddes)" makalesinde şöyle yazar:

> Zira milletimize hak ve saadet teminine çalışan tekâmül hareketi, medeniyet düşmanlarını tepelemekten âciz kalmaz. Kolera ve frengi mikroplarile olduğu gibi onlarla da mücadele eder... Hasılı kokmuş, batıl ve müstekreh yalanları birer cinayet düsturu haline koyarak kurmağa kalkışan teceddüt ve terakki düşmanlarına karşı en amansız surette birleşmeliyiz. *İşte bütün inkılâp fedailerine düşen vazife! Ve işte en medenî (Cihadı mukaddes)!*[73]

Artık Kurtuluş Savaşı bile, Batı'ya karşı kazanılan bir zaferden ziyade, Batıcılığın zaferi olarak değerlendirilir olmuştur. Daha 1925'te Türk Ocakları'nı "yeni medeniyetin naşiri, hadimi ve rehberi", "garplılığın mümessilleri"[74] diye tanımlayan Hamdullah Suphi'nin 1930'da Türk Ocağı Merkez Binası açılışında dediği gibi: "Biz yenilseydik Avrupalılık mağlûp olacaktı. Biz kazandık, Avrupalılara karşı Şarkta garp fikirlerini, garp esaslarını muzaffer kıldık." Aynı konuşmada Suphi, Avrupalılarla savaşan kendilerini, "Avrupalılığın mümessili olan yepyeni, *mücahit* bir zümre" olarak tanımlar.[75] Atatürk de Suphi'ye, iki Mustafa Kemal olduğunu, birisinin fani diğerinin ise ölümsüz olduğunu anlatırken, fani olmayan, ölümsüz Mustafa Kemal'i benzer şekilde tasvir eder: "O burada oturan sizler, memleketin her köşesinde yeni fikir, yeni hayat ve büyük mefkûre için uğraşan münevver ve *mücahit* bir zümredir."[76]

---

72 Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s. 83. Devamında İleri şöyle yazar: "Demokratlık nokta-i nazarından Türk İnkılabı son Rus İnkılabı'nı da andırır."

73 Makale rejimin görüşünü tam olarak yansıttığı için, Millet Mekteplerinde okutulan ve halkı yeni harflere alıştırmaya çalışan *Seçme Yazılar* kitabına dahil edilmiş olsa gerektir. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Falih Rıfkı (Atay), Ruşen Eşref (Ünaydın), *Seçme Yazılar*, Devlet Matbaası, 1928, s. 208. Yazar aynı temaya başka yazılarında da döner. Mesela Atatürk'ün ölümü vesilesiyle kaleme aldığı yazılardan birinde ("Gelecek karşısında") şöyle yazar: "Nasıl söyliyeyim; her hamlesinde yeni bir inkılâb doğuran bu uğurlu ve verimli savaşa konulacak tek bir ad vardı: (*Medenî cihadı mukaddes*)!" Fatih Halkevi, *O'nun İçin Yazılanlar Söylenenler*, Başarı Basımevi, 1939, s. 67.

74 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu I*, s. 129.

75 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 95.

76 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu I*, s. 54.

Medeniyet mabetleri: Halkevleri

Eğitim alan nüfusun haricinde de, Halkevlerinin kurulması ile 1930'lar boyunca, Türk Ocakları'nın mütevazı imkânlarıyla yürütmeye çalıştığı cihadı, artık devlet kendi uhdesine alır. Medeni yaşam tarzı, kurumsal olarak, bu sefer sadece genç nesle değil Anadolu'nun dört köşesindeki halka havarice tanıtılmaya başlanır. *Ülkü*'de çıkan bir yazıya göre halk terbiyesi havariliktir ve ancak *havari* ruhlu insanlarca yapılabilir.[77] Bir başka yazıda da, halkevine gelen yüksek mektep talebeleri, "*aynı inanın havarisi*" olarak tanıtılır.[78] Zaten, o zamanın Eminönü Halkevi Reisi, sonranın Aydın milletvekili Agâh Sırrı Levend'in 1936'daki söylevinde "*istilâ sahasını genişleten kurtarıcı bir ordu*"ya[79] benzettiği Halkevlerinin amacı da, "inkılâp esaslarını bütün ruhlara ve fikirlere hâkim, *mukaddes iman şartları* halinde perçinlemek"tir.[80]

Sovyetler'in "kızıl evlilikleri"ni hatırlatır tarzda, gençler Halkevlerinde evlenmektedirler.[81] Halkevi, medeniyet farzlarının yerine getirildiği bir ibadet merkezidir artık. II, III, IV, V ve VI. dönem milletvekilliği yapan Necip Ali (Küçüka), Halkevlerini "*ÜLKÜ mabetleri*" olarak isimlendirirken;[82] yine *Ülkü* dergisinde Kâmuran Bozkır, 1936'da "Halkevleri" makalesinde şöyle yazar:

> Ne *câmi*, ne *medrese*, ne başka bir gençlik kurumu – bizce: Halkevleri bugünkü neslin gireceği biricik evler biricik *tapınış* yerleridir. Gençlik bu evlerde ne bir puta ne de mevhum bir varlığa tapınmıyor. Gençliğin bu evlerde bir *tanrı* olarak bulduğu yine kendisidir.[83]

Halkevleri müfettişi Behçet Kemal Çağlar da, *Ülkü*'deki köşesinde, Halkevi'nin "bir mâbed saygısıyla girilecek bir yer" olduğunu belirtir.[84] Halkevleri, bir mabet olarak caminin yerine tasavvur edilmekle kalmaz aynı zaman-

---

77 Hâmit Zübeyr (Koşay), "Halk Terbiyesi Vasıtaları", *Ülkü*, sayı 2, Mart 1933, s. 154.

78 Behçet Kemal Çağlar, "Halkevlerinde Bariz Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 55, Eylûl 1937, s. 88.

79 Agâh Sırrı Levend, *Halk Kürsüsünden Akisler*, Bürhaneddin Matbaası, 1941.

80 "Gazi'nin Yeni Eseri Halkevleri", s. 4.

81 Levend, *Halk Kürsüsünden*..., s. 46. Ayrıca Halkevleri çarşaf ve peçeyle de mücadelenin bir öncü kolu olarak konumlanır. Sözgelimi Elazığ Halkevi, başarılarını aktarırken bu hususa da yer ayırır: "Çarşaf ve peçe mücadelesinde de tamamile muvaffak olunmuştur." "Elâziz Halkevinin Muavvafakiyetleri", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1936, s. 2. İ. Müştak Mayakon da Halkevini "layik mabed" olarak tanımlar. İsmail Müştak Mayakon, "Abdülhak Hâmid", *Ülkü*, sayı 51, Mayıs 1937, s. 177.

"Necip Ali Beyin Nutku", *Ülkü*, sayı 2, Mart 1933, s. 104. Ayrıca başka bir zaman yine Halkevlerinden bahisle "*millî mabet* içinde ve uğurunda" çalışmaktan söz edilir. Necip Ali (Küçüka), "İsmet Paşa ve Halkevleri", *Ülkü*, sayı 18, Ağustos 1934, s. 404.

Kâmuran Bozkır, "Halkevlerine Dâir", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936, s. 459.

Çağlar, "Halkevlerinde Bariz Çalışmalar..., sayı 55, s. 87

da kendisinde *hidayete* erilen,[85] iman dağıtılan yerlerdir. Bu kurguda Kemalist oryantalizmin "ileri karakolu" olarak tasavvur edilen ve "mâbet gibi iman dağıtır" olması istenen[86] Halkevleri, yeni yaşamın bayrağını fethettiği topraklara dikmeye çabalar. Behçet Kemal'in "Halkevinin Çocuğu" şiirindeki anlatımıyla:

Öz yurdu fethe çıktık işte mânen yeniden
Bir gönüllü zabittir burada her köye giden
Bir zevkin zaferidir köyde her *bando sesi*...
Sahnedeki her kadın hemşiyre ödevinde,
Her kadın Tomris kadar kahraman halkevinde...
Bir büyük *fethe* çıktık yüz altmış yedi koldan...
Halkevi genci nedir işinde gören bilir...
O hep böyle yükselir, Tanrı biraz eğilir[87]

Bu Tomris kadar kahraman Kemalist kadın üzerinde de durmak gerekebilir. Modernleşmenin hem araçları hem de sembolleri olarak kurgulanan ve "tektipleştirilip" "kutsallaştırılan" çağdaş kadınlar[88] da, bu mukaddes cihada kendi dünyalarında iştirak edeceklerdir. Onlar, Cumhuriyet balolarında medeniyet icaplarının onlara yüklediği bir vazife olarak içki içer, başlarını açar, dans eder.[89] Vazife aksatılırsa, bizzat Mustafa Kemal genç zabitlere, "ileri marş; dans edin!" emriyle, kadınları dansa kaldırma vazifesi verir.[90] Bu medeniyet vazifesinin, cihad-ı mukaddesin ifası öylesine ciddiye alınır ki, mese-

85 Behçet Kemal, Vâlâ Nureddin'den bahsettiği yazısında şöyle der: "Size şimdi bir de pek meşhur, fakat halkevlerinde çok şuurlu ve aziz bir *hidayete* ermiş bir uyanık ve aydın yazıcımızdan bahsedeceğim." Behçet Kemal Çağlar, "Halkevlerinde Bariz Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 53, Temmuz 1937, s. 391.

86 Çağlar, "Halkevleri'nde Göze Çarpan...", sayı 68, s. 182.

87 Behçet Kemal Çağlar, "Halkevinin Çocuğu", *Ülkü*, sayı 49, Mart 1937, s. 26-27

88 Hande Eslen-Ziya, Umut Korkut, "Political Religion and Politicized Women in Turkey: Hegemonic Republicanism Revisited", *Politics, Religion&Ideology*, 11:3, 2010, s. 317-318. Bu bağlamda özellikle kızların yeni medeniyetin icaplarını öğrendikleri okulların mistifiye edilmesi dikkat çeken bir hususdur. Mesela Raif Necdet Kestelli'nin 1933 tarihli romanında ileride kurulacağı tasavvur edilen İstanbul Türk Kız Koleji'nden bahisle, "Kolej hakiki manasile bir *medeniyet mabedi*!" denilir." Bu "ilim ve terbiye *mabedine* girmek" güçtür. Raif Necdet Kestelli, *Semavî İhtiras*, Güneş Matbaası, 1933, s. 24.

89 Elif Mahir, "Etiquette Rules in The Early Republican Period", *Journal of Historical Sudies*, 3, 2005, s. 20. Üstelik 1930'ların başında bir vazife olarak bunları yapması beklenen kadınlar, aynı on yılın sonunda, bu sefer bunları yaptıkları için suçlanmaya başlanacaklar, "yozlaşmış, bozuk hayatların simgeleri" olacaklardı. Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, İmge Yayınları, 2008, s. 233.

90 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yayınları, 2001, s. 87-88. Üstelik taşrada Cumhuriyet balolarında valinin teşvik ettiği gençler, bu kutsal vazifenin idrakiyle, özellikle Atatürk büstünün önünde dans ederdi. Demo Ahmet Aslan, "Cumhuriyet'in Törensel Meşruiyeti: Ulus-devlet inşa sürecinde milli bayramlar (1923-1938)", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2001, s. 177

la Biga Türk Ocağı dans edecek kadın bulamadığı için ocaklı gençlerden bir kısmı kadın kıyafetleri giyerek, diğerleriyle dans edeceklerdir.[91]

Bu kutsal "medeniyet götürme" vazifesinin üstlenicileri, paradoksal bir biçimde, Batı'yı Doğu'da tekrar üretmektedirler. Bu noktada Batı, coğrafi bir bölge olmaktan çıkıp, "bir düşünce tarzı, bir dil, bir söylem"e dönüşür.[92] Hatta eskiden Allah'ın herkesi izlediğinin tasavvur edildiği gibi, Batı'nın, medeniyetin bu yerli misyonerlerini izlediği tasavvur edilir.

Batılı göz ve bir medeniyet peygamberi

Tüm devrimler sırasında ve sonraki tartışmalar esnasında önemli bir husus, Kemalistlerin, sürekli onları izleyen ve her yerde hazır ve nazır olan Batı'nın gözünü üzerlerinde hissetmeleridir. Tüm modernleşme çabaları, bir bakıma, o "Batılı göz" önünde sergilenen bir sahne performansı mahiyetindedir.[93] Bu performans esnasında, mezkûr Batılı göze, geriliği simgelediğine inanılan hiçbir şeyin çarpmaması ile vazifeli addeder kendini. İslâm'ın dışsallaştırılmış her göstergesi (mesela başörtüsü),[94] modernitenin getirdiği "görsellik ve şeffaflık üzerine temellenen yeni bir kuramsal iktidar biçimine" meydan okuma anlamına geldiği kadar,[95] elitin olmak istemediği her şeyi (Doğulu, geleneksel, dindar) ve unutmak istediği geçmişini de hatırlatır onlara. Üstelik hatırlatmakla kalmaz, "Batılı göz" karşısında, vazifesini başaramamış bir sahne sanatçısının mahcubiyetini hissettirir.[96]

91 Bu durum Türk Ocakları'nın Üçüncü Kongresi'nde (1926) yoğun tartışmaları netice verir. Ayvalık delegesi Fazıl Doğan, bunun sadece Biga Türk Ocağı'na özgü olmadığını ifade eder. Üstel, *Türk Ocakları*..., s. 182-183.

92 Kahraman ve Keyman, "Kemalizm...", s. 68.

93 Meltem Ahıska, "Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern", *The South Atlantic Quarterly*, 102: 2/3, Ilkbahar/Yaz, 2003, s. 367.

94 Başörtüsü ile alakalı olarak, mesela erkek başlığıyla alakalı getirilen hükümler tarzı bir yasal düzenlemenin yapılmadığı doğrudur. Konunun hassasiyetine binaen mesele daha ince bir stratejiyle çözülmeye çalışıldı. Aslında daha İttihat ve Terakki zamanından itibaren kadının başını örtmesinin İslâm ile ilgisi olmadığı, bunun bir cahiliye âdeti olduğunu iddia eden yazılar el altından dağıtılmaktaydı. Bkz. Kinross, *Atatürk*..., s. 419. Atatürk de, daha 1925'te Bursa Türk Ocağı'nda, "Hanımlar da erkekler gibi şapka giymelidir. Başka türlü hareket etmemize imkân yoktur. İşte size bir misal: Bu başla medeni bir hanım Avrupa'ya gidip insan içine çıkamaz" demek suretiyle konu hakkındaki görüşünü belirtecektir. Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 229. Yine de 1935'teki Dördüncü Büyük Kurultay'da, örtünün yasaklanması talepleri reddedilecektir. Örtü meselesi, rol modeller çıkarmakla ve vilayet meclisleri kararlarıyla halledilmeye çalışılır. Bkz. *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, s. 145-146. Basında örtü aleyhtarı pek çok yazıya rastlanılır. En ilginçlerinden birisi, Hatay'da Atatürk büstü önünde çarşafını ve peçesini parçalayıp, bir daha örtünmeyeceğine ant içen Antakyalı Sabahat'ın hikâyesidir. Bkz. Kandemir, "Hatay'dan Ayrılış", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1937, s. 5.

95 Meyda Yeğenoğlu, *Sömürgeci Fantaziler*, Metis, 2003, s. 54-56.

96 Bu utanç, bir bilinç olarak gelecek kuşaklara da öğretilir. Muslihiddin Adil, 1926 tarihli *Cumhuriyet Çocuklarına Malumat-ı Vataniye*'de şöyle yazar: "Siz, medeni memleketlerde yaşayan me-

Nevzat Tandoğan, bu sahne dekorunu bozacağını düşündüğü kılıktakileri Ankara'ya sokmayarak,[97] devlet ise, vatandaşının "Batılı göz"e "gülünç" gelen dış görünüşünü değiştirerek vazifesini yapar. Bu yüzden okul kitaplarında devrimler, gülünç halden kurtulmakla irtibatlandırılır hep.[98] Bu gerçek ya da kurgusal "Batılı göz"e karşı mahcubiyet endişesi, kültürel değişim zaruretinin arkasındaki psikolojik saiklerden biridir.

"Batılı göz"ün gücü karşısında zaman zaman Mustafa Kemal'in kendisi bile boyun eğmek zorunda kalır. Mustafa Kemal için Batılılaşma hamlesi bir manada, yukarıda tartışılan "Batılı göz" karşısında kendisinin ve önderi olduğu halkın vazifesini hakkıyla yapması, onların alaylarına maruz kalmaması arzusuyla irtibatlıdır. 30 Ağustos 1925'te Mustafa Kemal, şapkanın gerekliliğini savunurken, eski kıyafeti bu psikoloji üzerinden eleştirir: "Medenî bir insan bu alelâcaib kıyafete girip dünyayı kendine *güldürür* mü?"[99] Yakup Kadri de, kıyafet devrimini, Atatürk'ün Avrupa'ya ilk çıktığında yaşadığı *utanç* duygusunun bilinçaltına yerleşmesine bağlar[100] ve Atatürk'teki bu "Batılı karşısında mahcup olma" kaygısının boyutlarını şöyle ifade eder:

> Dünyanın en rind, en kalender ve en müsamahalı bir insanı olan Mustafa Kemal, bir yabancının, hasseten bir Avrupalı yabancının bulunduğu yerde, dünyanın en kaygılı, en tedirgin ve en alıngan adamlarından biri haline girerdi.[101]

1934'te Türk müziğinin radyoda çalınmasının yasaklanması ile alakalı daha sonra Vasfi Rıza Zobu'ya yapacağı şu itiraftan anlaşılacağı gibi, Atatürk'ün kendisi bile, yeterince medeni/Batılı bulunmamaktan çekinmektedir.

> Ben demek istedim ki bizim seve seve dinlediğimiz Türk bestelerini onlara [Avrupalılara] da dinletmek çaresi bulunsun. Onların tekniği, onların ilmiy-

---

deni çocuklarsınız... Medeni yaşamak kolay bir iş değildir; birçok incelikleri vardır. Hareketlerimizdeki ufak bir yolsuzluk bizi medeni insanların yanında mahçup bırakır." Akt. Füsun Üstel, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Resmi Yurttaş Profili in Evrimi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik* içinde, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2008, s. 276.

97 M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, 2011, s. 223.

98 Gazi'nin Türk Inkılabı bağlamında halka sağladıkları arasında, "gülünç olmaktan kurtulmak" da sayılır. *Tarih: İlkmektep Kitapları IV. Sınıf*, Vakit-Gazete Matbaa Kütüphane, 1933, s. 10. Yine kıyafet devrimi ile alakalı olarak ise bu sefer başka bir ders kitabında "Kadın, erkek Türk'ün gülünç olmasına mahal bırakılmadı" denir. *Tarih: İlkmektep Kitapları V. Sınıf*, Vakit-Gazete Matbaa Kütüphane, 1934, s. 170.

99 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 226.

100 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 101-102. Meselenin arka planında psikolojik saiklerin varlığı, başka yerlerde de mevzubahis edilmiştir: "1910'da ordu adına Paris'e giderken sınırı geçer geçmez fesi çıkarıp kasket giymesi, bir gece bir kabulde Mısır Büyükelçisi'nin kafasındaki fesi herkesin içinde çıkarttırmaya kalkıp adamı baloyu terk zorunda bırakması, girişilen düzeltimlerin yalnızca bir azgelişmiş ülke seçkininin batıya özenmesinden ibaret kalmadığını, derinde birtakım koşullanmaların söz konusu olduğunu göstermektedir." Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 113.

101 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 101.

> le, onların cazları, onların orkestraları ile... Yalnız onları dinleyelim demedim. Yanlış anladılar sözlerimi, *ortalığı öyle bir velveleye verdiler ki, ben de bir daha lafını edemez oldum.*[102]

Yine de Kemalist devrimin yaratmak istediği "yeni insan" (yani "medeniyet tarikatının" üyesi olacak kişi) elbette en başta Mustafa Kemal'in şahsında ete kemiğe bürünür. Böylece "Batıcı aydınların 'uyanık uykularda' gördükleri 'rüya'larını gerçekleştirmiş Mustafa Kemal onların gözünde Şinasi'nin Reşid Paşa için söylediği sözlerle, bir 'medeniyet resulü'" halini alır.[103] Mustafa Kemal'i, medeniyet kavramının yüklendiği seküler kutsallık halesine uygun biçimde tasvir eden ilk isim ise, bekleneceği gibi bu yeni inancın Meşrutiyet döneminden beri en ateşli mümini olan Abdullah Cevdet olacaktır. Onun yazılarında Mustafa Kemal, medeniyeti getiren "*büyük bir müceddid*", "büyük el", hatta "*bu günün peygamberi*"dir. Kemalizmin tüm kutsallık kaynaklarına temas eden şu paragrafın, daha 1925 yılında yazılmış olması çarpıcıdır:

> *Bu günün peygamberi* Mustafa Kemal'dir... Onda bir nefes vardır ki, hem uzaklara gidiyor, hem de uzakları gösteriyor... *Bu medenî ve asrî peygamber*, peygamberî bir akılla geliyor. Onu gönderen sema değildir. Onu gönderen, Türk kavminin başlangıç devrindeki ruhunun ilk meyl-i perestişini ancak güneşe göstermiş olan asıl Türk uşak, köle kalmaya istidatsızlığının, efendi olmaya, efendi ölmeye liyakat ve azminin neticesidir.[104]

Sonrasında da özellikle "Atatürk" (Mustafa Kemal değil) ismi etrafında örülecek auranın büyüsü, gücünü, kutsallaşmış medeniyet algısından da devşirir.[105] Öğretmenin peygamber olduğu bir anlatıda "başöğretmenin" peygamber olmaması düşünülemez. M. Emin Erişirgil de böyle düşünür:

> Devlet kuran, on yedi milyonu esirlikten kurtaran Atatürk'te insanlığın yarısını medeniyet sahasında hızla yürütmek isteyen *peygamberlik* sıfatı birleşmişti... İnsanlara hitap ettiği, inkılâp hareketine baş olduğu zaman "Şark" için bir *peygamberdi*.[106]

---

102 Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 271.

103 Hasan Ünder, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009, s. 150.

104 Abdullah Cevdet, "Daima Daha İleri..."; akt. Gündüz, "Mustafa Kemal ve...", s. 1078.

105 "Atatürk'ün bir çağdaşlık sembolü olarak kullanıldığını görürüz. Çağdaşlık, Kemalizmin ideolojik bağlamında aynı zamanda 'Batılılaşma' da demektir. Bu olgu onun giyinişiyle, davranışlarıyla ve apartmanlar, traktörler ya da fabrikalar gibi diğer çağdaşlık sembolleriyle birlikte gösterilir." Zürcher, *Savaş, Devrim...*, s. 261.

106 M. Emin Erişirgil, "Tabutunun Huzurunda Giderken", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938, s. 324.

Atatürk, kutsallaştırıldığı oranda Kemalist oryantalizmi de şahsında somutlaştırır. Onun kutsallığının (ve medeniyet resulü vazifesinin) bir boyutu da, onun farklılığıdır:

> Atatürk'ün fiziksel karakteristlikleri içinde, onu Türklerin çoğunluğundan ayıran özellikler şiddetle öne çıkarılır: Mustafa Kemal, gözalıcı sarı saçları ve inanılmayacak kadar mavi gözleri ile tasvir edilir.[107]

Yine Batı'nın veya Batılı bir insanın Atatürk'ü övmesinden benzersiz bir haz duyulur; bu takdir adeta inançlarının doğruluğunun tasdiki olarak sunulur; İsmail Müştak Mayakon'un, Atatürk'ün yaveri Cevat Abbas Gürer'e yazdığı bir mektupta olduğu gibi. Mayakon'un anlattığına bakılırsa, Almanya'ya (Karlsberd'e) gelirken trende rastladığı bir Avusturyalı, kendisinin Türk olduğunu duyunca ayağa fırlayıp, "Atatürk" diye bağırmış ve ona şunu tavsiye etmiştir: "Siz reisi cumhurunuza *ilah gibi tapınız*."[108]

Bir medeniyet şehidi: Kubilay

Medeniyet üzerinden kutsallaştırmada Atatürk tek başına değildir. Eğer kendisi "medeniyetin resulü" ise, Kubilay da medeniyetin şehididir.[109] Onu "şehit" edenler ne kadar "öteki"nin her özelliğini bünyesinde taşıyorsa,[110] Kubilay da o denli Kemalist medenileştirme projesinin ideal tipidir. Medenileştirici iki kurumun da görevlisidir; o bir *subay* ve *öğretmen*dir. Üstelik de yaratılması istenen "yeni insan"ın kendinde görülebileceği bir *genç*tir. Mustafa Kemal de, Fevzi Çakmak'a çektiği mesajında onun bu yönüne dikkat çeker: "Büyük ordunun kahraman genç zabiti ve Cumhuriyetin mefkûreci muallim heyetinin kıymetli uzvu Kubilay B. *temiz kanı ile* Cumhuriyetin hayatiyetini tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır."[111]

Temiz kanı ile Cumhuriyet'e hayat veren Kubilay, geçmişi itibariyle de Kemalist ilkelere tam anlamıyla sadıktır. Bir keresinde arkadaşlarından birine, herkesin ismini saf Türk ismine çevirme hayalinden bahseder. Üstelik Kemalist medeniyet algısını tereddütsüz benimsemiştir. Eşi (Fatma Vedide) ile

107 Zürcher, *Savaş, Devrim...*, s. 259-260.

108 Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer: Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, 2006, s. 343.

109 Dönemin basınında Kubilay için "Türk inklabı şehidi" ifadesi kullanılır. Bkz. "Türk gençliğini tahrik edecek mühim bir nokta...", *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1931, s. 1, 4. Hamdullah Suphi ise 1931'de onu yenilik mücadelesinin şehidi ilan eder. Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 7.

110 Basında onlar için kullanılan sıfatlar arasında "mürteciler", "hainler"in yanı sıra "vahşiler" de vardır. Bkz. Umut Azak, *Islam and Secularism...*, s. 38. Bu anlamda, hadise sonrası suçsuzluğu aşikâr olduğu halde asılan bir Yahudi'nin varlığı, Kemalist "öteki"nin sınırlarını göstermesi bakımından sembolik önemi haizdir.

"Gazi Hz.'nin mektubu", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1930, s. 1.

Aydın'da medeni nikâh kıyan ilk kişidir.[112] Ve elbette Türk Ocağı mensubudur. Öyleyse, Hamdullah Suphi'nin sözleriyle:

> Bugün doğrudan doğruya üç müessese matem içindedir: Türk vatanına silâh, ilim, idare ve *îman* kuvvetini veren Askerlik Ocağı; geri kalmış halk kütleleri ortasında, yeni nesilleri *hidayete* ve hakikate çağıran bir *resul* vazifesini üzerine almış muallimlerimizin İlim Ocağı; ve Kubilay'ın şahsında en ateşli ve *imanlı* evlâtlarından birini kaybeden Türk Ocağı.[113]

Bu idealleştirilebilirliği sebebiyle, Kubilay'ın öldürülüşü tarihsel bir hadise olarak değil de, her sene 23 Aralık'ta tekrar hatırlanan (ve yaşanan) bir ritüele dönüşür. Bu ritüelin merkezinde, Menemen'deki Kubilay Anıtı yer alır. Nadir Nadi'nin önerisiyle ve halkın bağışlarıyla yapılacak anıtın temelleri Cumhuriyet'in onuncu yılında (1933) atılır ve bir yıl sonra resmî törenle açılır. Anıtın temel atma töreninde konuşan Menemen gençlerinden Sabık Fırka Reisi Kenan Bey'in sözleri konumuz açısından önemlidir:

> İnkılâp için sönen bu nefesleri, *Tanrının öğdüğü kullardan büyük olan bu şahitleri*, bütün Türklüğün ruhuna gömülen bu kurbanları tarih hakkıyla nakledemiyecektir. Bunu, bilen ve düşünen Türklüğün ve inkılâbın büyük asarı Cumhuriyet Halk Fırkası, milletle birlikte şuracıkta, rüzgârların yaslandığı bu tepede abidemizi dikiyor. Bu abide bizim için evlâtlarımız için bir abide olarak kalmıyacak, Bize ölümü öğreten ölmeği sevdiren, bir *mihrap*, bir *minber* bir kürsü olacak evlatlarımız için bir *inkılâp kâbesi* olup kalacaktır.[114]

Konuşmada inkılâbın Kâbesi olarak vasıflandırılan bu anıt, Atatürk'ün ölümüne dek, Atatürk harici bir isim adına yapılan tek anıt olmasıyla da sembolik önemi haizdir.[115] Anıtın açılışını Recep Peker yapar ve kuvvetli yağmur altında yirmi bin kişi açılışa katılır, topluca inkılâp yolunda baş vermeye hazır olunduğuna ant içilir.[116] Fakat Kubilay kültü aslen okullar eliyle genç nesle, hem de oldukça travmatik biçimlerde aktarılır. Nihal Yeğinobalı, 1930'larda, kendi çocukluğundan örnekle, kültün aktarılışını resme-

112 Azak, *Islam and Secularism*..., s. 186. Üstelik eşi de kendisi gibi öğretmendir (Balıkesir, Çayköy mektebi). Kubilay'ın ölümünün ardından Balıkesir Türk Ocağı'nda yapılan toplantıya katılır. Toplantıdakiler Kubilay'ın oğlunun başı üzerine, gerekirse kendilerinin de İnkılâp yolunda can vereceğine yemin ederler. Kubilay'ın eşi de yaptığı konuşmada, "icabında her muallim gibi ben de, yavrum da bu kutsî inkılâp uğrunda ölmeye hazırız" der. "Şehit 'Kubilay'ın Zevcesi Vedide Hanım", *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1931, s. 1,4.

113 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 8. Benzer üç ordunun neferi teması 1936'da *Ülkü*'de çıkan bir makalede de yer alır. Elbette Türk Ocağı'nın yerine, "gençlik ordusu" geçmiştir artık. Bkz. F. Celal Güven, "Kubilay Günü", *Ülkü*, sayı 35, Ocak 1936, s. 367-368.

114 Selman Yaşar, "Menemen Kubilay Anıtı'nın Açılışı", *History Studies*, c. 3/2, 2011, s. 391.

115 Azak, *Islam and Secularism*..., s. 41.

116 "Kubilây abidesi dün büyük merasim ve tezahüratla açıldı", *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1934, s. 1, 8.

der. Haydar Bey, Kubilay Anıtı için bağış toplamak üzere ilkokulları ziyaret etmektedir. Bütün öğrenciler okul bahçesinde toplanır ve Haydar Bey, Kubilay'ın şehit edilişini canlandırmaya başlar. Yeğinobalı'nın, "Bugünmüş gibi gözlerimin önünde" dediği canlandırmanın sonu dramatiktir:

> Haydar Bey kendi cebinden çıkardığı bıçağını kendi boğazına bastırdığı zaman gözlerinden yaşlar akmaya başlamıştı. Bizim aramızda da burnunu çekip mızıldananlar vardı ama çoğunluk sersemlemiş, donup kalmış durumdaydı. "Bağ bıçağı körmüş," dedi Haydar Bey gözyaşlarından boğuklaşmış sesiyle. "Kubilay'ın boğazını tam on beş dakikada kesebildiler, direleye direleye... Bakın. On beş dakika. İşte bunca bir zaman direleyip durdular." Ve bıçak boğazında öylece beklemeye başladı. On dakikayı doldurdu mu? Bilmiyorum. Ama gerilmiş sinirlerin boşalmasına yetecek kadar beklediği kesin. Sonunda bıçağı boğazından çektiği zaman hepimiz uluyarak ağlamaya başladık.[117]

Kısaca Kubilay, Kemalizmin irticaya karşı verdiği medenilik cihadının, Fransız Devrimi'ndekini andırır (elbette Faşist ve Nazi şehit kültlerini de hatırlatır) biçimde, örnek şehidi olarak tarih üstü bir anlam kazanacak ve Kemalist ikonografinin önemli bir parçası halini alacaktır.[118]

Sonuç

Batı (Medeniyet) Kemalist projenin asli ütopyasıdır.[119] Ve bir ütopya olduğu ölçüde de metafizikleşecek bir kavram halini alır. Sonuçta ise Türkiye Cumhuriyeti'nin en sağlam "tabu"suna dönüşür.[120] İşte yukarıda temel dinamiğini vermeye çalıştığımız bu Medeniyet/Batı, eskiden Tanrı'nın zihinlerde kapladığı yeri ele geçirecektir. Mutlak kudret sahibidir, her şeyi görür, bilir. Resulleri vasıtasıyla, kendini ondan hakkıyla haberdar olmayanlara bildirir. O

---

117 Yeğinobalı, *Cumhuriyet Çocuğu*, s. 112-113.

118 Azak, *Islam and Secularism...*, s. 39-41. Ölümünden sonra adına yazılan Kubilay Marşı'nda bu şehidin mukaddes vücudundan bahsedilir: "Inkılap uğruna atıldın öne / Inkılap uğruna can verdin Kubilay / Ne mutlu sana ki inkılap için / Göğsünü ilk defa sen gerdin Kubilay / Akan yaşımızdan sen bunları sez / *Mukaddes* vücudun Cihana değer / Gelmeseydi kurşun arkandan eğer / Sen onları yere serердin Kubilay." Aslan Tufan Yazman, *Atatürk'le Beraber: Devrimler, Olaylar, Anılar (1922-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969, s. 241. Yine mesela ölümünden on iki yıl sonra bile resmi şehirlilerin hafızasında canlılığını korumakta veya köy odalarını süsleyebilmekteydi. Köylülerin dilinde ise efsane kahramanına dönüşmekteydi. Bkz. M. Yurtkoruyan, "Kubilay Kimdir?", *Yeni Adam*, sayı 383, 30 Nisan 1942, s. 3. Hamdullah Suphi'nin ifadesiyle: "Şehit Kublay, kesik başile Türk gençliğine, etrafında toplanmaya başladığımız mübarek bir bayrak" bırakır. Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 5.

119 Faruk Öztürk, "Cumhuriyet ve Ütopya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde, der. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2007, s. 494-495.

120 Erdem Denk, "Türkiye Siyasetinin Dış Politik(a) Tabuları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde, der. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, 2007, s. 1211.

*en hakiki tarikat*tır ve bu tarikatın de *inan esasları* bulunur. Onun da cenneti ve cehennemi vardır. Kendisine "bigane olanları yakar, mahveder" Ona uyanlar ise kurtuluşa, saadete (*muasır medeniyet* seviyesine) erişecek olanlardır. *Nur* saçar. Zamanın sahibidir.

Vatandaş medeniyetin icaplarını devamlı öğrenmek ve kendisini sürekli medeniyete göre uyarlamak zorundadır. Üstelik medeniyetin, ondan mahrum kalanlara ulaştırılması bir *cihat*tır. Onun da *mücahit*leri ve *şehit*leri vardır. Hayatın en ufak detaylarının tanziminde eskiden sünnet-i seniyyenin oynadığı rolü artık bu medeniyetin kuralları üstlenir. Neyin doğru, güzel veya uygun olduğu artık hadis veya fıkıh değil, adab-ı muaşeret kitaplarından öğrenilmektedir.

Bu medeniyet cihadının ileri karakolları olarak okul ve Halkevleri (ve öncesinde Türk Ocağı), içerilerindeki *mürşid*ler, *misyoner*ler, *havari*ler ve *peygamber*lerle Anadolu'yu fethe çıkar, *hidayete* çağırır, *iman* dağıtırlar. Burala-rı birer *mabet*tir ve buralarda medeniyetin gerekleri ibadet neşvesiyle ifa edilir. Nasıl ki eskiden müminin zihninde tüm bu yapıp ettiklerini denetleyen, onu her hareketinde sınayan bir Tanrı imgesi varsa, şimdi de, onun her hal ve tavrına nezaret eden bir "Batılı göz" Tanrı'nın yerini almıştır. Artık rızası aranacak olan yeni "Tanrı" odur. Atatürk de, bu medeniyeti ülkeye getirdiği nispette medeniyetin *resulü* olur.

Böylece Kemalist seküler dinin ilk kurucu unsuruna ulaşmış bulunuyoruz: medeniyet (Batı). Bu unsur, Kemalist seküler dine, kendine özgü niteliğini verecek olandır. Buna ilave olarak o, Avrupalı örneklerdekiyle benzer üç diğer unsuru daha kurucu kutsallığı olarak sahiplenir. Öyleyse medeniyeti (Batı) müteakip, kutsallaşan "bilim"i, "millet"i ve "şef"i incelemeye başlayabiliriz.

BİLİM: KEMALİZMİN İKİNCİ KUTSALI

Medeniyetin etrafındaki kutsallık halesinin mütemmim cüzü gibi de okunabilecek olan bilimin kutsallaşması süreci de Osmanlı'nın son döneminde başlamıştı. Bu haliyle bilim, seküler dinin oluşumunda medeniyet ile birlikte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden düşünsel altyapının en önemli iki bileşeninden birisiydi. Bu bölümde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bilimin kutsallaşmasını üç ana akım üzerinden inceleyeceğiz: Aydınlanma, pozitivizm ve vülgermateryalizm. Sonrasında Cumhuriyet döneminde bilimin taşıdığı kutsiyetin Kemalist kadro için ifade ettiği anlamı ve bunun bir yeryüzü cenneti ütopyasına nasıl omuz verdiğini değerlendireceğiz.

Osmanlı'nın son döneminde bilimin konumlanışı

Osmanlı aydını/entelektüeli,[1] Kemalizmin ileride arzu edeceği "yeni insan"ın aksine İslâm'dan radikal bir kopuşun peşinde değildi belki, ama onunla olan rabıtasında ciddi bir gevşemenin olduğu da su götürmez bir gerçekti. 19. yüzyılın ortasına dahi gelmeden önce, İskoç gezgin Charles MacFarlane'nin (1799-1858) görüştüğü ve otopsinin inançlarına aykırı olup olmadığını sorduğu tıp öğrencilerinden biri, "Bayım, dini aramaya gelinecek yer Galatasa-

1 Metinde aydın ve entelektüel kavramlarını dönüşümlü olarak kullanacağım, fakat bu kullanıma itirazların da mevcut olduğu malum. Nuray Mert, Osmanlı'nın son dönemindeki aydınların entelektüel teriminin değil de entelijansiya teriminin karşılığı olduğunu iddia eder. Bkz. Mert, *Laiklik Tartışmasına...*, s. 62-63. Bununla beraber, Şerif Mardin Osmanlı aydını için entelektüel veya entelijansiya kavramlarının ikisinin de kullanılmasına itiraz eder, "literati" kavramını önerir. Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 48.

ray değildir" cevabını verecekti.[2] Önceki bölümlerde de gördüğümüz üzere dinden uzaklaşma ve İslâm'a soğukluk, bir bakıma, modern eğitim kurumlarından gelen yeni entelektüel sınıf arasında Osmanlı'nın son birkaç on yılı boyunca etkisini giderek arttıran bir ruh hali oldu. Öyle ki artık sadece Garpçılar arasında değil mesela ulusçular arasında da "II. Meşrutiyet'ten sonraki... genel düşünüş... kaba-biyolojik-evrimci bir pozitivist materyalizm" olarak tebellür ediyordu.[3]

Bu noktada Garpçılar için ayrı bir parantez açmak lazım gelir. Çünkü Garpçıların önemli bir kısmı için, "'bilimsel hakikat'in materyalist ilkeleri, medeniyetin büyüsünü haizdi. Onlar, Batı'nın aşikâr ilerlemesinin ideolojik payandaları olarak algılanıyorlardı."[4] Aslında Osmanlı'da daha Tanzimat dönemiyle birlikte " faziletleri saymakla bitmeyen medeniyet ve terakki ile bilgi, bilim kavramları arasında güçlü bir ilişki" kurulmaktaydı ve Avrupa'nın gücünün arkasındaki saik olarak bilim öne çıkarılmaktaydı.[5] Zaten bilim ile ilgili tartışmaların, sadece bilim ile alakalı olmadığı, daha geniş bir "medenileştirme", "Batılılaşma" gündeminin parçası olduğu en net biçimde, bu iki tartışmada da en öne çıkan isimlerin aynı olmasında görülebilir.[6]

Öyleyse şaşırtıcı olmayacak bir biçimde "Medeniyet"in ve "Batı"nın kutsallaşmasına paralel olarak, onların arkasındaki büyülü kavram olarak algılanan "bilim" de, başta Garpçılar nezdinde olmak üzere kutsallaşıyor (veya Batı'da zaten kutsallaşmış haline, yerel ölçekte ekstra bir kutsallık halesi ekliyor) ve bir meşruiyet kaynağı olarak, medeniyetle birlikte, eskiden dinin sahip olduğu yere oynamaya başlıyordu.[7] Sonuçta o, "Tanzimat döneminin başlarından itibaren ***büyülü bir kavram*** ve resmî ideolojinin ayrılmaz bir parçası haline" gelecekti.[8]

2 "Eh! Monsieur ce n'est pas au Galata Serai qu'il faut venir chercher la religion", M. Şukrü Hanioğlu, "Blueprints for a future society: Late Ottoman materialists on science, religion and art", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, der. Elisabeth Özdalga, Routledge, 2005, s. 33.

Mehmet Ö Alkan, "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar", *Felsefe Dergisi*, sayı 29, 1989, s. 51.

Hanioğlu, "Blueprints for...", s. 80.

Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye...", s. 58.

"Büchner materyalizmini Osmanlı toplumuna taşıyan temel şahsiyetler olan Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik'in Avrupa âdâb-ı muaşeretini yaymaya yönelik gayretlerde de ön plana çıkmaları, Ahmet Midhat Efendi'nin Draper'in din-bilim çatışması konulu eseriyle *Avrupa Âdâb-ı Muaşereti* yahud *Alafranga* adlı kitabını aynı tarihlerde yayımlaması tesadüf eseri değildi." M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete: Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, 2006, s. 41.

"Bu tartışmanın Osmanlı bağlamında kazandığı bir hususiyet ise fetiş haline getirilen ***dinselleştirilmiş bilimin***, sâlikleri tarafından, Batı'nın üstünlüğünün de arkasındaki güç olarak ***kutsanmasıydı***. Bunun sonucunda... '***her şeye kadir***' olduğuna inanç duyulan bilimin, fazla da uzak olmayan bir gelecekte yaratacağı yeni ahlâk anlayışı ile ***dinlerin*** yerini alacağı kabul ediliyordu." Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete...*, s. 16-17. Ayrıca bkz. A.g.e., s. 32, 80.

Mehmet Ö. Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. I: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Biri-*

Dinin, entelektüel çevrelerde bilim aleyhine kaybettiği mevziin izi her planda sürülebilir durumdaydı. Mesela 1876-1890 arası İstanbul'da yayımlanan 4.000 kadar kitaptan sadece 200 tanesi dinî konularla alakalıydı. Oysa bilimle alakalı kitapların sayısı kabaca 500'dü ve bunların da çoğu materyalizmi teşvik etmekteydi.[9] Zaten II. Meşrutiyet'ten az sonra Batıcı entelektüellerin meşhur sloganı zihinlere yerleşecekti: "İlim havasın [seçkinlerin] dinidir, din avamın ilmidir."[10]

Bununla paralel olarak, Osmanlı'nın son yüzyılı itibariyle, kutsallaşan bilim algısına Batı'da güç veren iki felsefi gelenek olan a) Pozitivizmin ve b) Alman vülgermateryalizminin[11] (Le Bon seçkinciliği ve sosyal Darwinizm ile beraber)[12] etkilediği zihinler bu topraklarda da ortaya çıkacak ve Osmanlı'nın son demlerinde, entelektüel hâkimiyeti büyük oranda ele geçirmeyi başaracaklardı. Mustafa Kemal de işte bu entelektüel ortamın şekillendirdiği en müstesna isim olarak tarih sahnesine çıkıyordu. Mensubu bulunduğu Genç Türklerin ikinci kuşağından pek çok kişinin paylaştığı ve onun da sahip olduğu dünya görüşünde tartışma kabul etmez husus, "bilime ve onun modern toplumdaki *yarı-dinî rolüne* saygı" idi.[13]

Aydınlanma'nın etkisi ve doğanın kutsanması

Bu iki düşünsel yapıyı incelemeye geçmeden önce, bu iki geleneğin de yeşereceği zemini hâsıl eden Fransız Aydınlanması'nın, hem deist yönüyle hem de ateist yönüyle, Osmanlı aydını üzerindeki etkisinden söz etmek gerekir ki, müteakip gelişmenin nasıl bir temele oturduğu iyi anlaşılsın.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Aydınlanma ve onun dine bakış açısı, özellikle Voltaire üzerinden başkente ulaşmaya başlamıştı. Daha önce bahsi geçen Charles MacFarlane'in görüştüğü öğrencilerden biri, okuldakilerin hepsinin "philosophes à la Voltaire" [Voltaire tarzı filozoflar] olduğunu söylüyordu. Münif Efendi Voltaire'den çeviriler yapıyor, Beşir Fuad Voltaire'in hem hayatını yazıyor hem de kaleme aldığı tek şiirde onun için şöyle diyordu: *Voltaire'i takdir edenler ehl-i irfandır bütün / Naşir-i envâr olanlar methe şayandır bütün.*

---

kimi içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009, s. 383.

9 Hanioğlu, *A Brief History...*, s. 138.

10 İfade Abdullah Cevdet'e aittir, 1912 yılında kalemc alınmıştır. Bkz. Uçar, "Abdullah Cevdet'in...", s. 206.

"Vülger" ön eki, sosyalist materyalistlerin onlara taktığı bir isimdir. Engels, Büchner ve arkadaşlarını şunlarla suçlar: "Darwin üzerine tekel kurmaya çalışmak ve Almanlara özgü dar görüşlü mekanik materyalizmi ve sığ bir ateizmi savunmak" Serol Teber, "Ludwig Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri", *Felsefe Dergisi*, Eylül 1986, s. 15.

12 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, s. 485.

13 Hanioğlu, *Atatürk...*, s. 66.

Fakat etkide bulunan Aydınlanma filozofları Voltaire ile sınırlı değildi. MacFarlane'e göre Tıbbiye'nin kütüphanesinde Diderot'nun *Jacques le fataliste et son maître*'i [*Kaderci Jacques ve Efendisi*], Cabanis'nin *Rapports du physique et du moral de l'homme*'u [İnsanın Fizik ve Ahlâkı Arasındaki İlişkiler] veya Baron d'Holbach'ın *Système de la nature*'ü [Doğanın Sistemi] gibi Fransız Aydınlanması'nın hem deist hem de ateist kitapları mevcuttu. Baron d'Holbach'ın *Système de la nature*'ü başka bir kütüphanede daha bulunuyordu ve kitap defalarca okunmuş, önemli pasajların altı çizilmişti.[14] Aydınlanma düşüncesi ile İslâm'ı uzlaştırmanın peşinde olan Namık Kemal de Montesquieu'yü dikkatle okuyor ve çeviriyordu.[15] Fakat en başta, daha önce bahsi geçtiği üzere, Şinasi, bu yeni Aydınlanmacı insan tipini kendi şahsında somutlaştırıyordu:

> Aydınlanma görüşünü temsil eden Şinasi'ye göre, girdiğimiz yeni medeniyet, Avrupa'nın *mucizesi akıl* ve kanundur. Kanun bu *yeni dinin* getirdiği hükümlerin temelidir... İslâmiyet bir cehalet devrini kapadığı gibi, bu devir de bir zulüm ve cehalet devrini kapar, *akıl* ve adalet devrini açar... Yeni medeniyet, İslâmiyetin ana ilkelerine uygundur, fakat ona yeni içerik getirmiş ve yeni bir insan tipi meydana çıkarmıştır.[16]

Böylece, Fransızca bilen Osmanlı eliti arasında, "Şinasi'nin aklın nihaî zaferinden emin olan tipik on sekizinci yüzyıl tavrı" ile başlayan Yeni Osmanlılardan itibaren, Fransız Aydınlanması'nın fikirlerinin önemli bir tesir oluşturmaya başladığı[17] ve sonrasında 3. Cumhuriyet Fransası döneminde bu fikirlerin (elbette 3. Cumhuriyet'in lenslerinden geçmiş haliyle) daha da büyük bir kitleye ulaştığı iddia olunabilir.[18] Çünkü mesela Osmanlı'da 1880'lerdeki materyalizm, hâlâ büyük oranda Aydınlanma materyalizmiydi.[19] Ve eğer Şerif Mardin'in "Namık Kemal'i, Atatürk'ün entelektüel kılavuzu olarak zikretmek, bütünüyle yanlış olmayan bir görüştür"[20] iddiasını ve-

14 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 233. Dindar MacFarlane dayanamayacak, şöyle yazacaktı: "*Les Turques se civilisent. Yes! With a vengeance! And quite à la Française. And when they are thus civilized, what next?*" ["Türkler medenileşiyor. Evet! Alabildiğine! Ve oldukça Fransız bir tarzda. Ve bu denli medenileştiklerinde, sırada ne var?"] Christoph Herzog, "Enlightenment and the Kemalist Republic: A Predicament", *Journal of Intercultural Studies*, c. 30, sayı 1, Şubat 2009, s. 25.

15 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 2009, s. 340.

16 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş...*, s. 73.

17 Mardin, *Yeni Osmanlı...*, s. 10, 15, 134.

18 Herzog, "Enlightenment and...", s. 26.

19 Mehmed Nadir 1882'de şöyle yazar: "Bizde bazı şık beyleri görüyoruz ki bir miktar Fransızca öğrenerek Demokrit, Epikür, Hot(?), D'Holbach, La Mettrie ve Diderot gibi maddiyunun asarını mütalaa ederek 'merd-i kıpti sirkatini söyler' müeddasınca humk ve belahat eylerler." Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Dergah Yayınları, 2008, s. 34.

20 Mardin, *Yeni Osmanlı...*, s. 450. Tabii, Atatürk ile Namık Kemal'i birbirinden ayıran en önemli husus, onların İslâm'a biçtikleri roldür. İslâmi muhteva Kemal'den Jön Türklere, oradan da Atatürk'e geçerken, devamlı surette zayıflar. *A.g.e.*

ya Zürcher'in "hem genel olarak pozitivistler, hem de özel olarak İttihatçılar ve Kemalistler, Aydınlanma'nın ve Fransız Devrimi'nin vârisleridir"[21] tespitini kabul edersek, Kemalizmi, "Aydınlanma'nın olumlu değil, olumsuz yanlarının tarihte vuku bulmasının bir örneği" olarak okuyabiliriz.[22] Konumuzla alakalı olarak (takvim devriminden yeni insan yaratmaya ve bu noktada eğitimi kullanmaya kadar iki devrim arasındaki bir dizi benzerliğin yanı sıra) Fransız Aydınlanması'nın Kemalist seküler dine yaptığı katkı ise, aklın ve doğanın kutsallaştırılmasıdır. 16 Mart 1923'te Mustafa Kemal, din ile alakalı olarak şunu ifade eder:

> Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar [ölçüt] vardır. Bu miyar ile hangi şeyin bu dine muvafık olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki *akla*, *mantıga*, menfaati ammeye muvafıktır, biliniz ki, o bizim dinimize de muvafıktır.[23]

Bu çerçevede artık din akla meşruiyet sağlamaz, akıl dine meşruiyet sağlar, onu tanımlar, sınırlarını çizer. Pozitivizm ve materyalizm ile daha da güç kazanacak bu kutsallaşmadan belki daha ilginç olanı ise, Mustafa Kemal'in zihnindeki kutsallaşmış "doğa" imgesidir. Hatırlanacağı üzere kutsallaştırılmış "doğa", hem Aydınlanma filozoflarının hem de *völkische* milliyetçiliğin (sonrasında Nazi siyasi dininin) temel kavramlarından biridir.[24] Osmanlı döneminde, Tevfik Fikret'te de doğanın kutsanması mevzubahistir,[25] fakat aslen I. Dünya Savaşı arifesinden itibaren Türk milliyetçi söylemine etki etmekte-

---

21 Erik Jan Zürcher, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c. 5: Muhafazakarlık* içinde, der. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, 2013, s. 41. Ayrıca Aydınlanma mirası ve Fransız Devrimi'ni (özellikle onun din siyaseti ve sivil din kurma çabalarını) Kemalist dönem uygulamalarıyla karşılaştıran bir doktora tezi için bkz. Edward Webb, "Civilizing Religion: Jacobin Projects of Secularization in Turkey, France, Tunisia, and Syria", doktora tezi, University of Pennsylvania, 2007, s. 1-96 ve 199-275. Tez Kemalist din siyasetinin Rousseaucu bir sivil din olduğu ve Jakobenlik ile birlikte 1905 öncesi Fransız 3. Cumhuriyeti'ni anımsattığını iddia etmektedir. Yazara göre Kemalist devrimciler kendilerini Aydınlanma'nın ve Fransız Devrimi'nin mirasçıları kabul etmektedir.

22 Zeynep Gambetti, "Doğruluk Uğruna Dünyayı Yıkmak: Aydınlanmacı Evrenselliğin Çelişkileri ve Türkiye", *Aydınlanma Sempozyumu* içinde, der. Binnaz Toprak, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007, s. 160.

23 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 131.

24 Faşistler ise doğayı ve kırsal yaşamı yüceltmekle birlikte, Nazilerinkine benzer bir "doğa dini" yaratmaktan uzak durdu. Yine de ilahi vasfı olmasa bile doğa, faşist ritüellerin önemli bir bileşeni olmayı sürdürdü. Bkz. Gentile, *The Sacralization...*, s. 91. Faşizmde doğa, insan çabasıyla kendisine egemen olunan bir güçtü. Bkz. *A.g.e.*

İsmail Habib, Fikret'in şiirleri üzerinden yaptığı tahlilde şöyle yazar: "Biliyordu ki beşerin taptığı Haliklar; hakikatte mevcut olan varlıklar değil, insan muhayilesinin yarattığı mahlûklardır... Peki yıkılan bu şark akidesi yerine neyi ikame etmeliydi?... 'Bir Mücahit Lisanından' da hakikî dinin ve en doğru akidenin ne olacağını söyledi. Anlıyoruz ki şairin kanaatince *en doğru din tabiat ve hayatın dinidir*, hakikî dindarlık kâinatın azametine hayran olmaktır." Habib (Sevük), *Edebi Yeniliğimiz*, s. 145.

dir. Böylece, *"doğa'yı en büyük kudret* ve *Völkisch'e* dayanan milleti en bağlayıcı değer olarak gören *neredeyse dinsel bir düşünce*, Türkçülerin söylemini" şekillendirmeye başlar.[26] Bu çizgiyi takip edecek Mustafa Kemal'in sözlerinde de doğa ilahi niteliklerle donanır. Feuerbach'tan iktibasla "Doğa insanı türetti, kendisine *taptırdı* da"[27] diye yazan Mustafa Kemal 1929'da Emil Ludwig ile sohbetinde şöyle der:

> Çobanlar, güneş, bulut ve yıldızlardan başka bir şey bilmezler. Yeryüzündeki köylüler de ancak bunu bilirler. Çünkü mahsulat havaya tâbidir. *Türk yalnız tabiatı takdis eder.*[28]

Atatürk, *Medeni Bilgiler* kitabına girmesi için 1930 yılında el yazısıyla kaleme aldığı satırlarda da şunu ifade eder: *"Tabiatın her şeyden büyük ve her şey olduğu* anlaşıldıkça tabiatın çocuğu olan insan, kendisinin de büyüklüğünü, haysiyetini anlamaya başladı."[29] Yine büyük oranda kendi fikri mahsulü olan lise tarih kitaplarının ilk cildinde de, ezeli ve ebedi, kendisinin üstünde ve dışında hiçbir şeyin var olamayacağı, insanın da onun mahluku olduğu, kendisi haricindeki her şeyin de insan dimağının uydurması olduğu bir tabiat görüşü öğrencilere okutulur.[30] 1937'de toplanan İkinci Türk Tarih Kongresi'nde sunulan Nevzat Ayas'ın tezinde de (ki tüm tebliğler gibi öncesinde Atatürk tarafından okunup onaylanmıştır) "Türklük ile tabiat ve tabiat kanunları arasında ezeli bir rabıta bulunduğu" iddia olunur.[31] Yine Mustafa Kemal 1932 yılında dinde reform yapmak için bir araya geldiği "aydın" hafızlara şunu söyleyecektir: "Evet, ben de bilirim ki, insan dinsiz olamaz. Fakat *Türk'ün dini tabiattır*. Bunu size münevversiniz diye söylüyorum."[32] Atatürk'ün bu tabiatı kutsayan görüşleri, Kemalist kadroda da yankısını bulur. Hasan Âli Yücel'in 1936 yılında kaleme aldığı şu satırlar, Kemalist kadroya göre İslâm'ın, tabiatçı Türk kültürünü nasıl bozduğunu anlatması kadar, tabiatperestlik ile bilim ve medeniyet arasındaki bağlantıyı da gösterir:

> Menşei sami olan müslümanlık, aslında tabiatçı olan Türk kültürünü sarmış, bozmuş ve başka unsurlarla özlüğünü kaybettirmiştir. Son inkılâp devresi, Türk tarihinin bu melez kıymetlerden silkinmesi ve tabiatçı mizacına en çok

26 Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, 2008, s. 122.

27 Perinçek, *Atatürk*..., s. 310.

28 Klaus Kreiser, *Atatürk*, İletişim Yayınları, 2010, s. 287 Ayrıca Kreiser bu sözde, Comte'un fetişizm düşüncesinin izinin sürülebileceğini düşünür.

29 Perinçek, *Atatürk*..., s. 263.

30 *Tarih I*, Kaynak Yayınları, 2003 [1931], s. 2. Bu görüşlerin Atatürk'ün dinî inancı bağlamında tartışıldığı erken tarihli bir metin için bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1673-1677.

Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1676.

A.g.e., s. 1632.

uyan müsbet ilimlere dayanmış Avrupa kültürüne tam manasile uyarak kendini buluş hareketidir.[33]

Kemalizmde tabiatı takdis bağlamında (yine Nazilere paralel) "güneş" mistisizmi, ayrıca dikkat çekicidir. Kamuran Bozkır 1936'da *Ülkü* dergisinde, Halkevlerini kastederek, "Bu evlerde güneşe bakıyoruz.." "Mademki, Atatürk çocuğuyuz!" "*İlk Türk'ün tapındığı güneşe* mutlaka" varacağız diye yazar.[34] Afet İnan ise, 1936'da Üçüncü Dil Kurultayı'nda yaptığı ve ifade edilen fikirlerin bizzat Atatürk'e ait olduğunu söylediği konuşmada şöyle der:

> *Türk İnkılabı kendi mihrabının bizzat Güneş olduğunu bulmuştur.* Tarih yolculuğunda Güneşin ilham izlerine en çok biz Türkler tesadüf ediyoruz. Türk ırkı kültürünü öyle bir yerde buldu ki, orada güneş ona en verimli oldu. İlk yurttan ayrılmaya mecbur olan Türkler, başlıca göç yolları için yine Güneşin kılavuzluğundan istifade ettiler... Bize Güneş aydınlığını veren Türklüğün karşısında tazimle eğilirim.[35]

Fransız Aydınlanması, *völkisch* düşüncenin (ve Nazizmin) bu kısıtlı katkısını bir yana bırakırsak, Batı'da da Aydınlanma alt yapısı üzerinde kutsallaşan ve sosyal Darwinizmin tezleriyle harmanlanan pozitivizmin ve vülgermateryalizmin, Türkçeye tercüme edildiği şekliyle Osmanlı'nın son döneminde ve erken Cumhuriyet'te seküler maneviyatı oluşturacak söyleme vokabüler sağlayan iki temel kaynak olduğunu söyleyebiliriz. Aslen bu iki kaynağa yaslanarak yeni bir ideoloji doğacaktır. "1908 İnkılabı, bir siyasi rejim değişikliği kadar bir ideolojik kabuk değiştirmeyi de" beraberinde getirmiştir. Bu noktadan sonra,

> Osmanlı bilimciliğini temel alan bu yeni ideoloji, bunu süreç içerisinde bir *din* haline getirmiş ve bilhassa Cumhuriyet sonrasında yoğunlaşan din-bilimcilik çatışması, toplumumuzda temel siyasi tartışma ekseni i oluşturmuştur.[36]

Öyleyse bu noktada artık, Aydınlanma geçmişine yaslanarak kutsallaşmaya destek veren bu iki geleneğin eklektik bir okumasının Osmanlı ve Cumhuriyet aydınının zihnî yapısını nasıl şekillendirdiğine ve bunun müteakip kutsallaşmaya etkisine eğilebiliriz.

33 Hasan Âli Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, 1937, s. 190.

34 Kâmuran Bozkır, "Halkevleri", *Ülkü*, sayı 37, Mart 1936, s. 74.

35 Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-2: Din ve Allah*, Kaynak Yayınları, 1995, s. 56. Atatürk'ün anlatmaktan hoşlandığı bir anekdot, doğanın kutsallaştırılmasının kendisinde 1917'ye dek uzandığını akla getirir: "Bir gün Diyarbakır taraflarında atla dolaşırken yanındaki kurmay başkanına: – Çabuk bana yeni bir din bul dedi. – Ağaç dini... – Evet, bir din ki ibadeti ağaç dikmek olsa..." Falih Rıfkı Atay, *Babanız Atatürk*, Doğan Kardeş, 1966, s. 128.
Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete...*, s. 74.

Pozitivizm

Batı'da felsefi, toplumsal, siyasal ve dinî boyutlara sahip bulunan, III. Cumhuriyet'i derinden etkileyen ve Brezilya'da devletin yarı resmî dini haline gelen pozitivizm, Batı'dakinin aksine Doğu'da, Osmanlı'nın emperyalizme direncini arttıracak bir formül olarak değerli kabul edilmekteydi. Bu yönüyle pozitivizm, "Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında devleti kurtarmak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise toplumu şekillendirmek/Batılılaştırmak" için araçsallaştırılacaktı.[37] Fakat bu noktayı detaylandırmadan önce belki kısaca, pozitivistlerin Osmanlı'ya olan ilgilerinden bahsetmek gerekir.

Comte, pozitivizmin Osmanlı'da yayılmasını ziyadesiyle önemsemekte ve 1850'lerin başından itibaren bu yönde propaganda yapmaktaydı. Bu uğurda, Reşid Paşa'ya pozitivizm dinini tanıtıp, onu "İnsanlık Dini"ne çağıran bir de mektup kaleme almıştı. "Osmanlı İmparatorluğu'nun rüyasını gördüğü siyasi ve sosyal laboratuvar olduğu hükmüne" varan Comte[38] bu mektubunda, İslâmiyet'i, daha "ileri" bir din olarak nitelemekte ve pozitivizme geçişin bu yüzden daha kolay olacağını iddia etmekteydi. Comte'un neticesiz kalan çabalarını, öğrencisi Pierre Laffitte devam ettirdi ve bir grup pozitivist ile birlikte Paris'te 1877 yılında bu sefer Midhat Paşa'nın kapısını çaldı. Kendileri iyi karşılandı, emperyalizm karşıtı tavırları takdir edildi ve bu ziyaret, müteakip "Jön Türk kuşağının hafızasında derin bir etki" bıraktı.[39]

Pozitivistlerin İslâm dünyasına ilgileri, 1870'lerle beraber meyvelerini entelektüel dünyada vermeye başlamış gibi görünüyordu. Bu yıllarda pozitivizm, ilk natüralist ve pozitivist Osmanlı fikir adamı ve "1880'lerin entelektüel havasını en çok etkileyen" iki kişiden biri[40] olan Beşir Fuad ile popülerlik kazandı. Askeri idadiden önce beş yıl Suriye'deki Cizvit mektebinde okuyan Fuad (zannedildiğinin aksine hiç tıp eğitimi almamıştı) kendine özgü bir pozitivistti. Fuad'ın ömrü boyunca asıl uğraşı, Osmanlı elitini bilimin üstünlüğüne ikna etmekti ve bu uğurda Comte ve Littré kadar Büchner ve Voltaire'den de istifade etmeye, pozitivizmin tezleriyle vülgermateryalizm ve Darwinizmi uzlaştırmaya uğraşacaktı.[41]

37 Enes Kabakçı, "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, sayı 1, 2008, s. 41-43.

38 Mardin, *Yeni Osmanlı*..., s. 176.

39 Kabakçı, "Pozitivizmin Türkiye'ye...", s. 43-44.

40 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi*..., s. 58. Onun etkisine şaşırtıcı bir misal, intiharını müteakip İstanbul'da bir intihar salgınının başlamasıdır, ki bu salgına katılanlar arasında Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Kaymakam Ömer Bey gibi önemli isimler de vardır. Her gün bir iki intihar vakasının yaşandığı bu dönemde meselenin ciddiyeti dolayısıyla intihar haberlerine sansür uygulanmaya başlanır. Fakat Fuad'ın intiharından 6 ay sonra bile, salgının dinmediği anlaşılmaktadır. Bkz. Okay, *Beşir Fuad*..., s. 89-91.

Hanioğlu, "Blueprints for 35, 37

O, pozitivizmin felsefi, siyasi veya dinî içeriğinden ziyade "tabiat bilimleriyle ilgili olan kısmıyla" alakalıydı.[42] Fakat bu, onun müspet bilimlere bağlılığının dindarane olmadığı anlamına gelmez. Cemil Meriç'in anlatımıyla, "İmanını kaybeden o coşkun zekâ, yeni bir din buldu kendine: Maddecilik. Batı'nın müspet ilimlerini naslaştırdı."[43] Üstelik sadece yaşantısıyla değil ölümüyle de bilime olan imanına hizmet etmenin peşinde olan Beşir Fuad, intiharı ile kendini adeta bir bilim şehidi konumuna yükseltmeyi düşünmüş gibidir. Son anlarını bilime hizmet aşkıyla kaleme almaya çalışmış ve cesedini Mekteb-i Tıbbiye'ye bağışlamıştı:

> Beşir Fuad'ın intiharında dikkat çeken diğer bir husus, ölümü sırasında ve ölümünden sonra pozitif bilimlere hizmet etmeyi düşünmesidir. "İntiharımı fenne tatbik edeceğim" diye yazdığını belirtmiştik... Burada önemli olan, hayatı boyunca uğrunda mücadele ettiği (belki intiharının da sebepleri arasında olan) bir zihniyeti, pozitif bilim aşkına, öldükten sonra da devam ettirme arzusunda oluşudur ki, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın isabetle söylediği gibi onu *ilim mistiği* yapan da bu taraftır.[44]

Beşir Fuad'ın ve pozitivizmin müteakip etkisini artıran husus, II. Abdülhamid devrindeki eğitim anlayışı olacaktı. Bu dönemde "Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş"ti. Böylece "Her üç kuruluşun öğrencileri ders programları icabı 19. yüzyıl müsbet bilimlerinin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğunu görüyorlardı." Bu sayede, II. Abdülhamid döneminde "Batı'yı, Batı'da geliştirilen müspet bilimle bir tutan bir kuşak yetişti."[45] Bu Jön Türk kuşağı, pozitivizmin Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde gerçek taşıyıcıları olarak öne çıktı.

---

42 Kabakçı, "Pozitivizmin Türkiye'ye...",

43 Okay, *Beşir Fuad*..., s. 212.

44 *A.g.e.*, s. 82-83.

45 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 15. Bu kuşağın bir üyesi olan İsmet İnönü'nün okuldan yakın arkadaşı Orgeneral Ali Fuad Erden'in o yıllarda okuyup, İsmet İnönü ile tartıştığı kitaplar, fikir vermesi açısından kayda değer: "Okuldan çıktığımdan beri felsefeye ve tarihe dair –Socrate ve Eflatun'dan Buchner'e, Moleschott'a ve Heckel'e kadar ve Plutarque'dan Naima'ya ve Michelet'ye ve bunlardan Lavisse-Rimbaud'ya, Seignobos'a ve Murat Bey'e kadar– iki yüze yakın kitap okumuştum. On beş yaşından beri de Fransızca haftalık üç Revue –Annales politiques et littéraires, revue encyclopédique Larousse, La Revue– okurdum. 1900 yılında fenni felsefe kitapları –Bibliothèque de la philosophie scientifique– çıkmaya başlamıştı. Bunları da alır ve okurdum. Esinden ve duygudan doğan, aklın soyut olayları olan felsefeden çok fenne ve tabii ilimlere dayanan felsefeyi yani fenni felsefeyi severdim. Bu kitapları yazanlar doktor ve tabii ilimler uzmanı idiler. Bu kütüphanenin ilk cildi Doktor Gustave le Bon'un 'Maddenin gelişmesi - Evolution de la matière' idi. Kitabın üzerinde 'Tabiatta hiçbir şey yaratılmaz; hiçbir şey yok olmaz' bilinen kuramının aksi olarak, 'Tabiatta hiçbir şey yaratılmaz; her şey yok olur' yazısı vardı... Bu düşünceler İsmet Bey için yepyeni, bambaşka konulardı ve o, bunlarla pek ilgilenirdi." Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, 1999. Erişime açık: http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/ali-fuad-erden-is et-inonu.

Sözü geçen İttihatçı kuşak, toplumu din-bilim çatışması üzerinde kurulu görüyor, modernleşmenin ancak "dinin oynadığı rolün bilime devredilmesiyle" başarıya ulaşabileceğini düşünüyordu. Bilim bu noktada, toplumun bağlı olduğu yasaları göstererek ve doğru yönetim şeklini belirleyerek terakkiye ve milletin kurtuluşuna vesile olacaktı.[46] Pozitivist felsefe, onların bu naif bilimciliğini desteklediği kadar, onun "düzen içinde ilerleme" şiarı da, otoriter ve modernist siyasi kültürleriyle uyumluydu.[47] Kısacası pozitivizm Jön Türkler için biçilmiş kaftandı, çünkü:

> Bir kez Hıristiyan etkisini reddediyor ve böylece İslâmcıları yatıştırıyor, ikinci olarak bilim kavramına önem vererek Batının üstünlüğünü kimsenin karşı çıkamayacağı bir kavramla açıklıyor, üçüncüsü de Batı düzeniyle koşullanmış küçük burjuva aydınına çok uygun gelecek olan, sınıf çelişkilerini örtücü "toplumsal ahenk" fikrini getiriyordu.[48]

Bu dönemde en üst düzey pozitivist olarak Ahmet Rıza'nın ismi öne çıkar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni etrafında toplayan, devrim sonrasında Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan reisliği yapan Ahmet Rıza'nın "insanlık dinine iman" etmesinin taşıdığı anlamı iyi değerlendirmek gerekir. Daha önce Midhat Paşa'yı ziyareti vesilesiyle bahsi geçen Laffitte'le 1889'da tanışması neticesinde pozitivist dini benimseyen Ahmet Rıza, kendi çıkardığı *Mechveret*'in yanı sıra, pozitivist yayın organı *Revue occidentale*'de de yazılar yazar. Kendisi, Fransızca *Mechveret* gazetesinde tarihi, pozitivist takvime göre atacak ve gazete başlığının hemen altına pozitivist mottoyu (*Ordre et Progrès*) [Düzen ve İlerleme] koyacak denli inanmış bir pozitivisttir.[49]

Kalkınmanın ancak, "insanların düşüncelerinin 'bilimselleştirilmesi'yle imkân dahiline gireceğini" savunan Ahmet Rıza,[50] İslâm'a bir vahy-i ilahi olarak değer vermemekle birlikte, toplumu bir arada tutan, ahlâki temeli sağlayan bir harç olarak onun lüzumunu teslim eder. Ona göre, pozitivist düşüncenin dini ikame edeceği zamana kadar, din gerekli bir kurumdur. Fakat pozitivizm, Brezilya'daki gibi bir din halini aldığında, tarihsel dinden de vazgeçilebilecektir.[51] Ona göre,

---

46 Macit, "Osmanlı Modernleşmesinde...", s. 12-14.

47 Enes Kabakçı ve Özgür Adadağ, "Islahtan Devrime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı-Türk Siyasî Düşüncesinde Değişim Algısı", *Divan*, c. 14, sayı 26, 2009/1, s. 23.

48 Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 182.

49 Kabakçı, "Pozitivizmin Türkiye'ye...", s. 45-48.

50 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 100.

51 Emel Koç, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", c. 1, sayı 2, Kasım 2009, s. 89.

> Kültürlü bir Müslümanı ihtida ettirmek hemen hemen imkânsızdı. Buna karşılık aynı kişi kolayca pozitivizme kazanılabilirdi. Temelleri atılması gereken müessese "une solide instruction laique"ti [sağlam bir laik eğitim].[52]

Kısacası, Ahmet Rıza ve diğer Osmanlı pozitivistlerinin Batı'daki kadar açık ifade edilmemekle birlikte, Saint Simon ve Comte düşünce geleneğinde somutlaşan yeni seküler din kavramıyla uyum içerisinde düşündükleri varsayılabilir. Bunun sebeplerinden birisi de elbette, bu düşünsel geleneğe içkin olan toplumsal mühendislik anlayışının, Jön Türklerin seçkinci görüşleriyle ve halka güvensizlikleriyle uyum içerisinde olmasıdır.[53] "İnsanlık Dini" ile alakalı olarak Cengiz Aktar'ın tespitleriyle:

> Bu neredeyse büyülü formül, o güne kadar insanlığın tarihinde görülen ilerlemeleri bir düz çizgi halinde ele alan ve tabii ki sınırları, yeni devrimci sapmaları da gözden kaçırmayan yeni bir düzenin somutlaşmasını sağlar. Bu yeni dinin rahipleri uzmanlar olacaktır. Comte'tan çok Saint Simon'dan alınan bu düşünce özellikle Rıza tarafından geliştirilmiştir. Ona göre bu uzmanlık rolü askerlere verilmelidir, çünkü askerler bilimsel ve akılcı eğitimlerinden ötürü bu yeni insanlık dininin en uygun "havarileridir".[54]

Bilim bu uzmanlar tarafından, "yeni insan"ın, seküler, medeni Yeni Türk'ün yaratılmasında kendisine başvurulacak temel araçtır. Burhan Belge bunu şöyle ifade eder:

> Bilim tarafından *yaratılmış* "yeni insanoğlu", "Modern Türkiye"nin kendisine doğru ilerlediği hedeftir. Ve bilim de Doğu ve Batı arasındaki ezeli çatışmaya bir son verecek mayadır.[55]

Bu anlamda Kemalist kadro içerisinde özellikle tarihe bakışta uhrevilikten dünyeviliğe geçiş, laik eğitim, yeni bir insanın yaratılması ve din-devlet ilişkileri gibi pek çok yönden Jön Türklerin pozitivist kanadının mirası önemli derecede etkili olmuştu. Comte'un teorisinin otoriter tarafının etkisinden adım adım totaliter tarafının (bireyi eriten) etkisine doğru açılan Osmanlı pozitivistleri,[56] nihayetinde Kemalist düşünce içerisinde eriyeceklerdi. İTC'den Cumhuriyet'e devrolunan pozitivist gelenek, özellikle din-devlet ilişkileri bağlamında, ilk yıllar itibariyle büyük oranda Ziya Gökalp'in (Ru-

52 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi*..., s. 188.

53 A. Vedat Koçal, "Bir Hegemonya Aracı Olarak Sekülerleş(tir)me: Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Laikliğin Politik Ekonomisi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 7, sayı 2, 2012, s. 116. Kabakçı ve Adadağ, "Islahtan Devrime...", s. 26.

54 Aktar, *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, s. 127.

55 Burhan Belge, "Modern Turkey", *International Affairs*, c. 18, sayı 6, Kasım-Aralık 1939, s. 756.

56 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi*..., s. 223-224.

şen Eşref'in tabiriyle "tasavvuftan pozitif bilimlere geçmiş"[57] bir kişinin) fikirleri üzerinden tesis edildi.[58]

Bilime yaklaşım bağlamında açık ve radikal pozitivist bakış açısını[59] pek çok örnekle de desteklemek mümkündür. Mesela Atatürk'ün 10. Yıl Nutku'nda söylediği haliyle "Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir" veya Afet İnan'ın hazırladığı 1932 tarihli lise ders kitabı *Tarih*'te geçtiği şekliyle "doğa hem yasaların sahibidir, hem de aynı yasalara bağlıdır" [60] Hasan Âli Yücel'e göre ise (Comte'un üç hal yasasını tekrar eder tarzda) Türk İnkılabı: "*metafizik bir devrede* yaşayan toplum üzerinde *müsbet ilmin ilk zaferi* ve (...) müsbet bilime dayanan Avrupa kültürüne tam manasıyla uyarak kendini buluş hareketidir."[61]

Aslında Kemalist devrimi, Comte'un üç hal yasasının son evresi olarak okumak, Kemalist kadroda yaygın bir kabuldür. Türk Tarih Kurumu üyesi M. Saffet Engin, 1938'de yayımlanan ve şeriat skolastiğinin Kemalist pozitivizm tarafından süpürüldüğünü iddia ettiği kitabında Türk tarihini üç devreye ayırır ve bunları Comteçu hallere eşitler. Cumhuriyet inkılâbı bu şemada müsbet (pozitif) devre denk gelmektedir. Bu müsbet (pozitif) devirde "uhreviyetten âzade serbest ruh, bugünkü millî hayatımızın farikasıdır. Artık bu serbest ruhun tâbi olduğu yegâne disiplin millî ahlak ve hayatın *ilmî* icablarıdır".[62]

Tüm bu örneklerden anlaşılacağı üzere, pozitivizm, resmî ideolojinin en önemli felsefi temellerinden birini oluşturur ve "altı ok"un en az dördü (cumhuriyetçilik, laiklik, devletçilik ve halkçılık) ya doğrudan pozitivizmin bir gereğidir ya da pozitivist bir çerçevede anlaşılmıştır.[63] Fakat bununla kalmaz, Levent Köker şunları yazarken haklıdır:

---

57 Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, Brill, 1985, s. 18. Nedendir bilinmez kitabın Türkçe baskısında o kısım sadece "tasavvuftan gelen" olarak çevrilmiş. Bkz. Parla, *Ziya Gökalp*..., s. 51.

58 Koçal, "Bir Hegemonya...", s. 117. Ziya Gökalp'in çalışmaları sayesinde Comte-Durkheim sosyolojisi Türkiye'de 1940'lara kadar egemen akım olarak kalacaktır. Bkz. Kabakçı, "Pozitivizmin Türkiye'ye...", s. 53.

59 Andrew Mango, "Introduction: Atatürk and Kemalism throughout the Twentieth Century", *Turkey's Engagement with Modernity* içinde, der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins, Palgrave, 2010, s. 3.

60 Koçal, "Bir Hegemonya...", s. 120-121.

61 Aylin Özman, "Hasan Âli Yücel", *Modernleşme ve Batıcılık* içinde, der. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2007, s. 361.

M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, c. 1, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 64, 201-204.

Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 183-184.

> Kemalist/Atatürkçü pozitivizmin, özellikle bu ideoloji tarafından devralınan Jöntürk pozitivizmindeki Saint-Simon-Auguste Comte'çu "yeni din" özelliğini bir kez daha işaret etmek gerekmektedir.[64]

Mesela Saffet Engin, Comte'un sadece tarihsel şemasını değil, insanlık dinini, Hegel ve Fichte'nin idealizmiyle sentezlemeye çalışarak Kemalizme uyarlamaktan çekinmez. "İnsan kendi kendisini *ulûhiyet* idesinde anlayabilir, ve bu idrake vasıl olduğu zaman *ulûhiyetle* birleşmiş olur" diye yazan Engin'e göre insan, "kendisini ve milletini yükseltmeğe çalışmakla insanlığa da hizmet eder ve Allahına kavuşmuş olur. En yüksek saadet ve en doğru hayat yolu gösteren *din* budur." Bu, Cumhuriyet ahlâkiyatıdır ve "en yüksek ifadesi ve kaynağı" Atatürk'tür.[65] Yine Adnan Adıvar 1950'de yaptığı bir konuşmada o zamanların genel havasını benzer bir sekûler din anlayışı çerçevesinde şöyle anlatır: "O dönemde... Prof. H. A. R. Gibb'i imgeli deyişiyle, Türkiye pozitivist bir anıt-kabir olmuştur."[66] Üstelik pozitivist elitizm, halkı, "kılık kıyafetinden dinleyeceği müziğe kadar her konuda eğitilip medenileştirilecek" bir kütle olarak konumlandırdığı oranda da bu sekûler dine katkı sağlar:

> Böylesine kapsamlı bir eğitim, ister istemez bir ilmihal'i de zorunlu kılacaktır, ancak bu tabii ki İslâm ilmihal'i olmayacaktır... öyleyse bir önceki ilmihalin kaynağına mümasil, evrensel(lik) ve mutlak(lık) (iddiasında), onunla zıtlaşması değilse bile örtüşmemesi zorunlu yeni bir kaynak bulmak gerekir ki, o da Akıl ve de pozitivist anlamıyla Bilim olacaktır.[67]

"Pozitivizmin mantıki sonucu olarak İttihatçılar ve Kemalistler, değişikliğin motoru olarak eğitimin gücüne şiddetle ve bir anlamda naif bir şekilde inanırlar."[68] Dönem metinlerinde sıkça geçtiği haliyle, eğitim ile parlayacak bilimin ışığı dinsel tınılara sahip bir imgedir ve zaten daha 1923'te bu ışığı en parlak şekilde yansıttıkları düşünülen üniversiteler (Darülfünun ve Ankara'da kurulması tasarlanan fakülte) "ilim mabedleri" olarak tanımlanabilmektedir.[69] Bu pozitivist algıdaki haliyle eğitim, "bilim"i ve

64 Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 2: Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, s. 112.

65 Engin, *Kemalizm*..., c. 1, s. 282-299. Yine Engin şöyle yazar: "Allah'ı, insanlardan ve cemiyetten ayrı müstakil bir varlık olarak telâkki eden bütün dinî mefhumlar esassızdır." M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, c. 2, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 55. İnsanlık dininin bir yankısı sayılabilecek bir başka referansa Ahmet Ağaoğlu'nda rastlanır. Kemalist ütopyayı kendi anladığı tarzda resmettiği romanında, şöyle geçer: "İnsan kâinatın şuurudur. / Ona, taparız onu takdis ederiz." Ağaoğlu Ahmet, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, Sanayi Nefise Matbaası, 1930, s. 11.

66 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 218.

67 Kadir Cangızbay, *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*, Ütopya Yayınevi, 2007, s. 15-16.

68 Zürcher, *Savaş, Devrim*..., s. 54.

69 Toprak, *Darwin'den Dersim'e*...., s. 92, 96. O dönem yazınında benzer bir "ilim mabedi" kullanımı için bkz. Mustafa Hakkı (Akansel), *Yurt İçin*, Koyhocası Matbaası, 1933, s. 110.

"terakki"yi ifade ettiği ölçüde de Atatürk imgesinin kutsallaşmasına omuz verir.[70]

Zaten Atatürk'ün son başbakanı olan Celal Bayar da, Atatürk nedir sorusuna cevap sadedinde, Kemalist kadronun Atatürk algısının nasıl pozitivizm ile eşdeğer olduğunu çarpıcı bir biçimde dile getirir: "Atatürk bir kalıp değil, bir gerçekçilik, bir akılcılıktır. *Bilim*, *deney* ve *akıl* çizgileri içinde bağımsız bir METHOD'dur."[71] Neredeyse Atatürk eşittir pozitivizm şeklinde özetlenebilecek Bayar'ın formülüne benzer şekilde Arif Oruç da, bu sefer eleştirel bir şekilde, 1933 yılında Atatürk'ü Comte ile eşitler ve ikisinin de "[deha] eşiğinden [*uluhiyet*] mihrabına atılmak selâhiyetini kendisinde tevehhüm" ettiğini ima eder.[72] Böylece aslında Atatürk'ün de tıpkı Comte gibi bir seküler din kurma yolunda olduğu anlatılmak istenir. Pozitivist argümanlar vasıtasıyla Atatürk'ü kutsallaştırma eğilimini *Ülkü*'de de görmek mümkündür. Nusret Köymen'e göre:

> Atatürk'de her dâhide olduğundan fazla bir seziş kudreti, bir *inan* kuvveti ve bunların yanında, *peygamberlerden* farklı olarak, bir de süratli ve *yanılmaz* bir objektif görüş, sağlam ve *müsbet ilim* kafası ve *aldanmaz* bir tenkit zekâsı vardır... Kemalizm'in en büyük hususiyetini objektif müşahedecilik ve *pozitif ilimciliğinde* aramak lâzımdır.[73]

Öyleyse denilebilir ki "Cumhuriyet döneminin... ütopik yüzünde, iki önemli temel faktör karşımıza çıkmaktadır: 'Eğitim' ve 'Bilim'".[74] Ve bu ikisi Atatürk kültü etrafında somutlaşır ve o kültün kutsallığının payandalarından olur ve bu kutsallık sağlayıcı kaynağın kökeninde de pozitivist felsefe yatar.

Vülgermateryalizm

Vülgermateryalizm Osmanlı'da öncelikle Büchner'in fikirleri bağlamında yaygınlık kazanır. Peki ama kısaca nedir vülgermateryalizm? 1850'ler-

70 "Bilime olan inanç, ilerlemenin ve modernleşmenin kapısı eğitime olan ve eşit oranda güçlü bir inancı beraberinde getirir. Cumhuriyetçi önderlik ve destekçileri kendilerini, *bilimin ve ilerlemenin nurunu* cahil kitlelere getiren 'münevverler' (sonrasında aydınlar) olarak görürler. Cumhuriyet ikonografisi bu durumu, Atatürk'ü resimler ve heykeller vasıtasıyla sıkça, arkasında kara tahta ve diğer şeyler olan bir öğretmen rolünde resmederek sembolleştirir." Zürcher, "How Europeans...", s. 389-390.

Celal Bayar'ın *Atatürk Gibi Düşünmek* kitabından yapılan bir seçki için bkz. "Seçme Metinler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt 2: Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009, s. 667-671. Alıntı için *a.g.e.*, s. 668. Bayar, Atatürk'ün pozitivizmden etkilenmişse de temelde pragmatist olduğunu iddia eder.

72 Oruç'a göre Comte bunun neticesinde çıldırmıştı, Kemalistler onun encamını hatırlamalıydı. Mete Tunçay, *Arif Oruç'un Yarın'ı (1933)*, İletişim Yayınları, 1991, s. 128.

73 Nusret Köymen, "Kemalizmin Hususiyetleri", *Ülkü*, sayı 42, Ağustos 1936, s. 417.

74 Öztürk, "Cumhuriyet ve Ütopya" s. 497

le birlikte, bilimsellik iddiasında olan, gerçekte ise bilimsel görüşlerin vülgarizasyonundan ibaret olan, yeni bir materyalist dalga Avrupa'yı sarsmaya başlamıştır. Büchner, Vogt ve Moleschott ile birlikte materyalist anlayışın 1850'lerde kıta Avrupası'ndaki en önemli savunucusudur. Vogt asıl etkisini Fransa'da icra ederken Moleschott İtalya'ya yerleşir. 1855'te "Moleschott'un bir sözünden yola çıkarak materyalizm tartışmalarına" katılan ve *Madde ve Kuvvet*'i yazan Büchner (ki kendisi ne bir bilim adamıydı ne de bir filozof, sadece bir doktordu) ise, bu felsefenin 19. yüzyıldaki en meşhur ismi olur. "İnsanların akli güçleri basitçe maddeden doğmuştur" ve "kuvvet madde demektir, madde ise kuvvet. Öyleyse ruhani kuvvet anlamsızdır" iddiasındaki bu kitap, 1904'e kadar on beş dile tercüme edilecek ve sadece Almanya'da 21 baskı yapacaktır. 19. yüzyılda halkın din ile bilim arasında bir çekişme ile alakalı esas bilgisi temel olarak bu kitaptan ileri gelmektedir.[75]

Osmanlı'da Büchner'in kitaplarından ilk etkilenenlerden biri, Paris büyükelçiliğinde Türk öğrencilere hocalık etmek ve Batı ilimlerini tanımak ile vazifeli ve bir Bektaşi olan Tahsin Efendi'dir. Sonrasında özellikle Tıbbiye öğrencileri arasında Büchner'in çok okunduğu bilinmektedir.[76] Ali Suavi 1870'te çıkardığı *Ulum* dergisinde ondan "Fransa'daki *ehl-i hissin peygamberi*" diye bahseder.[77] Ayrıca Beşir Fuad'ın Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini çevirdiği ama eserin yayınlanmayıp, el altından çoğaltıldığı ve bu çevirinin, devrinde büyük etki bıraktığı hâkim ihtimaldir. Bu etkiyi Hüseyin Cahit Yalçın şöyle anlatır:

> Büchner'den tercüme ettiği eser bizim klasik ilm-i kelamın zincirlerinden gençleri kurtararak daha geniş ufuklara götürüyordu. Bütün bu yazıların tesiri akıl ve muhakemeden gelmiyordu. Okuyup da anlayamadığım fakat müphem bazı şeyleri sezdiğim için *esrarlı bir hakikate müncezip olur gibi* hissiyatımla onlara meylediyordum ve bu tarz şüphesiz daha müessir, daha cazip oluyordu.[78]

Anlaşılıyor ki 1870'lerin başından itibaren dünyanın, insanın yaratılışı ve evrim konuları Osmanlı aydınları arasında tartışılmaya başlanmış bulunu-

---

75 Chadwick, *19. Yüzyıl*..., s. 182-188. Kitap Hollanda ve Flandre'da da Almanya'ya benzer okuma oranlarına ulaşacaktır. 1868 yılında *Force e materia* ismiyle İtalyancası yayımlanan kitap Fransızcada da 1892 yılına kadar 17 baskı yapacaktır. Bkz. Wolfram Kaiser "'Clericalism - that is our enemy!'..., s. 66.

76 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 238.

77 Alkan, "Osmanlı'da Darwinizm...", s. 22.

78 Akt. Okay, *Beşir Fuad*..., s. 232. Şükrü Hanioğlu ortada çevrilmiş bir eserden ziyade, yazılar içerisinde kullanılan parça parça çeviriler olduğu, yukarıdaki alıntıda kastedilenin bu olduğu kanaatindedir. Bkz. Hanioğlu, "Blueprints for..." s. 92

yordu.[79] Tartışma sadece imparatorluğun merkezi ile sınırlı değildi. Misyoner okullarında belli bir süredir zaten son bilimsel tartışmalar öğrencilere aksettiriliyordu ve 1876'da Beyrut'ta *Muqtataf* dergisinin yayına başlamasıyla birlikte Darwin'in görüşleri sadece dersliklerdeki öğrencilerce değil, Arap coğrafyasının entelektüel kesimlerince de bilinir olmaya başlamıştı.[80] Sonrasında Arap materyalizmi özellikle Dr. Shibli Shumayyil ve öğrencisi Selame Musa tarafından yayılmaya devam edecekti. Bu ikisine ileride geri döneceğiz. Büchner'in tezleri ve onun tarihsel dine olan etkisi ile alakalı fikirler, İstanbul'daki entelektüel çevrelerde ise özellikle 1880'lerin sonlarında yaygınlık kazanmaya başladı. Fakat asıl tesirlerini 1908 sonrası gösterecekti.[81]

Vülgermateryalizm, popülerliğini, Osmanlıların son döneminde dinin toplumun terakkisine mâni olduğunu savunan entelektüellere en kestirme cevapları sağlaması ve savunucularına bir bilimsellik halesi bahşetmesine borçluydu. Daha sonra Kemalist dönemde de devam edeceği gibi, Batı'dan alınan fikirlerin kullanımındaki yüzeysellik ile kimse ilgilenmiyor, sadece bunların devleti kurtarmaya yarayıp yaramayacağına odaklanılıyordu.[82] Böylece bu cevapları havi olduğu düşünülen vülgermateryalizmin klasikleri Türkçeye kazandırılmaya başlandı. Haeckel'in *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft* [*Vahdet-i Mevcud: Bir Tabiat Âliminin Dini*] 1911 yılında Türkçeye tercüme edildiğinde büyük ilgi ile karşılanmış ve bunun üzerine Büchner'in temel kitabı *Kraft und Stoff* [*Madde ve Kuvvet*] 3 cilt halinde yayımlanmış, üstelik Baha Tevfik'in aktardığına göre iki yılda, geniş hacmine ve dönemin düşük okuma oranlarına rağmen 2.250 adet satmıştı.[83] Bu anlayışın hem Osmanlı'nın son yıllarında hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında en ateşli savunucusu ise ilk Jön Türklerin kurucularından Dr. Abdullah Cevdet olacaktı.

Bir arkadaşı tarafından "dindar bir dinsiz veya dinsiz bir dindar" olarak tanımlanan Abdullah Cevdet, materyalist bir imanın inşasının peşindedir. Bir din olarak İslâm'ın zamanının geçtiğini ama bir felsefe olarak İslâm'ın yaşaması gerektiğini düşünen Abdullah Cevdet, bir "bilimsel İslâm" kurgulamaya çalışır. Dini işlevselliğine indirgemek hususunda devrinin pozitivistlerinin "gerçek İslâm" kurgusuyla paralel, ama içerik itibariyle onlardan daha

79 Alkan, "Osmanlı'da Darwinizm...", s. 22.

80 Marwa Elshakry, *Reading Darwin in Arabic 1860-1950*, The University of Chicago Press, 2013, s. 25-27. Daha önce gördüğümüz gibi Beşir Fuad da bu okullardan birinden mezundu. Zaten "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularının hepsi in hayatında biyolojik bilimler, anatomi ve fizyoloji birinci derecede bir yer tutuyordu. Hepsine 'hayat' ve 'sıhhat' dinî izahlarla değil biyolojik dengenin sonucu olarak anlatılıyordu." Mardin, *Jön Türklerin Siyasi...*, s. 61.

82 *A.g.e.*, s. 15-16.

83 Hanioğlu, "Blueprints for

radikal olan bu öneride İslâm, bilimin emrinde bir alete dönüşür ve materyalizm ile uzlaştırılır. Ona göre böylece "din bilimsel bir değer kazanacak, *bilim ise dini bir güç* elde edecektir."[84] Peki ama neden buna gerek duyar? Din zaten yok olma yolunda değil midir?

Diğer tüm seküler din kurucularının sahip olduğu bir kanaate, Cevdet de sahip bulunmaktadır: Kişi için, toplum için, ahlâkın temellendirilmesi için iman bir zarurettir. Fakat bilim çağında bu zaruretin bilimsel bir şekilde karşılanması gerekir. Cevdet'e göre bu yeni kurgulanmış haliyle din, bir "sevgi dini" olacaktır. Sevginin bilim ile mezcedildiği bu dinde peygamberlik vazifesini ise, *le bon sens* (sağduyu) yerine getirir. Bu dinin şartları üçtür (zengin olma, kuvvetli olma, alim ve fazıl olma). Ona göre dünya düzeninde bilimsel bir dönüşümün peşinden gidenler, mesela Büchner, Haeckel veya Vogt gibiler, gerçek müminler ve din adamlarıdır.[85] Hatta Cevdet daha da ileri giderek Büchner'in peygamber olduğunu iddia eder.[86]

Abdullah Cevdet, dile getirildikleri çağa göre son derece cesur fikirler öne sürmektedir ve bunların muhafazakâr çevrelerden sert tepkiler aldığını tahmin etmek güç değildir. Bu tepkilerle başa çıkmak için Cevdet, yüzünü önce heterodoks İslâm'a çevirir ve tasavvuftan medet umar. *İctihad*'da çok sayıda Bektaşi nefesi yayımlanan bu dönemin sonunda Cevdet'in demirleyeceği liman önce Bahailik olur. Hayatının son devresinde ise *Irréligion de l'avenir* [Geleceğin Dinsizliği] kitabı ile meşhur Fransız filozof ve spritüalist Jean-Marie Guyau'nun etkisine giren Cevdet, insanı sınırlayan kuralların olmadığı ("vecibesiz, müeyyidesiz, bireysel") yeni bir din ("kendi materyalizmlerinin felsefi rötuşlarla düzeltilerek bireyi felsefi anlamda dindar kılan bir din") tasavvuru ile materyalizmi uzlaştırmaya çabalayacak ve çabasına Garpçıların önemli bir kısmını da ortak edecektir.[87]

Her şeyin ötesinde Cevdet'in, kendisini "İslâm dünyasını reforme edip onu bilim dünyasına katmakla görevli" "modern, *bilimsel çağın seküler peygamberi*"[88] olarak gördüğünden şüphe yoktur. Vülgermateryalizmin son

---

84 *A.g.e.*, s. 41-42. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, 1981, s. 333-336.

85 Hanioğlu, "Blueprints for...", s. 47-48, 54; Hanioğlu, *Bir Siyasi Düşünür...*, s. 336.

86 Hanioğlu, *Bir Siyasi Düşünür...*, s. 25.

87 Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete...*, s. 25 ve Hanioğlu, "Blueprints for..." İlginç bir biçimde Guyau ve tasavvuf ilişkisine Ziya Gökalp'te de rast geliyoruz. Gökalp'e göre İslâm tasavvufu, Batı'nın mistisizmine değil de idealist felsefesine yakındır. Mutasavvıfların geçtiği üç makamdan, Batı'da idealist felsefe de geçmiştir ve son aşamayı da Fouillé, Guyau, Nietzsche ve James gibi filozoflar temsil etmektedir. Bkz. Parla, *Ziya Gökalp...*, s. 95-96. Benzer şekilde Rıza Tevfik de İbn-i Arabi ile Spencer arasında veya Bergsonculuk ile vahdet-i vücud teorisi arasında ilişki kurmaya çalışır. Bkz. Dilek Sarmış, "Cumhuriyet Öncesi Fikir Hareketlerinde Bergsonculuğun Yeri ve Yayılması", *Toplumsal Tarih*, sayı 192, Aralık 2009, s. 70.

88 Hanioğlu, "Blueprints for... s. 64.

dönem Osmanlı aydınlarının zihninde kavuştuğu mevkie, Cevdet'ten sonra en fazla katkı sağlayan isim ise biyolojik-evrimci materyalizmin temsilcisi, Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inin çevirmeni Baha Tevfik'tir.[89]

Baha Tevfik'e göre, "... ilim adamı olmayan, hiçbir yeni felsefi fikir ileri süremez. Bunun için artık ilahiyat, metafizik gibi şeyleri bir yana bırakmalıdır."[90] O, Cevdet'in aksine materyalizm ile İslâm arasında bir uzlaşmanın mümkün olacağına inanmaz. Bu açıdan o tam bir materyalisttir. Ona göre geleceğin toplumunda dine yer yoktur, onun yerini "bilime, araştırmaya, tecrübeye dayalı gerçek felsefe" alacaktır. Bununla beraber, Abdullah Cevdet'in Bektaşiliğe olan ilgisini paylaşan ve Haeckel monizmi ile Bektaşilik arasındaki benzerlikleri tartışan da yine Baha Tevfik'tir. Haeckel'in kitabını *Vahdet-i Mevcud: Bir Tabiat Aliminin Dini* başlığıyla çeviren Tevfik'e göre:

> Vahdet-i Mevcud mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcud mesleği öyle bir şey olarak vardır ki buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşi olanlar kabul ettiği gibi Bektaşi olmayanlar da kabul etmişlerdir.[91]

Materyalizmden, ama özellikle Büchner'in anladığı şekliyle bir materyalizmden etkilenen isimlerin tasavvuf ile kendi materyalist duruşlarının bir sentezine ulaşma çabaları, sadece İstanbul'daki aydın çevresine de has değildi. Mısır'da, Büchner'i ilk kez Arapçaya tercüme eden Dr. Shibli Shumayyil (1850-1917), kendisinden sonraki iki nesil Arap materyalisti derinden etkilemişti. Alman materyalistleri, Fransız ve İngiliz evrimcileri ile İbn-i Arabi gibi mutasavvıflara referansla monist ve panteist bir materyalizm geliştiren Shumayyil, mistik tonları son derece güçlü bir doğada tevhit (*al-tawhid al-tabi'i*) konsepti ortaya koymuştu. Bu tevhitte madde artık ruhla değil güçle birleşiyordu. Onun öğrencisi, Darwin hakkındaki ilk popüler Arapça kitabın yazarı ve 1920'lerden itibaren Mısır'ın en etkili entelektüel figürlerinden biri olacak olan, bunun yanı sıra hem Kemalist Türkiye'nin büyük hayranı ve hem de ilginç bir biçimde Mustafa Kemal'in 1930'lardaki düşünce yapısının çok benzerinin 1920'ler Mısır'ındaki savunucusu olan Selame Musa (1887-1958) ise evrim teorisini "bilimsel tasavvuf" olarak niteliyordu.[92] İşte

89 Baha Tevfik aynı zamanda "immoralizm akımını başlatan, Türk toplumunda ilk çıplak kadın resmini basan" kişidir. Selçuk Çıkla, "Muhalif, Asi ve Sıra Dışı-I: Baha Tevfik'in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı ve Felsefeciliği", *Tarih ve Toplum*, c. 39, sayı 234, Haziran 2003, s. 55.

90 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş...*, s. 334.

91 Alkan, "Osmanlı'da Darwinizm...", s. 25. Tasavvufa ilgi duyan materyalistler arasına belki Subhi Edhem'i de eklemek gerekir. Dinî çevrelerin tepkisini umursamamasıyla tanınan Edhem 1910 yılında kitaplaştırdığı "tarih-i tabiî" ders notlarının kapağına İbn-i Arabi' in bir sözünü koyacaktır. *A.g.e.*, s. 23.

92 Elshakry, *Reading Darwin...*, s. 99-100, 103, 110, 253. Sekülarizmin, kadın haklarının ateşli bir savunucusu, inançlı bir Fabian ve Wells'in fikirlerinden ziyadesiyle etkilenen bir isim olan Mu-

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun, "tasavvufu devolope ettirebilseydik laikliğe gerek kalmazdı"[93] sözünü İslâm dünyasındaki böyle bir arka planla beraber değerlendirmek gerekir.

Konumuza dönersek, Baha Tevfik de tıpkı Abdullah Cevdet gibi, siyasi reformlardan ziyade bilimin toplumu dönüştüreceğini savunur, onun gibi milliyetçiliğe soğuk yaklaşır ve ekonomide serbestlikten yanadır. Bu yönleri dolayısıyla, hem Cevdet'in hem de Tevfik'in kişisel olarak II. Meşrutiyet dönemindeki etkileri sınırlı olur. Buna karşın, savundukları fikirlerin, her şeyden de önce bilimcilik anlayışının popülerleşmesine yaptıkları katkının etkileri ise devasadır. Üstelik Cumhuriyet ideolojisine bilimci rengini verenler de, büyük oranda bu son dönem Osmanlı materyalistleri olacaktır.[94]

"Bu düşünürler materyalizmi sadece bir hakikat olarak değil bir *medenileşme süreci* olarak da" görmüşlerdi. Bu yüzden, farklı isimlerce savunulan görüşlerin felsefi olarak ne kadar uyuşabildikleriyle ilgilenmiyor, onları bir bütün olarak, "maddi ilerlemenin medeniyetinden, Batı'dan neşet eden popüler fikirler" olarak benimsiyorlardı.[95] Mesela Osmanlı entelektüelleri Batı'da biri ya da diğeri tercih edilen Darwin'in doğal ayıklanma ve Lamarck'ın çevreye uyum" yaklaşımlarının ikisini de bir bütün olarak ve "adeta bir nas [dogma]" şeklinde benimseyebilmekteydiler.[96]

Atatürk de bu hususta bir istisna değildi. Onun üzerindeki vülgermateryalizm etkisi, Aydınlanma, pozitivizm gibi Batı kaynaklı birçok düşünce geleneğine eklemlenmiş bir etkiydi. Çünkü zaten Atatürk'ün de zihninde dönüp duran temel mesele, tüm II. Meşrutiyet aydınlarının zihnindeki soruyla aynıydı. Din-bilim çatışmasında "Batı'nın nihai kanaati nedir?" Eserleri, bu soru bağlamında değerlendirdiği için, o da, aralarındaki tüm farklara rağmen mesela Fransız Aydınlanması'nın sembol ismiyle (d'Holbach) vülgermateryalizmin sembol ismini (Büchner) beraber ve ilgiyle okuyabiliyordu.

Bu eklektik tavırdan da anlaşılacağı üzere, nihayetinde, Osmanlı'nı

---

sa, 1920'lerde Mustafa Kemal'de Fabyancı görüşlerinin bir tasdikini bulur. Antropoloji ile yakından ilgilenen ve yaşadığı çağ Mısır'ı ile Firavunlar devri arasında (tüm ara devirleri atlayarak) doğrudan bir bağ kuran Musa, böylece Mısır'ın medeniyetin kurucusu olduğu tezini işler. Bu şekilde ülkesini Batı medeniyetine eklemlemenin teorisini kurar. Gelecekte bir "insanlık dini"nin kurulacağı ve bu dinin mabetlerinde insanın evrimini anlatan resimlerin bulunacağını düşleyen Musa, ölene kadar Mısır'ın en önemli entelektüellerinden biri olarak kabul edilecektir. Bkz. *A.g.e.*, s. 252-255.

93 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, 2009, s. 307.

94 Hanioğlu, "Blueprints for...", s. 79.

95 *A.g.e.*, s. 81. Mesela pozitivizm ile vülgermateryalizm Batı'da birbirinden farklı konumlanır, hatta birbirlerini eleştirir. Sözgelimi Büchner'e göre pozitivizm "yeni bir din"den başka bir şey değildir. Bkz. *A.g.e.*, s. 35. Fakat bu, ne Osmanlı aydını ne de Cumhuriyet aydını için bir anlam ifade eder.

Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 336.

dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarının okumuş çevreleri, bu zaten vülgarize edilmiş materyalist eserleri bile fazla sofistike bulacak ve tüm düşünsel süreci, "her şeye gücü yeten bilim ve demode din" karşıtlığını netice verecek birkaç slogana sığdıracaklardı. Neydi bu sloganlar?

> "Madde ebedidir." "Bilime *iman* edilmelidir." "Beyin, karaciğerin safra ürettiği gibi düşünce üretir." "Bilim insanın varoluş sırrını çözmüştür." "Bir insan ne kadar dindarsa, bilgiye ve kültüre o kadar az ihtiyaç hisseder."[97]

Kısacası vülgermateryalizmin erken Cumhuriyet döneminin resmî ideolojisi ve bu ideolojinin kutsallaşması üzerindeki etkisinin inkârı pek mümkün görünmüyor. Falih Rıfkı, "Kemalizm aslında büyük ve esaslı bir din reformudur"[98] diye yazarken, Cevdet'in tüm hayatı boyunca peşinden koştuğu şeyi anlatıyordu. Bu noktada Cumhuriyet devrinde Abdullah Cevdet'in merkezdeki bir entelektüel olmamasına aldanmamak gerekir. "Genel olarak, Jön Türk dergilerinden farklı olarak *İctihad*'da Atatürk devrimlerinin öncülüğünü yaptığı sayılan birçok *tema*'ya rastlanır."[99] Zaten *İctihad*'dan arkadaşı olan Celal Nuri (İleri) ile yine Cevdet'in yakın çalışma arkadaşı ve meşhur "Pek Uyanık Bir Uyku" makalesinin (1908) yazarı Kılıçzade Hakkı (Kılıçoğlu) gibi isimler mebus yapılmaktan kaçınılmamıştır.

Üstelik onlardan öğrendiği vülgermateryalizmi, daha da vülger bir hale getirdikten sonra, Cumhuriyet'in kurucuları, "modern zamanların *en az* sofistike ama pragmatik ideolojilerinden birine" hayat vermişlerdir. Tıpkı Cevdet'in veya Kılıçzade Hakkı'nın[100] öngördüğü gibi onlar, "dini, sosyal dönüşümün aracı" kılmayı ve "bilimden güç alan modern toplumla barışık bir reforme olmuş İslâm'ı" oluşturmayı düşünmüşlerdir. Ve tıpkı Cevdet gibi, dinin gücünü yanlış hesaplayan Kemalist yönetim de bu projelerinde başarısızlığa uğrayacak, camileri "bilim mabetleri"ne dönüştüremeyeceklerdir.[101] Üstelik nasıl ki Cevdet tüm "materyalizmine rağmen maneviyatın beslenmesine temel bir değer vermiş" fakat "besleyici unsurlar"ı "dinin dışında" aramış ise, Atatürk de aynı şeyi yapacaktır.[102] Afet İnan da, Atatürk'ün bilimden maneviyat devşirmeye çalıştığı fikrine iştirak eder. Ona göre Atatürk, "Her

97 Hanioğlu, "Blueprints for...",

98 Atay, *Çankaya*, s. 457.

99 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi*..., s. 232.

100 Kılıçzade, ibadetini, Cuma günü camiye giderek değil de atış poligonunda nişan talimi yaparak eda eden, materyalizm ile İslâm'ı mezcetmiş yeni bir Müslüman tipinin özlemini çekmektedir. Bkz. Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*..., s. 33-34. Celal Nuri de, tıpkı Cevdet ve Kılıçzade gibi İslâm ile materyalizmin bir sentezini savunmaktadır. Bkz. Emel Koç, "Klasik Materyalizm...", s. 83.

101 Hanioğlu, "Blueprints for...

102 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi*...,

münevver toplantısında *ilim* ve *fen* yolunun, *maneviyat* için kaynak olduğunu" söylemektedir.[103] Bu hususta ise belirli bir başarı yakaladığı yadsınamaz:

> "Resmi Türkiye" farkında olmadan ve istemeden yeni bir din yaratmıştır. Ondokuzuncu asır sonu ve yirminci asır başında bu ideolojinin temellerini atan ideologların kendilerinin "akl-ı selîm"in *peygamberi* olduğu bir *dinin* müritleri olduklarını belirtmiş olmaları bir tesadüf değildir... Bu kendi ortodoksluğunu yaratan yeni *din*, literatüre "laik insan" kavramını hediye etmekle kalmamış, çeşitli semboller aracılığıyla kitlelere inanç aşılamaya gayret etmiştir.[104]

Mustafa Kemal'in söylevlerinde olduğu kadar, rejimin ideolojisini oluşturmak ve yaymak ile ilgilenen dergilerin sayfalarında da, bu ekstra vülgerleşmiş ve kutsallaşmış materyalizm anlayışı kendini hissettirmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde *İctihad*'a ilave olarak Kılıçzade Hakkı'nın bizzat Atatürk'ün emri ile çıkardığı *Hür Fikir* gazetesi gibi neşriyat vasıtasıyla vülgermateryalizmin popülerliği yurdun dört bir yanına taşınır.

Elbette dönemin bilimci eğilimlerinin gelecek kuşaklara asıl aktarım vasıtası ise ders kitapları ve eğitime yardımcı materyallerdir. Cumhuriyet devrinde artık Darwin'in teorisi gerçek mahiyetiyle tanıtılmaktan kaçınılmaz.[105] Ama Mustafa Kemal Darwin'i Haeckel, Büchner gibi vülgermateryalistlerin perspektifinden tanımaktadır. O çizginin devamı sayılabilecek bir isim ve onun Batı'da çok satan eseri ise Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal üzerinde en büyük etkiyi bırakacaktır: H. G. Wells'in *The Outline of History*'si.

Mustafa Kemal Wells'in kitabını okumuş ve öyle etkilenmişti ki, *Nutuk*'ta kitaba iki sayfa ayırdığı gibi, herkesi kitabın Türkçesinin bir an önce çıkması için seferber etmiş, farklı isimler hızla kitabı forma forma çevirmeye başlamış ve kitap 1927-28 yıllarında beş cilt olarak Maarif Vekâleti'nce basılmıştı [*Cihan Tarihinin Umumî Hatları*]. Bundan da önemlisi, Wells'in eserinin, liselerde yeni okutulacak tarih kitaplarına titizlikle uyacakları bir perspektif çizmesiydi. 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından dört cilt olarak basılan, 1933'ten itibaren de ortaokullar için kısaltılmış versiyonları hazır edilen bu kitaplarda, özellikle ilk ciltte, Wells'in etkisi açıktı.[106] Ay-

103 Afet İnan, "İstiklal Savaşımızda Manevî Kuvvetin Rolü", *Atatürk Hakkında Konferanslar* içinde, der. Afet İnan, Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946, s. 35.

104 Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*..., s. 24-25.

105 Maarif Vekâleti'nin emriyle Dr. Galip Ata'nın kaleme aldığı Darwin kitabı 1931 yılında 3.000 adet basıldı. Bkz. Alkan, "Osmanlı'da Darwinizm...", s. 26.

106 Toprak, *Darwin'den Dersim'e*..., s. 360-362, 373. Gelecek nesillere aktarılan bu yeni ve radikal anlatımda artık yaşam doğanın dışından gelmiyordu, yani doğanın üzerinde bir amilin eseri değildi; kendiliğinden oluşmuştu. İnsan daha basit sınıfa ait atalardan gelmekteydi. Canlılar suda kaynaşıp çırpınan bir canlıdan yavaş yavaş türemişlerdi. Tanrı insan zekasının ürünüydü. Dinler insanların korkularının bir neticesiydi ve bilimin insanların beyinlerini "nur"landırması neticesinde etkileri kaybolmaktaydı. Bkz. *A.g.e.*, s. 362-370.

rıca Wells'in eseri sadece geçmiş ile değil, gelecek ile de ilgileniyor, geleceğin dünyasının nasıl olacağının da bir perspektifini çiziyordu. Bu perspektifte dinlerin yerini bilime dayalı bir ahlâk alır ve kavganın kalmadığı dünyayı bir dünya devletinin yönetmesi arzu edilir. Mustafa Kemal de *Nutuk*'ta Wells'e ayırdığı iki sayfada bu fikirler üzerinde ne denli kafa yorduğunu hissettirir. Ona göre:

> Efendiler, bütün beşeriyetin, tecrübe, malûmat ve tefekkürde teali ve tekemmülü; Hıristiyanlıktan, Müslümanlıktan, Budizmden sarfınazar ederek basitleştirilmiş ve herkes için anlaşılacak hale konulmuş âlemşümul sâf ve lekesiz bir dinin teessüsü ve... bir "cihanşümul ittihadı hükümet" tahayyülünün tatlı olduğunu inkâr edecek değiliz.[107]

Bilimin vaadi: Atatürk cenneti

Bu uluslararası ütopya ile ilgili Atatürk'ün kafasında soru işaretleri olsa da, ulusal ütopya hakkında Kemalist kadronun kafası nettir ve zaman zaman bunu dinî terimlerle ifade etmekten çekinmezler. Bilimcilik adeta, yeryüzü cennetine kişiyi ulaştıracak mürşittir. Zaten Atatürk'ün en bilinen sözlerinden birinde de o irşat niteliğini haiz olarak tanımlanır:

> Dünyada her şey için, maddiyat için, *maneviyat* için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki *mürşit* ilimdir, fendir; ilim ve fennin haricinde *mürşit* aramak, gaflettir, cehalettir, *dalâlettir*.[108]

Atatürk'ün sonraları, "hayatta en hakikî mürşid ilimdir, fendir" halini alacak ve bütün eğitim kurumlarını süsleyecek bu sözü ile "en doğru, en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır." sözünü beraber düşündüğümüzde, ilginç bir tutarlılığın varlığına şahit oluruz. Atatürk, hem medeniyeti, hem de bilimi, tasavvuftan ödünç aldığı kavramlarla tanımlamaktadır.[109] Onun zihninde eğer medeniyet bir tarikat ise, o tarikatın mürşid-i kamili de bilim olmalıdır. Tabii olarak, eğer bu şablon doğru ise, "terakki" kavramı da "seyr-i

---

107 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt II 1920-1927, Milli Eğitim Basımevi, 1969, s. 713.

108 Afet İnan, "İstiklal Savaşında Tarih Bilgisinin Rolü", s. 19. Atatürk'ün ilim ve fenni, tarikatların sahte mürşitlerinin tam aksi kutbuna yerleştirdiğini gösteren bir başka sözü: "Bugün ilmin, fennin, bütün kapsamıyla medeniyetin yaydığı ışık karşısında filan veya falan şeyhin yol göstericiliğiyle maddi ve manevi saadet arayacak kadar ilkel insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum." Perinçek, *Atatürk*..., s. 143.

109 Fabio L. Grassi bilim bağlamında bu hususa dikkat çeker: "En hakiki mürşit ilimdir. Atatürk'ün bu ilk büyük sloganlarından biri okulların, üniversitelerin, eğitim kurumlarının girişinde yer alır. İlim ve mürşit dinî terminolojiye ait sözcüklerdir. İlim 'resmî' İslâm'ın tipik bir kelimesiyken, 'mürşit' tarikatlarda manevi rehber anlamında kullanılır. Sözün özü, bu cümle modern bir çeviride göründüğünden çok daha ince ve nazik bir amaç güdüyordu." Grassi, *Atatürk*, s. 304

süluk"a denk düşmektedir; ki zaten Atatürk 10. Yıl Nutku'nda "terakki"yi de tıpkı "medeniyet" gibi Türk milletinin izlediği yol (tarik) olarak niteler: "Terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir" Ulaşılması gereken yer ise "Atatürk cenneti", yani muasır medeniyet seviyesi, hatta onun ilerisidir.

Üstelik *Ülkü*'de gerçekten de "Atatürk cenneti"nden bahsedilir; ki bu cennetin yolu bekleneceği üzere bilimcilikten geçmektedir.[110] Fakat oraya geçmeden belki, işin arka planına da göz atmak yararlı olur. Bilimin, özellikle şiirde, bir din olarak ifade edilişine, o dönem entelijansiyası, Nâzım Hikmet'ten dolayı zaten alışkındır. Hikmet'in, "Efendiler, ağalar, evliyalar, keşişler / Ebedî karanlığın boğulsun kollarında. / Artık temiz ruhların aydınlık yollarında / *Sade bir din*, bir kanun, bir hak: / *İşleyen – dişler*..." dizeleri daha 1921'de yazılmış ve Kemalistlerce epey benimsendiğini gösterir tarzda (bazıları millet mekteplerinde okutulan) seçkilere alınmıştır.[111] Fakat Nazım bir türlü istenen tarzda bir Kemalist olmamaktadır. Bu yüzden rejim, Nazım Hikmet'i bir başka şairle ikame eder: Kâmuran Bozkır. Halk Partisi'nin köycülük bürosunda çalışan eski bir solcu olan Kâmuran Bozkır, 1930'larda Behçet Kemal Çağlar ile birlikte, Ankara Halkevi'nin önünde toplanan kalabalıklara sık sık şiirlerini okumaktadır.[112] Nâzım'ın üslubuyla yazmaya çalışan Bozkır'da da, tıpkı Hikmet'te olduğu gibi bilim, dinsel bir içerik kazanır.

"Bilimin ulaştıracağı Atatürk cenneti" de Bozkır'ın en sevdiği temadır. "Yeni Bir Yol Üstündeyiz" şiirinde, "Ağır çelik kanatlarımızı.. / Sürmedeyiz, *Atatürk'ün makinalarla dokunan cennetine*,"[113] denirken, bir ay sonraki sayıda, başka bir şiirde de bu temaya dönülür. Şiirde Tanrı gibi mevhum bir varlık yerine artık Çankaya'ya el açıldığı ima edilmekte, o da Anadolu'yu ölümsüz bir âleme götürmektedir. Sözü geçen bu cennet, bu sefer ifade iyice vurgulanmak istenirmişçesine büyük harfle yazılır:

> ATATÜRK CENNETİ'nin kapılarını açtık...
> Bir *tanrısal* kaynak yapacağız
> Atatürk memleketini!...

110 1930'larda *Ülkü* dergisinde siyasetin kutsallaşmasına ve bu konuya da değinen bir çalışma için bkz. Ertan Aydın, "The Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930's: The Ülkü Version of Kemalism, 1933-1936", doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2003.

111 Kadri (Karaosmanoğlu) ve diğ., *Seçme Yazılar*, s. 90. Ayrıca bkz. Orhan Seyfi (Orhon), *Nazım Hikmet Hayatı ve Eserleri*, Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937, s. 49.

112 Mehmed Kemal, "Okumak Yasak mı?", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1985, s. 8; Mehmed Kemal, "Şair Ölmüş...", *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1991, s. 14.

113 Kâmuran Bozkır, "Yeni Bir Yol Üstündeyiz", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936, s. 421-422. Yine dönemin bazı isimlerindeki bilimci zihniyetin nasıl şekillendiğine bir örnek, onların bir ülkeyi ziyaret ettiklerinde bilimsel terakkinin eserlerini dinî vokabüler ile tanımlamalarıdır. Mesela "Moskova'da, Elektrozavod fabrikası evvela insana tuğladan yapılmış büyük *kilise* hissini verir." Bkz. Sadri Etem Ertem, *Sovyet Rusya Hatıralarım*, Tarih ve Toplum Kitaplığı, 1989 [1932], s. 82.

Anlatır toprağın en son, en mükemmel *cenneti* olan ATATÜRK DİYARINI!
Sanmayın mevhum bir varlıktır burada el açtığımız..
Çankaya'dır, hergün biraz daha yükselip
Biraz daha yaklaştığımız!..
Anadolu inan Anadolu,
Tuttuk seni –
Bir sonrasız
Bir aydınlık
Bir *ölümsüz âleme götüren* yolu![114]

Bundan bir ay sonra ise bu seküler cennet, kendine bu sefer Halkevlerinin anlatıldığı bir yazıda yer bulur:

> Biz bugün *Atatürk cennetini* yarınki kardeşlerimiz için kuruyoruz.. Bu yolda bütün feragatle bütün fedaîliğe and içtik. Onlar yarın bizi, başı yıldızlara değen asma bahçelerde, *fabrika seslerini* dinliye dinliye *mukaddes bir kitap* okuyacaklar... Tek kelime: İnanıyoruz![115]

Bu cennet ile "evrensel medeniyet içerisinde ilerlemeyi savunan"[116] pozitivizmin cenneti veya "Peygamberler vaat ederler cenneti öbür dünyada / Ben size bu dünyayı cennet yapmaya geldim" mısrasında kendisini gösteren Abdullah Cevdet'in vaad ettiği yeryüzü cenneti arasında ciddi hiçbir fark olmadığını belirtmek israf-ı kelam olacaktır. Fakat bu "bilimin ulaştıracağı seküler cennet" temasının Kemalist kadro içerisinde asıl seslendiricileri, benzer bir dinselliği komünizm içerisinde tecrübe ettikten sonra Kemalizmde demirleyenler olur. Mesela Şevket Süreyya, Türkiye'nin "teknik geriliğinden kurtarılışı" bağlamında, 1932'de şöyle yazar:

> Biz inanıyoruz ki, bu damga silinecek, bu perişan madde işlenecek, verimsiz davar sürüsü ve şu harabe köy, *ölü maddeye can veren yaratıcı insan elinin 'İş' mucizesi* altında, dünküne hiç benzemiyen bambaşka bir manzara iktisab edecektir.[117]

Daha önce bahsi geçtiği üzere, Kemalist kadro içerisinde, farklı kutsallara ağırlık veren farklı mistikler vardır. İşte Kâmuran Bozkır'dan Şevket Süreyya'ya sol gelenekten gelenlerde ağırlığın bilim mistikliği olduğu söylenebilir. Fakat bu mistisizmin geniş halk kitlelerine de yayılması arzu edilen bir hususdur. *Ülkü*'de bu şöyle ifade edilir:

---

114 Kâmuran Bozkır, "Halkevleri", *Ülkü*, sayı 37, Mart 1936, s. 75.

115 Kâmuran Bozkır, "Bizim Âlem-Halkevleri", *Ülkü*, sayı 38, Nisan 1936, s. 158.

116 Mango, "Introduction...", s. 3.

117 Aydemir, *İnkılâp ve Kadro...*, s. 176.

İnkılâbımızın geniş kütlelere yayılması için, *endüstrileşmemizin* şimdiden çok faydalı ve hayırlı bir *mistik* yaratma yolunda olduğunu görüyoruz. Duvarlarda teknik ilerleyişimizi gösteren grafik ve reşimler, âlakalı kalabalıkların gözlerini bir haz ve gurur parıltısile dolduruyor... Bütün bunlar, hareket ve teşebbüs kabiliyeti uzun zaman felce uğratılmış bir memlekette, dinamik bir heyecan ve *mistik* inşa etmektedir.[118]

Aynı kadronun bir diğer üyesi, tek parti dönemi boyunca uzun yıllar matbuat umum müdürlüğü, turizm müdürlüğü ve Ankara Radyosu müdürlüğü gibi kritik görevlerde bulunmuş ve *La Turquie Kémaliste* dergisini çıkarmış olan Vedat Nedim Tör ise 1940 yılında yayımlanan *Dinimiz* kitabında bu mistisizmi yeni bir din haline koyarken çok daha açık sözlüdür ve adeta Çernişevski ve tanrı yapıcıların Türkiye'de reenkarne olmuş hali gibidir. Tör'ün "dinimiz"den kastı bilim ile ulaşılacak yarının Türkiye'sidir. Tör'e göre "Yarının Türkiyesi, *yeryüzünün cenneti* olacak"tır. Tör, "Yarının Türkiyesi, içimde öyle bir *dindir* ki, yalnız onun için taasubu mübah ve toleransı günah sayıyorum" derken, "*imanın dinamosu*"nun, "herbirimizin yaratıcı kuvvetini harikulâde bir tansiyona yükselt"mesinden bahseder.[119] Ona göre, "yalnız iyi, güzel ve doğru için çalışan dindardır. Yalnız iyiye, doğruya güzele inanan mümindir." Tör şöyle devam eder:

İşte, yarının Türkiyesine inanmak ve onun süratle gerçekleşmesi için çalışmak, en makbul *dindarlık* budur. "Yarının refahlı kültürlü Türkiyesi" idealini millî bir *iman* haline koyabildiğimiz ve onu millî bir kütle hareketi haline getirebildiğimiz gün, *din ihtiyacını da en mükemmel bir tarzda tatmin etmiş oluruz*... Bizim *dinimiz, Türkiyeyi cennet* yapmaktır. Bizim ibadetimiz, bu ideal için çalışmaktır Eğer varsa ahretteki cennetin yolu da *Türkiyenin cennetinden* geçer.[120]

Nihayetinde denilebilir ki, bilimin kutsanması sol Kemalizmde ciddi bir damar olmakla birlikte, Kemalist kadronun hemen hepsinde, değişen oranlarda kendine yer bulmuştur. Öyleyse Remzi Oğuz Arık 1943 yılında kaleme aldığı şu satırlarla tek parti dönemi elitinin genel kanaatini özetlemiş gibidir:

bilim mutlak kudretine inanılan bir ideoloji mertebesindedir... ilmin, metod ve netice bakımından bütün insanlığa âit oluşu, ona eski böyük ideallerin genişliğini vermekte ve galiba onu bir nevi "*mistik*"e erdirmektedir... Bunun içindir ki XIX. ve XX. yüzyıl, bütün gelenekleri çiğnedikten, eski ideal-

118 "Türkiye'nin Endüstrileşme Davası", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936, s. 420.

119 Vedat Nedim Tör, *Dinimiz*, Yedigün Neşriyatı, 1940, s. 5-6. Ayrıca bkz. *A.g.e.*, s. 47.

120 *A.g.e.*, s. 35-36.

leri boğduktan sonra ilmi, ideoloji hattâ bir *din* pâyesine yükseltmiş bulunmaktadır.[121]

Dinin yerine geçirilecek bilim mistisizmi, din-bilim çatışmasına yürekten inanmış Kemalist kadronun önde gelen isimlerinin de ilgisini çekmiş olsa gerektir. Zaten daha 1928 yılında bile (1925-1938 arası dışişleri bakanı olan) Tevfik Rüştü Bey, Grace Ellison'a "din ile bilimin bereberliğinin imkânsızlığını" anlatmaktadır. Ellison'ın gözlemlerine göre Türkiye'de bir din savaşı yoktur, bir "bilim ve iman savaşı" vardır ve bu savaş büyük ölçüde kazanılmıştır. O şöyle yazar: "Türkiye'de seküler ilerlemenin incili vazediliyor. Gaziden üniversite rektörüne ve profesörlere kadar hangi Türk ile karşılaştıysam bunu hayata geçiriyor."[122] Böylece geleneksel dinin dışlanması ile oluşan manevi boşluğu dolduran unsurlardan ilk ikisi kutsallaşmış medeniyet ve bilim olarak öne çıkar. Cemil Sena'nın 1935'te kaleme aldığı şekliyle:

> Eğer bir Allah mevcut ise o bizden kendisini düşünmemizi, kendisine mi net etmemizi değil, bizzat kendimizi düşünerek kendimize hizmet etmemizi ister. Binaenaleyh her insan görünmeyenden ziyade görünene koşmalı. *Müsbet bir ilim ve medeniyetin ahlâk ve faziletlerini en ilâhî bir din gibi* benimsemelidir.[123]

Bilimi ve medeniyeti kutsayan Kemalizmin sonunda ulaşmak istediği (cenneti) ütopyası da, bilimin ve medeniyetin hayatının her alanına nüfuz ettiği bir ülkedir, köy dahil.[124] Bu anlatıda, ileride Köy Enstitülerinden yetişenler, sarıklı köy hocasının yerini alacaktır ve onlar geleneksel dinin ahlâkının yerine "iş ve *bilim* ahlâkı" ile donanacaklardır. Kurumun mimarı İsmail Hakkı Tonguç şöyle söyler:

> Ümid edelim ki, yarının dünyası, imanını göklerden gelecek görünmez kuvvetlerle ve fizik ötesi fikirlerle beslemesin. Eğer onun kuvvetli ve mesut bir

121 Arık, *Coğrafyadan Vatana*, s. 50-51

122 Ellison, *Turkey To-day*, s. 199.

123 Sena, *Allah Fikrinin Tekâmülü*, s. 276.

124 "Kemalist köy, Bizim köy, Türk ihtilâlinin köyü, baştanbaşa bir dinamo gibi cihazlanmış, kilovat ışığı ile bakan, tülümveç kulağı ile dinleyen, ocağı başında gazetesinin Köy Saatini okuyan, Hamburg piyasası ın zahra fiatlarını soran köylü..." Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, s. 428. Böyle bir atmosferde, "millet" için en uygun benzetmenin neden "elektrik şebekesi" olduğu da anlaşılabiliyor: "Bir millet en çok bir elektrik şebekesine benzetilebilir... Bu şebekenin tarih dinamosu, fertler akümülatörleri ve dil telleridir; tıpkı bir elektrik şebekesi gibi o da karanlık bir yeri aydınlatır, cansız yerlere hareket verir, ıssız kırlarda medeniyet kurar." Nusret Kemal (Köymen), "Halk Kuvveti", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933, s. 49. Bu bağlamda, *Nutuk*'taki şu bölüm de ilginçtir: "*Vatan ve milletin mukaddesatını* tahlis ve himaye hususunda, son sözü söyliyecek ve bunun *hükmünü tatbik ettirecek kuvvetin*, bütün vatanda bir *elektrik şebekesi* haline girmiş olan *millî cereyanın*, ruhu celâdeti olduğunu ifade ettim." Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I 1919-1920, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 64-65.

temeli olsun istiyorsak biz insanlar yeni dünyaya şamil, ihtirassız, yalansız, insani, rasyonel ve reel taze bir *din* vermeliyiz..[125]

Sonuç itibariyle kutsallaşan bir medeniyet ve bilim algısının, üçüncü kutsallık kaynağı olan milliyetçilik ile buluşması hiç de zor olmayacaktır. Bu buluşmadan ırka dayalı antropoloji neşet edecek, medeniyetin kurucusu olarak Türkler veya brakisefal kafataslarının üstünlüğü bahisleri 1930'lar Türkiye'sini kaplayacak, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi ile buluşan bu sözde bilimsel mitoloji, tıpkı Yahudiliğin Musevileri veya Şintoizmin Japonları kutsallaştırmasına benzer bir biçimde "Türk"ü kutsallaştıracaktır.

125 Zeynep Özcan, "Psiko-Sosyal Açıdan İnönü Dönemi inî Hayatla İlgili Bazı Değerlendirmeler", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, cilt 3, sayı 2, Haziran 2014, s.65-66.

MİLLİYETÇİLİK: KEMALİZMİN ÜÇÜNCÜ KUTSALI

Osmanlı elitinin, Batı/medeniyet ve bilim kavramlarını nasıl dinselleştirdiğini önceki iki bölümde ele aldık. Bu iki kutsal, o zamana kadar kafalarda var olan temel meşruiyet kaynağını (İslâm) yerinden etmede başarılı olmuş, "yeni insan"ın zihnini sekülerleştirmişse de, henüz insanlara arkasından gidecekleri, kendilerini adayacakları bir hikaye/mit sunmuş değildir. Elitler artık dünyayı İslâm prizmasından algılamamaktadır, ama yoğun bir biçimde de yeni bir prizma aramaktadır.

Üstelik Batı'yı tanıdıkça, ondaki çoğulculuğu da fark etmeye başlamışlar[1] ve bundan ürkmüşlerdir. Cumhuriyet her biri "bilimsel" olduğunu iddia eden bu "Batılı" yollardan hangisinin arkasından gidecektir ve eğer cevap hiçbirisi ise (veya meşhur tabiriyle "biz bize benzeriz" ise), kendisinin önerdiği ne vardır? Önerebileceği hiçbir şeyin olmaması, Türk'ün son yüzyıl boyunca hissettiği o aşağılık kompleksini daha da koyultmaktan başka ne işe yarar?

İşte bu arayış ve ona eşlik eden aşağılık kompleksine, başta Mustafa Kemal olmak üzere Cumhuriyet ideologlarının buldukları derman, medeniyet ve bilim ile uyum içerisinde Türk'ün kendisini kutsallaştırmaktır. Böylece onlar, boşluk hissinden veya aşağılık kompleksinden ülke insanını koruyacağı ve üstelik de İslâm dışı bir rıza-itaat mekanizmasını hâsıl edeceği tasavvur edilen bir milliyetçiliğe omuz verirler.

1 Mesela 1922'de Hamdullah Suphi, "Garp Medeniyeti içinde benzerlik ve ayrılık vardır" der ve ayrılıkların tahlilini yapar. Bkz. Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 140. Batı içi farklılıklar hususunda önemli bir mesele, hangi Batı ülkesinin adab-ı muaşeret kurallarının taklit edileceği bağlamında ortaya çıkar. Bu konuda Türkçe yazılan kitaplarda, farklı yazarlar İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika önerileriyle ortaya çıkarlar. Ural, *1930-1939 Arasında...*, s. 209, 297

Milliyetçiliğin kutsallaşması elbette bu topraklara özgü değildir. Milliyetçiliğin zaten kendi başına bir din veya bir din ikamesi olduğunu savunanların sayısı epey fazladır. Bu ikisinin birbirini andırmak bir yana, belki de başından beri iç içe oldukları da söylenebilir. Lewis Namier'in de yazdığı gibi, "din, milliyetçilik için 16. yüzyılda kullanılan kelimedir".[2] Yine milliyetçiliğin "en yaygın sivil din" olduğu savı, neredeyse genel kabulü yansıtır.[3] Geleneksel dinle çatışsın veya çatışmasın, nihayetinde "modernliğin eğilimi, ulus-devleti tanrı gibi görmektir" Yine de bu anlayışı, sadece "devlet milliyetçiliğinin zirvesi olan faşizm, şimdiye kadar bilinen en üst düzeye taşımıştır" [4] Bu topraklarda da benzer şekilde Osmanlı'nın son demlerinde tesis edilen ve Cumhuriyet'in ilk on yılı süresince serpilen bir "sivil din" olarak Türk milliyetçiliği, tek parti döneminde bir "siyasal din" teşebbüsünün harekete geçirici öğesi kılınmak istenmiştir.

Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, Osmanlı'nın son demlerinde ve hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarında milliyetçilik, en azından onunla irtibatlı kavramlar, hem İslâmi hem de seküler bir referans sistemi vasıtasıyla zaten kutsallaşmıştır. Bu kutsallaşma, özellikle 1929'dan sonra artan oranda yeni bir dille, etno-seküler milliyetçiliğin dili ile ifade edilecek ve bu bir devlet siyaseti haline getirilecektir. Bu formülde sekülerlik Batı'nın, ırka dair göndermeler ise bilimin üzerindeki kutsallık halelerini Türk'ün bu yeni kurgusuna transfer eder. Böylece Batı karşısında duyulan komplekse de, sorunlu ama iş görür bir cevabın bu yeni Türk kurgusuyla verildiği düşünülür:

> Yerel Oryantalist söylemin en uç noktasında Hıristiyan olmayı dahi akıllarından geçiren Cumhuriyet aydınlarının içine düştükleri boşluktan nasıl öjenik

2 Anthony W. Marx, *Faith In Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford University Press, 2003, s. 25. Bunu 19. yüzyılda tekrarlayan pek çok isim de bulunmaktaydı, mesela Fransız tarihçi Jules Michelet'ye (1789-1874) göre "vatanseverlik, insanların tapınması gereken bir dindi." Gaetano Mosca (1858-1941) da "milliyetçiliğin dinin yerini almaya başladığını iddia etmişti." Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Doğubatı Yayınları, 2008, s. 44, 56. Günümüzde de, kendisini bir din olarak kabul etsin etmesin, en azından gördüğü işlev bakımından dine olan benzerliği, hemen tüm kuramcılar tarafından ifade edilir. Liah Greenfeld ve Jonathan Eastwood'un ifadesiyle: "Belirli bir toplum biçiminin kültürel temelini oluşturan kapsayıcı bir bilinçlilik biçimi olan milliyetçilik, bu anlamda tektanrıcılık, panteizm, animizm gibi geniş din biçimlerine benzerdir." Liah Greenfeld, Jonathan Eastwood, "Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Milliyetçilik", *Siyaset Sosyolojisi* içinde, der. Thomas Janoski ve diğ., Phoenix, 2010, s. 266. Milliyetçiliği bir din olarak ele alan en bilindik ve artık klasikleşmiş kitap için bkz. Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din: Batı Siyasal Düşüncesinde Ulusalcılık Tasavvuru*, İz Yayınları, 2010.

Elbette bu "sivil din" olarak milliyetçiliğin, zorunlu bir biçimde yaygın ve örgütlü tarihsel dine düşman olmak zorunda olmadığı aşikârdır. Anthony Smith'in ifadesiyle "bu seküler din, geleneksel dinden hem farklı hem de onun karşıtıdır ama gene de onunla beraber var olabilir, hatta onunla ittifak bile kurabilir." Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism*..., s. 77-78 Fakat en ılımlı ilişki tarzında dahi dinin konumu ikincildir. Greenfeld ve Eastwood, "Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Milliyetçilik", s. 266.

İ.Lobera, *Modernliğin Tanrısı*..., s. 158.

(ırk ıslahı) gibi konulara sarıldığı görülmektedir. Herhalde kendini sevmeme gibi bir uç konumda düşülen boşluk ancak kendini üstün görerek sevmeye çalışma gibi bir başka uç konum ile ikame edilmiştir. Kanımca Batı'ya rağmen Batıcılığın bundan daha açık görüldüğü bir an yoktur. *Türk olmak, ona yüklenen bütün anlamları ile kutsallaşmıştır.*[5]

İlerleyen sayfalarda işte bu "bütün anlamlarıyla kutsallaşmış" Türklüğün izini süreceğiz.

Osmanlı'da proto-milliyetçilik ve bağlantılı kavramlar

Tanzimat döneminin başından itibaren Osmanlıların vatandaşlar olarak muhatap almaya başladığı halkın rıza-sadakatini sağlayacak kutsal mercilere ihtiyacı hâsıl olmuştu. Osmanlı'nın önündeki seçenekler temelde üç ile sınırlıydı:

> Birincisi, devlete ve devletin zirvesindeki kuruma, partiye veya hükümdara bir *kutsallık* atfederek dinsel ve etnik farklılıklarüstü bir sadakat odağı oluşturmak. İkincisi, üzerinde yaşanılan ortak toprak parçasına bir *kutsallık* atfetmek suretiyle "*vatan sevgisi*" söylemini kullanmak, böylelikle toplumu ortak bir paydada birleştirebilecek bir yurtseverlik duygusu yaratmak. Üçüncüsü, dinsel ve etnik farklılıkları aşkın bir üst kimlik yaratmak yoluyla *laik bir ulus* tasarımını gündeme getirmek.[6]

Osmanlıların tercihi, en azından 1913'e kadar bunlardan birincisinin kutsallaşmasını öncelemekti. Zaten devletin ve hükümdarın kutsallaşmasının, Osmanlı klasik dönemine uzanan kökleri de mevcuttu. Bununla birlikte "vatan"[7] kavramı Yeni Osmanlı ve Jön Türklerin muhalefeti dönemlerinde artan oranda vurgulanır oldu. Yine de laik bir ulusun ortaya çıkması ve kutsallaşması için 1908 sonrasını beklemek gerekecekti. Bu ilk bölümde, Kemalist dönemin en önemli kutsallarından olacak milliyetçiliğin, onunla ilgili kavramların ve yine onunla irtibatlandırılacak şekilde "vatan"ın kutsallaşmasının Osmanlı'daki izini süreceğiz.[8]

---

5 Ayşe Kadıoğlu, "Sunuş", *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* içinde, Ahmet Yıldız, İletişim Yayınları, 2004, s. 13.

Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009, s. 92.

Tanıl Bora'nın dediği gibi "Bu siyasî-hukukî gerekliliğin ötesinde, Vatan, milliyetçi ideolojinin belli başlı kutsallık ve *pathos* kaynaklarından biridir." Tanıl Bora, "Türk Milliyetçiliğinin İnşasında Vatan İmgesi: Harita ve 'Somut' Ülke. Milliyetçiliğin Vatanı Neresi?", *Birikim*, sayı 213, Ocak 2007, s. 26-36.

"Devlet"i müstakil olarak ele almamamızın sebebi, onun Kemalist dönemdeki kutsallığının bir farklılık değil doğrudan bir devamlılık olmasıdır. "Kemalizm/Atatürkçülük ideolojisi, tevarüs etmiş olduğu özgül tarihi gelenek içinde biçimlenmiş olan 'devletin kutsallığı' anlayışına bağlı-

İslâm dünyasının milliyetçilik ile ne zaman tanıştığı sorusu, cevaplaması kolay bir soru değil, fakat öncü göstergelerinden biri olan "millet", "vatan" ve "vatan sevgisi" kavramlarının özellikle Fransızlarla irtibat halindeki Mısırlı bazı âlimleri etkilediğini biliyoruz. Bunlar arasında, Fransa'ya gönderilen öğrenci grubunun imamı olarak 5 yıl Fransa'da yaşayan el-Tahtavi (1801-1873), bu kavramların en sesli ve etkili savunucusu olacak, hatta "vatan sevgisi" onun yazılarında, erken bir milliyetçilik haline bürünecek, öncesinde sadece bir duygu olarak mevcut bulunan "vatan sevgisi" ilk kez politik bir önem kazanacaktı. Onun gelecek döneme etki edecek bir diğer yönü, bu kavramları bir yandan İslâmi bir meşruiyet halesiyle beraber takdim etmeyi becermesi diğer yandan da farklı bir tarih bilinciyle Firavunlar dönemi Mısır'ı (kadim Mısır) ile modern Mısır arasında bir tarihsel devamlılık kurgulamasıydı.[9] Tahtavi'nin 1834 yılında yazdığı kitap, Araplar kadar Türkler arasında da popüler olmuş ve 1840'ta Türkçeye tercüme edilmişti.[10]

Kabaca bu tarihlerden itibaren, "vatan" kavramının da içerisinde önemli bir yer tutacağı Osmanlıcılık düşüncesi, imparatorluk coğrafyasında şekilleniyordu. Osmanlıcılığın, tam anlamıyla bir milliyetçilik olmasa da, bir önmilliyetçilik (*proto-nationalism*) olduğunu[11] ve milliyetçiliğin oluşumunda etkin olarak rol oynadığını unutmamak lazım gelir. Gerçekten de, her din ve dilden seçkin bir tabakanın yetiştirilmesine kapı aralayan Osmanlılık bilincini destekleyenler ile Müslüman unsurun devlet işlerinde yetiştirilmesine gayret edip gelecekteki milliyetçiliğin temellerini atanlar aynı Tanzimat bürokrasisiydi.[12] Bu dönemde resmî yazışmalarda "*hubb-u vatan ve millet*" [va-

---

lığını sürdüregelmiştir" ve "...devlet, Kemalizm/Atatürkçülük için hep '*ladini bir kutsallık*' halesiyle donanmıştır..." Kôker, "Kemalizm/Atatürkçülük...", s. 110. Recep Peker, Mussolini'yi hatırlatır tarzda "Devlet, insanlığın en yüce buluşudur" diyebilmektedir sözgelimi. Bkz. Semih Vaner, "Kemalizmin Rolü ve Tarihsel Mirası Nedir?", *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, der. Server Tanilli, Alkım, 2006, s. 174. Ayrıca, "eskilerin (din) sandıkları şey"in aslında "devlet ve vatan" olduğunu, "mukaddesat namına" bir şeye inanılıyorsa bunun "milli devlete iman" olması gerektiğini iddia eden bir metin için bkz. Ali Rıza Seyfi, *Gazi ve İnkılâp*, Sinan Matbaası ve Kütüphanesi, 1933, s. 86-87. Fakat "devlet" Kemalist tarih anlatısında aslen Türk milletinin tarih boyunca taşıdığı bir niteliği olarak kutsanır. Devlet kurmak, bu anlatıda Türklüğün mütemmim cüzüdür.

al-Rahim, "Whiter Political Islam...", s. 10-11; Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rif'a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 33, 37-38.

10 H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, sayı 30, Yaz 2004, s. 176-177. Alternatif olarak Selçuk Akşin Somel, Fransız Devrimi ilkeleri ve vatandaşlık fikrinin, Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda Fransızca gazeteleri okuyan genç tercümanlar aracılığıyla ülkeye girmiş olabileceği üzerinde durur. Bkz. Somel, "Osmanlı Reform Çağında...", s. 93.

Yılmaz Yıldırım, "Osmanlı Modernleşmesinde Cemaat-Toplum Yapılaşması: Yeni Osmanlı Düşüncesi Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. X, sayı 3, 2008, s. 15.

12 İlberOrtaylı, "Osmanlı Seçkinleri", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, İş Bankası Yayınları, 2010, s. 103.

tan-millet sevgisi] ifadesi görülür olmaktaydı.[13] Artık mesela Cevdet Paşa, vatan kavramının halk arasında da, şimdi değilse bile zaman içerisinde tıpkı Avrupa'daki gibi uğrunda ölünecek bir kutsallığa (din kadar olmasa da) ulaşacağını öngörebilmekteydi.[14]

Yine bu dönemde, milletin kutsanması ile alakalı başvurulması gereken bir isim, adı önceki bölümlerde de geçen Şinasi'dir. Onda hem seküler, hem de insanlığa hizmet ile kutsallaşan bir "millet" algısının izlerine de rastlarız. Ona göre, yalnız kişiler değil, "milletler de insanlığa hizmetle, onu yükseltmek ve aydınlatmak vazifesiyle mükelleftirler." Tanpınar, haklı olarak, bunun "*l'lâ-yı kelimetullah*" düşüncesiyle benzerliğine dikkat çeker. Tek fark, Allah'ın yerini insanlığın almış olmasıdır.[15] Şinasi böylece, ileride medeniyetçiliğe eklemlenerek kutsallaşacak milliyetçiliğin işaret fişeğini yakar gibidir.

Fakat yine de Tanzimat döneminin oluşum aşamasındaki asli kutsalı, "vatan"dır. Hem Tanzimat bürokrasisi, okullar vasıtasıyla (ki ders kitaplarında dinin, ailenin ve yöneticilerin yanında vatan da kendisine karşı görevlerin öğretildiği şeyler arasına girer)[16] hem de onların muhalifi olan Genç Osmanlılar, gazete ve kitaplar vasıtasıyla, vatanın kutsallaşmasına omuz verirler. *Din ve devlet ve vatan* kullanımı (veya teslisi) yaygınlık kazanır.[17] Üstelik, "vatan" kavramının, muhalifler elinde de bir silaha dönüşebileceğini fark eden yönetim, teyakkuza geçer.

Yönetim tedirgin olmakta haksız sayılmaz. Ne de olsa, ne kadar baskılanırsa baskılansın, Namık Kemal'in (ve onunla birlikte Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın) "yansıttıkları vatan fikri, Jön Türk kuşağını" besleyecek,[18] öğrenciler gizli gizli buluşup "Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yasaklı yazılarını" okuyacaklardır.[19] Üstelik 1872'de ve hemen sonrasında meydana gelen iki büyük kıtlık ile beraber, gözler belki ilk kez vatanın özel bir parçasına, Anadolu'ya çevrilecek, bu topraklar ile Türkler ayrılmaz biçimde irtibatlan-

13 Somel, "Osmanlı Reform Çağında...", s. 96.

14 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 457-458.

15 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 206.

16 Yine mesela "Tarih-i Osmani" ders kitaplarının yazımı için belirlenen kurallardan biri de '*vatan sevgisini (muhabbet-i vatani yyeyi)* aşılayacak' tarzda olmasıdır." M.Ö. Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu...", s. 386.

George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, I. B. Tauris, 2006, s. 19.

18 François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 16.

19 1908 Devrimi'nin önderlerinden Niyazi Bey, 1880'lerde öğrenci iken vatan sevgisinin onlarda kutsiyet kazanmasını ve yönetimin buna ilgisizliğini şöyle ifade eder: "...Neden müfredatımızda, derslerimizde *vatandan*, fikri terbiyeden eser yok? Bizi neden dinen, aklen, mantıken *mukaddes* olan birtakım hisleri gizlemeye mecbur ediyorlar." Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 265.

dırılacaklardır.[20] Sonuç itibariyle Tanzimat süresince "ortak siyasal coğrafyanın, toprağın yani 'vatan'ın *kutsanması* ve 'vatanseverliğin' teşvik edilmesi" üzerinde önemle durulan hususlardır.[21]

Malum olduğu üzere hâlâ daha proto-milliyetçiliğin sularında yüzülmektedir. Milliyetçilik ile irtibatlı kavramların kutsallaşması başlamıştır ama henüz milliyetçiliğin kendisi, hatta "Türk"ün kendisi bile bugün anladığımız anlamıyla ortada yoktur.[22] Buna karşın Namık Kemal yazılarında bazen Osmanlı ile eş anlamı olarak "Türk"ü kullanmakta, Süleyman Paşa'nın askerî okullarda okutulması için 1876'da "hazırladığı tarih, Türklerin Orta Asya tarihinden" başlamaktadır.[23] Üstelik değişik etnik gruplardan gelen fakat (Mekteb-i Sultani, Tıbbiye, Mülkiye gibi) okullarda Türkçeyi mükemmel öğrenen Tanzimat aydınları, dönemin belirgin bir özelliğini oluşturduğu gibi[24] gelecekte Türklüğe ihtida edecek aydın tipinin ilerleyeceği çizgiyi göstermeleri açısından da önem arz eder.

II. Abdülhamid dönemi ile birlikte, "Anadolu'nun Türklerin vatanı olarak tasavvur edilmesi" fikri yaygınlaşmaya başlarken,[25] Türk milliyetçiliğinin oluşum sürecinde de önemli bir viraj alınır. Bu dönemde bir yandan bugün anladığımız anlama yakın bir Türklük inşa edilmekte[26] ve Türklük resmî ideolojinin bir yardımcı elemanı kılınmakta, diğer yandan yine muhalif çevrelerde (dinden arınmış) bir Türkçülük bilinci uyanmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde İslâm tarihi ders kitaplarında "Osmanlı Devleti'nin kökeni ve kendisine atfettiği *kutsallık*", İslâm'ın taşıyıcısı olmasının yanı sıra, "Türklerin Nuh'un oğullarından olan Yafes'in soyundan" gelmesiyle de gerekçelendirilir. Üstelik "Bu soyun *Avrupa* soyunu da içerdiği ve buna bağlı olarak Selçuklu ve Osmanlıların da Türk soyundan geldikleri ve Avrupa ile 'akraba' oldukları vurgulanacaktır."[27] Böylece Türklük, "tarih-i mu-

20 Fatma Müge Göçek, "Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik* içinde, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 2008, s. 71

Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu...", s. 386.

Milliyetçiliğin geç gelişmesini, hâlâ milliyetçiliği icat edecek bir basılı eserler dünyasının görece küçüklüğü ve resmi müfredata sahip bir yaygın eğitim ağının olmayışı ile de birlikte düşünmek lazım gelir. Büyük Petro'dan Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'da 200 bini aşkın kitap basılmışken, Osmanlıların Tanzimat döneminde basılan kitap sayısı birkaç bini geçmemekteydi. Bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 120-121. Üstelik devlet, ideolojik aygıtlarından okulu yaygınlaştırma ve kullanma, orada yeni vatandaşı inşa etme bakımından çok geri bir noktadaydı.

23 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 95.

24 Ortaylı, "Osmanlı Seçkinleri", s. 105.

25 Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İletişim Yayınları, 2011, s. 89.

26 Türk kelimesi bir ulusun ismi olarak ilk kez Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında 1897'de Mehmet Emin (Yurdakul) tarafından kullanılır. Bkz. Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene...*, s. 67.

Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu... , s. 392.

kaddesin" bir parçası kılınmak suretiyle mitsel bir kökene bağlanmakta, kutsallaştırılmakta, öte yandan da, medeniyet etrafında oluşmakta olan bir diğer kutsallığa akraba yapılmaktadır. Farklı bir açıdan Kemalist Tarih Tezi'nin de ileride yapacağı bundan başka bir şey değildir. Üstelik, 1896'dan itibaren *İkdam*'da, Türklerin nasıl medeniyetin kurucusu ve İslâm olmadan önce de büyük işleri başarmış bir kavim olduğu, nasıl kadim medeniyetlerin Türkler sayesinde geliştiği de anlatılmaya başlanır. Kısaca, Kemalistlerin ileride dile getirecekleri ne varsa, bu tarihlerde mayalanmaya yüz tutmuştur.[28]

II. Abdülhamid devrinin konumuz açısından kayda değer bir diğer özelliği de, sivil okullarda birkaç cümle ile geçiştirilen Türklük mevzusunun, "askerî okullarda okutulan kitaplarda olduğu gibi ağır basma"sıdır. Bu kitaplarda "Osmanlı'dan aynı zamanda Türk diye söz edilmeye başlanmıştır." "Artık Osmanlılar'ın kökeni eskiden olduğu gibi İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile değil, bundan çok daha önce, ilk çağ medeniyeti olarak ele alınan Türk tarihi ile başlamaktadır."[29]

Sivil okullarda Türklük, bilinçli olarak geri planda tutuluyor olabilir, fakat 1881'den 1908'e kadar değişmeden kalan imparatorluk sınırları sayesinde, görece istikrarlı haritaların sağladığı görsellik, bu zaman zarfında yetişen öğrenci kuşaklarının zihninde "kesin sınırları belirlenmiş bir topraklar bütünü", bir "vatan" imajını şekillendirmiştir.[30] Buna Abdülhamid Osmanlıcılığının, devletin dilinin Türkçe olması noktasındaki ısrarını ve 1894'ten itibaren imparatorluktaki tüm okullarda Türkçe kullanımının zorunlu kılınmasını da eklemek gerekir.[31]

Fakat Türklüğü seküler bir dille ifade etmek ve o şekilde kutsamak, Abdülhamid'in değil muhaliflerinin yapacakları bir şeydir. Zaten bir süredir dolaşımda olan "milli kültür" kavramı, 1890'larda kültürel Türkçülüğün temsilcisi Mizancı Murat'ın elinde dinî yüklerinden kurtulmakta, "Herder'in görüşlerini hatırlatan *yarı mistik* bir renge" bürünmektedir. "Artık korunması istenen şeriat gibi somut bir unsur değil, milletin '*ruhu*', '*maneviyatı*', '*özü*'

28 Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslâm Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 23.

29 Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu...", s. 395.

30 Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*..., s. 16.

31 Ömer Taşpınar, *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey*, Routledge, 2005, s. 44 ve 216. "1869 yılında çıkarılan 'Maarif-i Umumiye Nizamnamesi', imparatorluk dâhilindeki tüm ilköğretim kurumlarında Türkçeyi mecburi kıldığı halde, gayrimüslim okullarından hiçbiri bu zorunluluğu yerine getirmemişti... 1893 yılında çıkarılan bir kanunla yabancıların ve gayrimüslimlerin okul açması Padişahın iznine bağlandı. Türk dilinin gayrimüslim ve yabancı okullarda zorunlu olarak okutulmasına ilişkin bir başka düzenleme 1894 yılında yapıldı. Sultan II. Abdülhamid tarafından yayımlanan resmi bir emirle, imparatorluktaki mahalli ve yabancı tüm okullar Türkçeyi zorunlu ders olarak okutmakla yükümlü tutuldu." Engin Yılmaz, "Osmanlı Devleti Arnavutçayı Yasakladı mı?" *Turkish Studies*, c. 9/7, yaz 2014, s. 6

gibi soyut" unsurlardır. Sonrasında böylesi bir seküler kutsallıkla donanmış "kültür" algısına, 1908 Devrimi'nden önce *Şura-yı Ümmet* yazarlarında rastlanacaktır. Bu yazılarda, din yerine ilk kez kültür, "toplumu birbirine kenetleyen manevi unsur" olarak ortaya konur. Maneviyatın merkezi artık dinden topluma doğru kaymaktadır.[32]

Kısacası, iktidarıyla muhalefetiyle "Abdülhamit döneminde bir 'Türklük' bilinci ortaya çıkmış ve Anadolu, Osmanlı'da yaşayan Türklerin 'ocağı' olarak kabul edilir olmuştu."[33] Kavramların etrafındaki seküler kutsallık haleleri parlamaya başlamıştı. 20. yüzyılın başında artık imparatorluk seçkinleri arasında var olan iki ideolojinin şunlar olduğu söylenebilirdi: "Devlet vatanseverliği ve henüz kesin şeklini almamış bir Türk milliyetçiliği."[34]

İTC'den Kurtuluş Savaşı'na: Kutsal milliyetçiliğin doğuşu

İttihatçılar, sadece böyle bir kavram geçmişini miras almakla kalmayıp, buna kendileri de önemli katkı sağlayacak ve kutsallaştırma işine de öncelikle kendilerinden başlayacaklardır. İTC döneminde, Cumhuriyet döneminin aksine kâmil bir kişi kültü oluşmamıştır; zaten uzun süre, 1913'e kadar İTC'nin bir başkanı da yoktur.[35] Bunda 1905'ten itibaren örgütün yeni yönetici kliğinde yer alan Dr. Nazım ve Bahaddin Şakir gibi isimlerin kişi kültünden ziyade bilinçli olarak örgüt kültünü var etmeye çalışmasının da payı büyüktür. Onlar "komitenin başına" "*doğaüstü bir hâle* kondurabilmek için kabul ritüellerine ve komplocu havaya önem" vermektedirler.[36]

Böylece kısa süre içinde İTC ve onunla ilgili kavram ve yerler kutsallaşır. Zaten "İttihatçılık olarak tanımlanabilecek otoriter zihniyetin bir diğer önemli özelliği her şeyin üzerinde olduğu kabul edilen bu kurumsal külte adeta *tapınılması*"dır.[37] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin misyonu kutsallaştırıldığı gibi kendisine de *cemiyet-i mukaddese* denilmektedir.[38] Yine İTC "mü-

32 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*..., s. 120, 282.

33 Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*..., s. 1. 1902'de Mısır'da yayımlanan *Anadolu* adlı Jön Türk gazetesinin ilk yazısı, "esselâmûaleyk ey mübârek Anadolu! Ey koca Türkeli!" diye başlar ve Anadolu'ya "ey mukaddes vatan!" diye hitap edilir. Bkz. Yahya Kemal Taştan, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 11/2, Kış 2012, s. 85.

34 Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*..., s. 17

35 Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi 4* içinde, der. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2008, s. 34.

36 Kieser, *Türklüğe İhtida*..., s. 94.

37 M. Şükrü Hanioğlu, "İttihatçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde, der. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, 2009, s. 250.

38 Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to*

cahit", "Hızır" olarak tanımlanıp, mücadelesi "cihad-ı hürriyet" "cihad-ı mukaddes" olarak anılır.[39] Cemiyet'in merkezi olan (ve gizli 1908-9-10-11 kongrelerinin toplandığı) Selanik *Kâbe-i Hürriyet*'tir.

Vatanın ve milletin kutsallaşmasının yaygın bir zihniyeti imlediği ve seküler milliyetçiliğin dini ikameye doğru yöneldiği dönemin başlangıç tarihi olarak 1908 Devrimi ertesine, ama özellikle de Balkan Savaşları sonrasına, bunları akılda tutarak sarf-ı nazar etmek doğru olur. Öncelikle Berkes'in hatırlattığı gibi 1908 Devrimi'nde "Türk halk yığınları olaya ilk kez olarak *din açısından değil, politik açıdan* tepki" göstermiştir.[40] İttihatçılar da her devrimde olduğu gibi, sistemin eski meşruiyet odaklarına meydan okumuş ve onları yerlerinden etmiş oldukları için, kendilerini ve iktidarlarını meşrulaştıracak yeni odaklara muhtaçtırlar. Bu bağlamda onlar "millet"i değilse de, "hakimiyet-i milliye"yi icat ederler[41] ve o kavrama, sonrasında Kemalistlerin de aynen taklit edecekleri gibi, sımsıkı sarılırlar. Onunla bağlı bir dizi kavram da, iktidarlarıyla doğrudan ilgili olduğu için kutsanır ve kutlanır.[42]

Bu dönemde, artık rıza ve sadakat sağlayıcı merci olarak "dinsel bir kutsallıkla" çevrili padişahın yerine, seküler bir kutsallıkla çevrili "vatan, millet, kanun ve devlet" öne çıkarılır.[43] Bunun en çarpıcı ifadesi, 1909 Anayasa değişikliği ile padişahın (eski kutsallığın merkezinin), vatana ve millete (yeni kutsallara) sadakat üzere yemin etmesidir. Milletin padişaha sadakatinden, padişahın millete sadakatine geçilmiştir.[44] Okullardaki derslerde padi-

---

Atatürk's Turkey, I. B. Tauris, 2010, s. 278. Misyon kutsallaşmasına örnek olarak, Cemiyet'in 1908'de yayımladığı *Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnâmesi* gösterilebilir; bu, "üyelerin hepsinin 'icabı halinde Cemiyet'in *maksad-ı mukaddesesi* uğrunda feda-yı hayata mecbur' olduğunu belirtiyordu." Hanioğlu, "İttihatçılık", s. 252. 1914'teyse Ömer Seyfettin'in kaleminde İTC "mefkûrenin mabedi" olur: "Bir Türk ve Müslüman'ı İttihat ve Terakki'den asla bir prensip, bir içtihat ayırı ramaz. Ancak şahsi ihtirası ve menfaatidir ki bir Türk'ü milli müessesesine hıyanete sevk eder. Türklüğün milli ve dini mefkûresi haricinde hiçbir prensip, hiçbir içtihat olamaz. Bu mefkûrenin *mabedi* İttihat ve Terakki'dir." Akt. Erol Akcan, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları", doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2013, s. 124.

39 Yıldıray Oğur, *Ey Özgürlük: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kavramın Dönüşümü*, Ufuk Yayınları, 2012, s. 136. Cemiyet'in hicvi bile tasavvufi terimlerle yapılmaktaydı. 1909 Kongresi'ne kadar gizli tutulan Merkez-i Umumi üyelerine "*ricalü'l-gayb*" [gayb erenleri, görevli veliler] yakıştırması yapılıyordu muhalifler tarafından.

40 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 404.

41 M. Şükrü Hanioğlu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey*, c. 4 içinde, der. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, 2008, s. 82-83.
"II. Meşrutiyet'le birlikte 'Hürriyetin ilanı' olarak da adlandırılan anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ilk kez milli bir bayram (*id-i milli*) sıfatıyla kutlanmaya, o gün okullar tatil edilmeye başlamıştır. II. Abdülhamit döneminde kullanılamayan *vatan, millet, devlet, anayasa, meclis, seçim, yasa*, mahkeme, *yurttaş* gibi kavramlar *kutsallaştırılmış*, eğitim az çok *laik/ulusal* değerleri içeren katılımcı bir siyasal kültürün aktarıldığı bir süreç haline dönüşmeye başlamıştır." Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu...", s. 394.

43 *A.g.e.*, s. 394-395.

44 Cem Eroğlu, "1908 Devri i'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri" *100. Yılında Jön Türk Devrimi*

şaha sadakat işlenmeye devam ediyorsa da, artık "asıl itaat öznesi olarak vatan *kutsanmaktadır*."[45]

Bu dönemde Türkçülük siyasal bir akıma dönüşür,[46] tarih ders kitaplarında Orta Asya "vatan-ı aslî", Anadolu ise "vatan" olarak öne çıkar ve Türklüğü ısrarla vurgulanır. Yine Türklük vurgusunun İslâm vurgusuna bir alternatif kutsallık membaı olarak kurgulanmaya başlaması da devrim sonrası döneme rast gelir. II. Abdülhamid döneminde dinî içerikli bir ders olan ahlâk dersi bu dönemde milli bir içerik kazanır.[47] Bununla irtibatlı olarak özellikle Balkan Savaşları sonrası, Pan-Türkçülükten ayrı olarak bir Anadolu Türk milliyetçiliği oluşmaya başlar.[48] Tüm bu manevi hava en üst seküler kutsallıkla, İttihatçıların "vatan aşkı"yla buluşacaktır. Hüseyin Cahit'in ifadesiyle:

> (Cemiyet ruhunun) kuvvet teşkil etmesi ise *bir nevi din ve mezhep, adeta bir tarikat* mahiyetini almasından ileri geliyordu... Memlekette bir İttihatçılık ruhu vücut bulmuştu. Bu adeta *mistik* bir nüfuzdu. *Vatan aşkı* etrafında bütün fedakarlıkları, feragatleri topluyor ve aynı ideal uğrunda birleşenleri kuvvetli bir tesanüt hissi içinde tek bir vücut haline getiriyordu.[49]

Ziya Gökalp ile birlikte artık, "mevcudiyetini kutsal bir varlık" olan milletten alan vatan algısı yerleşmeye başlamış ve vatan, "uğruna hayatlar feda olunan mukaddes bir ülke" olarak tanımlanır olmuştur.[50]

Ayrıca bu dönemle birlikte vatanın, namus ile de kutsanması zirve yapar. Namık Kemal'den itibaren vatanı bir kadın, özellikle de "anne", bazen de "sevilen kadın" olarak tasavvur etmek zaten yaygındır.[51] Öyleyse ona uzanan eller de, milletin namusunu kirletmiş, annelerinin/eşlerinin ırzına geçmiş oluyor, en affedilmez günahı işliyorlardır.[52] Bu açıdan Cemil Bilsel'in Balkan Savaşları sonrasındaki durumu aktarışı çarpıcıdır:

---

içinde, der. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 92. Bununla birlikte aynı maddede şeriattan da bahis olunması, bu yeni kutsalların henüz tek başlarına yeterli olmadıklarını gösterir.

45 Alkan, "Resmi İdeolojinin...", s. 398.

46 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge, 2009, s. 384

47 Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu...", s. 395, 400.

48 Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*..., s. 18.

49 Akşin, *Jön Türkler*..., s. 246.

50 Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, s. 109. Kutsallığın kaynağının devlet değil millet olması, Gökalp'in bilinçli bir tercihiydi. Ona göre "devlet kendi kendine kaim bir kuvvet değildir.. kutsallığın kaynağı millet"tir. *A.g.e.*

Elif Ekin Akşit-Vural, "Latife'nin Bir Jesti: Doğu ve Batı Feminizmleri ve Devrimle İlişkileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, der. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 238.

Vatana bu şekilde yaklaşan milliyetçilerde "toprak kayıpları, sevdiği kadının namusunu koruyamayan bir erkeğin utancına benzer bir duygu" yaratır. Bkz. Afsaneh Najmabadi, "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak", *Vatan Millet Kadınlar* içinde, der

> Haritalarda Rumeli siyaha boyanarak gösterildi. Bütün ordu *lekelenen namusunun* intikamını almaya tahrik edildi. Asker her gün "1328'de *Türk namusu* lekelendi ah. Ah, ah, ah, ah, intikam!" şarkısıyla talimine gidiyor. Köyüne dönen asker bu şarkıyı söyleyerek ekin ekiyordu. Umum harbin patladığı gün... her Türk, lekelenen *namusunu temizlemek* için fırsat gününün geldiğini sezdi.[53]

Konumuz açısından sözü geçen Balkan Savaşları'nın uzun süreli etkileri çarpıcıdır:

> Ancak Balkan Savaşları'nın ulusal onurda yarattığı travma, arkadan vurulmuşluk duygusu ve geç milliyetçiliğin (Türkçülük) alelacele kotarmak zorunda kaldığı *"vatan"* anlayışı, yurtseverliğin tanımının bir olağanüstü hal yurtseverliği (ve çatışma dili) temelinde belirlenmesine yol açacaktır. İlki, yurtseverliğin en yüce dışavurum biçimi olarak kabul edilen *"hakk-ı hayatını vatan uğrunda feda etme"*nin, *nekrofil bir dayanışma duygusuna* zemin hazırlamasıdır. İkincisi ise... Türkler üzerinden inşa edilmek istenen bir organik "ulus" ve yurttaşlık anlayışıdır.[54]

Balkan Savaşları'nın konumuz açısından bir diğer önemi, kaybedilen topraklar sonrasında artık Osmanlıcılığın İttihatçılara o kadar da vazgeçilmez görünmemesidir. Parti hızla Osmanlıcılıktan Türkçülüğe, oradan Pan-Türkizme ilerler. Benzer bir süreci, dönemin elitleri de yaşar ve adeta din değiş-

Ayşe Gül Altınay, İletişim Yayınları, 2009, s. 133. İlginç bir husus, vatanın namus ile kutsanmasıyla eş zamanlı olarak namusun da millet ile eşitlenmek suretiyle bir takıntı halini alması sürecidir ki Jön Türklerle birlikte bu da zirve yapar. O dönemde "...tecavüz gibi suçlar artık sadece bir kadın bireye karşı işlenmiş suç olarak kurgulanmıyordu, veya öyle kurgulansa bile burada kadın sadece tali bir mağdur olarak kabul ediliyordu. Aksine söz konusu suçlar sosyal organizmaya ve devlete karşı işlenmiş suçlar halini almışlardı.. Ne Sultan ne de devlet, ne millet ne de asker cinsel suç işlemiş kimseyi affedebilirdi. Katiller, hırsızlar, eşkıyalar vatanı savunmak ve böylece askerlik görevini yerine getirerek aklanmak için cepheye çağrılabilirdi. Siyasî suçlular ve hüküm giymiş memurlar Sultan tarafından affedilip tekrar toplumun iş gören kimseleri arasına dâhil olabilirdi. Bununla birlikte cinsel sapkınlar, bu kanunlardan yararlanamayacak kadar ciddi bir biçimde, toplumun manevî ve maddî yapısını tehdit etmekteydiler." Miller, *Fikihtan Faşizme*, s. 148-151.

53 Akt. Akşin, *Jön Türkler*..., s. 416-417. Toprakların geri alınması arzusu Türkçülüğe kutsal bir intikam temi kazandırır. Köprülüzâde Mehmed Fuad 1913'te şöyle yazar: " nefsimize güvenelim ve sarsılmaz bir iman ile söyleyelim ki Türklük, düşmanlarından mutlaka intikam alacaktır. Eğer bugünün gençleri böyle bir tarz-ı hareket ihtiyar ederek *milliyet ve intikam akidelerini* yavaş yavaş avam kitlenin ruhuna sokarlarsa, Slav ordusunun Çatalca önüne gelmesi bizi korkutmaz; hatta böyle bir intibah-ı milliye mücib olduğu [milli uyanışa sebep olduğu] için Türklüğe faidesi bile dokunur." Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Ümid ve Azim", *Türk Yurdu*, II/8-32, 24 Kanunısanı 1328, s. 240-247; akt. Ercüment Kuran, "Fuad Köprülü'nün Milliyetçiliği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1997, s. 243.

54 Füsun Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yayınları, 2008, s. 322. Şehitliği din ile değil "vatan" ile irtibatlandırmak gerektiği inancı Balkan Savaşları sonrasında yaygınlaştı ve bunun gerçekleşmesi teşvik edilmemesi eleştirildi; onun yokluğu mağlubiyetin sebepleri arasında sayıldı. Bkz. Taştan, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana... , s. 16.

tirir gibi hızla Türkçülüğe *ihtida* ederler.[55] II. Abdülhamid döneminde öğretilen Yafes'in oğlu Türk miti, hâlâ yaygındır, fakat artık kutsallık için "tarih-i mukaddes"e müracaata pek muhtaç değil gibidir. İddialar artık tüm insanlık tarihinin onun kutsiyetine şehadet ettiğine kadar ileri götürülebilmektedir:

> İşte tarih.. İşte semâ-yı beşeriyetin mavi ve saf safhası.. Eğer dikkatle bakacak olursak görürüz ki o semânın en karanlık yerlerini *nurlandıran*, en ücra köşelerine bir *uçmak* rengi serpen, en büyük gecelerini sabahlara, seherlere, şafaklara boğan bu *güneş*, olsa olsa ancak tufandan sonra evladıyla beraber Asya'ya yayılan *Yafes*'in nesli, Türk milletidir. *Türk milletinin, sair milletler ancak birer peyki olabilirler. Bütün ziyaların menbaı, bütün harikaların mâderi, bütün milletlerin güneşi ancak o ve ancak Türktür.*[56]

Tüm tarihin kendilerinin yüceliğinden bahsettiğine ve sair milletlerin ancak birer peyk olabileceklerine inanan; fakat diğer yandan da kutsadıkları, namusla eşitledikleri ve uğrunda ölmeyi şeref saydıkları vatanın önemli bir kısmının elden çıkışının hâsıl ettiği travmayı da yaşamış (namusu kirletilmiş) Türkçülerin, özellikle de bilime (ve onun bir parçası olduğu zannıyla sosyal Darwinizme) iman ettikleri akılda tutulursa, Türk'ün (elde kalan son) vatanı (Anadolu) addettikleri bir yerde namuslarının tekrar kirletilmesi ihtimalini engellemek için en canice yöntemleri bile denemekten çekinmemelerine şaşırmamak lazım gelir.[57]

Yine bu dönem, özellikle Türk Ocağı çevresinde primitif kişi kültlerinin oluşmaya başladığı dönemdir. Bunlardan en göze çarpanı, II. Meşrutiyet döneminden itibaren Ziya Gökalp etrafında oluşmaya başlayan külttür. İsmail Habib Sevük'ün, Gökalp'in ölümünden hemen önce kaleme aldığı satırlar, Türkçü çevrelerin Gökalp'e bakışını göstermesi açısından manidardır: "Yaptığı iş *Resullerin* işine pek benzer.. *'Fenafillah'* olan en vecidli mutasavvifler

55 Bu dönüşümün gerçekten de "ihtida" terimiyle ifade edildiği de olmuştur. Bkz. Kieser, *Türklüğe İhtida...*, s. 98. Ani ihtidaya çarpıcı bir örnek, milliyetçiliğin bayrak isimlerinden Hamdullah Suphi'dir. Mülkiye öğrencileri, kurdukları Türk Ocağı'nda kendilerine ağabeylik yapması için konuştuklarında Hamdullah Suphi'den şu yanıtı almışlardı: "Türkler Türkçülük yaparsa... İmparatorluk dağılır. *Zaten ben de Çerkezim, davanızla ilgili değilim.*" Bkz. Akşin, "Siyasal Tarih...", s. 48. Aynı yıl (1912) içinde Türklüğünü keşfedecek, 766 sıra numarasıyla Ocağa kayıt olacak, bir yıl sonra (1913) başkanlığa getirilip, kapanışına (1931) kadar bu vazifeyi sürdürecek kişi yine aynı Hamdullah Suphi'dir. Hamdullah Suphi ve Türk Ocakları için bkz. Üstel, *Türk Ocakları...*, s. 56-61.

"En Büyük Noksan", *Büyük Duygu*, I/9, 20 Haziran 1329, s. 130; akt. Yahya Kemal Taştan, nonik Topraklardan Ulusal Vatana...", s. 52.

Namuslarını korumanın ilk bedeli, Büyük Savaş'ın başlamasıyla Yunanistan'a kaçan önemli sayıda Rum'dur. Onlardan sonra sıranın kendilerine geldiği 1,5 milyonluk Ermeni nüfusu ise, tehcir ve soykırım neticesinde 100.000'in altına inecektir. Kelimenin her anlamıyla bir etnik temizlik vuku bulmuş, Anadolu şimdi gerçekten bir Türk yurdu veya Türkleştirilebilir Müslüman (Çerkez, Pomak, Boşnak, Laz, hatta Kürt) unsurların yurdu olmuştur. Soner Çağaptay, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Routledge, 2006, s. 9-10.

bile onun *'fenafilmille'si* kadar kendini büyük aşkın içinde eritemedi. *Nebi, milliyetin nebisi.*"[58] Buna göre o bir mistik figür, bir nebidir ve millette fena bulmuştur. Vefatı üzerine Hamdullah Suphi'nin yaptığı konuşmada ise o, "*Mabedimizin* içinde büyük bir meşale" olarak tanımlanır. O bir mürşittir ve naaşının arkasından "yüz binlerce *nur ve iman çocukları*" yürümüştür.[59] Fakat onun erken ölümü (1924), bu kültün kemaline ulaşmasına izin vermez. İlerleyen yıllarda Türkçü çevrelerde Atatürk, Gökalp'in hayal ettiği "'Kızılelmayı', dünya cennetini" hakikat kılan kişi olarak yüceltilecektir.[60]

Bunlar haricinde Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) ve Mehmet Emin'in (Yurdakul) etrafında da daha küçük çaplı da olsa bir kutsal hâle oluşmuş durumdadır. Hasan Âli Yücel, Osmanlı'nın son yıllarında Türk Ocakları'nda hissedilen havayı şöyle betimler: "Ocak bir *tekke*, Hamdullah Suphi onun genç *şeyhi* idi. Bizler, acemi *müridler*... Ocağın gerçek *evliyası*, Türk şairi Mehmet Emin Beydi."[61]

Birinci Dünya Savaşı yılları ayrıca, milliyetçiliğin kavram ve sembolleri ile tüm o kutsallaşma tarihinin de test edileceği yıllar olarak öne çıkar. Askerlerin değilse de, subayların hatırı sayılır bir kısmının uğruna ölümü göze aldıkları değer, artık dinden ziyade vatan, millet veya Türklük gibi kavramlardır. 1916 Kongresi'nde İTC Osmanlıcılıktan tamamen vazgeçerek Türkçü, laik ve devletçi bir tutumu benimser.[62] Üstelik yine bu dönemde gerek Almanya'nın etkisindeki askerî elit arasında gerek Türk Ocakları çevresinde gerekse de yurtdışında, Türk Yurdları bünyesinde toplanan geleceğin elitleri arasında *völkisch* milliyetçiliğin etkisi açıkça hissedilmeye başlanır.[63] Onlar

---

58 "Ziya Gökalp İçin Yazılar", *Doğu Büyük Ülkü Gazetesi*, sayı 12, Karaelmas Basımevi, Ekim 1943, s. 60-61. Nurullah Ataç da 1936'da onu hatırlarken dini literatürün vokabülerine başvuruyordu: "Bugün edebiyatımızda Ziya Gökalp gibi bir toplayıcı, *bir mürşit, bir şeyh* yoktur; başlıca eksiğimiz de budur." *A.g.e.*, s. 65.

59 Bu metin 1930'larda ortaokullarda kıraat kitabında da kendine yer bulur ve mektepllilere okutulur. Refik Ahmet, *Orta Mektepler ve Muallim Mektepleri İçin Kıraat Sınıf III*, Kanaat Kütüphanesi, 1931, s. 267-268.

"Ziya Gökalp, bu yüzden, millicilik hamlesini ve heyecanlarını, ancak hayal ve fantezi sahasında gösterebilmiştir. Meşhur 'Kızılelma' yahud 'Arzı Mevud' destanı bu hayallerin mahsulüdür. Sonradan, Atatürk'ün eserlerile hakikî bir kehanet mahiyeti alan bir efsanedir." Alp, *Kemalizm*, s. 32. "Kızılelma filen vücut buldu. Adı Kızılelma değil, Ankara'dır." *A.g.e.*, s. 35.

61 Hasan Âli Yücel, "Türk Ocakları", *Cumhuriyet*, 03 Nisan 1955, s. 2. Bunlardan mesela Mehmet Emin etrafında o zaman için oluşmuş kutsallık hâlesi i, onun Ankara'ya geçişi dolayısıyla Mustafa Kemal'in çektiği telgrafta da izlemek mümkündür. 1921 tarihli bu telgrafta Mustafa Kemal, onun şiirlerini "Türk milliyetperverliğinin *ilâhî müjdecisi*", Mehmet Emin'in kendisini ise "milletimizin mübarek babası" olarak nitelemekteydi. Bkz. Cevat Yaltıraklı, *Vatan Şairi Namık Kemal, Millî Şair Mehmet Emin*, İstanbul Matbaası, 1960, s. 11. Hamdullah Suphi de onu "mürşit", "rehber" ve "peygamber" olarak niteler. Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 110.

62 Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, Kaynak Yayınları, 2007, s. 97.

63 Kieser, *Türklüğe İhtida...*, s. 27. Kieser'e göre de Türkçülük hem Osmanlı döneminde hem de Kemalist dönemde, evrensel kabul ettiği Batıcılık ile "'Türk ülküsü'ne ihtida etmediği takdirde

da *völkisch* hareket ile benzer şekilde evrensel dinin dogmalarına karşı milli dini öne çıkarır,[64] milliyetçiliklerini mistik bir havaya bürümeye başlar. Artık mesela Türk Ocağı Marşı'nda şöyle denilebilmektedir: "*Mâbedimiz* Türkocağı, *Kâbemizde* yüce, parlak / Turandır hep ancak."[65]

Böylece savaş esnasında Osmanlı döneminin en cesur sekülerleşme adımlarından bazıları atılır.[66] Türklük de kapsama alanını genişletmekte, tarihteki kutsallıkları bünyesinde cem etmektedir. 1918 yılında Sâmih Rifat ve Rıza Tevfik arasındaki meşhur tartışma, Zerdüşt'ün Türklüğü üzerinedir. O yıllarda Rıza Tevfik'e yakınlık duyan Hasan Âli (Yücel), ileride II., III. ve IV. dönem milletvekillikleri yapacak Sâmih Rifat (Yalnızgil) ile görüştükten sonra fikrinin nasıl değiştiğini, artık değil Zerdüşt'ün, Tanrı'nın bile Türk olduğuna inanmaya başladığını aktarır, Sâmih Rifat'in ölümü dolayısıyla kaleme aldığı yazısında.[67] Daha o zamanlar Türklük, Türk Ocağı çevresindeki dar bir grup nazarında tanrısallaşmıştır. Türklükle ilgili semboller de kutsallaşmaya devam eder. Bozkurt örneği önemlidir.[68] Dünya Savaşı esnasında birliklere gönderilen ordu emrinde, dualarına bozkurtu da dahil etmeleri istenir.[69]

İleride kutsallaşmanın merkezi olacak Atatürk, savaşın artık son dönemecinde, 24 Mayıs 1918'de, Ruşen Eşref'e imzaladığı resimde, hem kendisinde oluşmuş bulunan kutsallaşmış millet ve vatan tasavvurunu açığa vurur (metafizik kavramlarla yüklü metinde tarihsel dine hiç atıf yoktur), hem de gençliğin de aynı ruh halini paylaştığını haber verir:

> Her şeye rağmen *muhakkakaa bir nûra* doğru yürümekteyiz. Bende bu *imanı* yaşatan kuvvet, yalnız, *aziz memleket ve milletim* hakkındaki *pâyansız* [sonsuz] *muhabbetim* değil, bugünün karanlıkları, ahlaksızlıkları, şarlatanlıkları

---

etno-dini Ötekini dışlayan sözde bilimsel bir *völkisch* coşkunluk arasında" salınır durur. Bkz. Hans-Lukas Kieser, "Introduction", *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities* içinde, Hans-Lukas Kieser, I. B. Tauris, 2006, s. xiii.

64 Alman romantik milliyetçiliğine ve onun içinden evrilen *völkisch* hareketine etki eden düşünürlerin tarihsel dine yaklaşımı ile Ziya Gökalp'in yaklaşımı arasındaki paralellik için bkz. Sabri M. Akural, "Kemalist Views of Social Change", *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, Jacob M. Landau, Westview Press, 1984, s. 130.

65 Üstel, *Türk Ocakları...*, s. 111.

66 1916-17 reformlarıyla Şeyhülislâm kabineden çıkarılır, dinî mahkemeler Adliye Vekâleti'ne bağlanır, medrese ve vakıflarla alakalı yeni düzenlemeler yapılır, Rumi takvim Gregoryen takvimle uyumlu kılınır. Belki hepsinden önemlisi Hukuk-u Aile Kararnamesi çıkarılır.

67 "Zerdüşt Türktü. Değil Zerdüşt, Yezdan da Türktü." Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, s. 35.

68 Gerçi bozkurt sembolü etrafında oluşmaya başlayan kutsallık halesinin tarihi Balkan Savaşları'na kadar geri götürülebilir. Bkz. Günay Göksu Özdoğan, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 4: Milliyetçilik* içinde, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 2008, s. 398.

69 Aynı kurt imgesini izci teşkilatının bayrağında da görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Bkz. Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Gelenek Yayınları, 2003, s. 84.

içinde *sırf vatan ve hakikat aşkile ziya serpmeğe* ve aramağa çalışan bir gençlik gördüğümdür. İşte, azizim Ruşen Eşref Bey, sizi, ben, bu *mubarek hizbin* tabii âzâsından görüyorum. Gün geçtikçe daha mühim hizmetlerinize intizar ediyorum. Bugünden ziyade yarınların şükran ve şâpâşına namzed olan sizi bugünden tanıyabilmekle memnunum. M. Kemal.[70]

Kurtuluş Savaşı'ndan tek parti rejimine

Büyük Savaş ve onu takip eden (veya bir uzantısı olarak da okunabilecek) Kurtuluş Savaşı boyunca, ileride bu topraklardaki siyasetin kutsallaşması ve müteakip seküler dinin ortaya çıkışı süreçlerinde kullanılacak en temel bellek mekânları ve sembol havuzu meydana gelir. Fakat savaşla beraber kutsallık sağlayıcı kaynaklarda bir değişim göze çarpmaya başlar. Türkiye'de değil, tüm dünyada, önceki bölümlerde anlatıldığı üzere kutsallaşan "bilim, medeniyet, insanlık" gibi kavramlar (yani o dönemki modern insanın kutsalları) sorgulanır hale gelmiştir. 19. yüzyıl boyunca tüm ideolojilerde gözlemlenen bilimin ve medeniyetin gelişmesi vasıtasıyla insanlığın bir "yeryüzü cenneti" kuracağı algısı sarsılmaktadır. Bilim cenneti değil, savaş teknolojisi vasıtasıyla cehennemi vermiştir. İnsanlık ideali, Tevfik Fikret'in Haluk'a *amentü* olarak söylettiği o "Vatanım rûy-ı zemin, milletim nev'-i beşer" pozitivist zikri, anlamsızlaşmıştır. Medeniyet ise artık tek dişi kalmış olsa da bir "canavar"dır. Bu kutsallar, savaş sonrası yıllarda elbette tekrar eski güçlerini kazanacaktır, ama şimdi sahneye özellikle "millet", "vatan" gibi kavramlar çıkacak, tarihsel dinler de kısa süreli bir geri dönüş yaşayacaktır.

Üstelik, siyasetin müteakip kutsallığını devşirdiği, biri geçmişe diğeri geleceğe bakan iki temel kaynaktan ilki de bu savaş yıllarında yaşananların seçili bir hatırasıdır. Bu anlatıya göre ulus-vatan mutlak bir ölümden kurtarılmış hatta daha doğrusu o, öldükten (İstanbul'un işgali ve Sevr'den) sonra tekrar diriltilmiş, ona bir *basûbadelmevt* [diriliş] yaşatılmıştır. Fakat unutmamak gerekir ki, savaş yıllarının siyasetin kutsallaşmasına kaynaklık etmesi bakımından Türkiye benzersiz değildir, benzersiz olan Birinci Dünya Savaşı'dır. Türkiye'yi bir ölçüde farklı kılan, bu savaşın mistisizm üreten ölüm kalım travmasını yaşamaya birkaç yıl önce başlaması ve diğerlerinden birkaç yıl sonra da yaşamayı sürdürmesidir:

> Bağımsızlık Savaşı, yenilgiyle biten yıpratıcı Dünya Savaşı'nın getirdiği dayatmalara başkaldırmanın sonucuydu ve dünya savaşının süresini, Türkiye açısından, dört yıldan sekiz yıla çıkarıyordu. Bu büyük savaş ise Balkan Harbi'nin acıları dinmeden patlak vermişti. Balkan Harbi, İtalya'nın Trablus'a as-

70 Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ü Özleyiş*, c. I, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1957, s. 16.

ker çıkarması... daha devam ederken başlamıştı... Özetle, 12 yıl aşağı yukarı kesintisiz devam eden ve 1922 Eylül'üne kadar şaşmaz biçimde kötü sonuç veren bir savaş ve yıkım sürecinden bahsediyoruz.[71]

Üstelik bu 12 yıl boyunca ülke iki kere ölümle burun buruna gelmiş (Çatalca'da ve Çanakkale'de) ve sonunda da 1918 Kasımı'nda İstanbul'un işgali ile kâğıt üzerinde değilse de çoğunluğun zihninde ölmüştür. Bu açıdan bakıldığında ve kutsallaşmanın Osmanlı'dan tevarüs eden mirası da düşünüldüğünde, Kurtuluş Savaşı'nın, onunla irtibatlı kavramların (vatan, millet) ve onu idare eden liderin kutsallaşması değil, kutsallaşmaması şaşırtıcı olurdu. Geçmişe bakıldığında şaşırtıcı olan bir şey varsa, o da başlangıçta mücadelenin muhitinin de dilinin de seküler değil, koyu bir biçimde İslâmi oluşudur.[72]

Dil İslâmi olunca dönemin kutsallaşma örnekleri de öncelikle İslâmi kavramlar ile ifade edildi. Sakarya Savaşı sonrası 19 Eylül 1921'de Mustafa Kemal'e *Gazi*lik unvanı veriliyor; Mustafa Kemal'in konuşmalarında vatanın sadece uğrunda dökülen kanla değil, *İslâm'ın harîm-i ismeti* [kutsal ocak] olması yönüyle de mukaddes olduğu vurgulanıyordu.[73] "Memleketin ve milletin mukaddesatı"ndan bahis olunuyorsa da bu hemen daima İslâmi bir içerikle veriliyordu. Türklük vurgulanmakla birlikte, Çerkez, Kürt, Laz gibi *anasır-ı İslâm* yok sayılmıyordu. Zürcher'in tabiriyle cari ideoloji "Müslüman milliyetçiliği" idi.[74]

Oysa 1922'de Büyük Taarruz, 1923'te Lozan'ın imzalanması ve Cumhuriyet'in ilanı ile, yani kazanılan özgüven ile birlikte, kullanılan dil ile kutsallaştırma araç ve sembolleri de çeşitlenmeye başladı. Yine de bu hâlâ tam anlamıyla seküler bir kutsama değildi. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan olu-

---

71 Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, 2011, s. 544-545.

72 Bu dinî havayı Falih Rıfkı şöyle anlatır: "Kuvay-ı Milliye havasını bugünkü kuşak pek 'ülkülleştirir'. Kuvay-ı Milliye meclisi koyu gerici idi. İçki yasağı kanunu bir şeriat kanunu olarak çıkmıştır. Dört yüze yakın yeni medrese açılmıştı. Milletvekillerinin çoğu kravatsız ve poturlu ya da getirli idi. 1923'te milletvekili seçildiğim vakit İstanbullu kılığı ile nasıl yadırgandığımızı hâlâ hatırlarım. *Kuvay-ı Milliye Anadolusu, Tanzimat İstanbulundan elli yıl geride idi.*" Falih Rıfkı Atay, *Atatürkçülük Nedir?*, Ak Yayınları, 1966, s. 16. Meclis 23 Nisan 1920'de Cuma namazından sonra dualar ve tekbirlerle açılıyordu. Meclis açıldığında sarıklı ve feslilerin sayısı, kalpaklılardan fazlaydı (65'e 50). Meclisin beşte biri doğrudan din adamıydı (oysa 4, 5, 6. meclislerde bir tane bile din adamı kalmayacaktı), din adamı sayısı subay sayısıyla eşitti. Ayrıca Meclis'te Mevlevi, Bektaşi ve Nakşibendi şeyhleri vardı (toplamda 10 kişi). Bkz. Kinross, *Atatürk*..., s. 217-218; Binnaz Toprak, "The Religious Right", *Turkey in Transition* içinde, der. Ertuğrul A. Tonak ve Irvine C. Schick, Oxford University Press, 1987, s. 222 ve Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 552.

73 Zürcher, *The Young Turk Legacy*..., s. 226.

74 Erik Jan Zürcher, "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Science*, sayı 33, 1999, s. 81-92.

yordu[75] fakat aynı gün "devletin dini din-i İslâm'dır" maddesi anayasaya ekleniyordu. O gün Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçiliyor ve o celse Karahisar Mebusu Kâmil Efendi'nin kürsüden kıraat ettiği dua ile son buluyordu.[76] Mehmet Emin (Yurdakul) Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili müzakereler esnasında söz aldığında, bu havayı yansıtır tarzda, hem dinî hem de seküler kutsallaşmanın mümtaz örneklerinden biri olarak hatırlanacak bir konuşma yapacaktı:

> Esir yaratmıyan Allah, hırs ve gururu tedibettirmek için bir elinde kılınç bir elinde âsa olduğu halde dünyaya inkılâp yapacak bir büyük Peygamberin gönderilmesine ihtiyaç gördü ve gönderdi. O, kılıcı ile zâlim hükümdarları tedibettiği gibi, asası ile de kanlı tahtları kanlı saltanatları, yerlerin dibine geçirtti. Adsıza şeref, esire hürriyet, zayıfa hak, sefile saadet verdirecek bir *Allah'ın hükümetini kurdu ve bunun adı Cumhuriyetti.* (Alkışlar)
>
> Ondört asır sonradır ki, ey arkadaşlar! *Allah, yine böyle bir ilâhi hükümet kurdurmak, ikinci bir mucizesini yaptırmak için' en müntehap, en büyük bir milleti intihabetmiştir, bu millet Türk Milletidir.* Ondört asır evvel, *Peybamber Muhammed'in Mekke duvarlarında kurduğu Hükümeti, bugün de Türk Milleti Ankara'ya kurmuştur.* Şu aziz saatte ben, bu ihtiyar arkadaşınız, *Allah'ımdan bu Hükümeti takdis ederim.* Bu Hükümetin temellerinin, arzın temelleri kadar sağlam olmasını isterim. Ben, bu ihtiyar arkadaşınız, bu *Hükümetin hak ve adalet güneşinin* büyük ve küçük bütün caniplere, zayıf ve kuvvetli bütün alınlara mütesaviyen *nurunu* saçmasını isterim. (Amin sesleri) Ve bu duamın kanatları altında, *Cumhuriyetin ruhu önünde tazimen kıyam* ederek üç kere: "*Yaşasın Cumhuriyet*" diye Hükümetimizi taziz etmelerini muhterem arkadaşlardan temenni eylerim. (*Yaşasın Cumhuriyet*! diye üç defa bağırıldı.)[77]

12 yıllık bir ölüm kalım savaşından yeni çıkmış, sonunda Lozan'da "ölümden sonraki dirilişi" Batı tarafından da tasdik edilmiş bir ülkenin, şimdi de yeni bir rejimi tesis eden bu insanları, tüm bu başlarına gelenleri İslâm peygamberinden sonra Allah'ın ikinci bir mucizesi olarak yorumluyorlardı. Konuşmadan onların, Ankara'yı yeni bir Mekke olarak gördüklerini, Türk milletini ise bir nevi peygamberlik vazifesiyle vazifelendirilmiş seçkin bir yere konumlandırdıklarını anlıyoruz. Neticede tarihte ikinci defa kurdukları yapı Cumhuriyetti; yani Mehmet Emin'in tanımıyla "Allah'ın hükümeti" Böylece yakın geçmişte yaşanan tüm o acılar ve eziyetler, bu yeni anlatıda, kut-

75 Jäschke'ye göre "Türk fikir hayatının gelişimindeki en erken dönüm noktası 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilerek 1925 yılında milli bayram olarak kabul görmesidir." Gotthard Jäschke, "Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din", *Tarih Okulu*, sayı 2, Kış 2009, s. 83. Bu bayramın önemli yıldönümleri, ileride siyasetin kutsallaşmasının zirveleri olarak hatırlanacaktır.

76 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, c. 3, 29 Teşrinievvel 1339, s. 100.

77 *A.g.e* s. 96.

lu doğumun sancıları olarak anlam kazanıyor, Peygamber'in hayatı gibi objektif tarihin değil, mitsel tarihin bir parçası oluyordu. Yine Ziya Gökalp de 1923'te, tarihsel dinin araçlarıyla yeni aktörlerin kutsanması yarışına katılacak, milletin doğum müjdesini de bu kutsamanın çocuğu olarak haber verecekti:

> Türkiye'de Allahın kılıcı halkçıların pençesinde ve Allahın kalemi Türkçülerin elinde idi. Türk vatanı tehlikeye düşünce, bu kılıçla bu kalem izdivaç ettiler. Bu izdivaçtan bir cemiyet doğdu ki, adı Türk Milleti'dir.[78]

Gerçekten de 1923-1924 yıllarıyla birlikte, bu kutsal evliliğin çocuğunu, yeni bir ulusu yaratmak işine soyunulur. Fakat bu ulusun sınırları nasıl çizilmelidir? Görünen o ki, (başta kültürel olarak anlaşılan ama giderek etnik vurgusu ağır basan) Türklük, sair anasır-ı İslâmiye'nin erime potası yapılmak istenmektedir. Daha 1923'ten itibaren artık kanunlarda, resmî belgelerde, parti programında "Türkler ve Kürtler" veya "Müslümanlar" ibareleri görülmez olur.[79] 1924 yılında hayata geçirilen devrimlerden ve 1925'teki Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra "Türklüğün sınırları yeniden" çizilir. TPCF'nin [Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası] kapatılmasından az zaman önce (27 Nisan 1925) İsmet İnönü, yeni anlayışın özeti sayılabilecek konuşmayı Türk Ocakları İkinci Kurultayı'nda yapacaktır:

> Bunu gerek dahilde ve gerek hariçte söylemek için artık vehm edecek bir nokta-i endişemiz yoktur. *Milliyet yegane vâsıta-i iltisâkımızdır.* Diğer anâsır [unsurlar] Türk ekseriyeti karşısında hâiz-i tesir değildir. *Vazifemiz Türk vatanı içinde bulunanları behemehal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anâsırı kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsâf her şeyden önce Türk ve Türkçü olmasıdır.*[80]

Bu konuşmadan 8 gün sonra ve TPCF'nin kapatılmasından bir ay önce (5 Mayıs 1925) yine İsmet Paşa, bu sefer Muallimler Birliği'nde, yeni milli eğitim felsefesini özetler:

---

78 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, 1968 [1923], s. 166.

79 Zürcher, *The Young Turk Legacy...*, s. 232. Bununla birlikte, mesela coğrafya ders kitaplarında Müslüman olan ama Türk olmayan etnik yapılardan, azalan oranda da olsa bahis vardır. Onların coğrafya ders kitaplarından tamamen yok olmaları için, 1930'ların ortasını beklemek gerekecektir. Bkz. Behlül Özkan, "Making a National Vatan in Turkey: Geography Education in the Late Ottoman and Early Republican Periods", *Middle Eastern Studies*, 50:3, 2014, s. 478-479.

80 Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene...*, s. 155-156. Bununla beraber unutmamak lazımdır ki, Ahmet Yıldız'ın belirttiği üzere "Türk kimliğinin Cumhuriyetçi sınırlarının" bir siyasi, bir de hukuki veçhesi vardır. Hukuki veçhe, 1924 Anayasası'nda resmî ifadesini bulsa da, aslında talidir ve Lozan'dan kaynaklanan bir zorunluluk neticesi şekillenmiştir. Asıl olan, gündelik hayata etki eden ve "*Kemalist akideyi* temsil" eden siyasi veçhedir.

> ...*yekpare milliyet içinde yabancı harslar* [kültürler] *hep erimelidir*... Bu vatan işte tek olan bu milletin ve bu milliyetindir. Bunu yalnız söz olsun diye söylemiyoruz, süs olsun diye bu fikirde değiliz; *bu siyaset vatanın bütün hayatıdır*... İşte milli terbiye dediğimiz sistemin umumi hedefi.[81]

Artık İslâm büyük oranda denklemden çıkarılmıştır. İslâm'ın birleştirici gücü reddedilmekte, birliğin sağlanacağı temel bağ sadece milliyetçilik ile sınırlandırılmaktadır. Birkaç ay sonra, 5 Kasım 1925 tarihinde Hukuk Fakültesi'nin açılışında Atatürk, Türk Devrimi'nin tanımını yaparken, bunu açıkça ifade eder:

> Milletin, idamei mevcudiyet için efradı arasında düşündüğü rabıtai müştereke, asırlardan beri gelen şekil ve mahiyetini tebdil etmiş, yani *millet, dinî ve mezhebî irtibat yerine Türk milliyeti rabıtasiyle efradını toplamıştır.*[82]

Bundan sonra Kurtuluş Savaşı günlerinin, hatta Cumhuriyet'in ilan günlerinin havasından eser yoktur. Müslüman milliyetçiliği yerini Türk milliyetçiliğine bırakmıştır. Tüm etnik topluluklar Türklüğe gönüllü katılıp, onun içinde yok olacaklar veya gerçekten yok olacaklardır. Bu siyaset devletin en temel siyasetidir ve gelecek kuşaklar da bu felsefe doğrultusunda yetiştirilecektir. Bu yeni milliyetçilik, Turan fikrinden ve Pan-Türkçülükten (tamamen değilse de) büyük oranda arınmış, (Hatay istisna tutulursa) irredantist hevesleri olmayan, Anadolu odaklı ama içeride son derece rijit ve totaliter tavırlı bir milliyetçiliktir.

1925 sonu itibariyle Halifelik kaldırılmış, tarikatlar yasaklanmış, şapka kanunu çıkarılmış, Tevhid-i Tedrisat ve Takrir-i Sükûn kanunları yürürlüğe girmiş, basın susturulmuş, muhalefet partisinin kapısına kilit vurulmuştur. Batı medeniyetine her şeyiyle dahil olma kararı kesinleşmiştir ve hedefine ulaşmak için döneminin benzer rejimlerinde olduğu gibi Kemalizm de "cebri sosyal teknolojiyi, Sosyal Darwinizmi, demokratik olmayan elitist karar alma sürecini, *völkisch* milliyetçiliği, anti-liberal duruşu ve liderler kültünü"[83] kullanacaktır.

Kutsallaşmış bir Milli Mücadele, yukarıda sayılan vasıtaların meşruiyet kaynağı olan ortak belleği oluşturmaktadır ve bu bellekte Türk olmayan etnik grupların hatırası, bilinçli bir amnezyayla silinir. Artık etno-seküler bir kutsallık odağı olarak Yeni Türk'ü yaratmak için her şey hazırdır. Kemalist elitin bundan sonraki en önemli mesaisi bu olacaktır. Bu totaliter projede Yeni Türk'e uygun görülen din ise, rejimin kurguladığı sınırlar içindeki me-

81 *A.g.e.*, s. 280-281.

82 Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 249.

83 Kieser, "Introductio s. ix.

deniyet ve bilimin de sözde desteğini alan bir milliyetçiliktir. Bu seküler din 1930'ların başına kadar büyük oranda Rousseaucu bir sivil din olarak Türk Ocakları çevresinde şekillenmiş, sonrasında ise devlet eliyle bir siyasal din olma yolunda epey mesafe kat etmiştir.

1926'dan Kemalizmin doğuşuna: Türk Ocakları'nda kutsallaşma

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ve onu takip eden iki yılda süratle yapılan devrimler neticesinde artık ortada radikal manada yeni bir Türkiye vardır. "Hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin olması" ilkesince Tanrı, ilk başta egemenliğin kaynağı olmaktan men edilmiş, o mevkie halk oturtulmuştur. Şimdi sıra Tanrı'nın ibadetin ereği olmaktan da men edilmesi, yerini millete bırakmasına gelmiştir.[84] Fakat 1920'lerin sonuna değin bunun sadece devlet eliyle, yukarıdan aşağıya ve yoğun bir biçimde vazedildiği söylenemez. Hatırlanacağı üzere, dönemin din algısına şekil veren, halen daha büyük ölçüde telifçi kanadın tezleridir. Akıl ve bilimle uyum içerisinde, Batılı çizgilere göre reforme edilmiş, irticaya savaş açmış, milliyetçiliğe payanda yapılabilir bir Türk İslâmı'nın olabilirliği tartışılmaktadır.

Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet harici en etkili örgüt olan Türk Ocakları'nda, milliyetçiliğin kutsallaşması ve hatta İslâm'a bir rakip gibi anlaşılması süreci başlamıştır. Ocaklar, devrim ilkelerini kitlelere benimsetilmesi noktasında kendilerinden çok şey beklenen yerlerdir. Hem irtica ile mücadelede hem de Doğu'nun Türkleştirilmesinde (yani rejimin dönem itibariyle en önemli iki siyasetinde) öncülük vazifesi üstlenmişlerdir. Parti ileri gelenleri, Ocakların da yönetimindedir ve Ocaklar, partinin "murakabesi altında bir kuruluş", partinin kültür şubeleri olarak kabul edilmektedirler.[85] Kitabını yazmadan önce Türkiye'yi de ziyaret eden René Marchand'ın da gözlemlediği gibi "Türk Ocakları bir bakıma Kemalist devrimin entelektüel ruhu haline gelmiştir."[86]

1912'de kurulan Türk Ocakları, Kurtuluş Savaşı esnasında ara vermek zorunda kaldığı örgütlenmesine Cumhuriyet'in ilanını müteakip tekrar koyulur. Ankara'daki açılışta Hamdullah Suphi'nin konuşması Ocaklar etrafında kurgulanan mistisizmin mümtaz bir örneğidir:

---

84 Tanrı'nın iki kere yerinden edilmesi ile alakalı bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 658.

85 Üstel, *Türk Ocakları...*, s. 402-403. Atatürk 1931 yılında Aydın Türk Ocağı'nda bunu açık biçimde ifade eder: "Türk Ocakları Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hars şubesidir." Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 300.

86 René Marchand, *Le Réveil d'une Race: Dans la Turquie de Mustapha-Kemal*, La Nouvelle Société d'Édition, 1927, s. 140.

> Düşman elinin kapattığı Ocağımızı, Türklük *imanının* zaferiyle tekrar açıyoruz. Ocağın *mihrabı* önünde yeniden toplandık. Ruhumu sizin ruhunuzla birleştirerek du'a ediyorum: "Sevgili Ocağım! *Mubarek hariminde* Türk milleti için çalışan çocuklarının hayat uğultusu bir an eksik olmasın."[87]

Hamdullah Suphi'nin o yılki havayı, "Ruhların içinde yeni *vahilerin*, milletlere yeni yollar gösterdiği esrarengiz günlerdeyiz"[88] şeklinde tarif ettiği 1923 yılı sonuna kadar 43 şube açılmış ve Ocak, Türk milliyetçiliğini yayma vazifesini kaldığı yerden devralmıştır. Bu dönemdeki milliyetçilik yaklaşımları, rejimin tanımlamaya çalışacağı yeni Türk kurgusuyla tam bir uyum içerisindedir. O yıl Hamdullah Suphi bir söyleşisinde bunu şöyle açıklar:

> Türk Ocağı Garpçıdır. Kendimizi Avrupalı hissettikçe Türk kalacağız. Türklüğümüzü Avrupalı olmaya yüz tuttuğumuz zaman bildik... Türk Ocağı medeniyetin garptaki şeklini ister. Bilir ki o medeniyette hayat, ateş, can vardır.[89]

Hamdullah Suphi, Ocakların Kemalist kadro için irtica ile mücadelede ne denli kullanışlı olabileceğini anlatmak ister gibi yine 1923 yılında şöyle söyler: "Türk Ocağı din kadar kuvvetli bazı âdetlere karşı sırf *yeni itikâdlarından* aldığı kuvvetle serbestçe hareket etmekte asla endişe etmemiştir."[90]

Böylece karşılarındaki güç "din kadar kuvvetli" de olsa milliyetçiler, "yeni itikadları" ile o âdetlerin karşısına dikilecek gücü ve güveni kendilerinde bulmaya başladıklarını haber verirler. Bu aynı zamanda kendini Avrupalı hisseden milliyetçiliğin İslâm'a karşı kendini konumlandırdığı oranda, onun yerine geçmeye de hevesli olduğunun ilk işaretleri gibidir.

Ertesi yıl (1924) Türk Ocakları Umumi Kongresi'nde kullanılan dil daha da sivrilir. Türk ulusu, kendini "Avrupalı hissetmek"ten, "Avrupalı olmaya yüz tutmaktan" ileri bir merhaleye geçmiş, artık "Batı ailesinin bir evladı" olarak tanımlanır olmuştur Hamdullah Suphi tarafından. Aynı zamanda kutsamanın vokabüleri daha cesur dillendirilir. Ona göre Türk Ocakları:

> Türk vatanında *yeni imanı*, yeni medeniyeti, hayat aşkını, zevki, refahı, umran ve intizamı, Medresenin mezhep ihtilâflarile parçaladığı bütün Türkler arasında kardeşliği, birliği vaz ve telkin eden *mabetlerdir*.[91]

Suphi'nin üstte alıntılanan ilk konuşmasındaki *yeni itikadlar*, sonraki konuşmasında *yeni imana* dönüşmüş, bu imanın vaz' edileceği *mabedler* olarak

87 Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu I*, s. 157.

88 *A.g.e.*, s. 162.

89 Üstel, *Türk Ocakları...*, s. 134-135.

90 *A.g.e.*, s. 135.

91 Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu I*, s. 148

da Türk Ocakları adres gösterilmiştir. İkinci kurultayın kapanışı vesilesiyle verilen yemekte Suphi, mabed tanımını biraz daha zenginleştirir. "Büyük *akidenin* candan *müminlerini* koskoca bir teşkilât halinde toplanmış görmekten" duyduğu gururu paylaşan Suphi, Ocaklardan "mabetlerimiz" diye bahseder, fakat bu mabedlerin bazısı sade, fakir "ufacık *Mescitler* halindedir."[92]

Anlaşılan Kurtuluş Savaşı ile verilen aradan sonra, milliyetçiler tekrar II. Meşrutiyet'in son demlerindeki yola geri dönmüşlerdir. Bu sefer fark, bu yeni imanın doğrudan eskisinin, onun mabedlerinin de doğrudan İslâm kurumlarının (medresenin) karşısında konumlandırılmasıdır. Böylece milliyetçilik, alternatif bir kutsallık iddiasından, eskinin yerine ikame olma iddiasına doğru yürümektedir. Bunu Türk Ocakları'nın dergisi *Türk Yurdu*'nda çıkan şiirlerde de gözlemleyebiliriz. Abdurrahman Hâmid'in dergide yayımlanan 1924 tarihli şiiri çarpıcıdır:

> *Bir kıble tanıyorum: O sensin Anadolu*
> Gönlüm, gözüm, yüreğim büyük aşkınla dolu...
> Ne beyin, ne paşanın, ne hakanın kuluyum:
> *Kendine secde eden milletin oğluyum.*[93]

Bu dil dönem içerisinde iyice yerleşir. *Türk Yurdu* dergisinde artık şöyle yazılabilmektedir:

> Ocağımız, millî *mabedimizdir*. Millî fikirlerimiz, samimi emellerimiz, burada tekasüf eder. Burası mukaddes birmükessifedir, Türk ruhlarının inkişaf ve irtibat mahallidir... Bu *mabede*, yalnız Türk muhabbeti, Türk fazileti, Türk şefkati, Türk evsaf-ı hasenesi girer... Bu *mabette* yalnız Türklüğe ait, Türk'ün mazisine, hâline, istikbâline dair içtimaî, iktisadî, ahlâkî, asri, fennî, millî ihtiyaçlar görüşülür... Burası, millî mefkure *Kâbe*'sidir, millî vicdan *camii*dir, Türk tarih ve menâkıb ve hasâil-i maziyesi in *türbe*sidir. *Her Türk maddî ve manevî feyzini buradan alır.*[94]

1927 yılında Merkez Heyeti binası temel atma töreninde Hamdullah Suphi ise şöyle söyler: "Türk Ocağı her *din* gibi ufak bir *mescidin* içinde millet aşkından doğdu... şimdi *mabetlerini* bina ediyor".[95] Bu bina için harcanan yüksek meblağı eleştiren bir delegeye yine Hamdullah Suphi: "Büyük *mâbedlerde* içtimai ruh doğmuştur ve bu ruh milletleri takviye etmiştir... Fikirler

92 *A.g.e.*, s. 124-125.

93 Mehmet Kaplan ve diğ. (haz.), *Atatürk Devri Türk Edebiyatı I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 565.

94 Doktor Mehmed Hilmi Beyefendinin Cevabı Nutku, *Ocaklar Şuunu*, Cilt: 18-4, sayı 184-23, Onbeşinci sene, Kasım 1926, s. 233; akt. Ayşe Gül Soncu, "Kimliklerin İnşasında Kurumsal Dergilerin Rolü: Türk Yurdu ve Ülkü", doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2012, s. 169-170.

Suphi (Tanrıover), *Dağ Yolu I*, s. 33.

bina şeklini aldıkları vakit daha iyi anlaşılır"[96] der. Demek ki artık bu mabedlere harcanan para, içtimai ruhun doğuşuna yardım ettiği için Türklüğe hizmet olarak (mali ibadet olarak) düşünülmelidir. Her yeni dinde görülen "sembol mabet" tutkusu, Hamdullah Suphi'yi sarmış gibidir. Nihayet 23 Nisan 1930'da Merkez Heyeti binasının açılışı yapılır. Binanın inşaatında Mustafa Kemal'in emri ile yalnız Türk işçiler çalıştırılmıştır.[97] Hamdullah Suphi'nin açılışta yaptığı konuşma, binada aşırı mermer kullanımını eleştirenlere verdiği cevap, mabet tanımının gerçekliği hakkında önemli bir delil sunar:

> *Mermer* bütün tarihte, *milletlerin din arkadaşıdır. Nerede bir din doğarsa, mermer direk oraya gelir,* tavanları, kubbeleri yukarı kaldırır; mermer kemer mesafeleri, derinlikleri açık tutar.. Mermer hassasiyeti sesinize aynı heyecanla cevap verir. *Secdelerin* sesile beraber, onun da inlediğini duyarsınız... *Mabet,* lisanı susmayan daimî bir telkin vasıtasıdır.[98]

Türkçülerin bu yeni mabedinin önemi, yine mesela Merkez Heyeti raporunda şöyle ifade edilir: "Türk Ocağı'nın temsil ettiği *içtimai mezhep* ufak *mescitlerden* çıkarak kendine lâyık *mabedini* bulmuştur."[99] Bu noktadan itibaren, mescidin/caminin Ocak binası ile ikamesi artık çok açık bir biçimde ortadadır. Fakat Merkez Heyeti binasına (anlaşılan hükümetin de el altından desteği ile) yöneltilen tepkiler dinmez. Hamdullah Suphi 15 Kasım 1930'da bu sefer Ocak üyelerine ve gençlere seslenerek onlardan "milliyetçi cereyanını, onun hadimlerini ve onun *milli mâbedini*" korumalarını ister.[100] Tüm bunların anlamı nedir? Georgeon şöyle yazar:

> Genellikle şehrin ya da kasabanın merkezindeki neo-Türk üslupta güzel bir binaya yerleşmiş olan Ocak, bir anlamda *kendini caminin rakibi olarak görmektedir*. Köy papazının yerine geçmeye çalışan III. Cumhuriyet'in öğretmeni gibi, Ocak militanı da gençliğin gönlünde köy hocasının yerini almaya çalışmaktadır. *Ocak kendisine katı bir laik ahlakın ve yeni bir imanın, "milli imanın" yaygınlaştırılmasına adamış "misyoner" bir düşüncenin mekanıdır.*[101]

96 Üstel, *Türk Ocakları*..., s. 236.

97 http://guzelsanatlar.kulturturizm.gov.tr/TR,2412/yapinin-tarihcesi.html. Erişim 12 Mart 2016. Bu emrin Tevbe Suresi, 18'i hatırlatması da ilginçtir: "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekatı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar ederler." Yalnız burada Müslüman ile Türk yer değiştirmiş, yeni dinin mabedini sadece Türkler imar etmiştir.

98 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 93. Konuşmanın bağlamıyla ilgili bkz. Üstel, *Türk Ocakları*... s. 322.

99 Üstel, *Türk Ocakları*..., s. 325-326.

100 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 46. "Milli mabet", Meclis için de sıklıkla kullanılan bir terimdir. Reşit Galip'in bu terimi kullandığı bir konuşması için bkz. "Hainlerin Mahiyeti", *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1931, s. 5.

101 Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*...

Bu bozkurt sembolleriyle,[102] mabetleriyle, mermerleriyle, yeni imanıyla ve misyonerleriyle oluşmakta olan yeni din, sadece Ocak mensuplarının kendi fantezileri olarak kalmaz. Mustafa Kemal de onlardan, aslında tam olarak bunu istemektedir. Daha Ekim 1924'te Şebinkarahisar'da Belediye Başkanı Rıza Bey'e "Türk Ocağı nedir?" sorusunu yöneltir ve "muazzam bir *mabettir*" cevabını alınca, memnuniyetini izhar eder.[103] Peki bu mabedin hadimlerinden istediği nedir? 1925'te Silifke'de beklentisini açıklar: "Bu sebeple Türk Ocakları da, *Türk tarihinin kutsallığını*, soyluluğunu, *dünyada ilk uygarlığı yayanın Türkler olduğunu* anlatmalıdır."[104] 21 Aralık 1930'da Kırklareli'nde Atatürk, Türk Ocakları'nın amacını yine vurgular: "Türk Ocakları, *Türk tarihinin kutsallığını*, Türk milletinin asaletini, *dünyaya ilk tarihi kuranın kendi soyları olduğunu* anlatmayı başardıkları gün vazifelerini yapmış olacaklardır..."[105] 17 Şubat 1931'de Türk Ocakları'nın asıl vazifesini, bu sefer, Türk vatandaşlarını, Türkçe konuşan "hakiki Türk" yapmak olarak açıklar. Burada Kemalist kadronun önemli bir kısmının İttihat ve Terakki yıllarında Türklüğe ihtida edişlerinin, toplumsal ölçekte (ve özellikle Kürtler arasında) bir tekrarının arzu edildiğinden şüphe yoktur. Bunun yolu da Türk tarihinin kutsallığının anlatılması gibi durmaktadır. Ocaklılar da bu kutsallığı anlatmak için kapı kapı dolaşmalıdırlar. Aynı yıl Mustafa Kemal maddi imkânsızlıklar nedeniyle köylere ulaşamadıklarından yakınan Ocak mensuplarına, "*şeyh ve mürit-*

102 Ocakların bozkurt sembolüyle alakalı olarak beşinci kurultayda (1928) Sâmih Rifat'ın konuşması çarpıcıdır: "Türk Ocağı bugün *Bozkurt'u* kendisi için milli bir şiar olarak alıyor. Halbuki aynı tasavvur, bundan sekiz sene evvel Ocak erkanından bazılarını meşgul ettiği sırada... en ziyade temayül edilen fikir, küçük bir Osmanlı haritasının minyatürü üzerine baştan başa (Türk Ocağı) isminin yazılması idi. İki devre arasında göze çarpan telakki farkı büyüktür. Türk Ocağı faaliyetlerinin birinci safhasında kendisini memlekete veriyordu. Ve bunu ifade için bulduğu timsal kendi idi. Bugun aradığı yerde şahsiyetini bulmuyor. O şahsiyetı doğuran varlığa, tarihi menşeilere, *Türklüğe ve Türklüğün asırlardan beri beklediği büyük kahramana*, rehakârına temas ediyor. Milli varlığın bilhassa ananevî timsallerle ifadesi onun şuurlaştığını gösterir." Üstel, *Türk Ocakları*..., s. 298. Bozkurt sembolü elbette bununla kalmaz. İlerleyen yıllarda da, Özdoğan'ın ifadesiyle: "...'bozkurt' figürü gibi Orta Asya destanlarına ait paganist simgeler kağıt paralarda ve eğitim kurumlarına ait amblemlerde kullanılarak yaygınlaştırılmış, Maarif Vekaleti'nin bastığı bazı romanlarda hayali Orta Asya ortamları canlandırılmıştır." Günay Göksu Özdoğan, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık"..., s. 399. Paraların yanı sıra pullarda da bozkurt sembolü görülür. Aslında bozkurt, 1930'lara kadar TC'nin resmî sembolüdür. Bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 308. Bozkurt-Mustafa Kemal özdeşliği için bkz. Ahmet Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi, c. 2: Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009, s. 211. Dönemin sanat eserlerinde Atatürk ve bozkurt özdeşliği hakkında çok sayıda örnek için bkz. Muharrem Kaya, "Ergenekon Destanından Yararlanan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme", *MSGSÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, 2006, s. 113-117.

103 Nermin Kılıç, "Atatürk'ün Türk Ocakları'ndaki Konuşmaları", Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2006, s. 112.

104 Eren Akçiçek, Mehmet Karayaman, *Atatürk'ün Türk Ocakları'nı Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar*, Ege Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 115.

105 Kılıç, *Atatürk'ün Türk*... s. 60.

lerin köylere giderken otomobil masrafını düşünmediklerini" hatırlatır.[106]

Elbette irtica bu yeni dinin birinci düşmanıdır ama tek düşmanı değildir; Bolşeviklik de bir düşmandır. Nazım Hikmet'in *Resimli Ay*'da 1928'de başlattığı meşhur "Putları Yıkıyoruz" başlıklı yazı dizisine ve yürüttüğü kampanyaya Hamdullah Suphi *İkdam*'da sert bir cevap yazarken, Hikmet'i, "Bolşevik dininin putlarını" dikmek için "*vatan ve milliyet dininin* diktiği putları" yıkmaya çalışmakla suçlar.[107] Artık "milliyet dini" ana akım bir mecrada birinci sayfadan ilan edilecek ve ona saldıranlar suçlanacak kadar alışıldık bir kavram haline gelmiştir.

Bunlara ek olarak, Mustafa Kemal'in de Türk Ocakları'ndaki hava ile uyum içerisinde, milliyetçiliğin yeni din olduğu noktasında kafası giderek netleşmektedir. "Eski bir Teşkilât-ı Mahsusa mensubu olup, 1932-1943 arasında Samsun milletvekilliği yapan"[108] Ruşeni Barkın, 1926 yılı gibi erken bir tarihte yazdığı *Din Yok, Milliyet Var: Benim Dinim Benim Türklüğümdür* isimli kitapta aşağıdaki satırların geçtiği paragrafın yanına kendi el yazısıyla "Aferin! Alkışlar" yazar:

> Bizim *kutsal kitabımız*, bilgiyi esirgeyen, varlığı taşıyan, mutluluğu kucaklayan, Türklüğü yükselten ve bütün Türkleri birleştiren ulusalcılığımızdır. O halde felsefemizde *din* kelimesinin tam karşılığı ulusalcılıktır.[109]

Kitaptan da anlaşılacağı üzere, daha önce İsmet Paşa'nın ve Mustafa Kemal'in konuşmalarında örneklerini verdiğimiz, tek "birleştirici bağ" olarak milliyetçilik savı, daha 1926 tarihinde bir din ikamesi olarak elit çevrede tedavülledir ve Mustafa Kemal bu düşünceye katılmakla kalmamakta, alkışlayarak duyduğu heyecanı da ifade etmektedir. Benzer şekilde kitapta şu satırlar yazılır:

> Hangi ulusun yüceliği, Türklüğün ululuğu kadar *tarihin bilinmeyen enginlerine* ulaşmıştır? Ve nihayet hangi *ulus ölürken Azrail'i tepelemiştir*. Dünyada Türk olmak kadar onur mu var? Ve *Türk olmak kadar din mi var*?[110]

Bu paragrafın da yanına Mustafa Kemal, "Aferin, aferin!" notunu düşer. Türklüğün bir din olarak algılanması ve bu dinin kutsallığını devşirdiği kaynağı göstermesi açısından da bu paragraf önemlidir. Türklüğü farklı (ve kutsal) kılan, onun ululuğunun, "tarihin bilinmeyen enginlerine" ulaşması-

106 Üstel, *Türk Ocakları*..., s. 365-366.

107 Baydar, *Hamdullah*..., s. 143. Tartışma için *a.g.e.*, s. 139-151.

108 Hanioğlu, kitabın ana fikrini, "milliyetçilikle kutsallaştırılan vatandaşlık ahlâkının din boşluğunu dolduracağı tezi" olarak özetler. Bkz. M. Şükrü Hanioğlu, "'Din Yok Milliyet Var' ile 'Vecibesiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâk' Arasında", *Sabah*, 21 Kasım 2010.

109 Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*..., s. 121.

110 *A.g.e.*

dır. Bu hususa Mustafa Kemal'in ne denli önem verdiği, ileride Kemalist tarih tezinin ortaya çıkışıyla anlaşılacaktır. Diğer husus ise, yukarıda anlatılan 12 yıllık hep kötü netice veren savaşlar silsilesinin hâsıl ettiği travmadan mucizevi kurtuluşa yapılan atıftır. Ölümün mukadder olduğu bir noktada Türklük, en beklenmeyeni yapmış ve Azrail'i öldürmüştür. Kurtuluş Savaşı, Türklüğün kutsiyetinin ikinci büyük kanıtıdır. Tüm bu anlatılanlara Mustafa Kemal'in katıldığı, sadece düştüğü notlardan değil, müteakip uygulamalarından da çıkarılabilir.

Kısacası, milliyetçilik, Cumhuriyet'in ilk yılları itibariyle yönetici zümre, şehirli entelektüeller arasında hızla dinselleşmektedir. Fakat bu iman halka ve gelecek kuşaklara nasıl anlatılacaktır? Rejim 1930'lara kadar bu işi kendisinin bir uzantısı olarak gördüğü, angaje bir sivil toplum örgütüne[111] (Türk Ocakları'na) ve (artık muhalifi kalmayan) angaje basına yüklemiş gibidir. Ne de olsa Türk Ocakları 1931 yılında 30 binden fazla üyesi ile o zamanın Türkiyesi için dev bir yapılanmadır. Milliyetçiliğin, ikame bir din olarak ayakları üzerinde durması noktasında da rejime büyük hizmetleri olmuştur. Bu çabanın netice vermediğini söylemek de doğru olmaz. Daha 1928 yılında Grace Ellison, *Turkey To-day* kitabında şöyle yazar:

> Ülkeyi ziyaret eden bir kimsenin, *milliyetçiliğin halkın yeni dini* olduğunu anlaması için, ne fazla zamana ne de araştırmaya ihtiyacı var. *Misak-ı milli onların dua kitabı, kurtuluş savaşının hikayesi onların Yeni Ahit'i.*

Hatta Ellison kitabında, seyahati sırasında bu durumu araştırdığında kendisine şöyle denildiğini iddia eder:

> İslâm'ın zamanı geçti. Halkı diriltecek *yeni bir dine ihtiyacımız var. Bunu Milliyetçilikte ve yeniden doğuş anlatısında bulduk.* Asıl bu Doğu'nun tüm halklarına yayıldığı zaman göreceksiniz.[112]

Fakat Menemen hadisesi, Ağrı İsyanı ve SCF deneyiminin de gösterdiği gibi, ne kadar angaje de olsa sivil toplum merkezli ikame kutsallık üretiminin ulaşacağı toplumsal kesim nihayetinde sınırlıdır. Mustafa Kemal'in şeyhler

---

111 Şerif Mardin'in de belirttiği gibi, devlet ile fert arasında kalan kuruluşlar (ikincil yapılar) zaten Doğu'da Batı'dakine nazaran tarihsel olarak son derece zayıftır. Hatta Doğu ile Batı arasındaki temel farklardan biri de budur. Devlet bu tarz yapıları devamlı surette kontrolü altına almak ister. Bkz. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 2007, s. 71-74, 93. Türk Ocakları da buna bir istisna değildir. Hem partiden tamamen bağımsız addedilemez hem de güçlendiği oranda devletin onu içine alma arzusunu tetikler. Bununla birlikte, Ocakların umutsuzca kendini sivil toplum kuruluşu olarak yeniden konumlandırmak istediğini de göz ardı etmemek lazımdır. Hamdullah Suphi, Türk Ocakları Merkez Binası'nın açılışında (1930) Batı'dan da örneklerle, sivil toplum kuruluşlarının önemi üzerinde durur. Bkz. Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 101.

112 Ellison, *Turkey To-day*.

giderken kendilerinin gitmediği köyler dolayısıyla Türk Ocağı mensuplarına sitemi anlamlıdır. Hadiseler ışığında anlaşılmıştır ki ne rejimin amentüsü geniş halk kitlelerine arzu edilen şekilde aşılanabilmiştir ne de münevverler bu uğurda kendilerinden beklenen gayreti gösterebilmişlerdir.

Bu açıdan Atatürk'ün daha 1930'un başında Mehmet Emin Yurdakul'u azarlaması hem sembolik hem de aydınlatıcıdır. Mustafa Kemal Türkçülüğün bu sembol ismini ve aslında onun şahsında Türk Ocakları çevresinde toplanan münevverleri şöyle azarlanmaktadır:

> Ne yapar bu İlim Ve Hars Heyeti?... Evet, ediplerimiz, şâirlerimiz ne yapıyorlar? "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" anladık. Fakat o zamandan beri koskoca bir İstiklal Harbi, bir Milli Mücadele geçirilmiş. Hani bunu mevzu yapan millî şâirlerimizin millî şiirleri?[113]

Memnuniyetsizlik artık en üst perdeden izhar edilir olmuştur. Son tahlilde rejim, diğer her şeyde olduğu gibi, milliyetçiliğin üretim ve dağıtım kanallarını ile rejimin propagandası üzerinde de tekel olmayı, bunu angaje de olsa sivil topluma bırakmamayı kararlaştırır. Kısacası Türk Ocakları Kemalist yapının bir parçası olmasına karşın tıpkı SCF gibi, tamamen bağımlı olmamaları dolayısıyla şüpheli addedilecekler ve kapatılacaklardır.[114] Çetin Yetkin'e göre, sonrasında "parti-devleti anlayışının gerçekleştirilmesiyle sonuçlanacak olan süreç, Türk Ocakları'nın kapatılmasıyla" başlar.[115] Böylece birkaç yıl içerisinde hızlanacak bir sürecin, yani devletin angaje sivil toplumu kendi içerisinde eritme sürecinin ilk adımları atılır. Hamdullah Suphi de, 1951 yılında Meclis'te Ocakların kapanma gerekçesi olarak aynı hususu gösterecektir:

> Memleketimizde bir salgın vardır; intihar salgını... Müesseseler için de böyle oldu. Kapattık demeyiniz, kendi kendilerini feshettiler deyiniz... Talebe birlikleri, Muallimler Birliği, Türkocakları, Gazeteciler Cemiyeti, İhtiyat Subaylar Cemiyeti, Türk Kadınlar Birliği ve saire, bir sürü intihar! Bu vakalar yakın tarihimizin çok hazin bir safhasıdır. Sebep, ilân edilmiş olan sebep şu bütün kuvvetleri bir elde toplamak arzusudur. Misal sâridir. Rusya'da bir Narodnidom ve Komsamol var tek partinin emrinde. Almanya'da tek parti ve

113 "Mehmet Emin Bey; bu sözler karşısında bayılacak gibi olur, dili tutulur ve cevap veremez." Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken, (Edebî Hatıralar)*, Ayyıldız Matbaası, 1984, s. 26. Bu bölümde bahsi geçeceği üzere Mehmet Emin bir ulusa isim olarak Türk kelimesi i ilk kez kullanan, etrafında ufak çaplı da olsa bir kişi kültü oluşmuş bulunan, 1923'te Ankara'yı Mekke'ye, Türklüğü Peygambere benzeten, Türk Ocakları'nın en aktif üyelerinden olan ve ölene kadar (1944) milletvekilliği yapacak olan biridir. İşte bu kişi 1930 yılında Türk Devrimi hakkında yeterince eser üretmemekle suçlanıp Mustafa Kemal tarafından azarlanmaktadır.

114 M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkevleri ve Halkçılık", *Toplum ve Bilim* yı 88, Ilkbahar 2001, s. 165.

115 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti*

> onun emrinde Hitler Yugend Teşkilâtı var. Şefin iradesi mutlaktır. Bu şef Musolini'nin tek partisi de bu partinin emrinde Balillâ teşkilâtını kurdu. Mareşal Antenesku Demir Muhafızlar teşkilâtının başındadır.. İşte misaller, işte sirayet membaları.[116]

Konumuz itibariyle bakacak olursak denilebilir ki devlet, Türk Ocakları'nı kapatmak suretiyle, yeni dinin içeriğini sadece kendisi belirlemeye ve bunu devlet imkânlarını kullanarak halka benimsetmeye karar vermiştir. Bu bağlamda 24-25 Mart 1931'de Mustafa Kemal'in Ocakların kapanması gerekliliğini anlatmak için seçtiği kelimeler bile dinseldir:

> Kuruluş tarihinden beri ilmi sahada halkçılık ve *milliyetçilik akidelerini* neşir ve tamime sadakatle ve *imanla* çalışan... Türk Ocakları'nın aynı esasları siyasî ve tatbiki sahada tahakkuk ettiren fırkamla ve bütün manasıyla yekvücut olacak çalışmalarını münasip gördüm.[117]

Bu beyanattan kısa süre sonra (10 Nisan) Türk Ocakları kapanacak ve onların yerine yeni mabedler olarak Halkevleri açılacaktır. Bununla birlikte, Ocakların kapanması aslen, Ocaklarda yaygınlaşan, milliyetçiliği bir seküler din olarak anlama ve benimsetme çabasını sekteye uğratmaz, bilakis güçlendirir. Kemal Karpat'ın ifadesiyle Halkevlerinin amacı, "mümkün olduğu kadar çok insanı", "Cumhuriyetçiliğin onların yeni modern kimliği" ve "milliyetçiliğin onların yeni dini olduğuna ikna" etmektir.[118] Bu amaç doğrultusunda Türk Ocakları'nın bıraktığı noktadan bayrağı devralırlar. Zaten Ocakların tabanı Halkevlerine aktarılmış, Halkevlerinin kuruluşu üst düzey bir Ocaklıya bırakılmıştır (Reşit Galip). Ayrıca 1930'ların büyük kısmında "rejimin ideolojik kadrosuna hâkim olan isimlerin tümü" Türk Ocağı'ndan gelmedir.[119] Olan, rejimin totaliter tınılar taşımaya niyetlenmesidir. Otoriter tek parti rejimi totaliterleştikçe, Rousseaucu sivil din de siyasal dine evrilecektir.

Manevi boşluk ve bulunan formül

Serbest Fırka deneyi, Ağrı İsyanı ve Menemen hadisesi sonrasında, Kemalist kadro genel itibariyle yaşananları, laiklik politikaları sonucu oluşan manevi boşluğun bir türlü doldurulamamasına bağlar. İslâm'ın tekrar denkle-

116 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, C. 9, 6 Ağustos 1951, s. 618.

117 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, 2006, s. 113.

118 Kemal Karpat, *Studies on Turkish Politics and Society*, Brill, 2004, s. 401.

119 Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları, 2009, s. 341-342. Nişanyan bu bağlamda şu isimleri sayar: Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Reşit Galip, Sâmih Rifat, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçura, Yusuf Ziya Özer, Fuat Köprülü, Şemsettin Günaltay, Şükrü Saracoğlu, Vasıf Çınar.

me girmesi mevzu bahis olamayacağına göre, halka yeni bir iman verilmelidir. Fakat bu imanın tam içeriği ne olacaktır? Milliyetçilik vardır ve dinselleşmektedir, fakat içeride ve dışarıda, Kurtuluş Savaşı dışında, onun dinselliğini destekleyecek ne vardır? Bu dinselliğin sair anasırı dışlamaması, kapsaması için nasıl bir anlatısı/miti olması lazım gelir? Üstelik bu iman halka hangi vasıtalarla aktarılacaktır? Ortada bir din varsa da ne onun ortodoksisi[120] ne de kurumları mevcuttur. Bu sorulara cevap vermeden önce Limancı Hamdi'nin 1930 yılı ile ilgili tasvirine bakalım. Hamdi şöyle yazar:

> İnkılap büyük güçlük karşısında kaldı. İlk zamanlardan *milli bir fikir eksikliğini* görerek, ve katılacağımız medeniyetin hakim fikirden mahrum kaldığını ve buhran içinde bunaldığını anlayarak, o cemiyetin sonunda vardığı karışık ve *imansız* hale biz başlangıçta ve hiçbir şey yapmadığımız zaman düştük. Bağlanacak hiçbir fikir kalmamıştı...
>
> İnkılabın 1930 senesine kadar devam eden ilk devresinde bağlanacak hakim fikir yokluğundan ve fikrin inkarından doğan *manevi buhran* içinde...[121]

Bu durumun Mustafa Kemal'in de zihnini bundan bir yıl öncesinden (1928 veya 1929) beri meşgul ettiği anlaşılıyor. Mustafa Kemal'in, en yakınındaki isimlerden biri olan Ruşen Eşref'e (Ünaydın) söyledikleri, hem manevi boşluktan duyulan endişeyi hem de boşluğu doldurması düşünülen manevi dinamiğin neden kurgulandığını göstermesi açısından çarpıcıdır:

> 1928 ya da 1929 yılı olsa gerekti. Sıcak bir yaz günü Yalova'daki Atatürk köşküne gitmiştim. Başbaşa konuşuyorduk...
>
> – Yaptıklarımız tehlikede! dedi. Ben heyecanla sordum:
>
> – Hangi yaptıklarımız?..
>
> – *Cumhuriyet. dahil, ne yapmışsak*!...
>
> Maddi potansiyelimiz yerinde, ama *manevi potansiyelimizin bataryaları boş*!.. "Layıkız" dedik, dinle ilişiğimizi devlet olarak kestik. "Cumhuriyetiz" dedik rejimimizi tehlikeye düşürmemek için saltanat devrini kötüledik, kazanılmış büyük zaferleri bile birkaç satırla geçiştirmeye başladık. Latin harflerini aldık, yeni kuşakları binlerce yıllık geçmişinin hazinesinden yoksun bıraktık.
>
> Biliyorsun, bunları yapmak zorundaydık biz!. Batının bir parçası olmak gerekti. Ama *ya açılan manevi çukurlar*!.. *Bunlar yaptıklarımızı giderek tehli-*

120 1920'ler boyunca henüz bir ortodoksinin bulunmadığının en güzel göstergesi, dönem boyunca yazılan Malumat-ı Vataniye ders kitaplarında, "vatan" ve "millet" kavramları ile alakalı "algı ve temsillerin" birbiriyle çatışıyor olmasıdır. Çatışmanın tahlili için bkz. Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 157-168.

121 Başar, *Atatürk'le ÜçAy...*, s. 3-4. 1930'lar başında halktaki bilinçsizlik ve aydınlardaki heyecansızlık hali hakkında ayrıca bkz. Karaömerlioğlu, "Tek Parti... , s. 164-166.

keye düşürür... Türk soyu ve ulusu ile kıvanacağımız varlıklarımızı tarihin tozlu raflarından indirip ortaya koymalıyız. Nasıl bir soydan geliyoruz?.. Neler yapmışız?. Uygarlığımızın dünya uygarlığına katkısı nedir?.. Milli Misak sınırları içinde kalan topraklarımızın geçirdiği tarih dönemleri nelerdir?... Bütün bunları arayıp ortaya koyacak bir müesseseye ihtiyacımız var. *Böylece milletimizin manevi temelleri sağlamlaşır...*[122]

Bu manevi temelleri milliyetçilik vasıtasıyla sağlamlaştırma arzusuna o tarihlerde, dil devrimi sonrasında, halkın yeni harfleri öğrenmesi için kaleme alınan ve çok sayıda bastırılan okuma kitaplarında seçilen metinlerde açık bir biçimde rastlanmaktadır. 1929 başından itibaren okutulan söz konusu kitaplardan bir tanesi, ikisi de Dil Encümeni üyesi olan Falih Rıfkı (Atay) ve Celâl Sahir (Erozan) tarafından derlenen 1928 tarihli *Yeni Kitap*'tır.[123] Dönemin sertleşen din siyaseti ile uyumlu olarak kitapta dine lakayt, hatta yer yer karşı metinler seçilmiştir. "Koşma" isimli iki kıtalık şiirin son kıtası Tanrı'ya seslenir: *Cehennemim var diye / Kurum etme, ey Tanrım! / Bağrımdaki ateşle / Seni bile yakarım.*[124] Türklük ise açık biçimde kutsallaştırılmaktadır "Ey Türk" başlıklı Celâl Sahir şiiri herkese hitap eder: "Milletine hizmet için / Elinden ne gelirse yap! / *Kiblen olsun büyük Vatan; / Tapacaksan Millete tap!*"[125] 1928 yılında Dil Encümeni kararı ile Devlet Matbaası'nda basılan ve yine derleyicilerinin tümü (Falih Rıfkı, Yakup Kadri, Ruşen Eşref) Dil Encümeni üyesi olan *Seçme Yazılar*'da da durum farklı değildir. Önceki kitapta olduğu gibi bunda da, seçilen parçalarda Türklük ve vatan açık biçimde kutsallaşmıştır. Mesela "Üzümcü" başlıklı yazı, "İlahî bir kuvvetin, ebedi bir feyzin var, ey Türk!.." diye biter.[126]

Yine de Millet Mektepleri vasıtasıyla kutsallaştırılmış bir Türklük inancının yedirildiği metinleri halka okutmak, Mustafa Kemal'in endişe ettiği manevi boşluğu doldurma noktasında ancak mahcup teşebbüsler olarak nitele-

122 Ruşen Eşref'in anısını İsmet Bozdağ 1974'te *Milliyet* gazetesindeki "Atatürk'ün Fikir Kaynakları" adlı yazı dizisinin 15 Kasım tarihli 6. bölümünde aktarır. Bu anıyı Ruşen Eşref, İsmet Bozdağ'a 1957 yılında nakletmiştir. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/oYqa0A-3dwyKu56N7RBYilg_x3D__x3D_, Erişim: 15 Mayıs 2016. Her ne kadar Bozdağ sika bir ravi sayılmasa da, ben hatıranın genel çerçevesinden şüphe etmek için bir neden görmüyorum.

123 Kitap 1928'de ve 1929'da defalarca basılacaktır. 1929 yılından itibaren kitabın jeneriğine "Millî Talim ve terbiye heyetinin kararı ile millet mektepleri için kabul edilmiştir" ibaresi eklenir. Artık Milli Mektepler için resmî ders kitabıdır. Toplam baskı adedini tespit edememiş olmakla birlikte, benim elimde, 1928 tarihli, kapağında "Üçüncü Bin" yazan bir baskısı mevcut. Sevinç Yılmaz ise 1929 baskılı ve üzerinde On Birinci Bin yazan baskısından söz ediyor. Bkz. Sevinç Yılmaz, "Celal Sahir Erozan ve Falih Rıfkı Atay'ın Kaynaklarda Rastlanmayan Bir Eseri: Yeni Kitap", *Turkish Studies*, c. 5/4, Sonbahar 2010, s. 1645. Kitap ve kitabın 1928, 1929 baskılarının karşılaştırması için bkz. *a.g.e.*

124 Falih Rıfkı (Atay), Celâl Sahir (Erozan), *Yeni Kitap*, Milliyet Matbaası, 1928, s. 59.

125 *A.g.e.*, s. 13.

126 Kadri (Karaosmanoğlu) ve diğ., *Seçme Yazılar*, s. 69.

nebilir. Bir yıl sonra, 1930 yılı içinde yaşananlar (Serbest Fırka, Ağrı İsyanı, Menemen) ve ne olduğunu anlamak için 1930 sonunda çıktığı 3 aylık yurt seyahatinde gördükleri, onda, Parti prensiplerinin (o zaman için üç taneydi: cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi) halka yeterince anlatılamadığı fikrini verir.[127] Yeni bir siyaset oluşturmak gerekiyordur. Ahmet Hamdi Başar 1930'da bu siyasetin oluşum aşamasına denk gelen bu seyahatte, Atatürk'ün özellikle milliyetçilik prensibi ile alakalı kafasından geçenleri şöyle anlatır:

> Ancak görünen ve anlaşılan bir şey varsa o da Gazi'nin inkılabımız umdelerinden biri olan milliyetçilik vasfını Türkçülük temeliyle kuvvetlendirmek istediği idi... Osmanlılıktan, Islâmcılıktan sıyrıldık. Onun için unuttuğumuz Türklüğümüzü hatırlamalıyız. Gazi en eski medeniyetlerden çok eski bir kök medeniyetin, Orta Asya Türk medeniyetinin, bugün Anadolu'da yaşayan insanlara ait bir tarih olduğu fikrini ortaya attı. *Milleti bu yoldan imana bağlamak, dinin boş bıraktığı sahayı millet duygusuyla doldurmak istiyor.*[128]

Yukarıdaki aktarımların bütününden anlaşılan, dönem itibari ile pek çok isim "manevi boşluk" hususunda en üst seviyede teyakkuz halindedirler. 1928-29'da hissedilen "manevi temelleri sağlamlaştırma" ihtiyacının nasıl sağlanacağı sorusu, 1931 başında artık "dinin boş bıraktığı sahayı millet duygusuyla doldurmak" isteği ile cevaplanmaktadır. Öyleyse, "manevi-dinsel boşluk, Türk İnkılabı Tarihi, eski ve yeni kahramanlar panteonu, ayrıca Türklüğün antropolojik-paleolojik kesin ispatıyla" doldurulacaktır.[129] Laiklik sebebiyle dinin artık sağlayamadığı ve onun yerine milliyetçilikten sağlaması beklenilen bu maneviyat o denli önemlidir ki, devrimlerin, hatta Cumhuriyet'in kendisinin bile varlığı, son kertede ona bağlıdır. Bu bir beka meselesidir.

Öyleyse artık çözüm bulunmuştur, şimdi sıra, bunun iman esaslarını, mitini ve misyoner kurumlarını var etmektir. Bu amaçla 1931 ve 1932 yıllarındaki bir dizi önemli değişiklik sonucu parti ve kurumlar kendilerini yeni başlayacak sürece hazırlar. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti'nin devamı, sonrasında Türk Tarih Kurumu) kurulur, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* yazdırılır, Recep Peker parti genel sekreterliğine getirilir, seçimler sonrasında Meclis'in 4. dönemi başlar ve CHF'nin 1931 kongresi toplanır. Ertesi yıl (1932) ise süreç, Halkevlerinin açılması, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (sonrasında Türk Dil Kurumu) kurulması

127 İngiliz Büyükelçisi Clerk, seyahatten dönen Mustafa Kemal'in fikirleri ile ilgili Londra'ya şu mesajı geçer: "Halka uyanan duygunun sebebinin, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın prensiplerini halka yetersiz bir biçimde öğretilmesi olduğu kanaatiyle döndü... Çağaptay, *Islam, Secularism...* s. 43.

128 Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*,

129 Kieser, *Türklüğe İhtida...*,

ile I. Türk Tarih Kongresi ve I. Türk Dil Kurultayı'nın toplanmasıyla devam eder. Böylece Atatürk'ün 1929'da kafasında tasarlamaya başladığı şey, 1932 yılı sonunda ete kemiğe bürünmüş olur. Ve en önemlisi, bunlar yapılırken sivil toplum devre dışı bırakılmış, daha doğrusu devlet sivil toplumu "işgal" etmiştir. 1935 Kurultayı ve 1936 parti-devlet bütünleşmesi ile kemale erecek bu süreçte Georgeon'un deyişiyle "Artık milliyetçilik bir devlet işidir" [130] Kutsama da, artık tamamen devlet eliyle yapılacaktır.

Devlet eliyle milliyetçiliğin kutsanması

Her anlamda yeni bir döneme girilmiştir: "...özü itibarıyla, 1931-1945 dönemi 1923-31 dönemine oranla önemli birtakım nitelik farkları gösterir" Daha önce de bahsi geçtiği üzere bu dönemde Türkiye'de "başka bir biçem egemen olacaktır" [131] Yeni dönemde devletin yetiştireceği "yeni Türk" ve ona aşılayacağı milliyetçilik imanının tafsilatı 1931-32 dönemindeki bazı kritik metinler üzerinden takip edilebilir. Öncelikle elbette en temel metin 1931 ve 1935 kurultayları dolayısıyla yayımlanan program ve tutanaklardır. Bunlardan ilki 20 Mayıs 1931'de kabul edilen, Kemalizmin şekillendiği (6 okun Fırka'nın ana vasıfları olarak deklare edildiği) *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*'dır.[132] Programın "Beşinci Kısım Millî Talim ve Terbiye" ara başlıklı bölümünde birinci maddesinin B, D ve F fıkraları, yetiştirilecek yeni insandan, konumuzla ilgili beklentileri sıralar:

> B) Kuvvetli cümhuriyetçi, *milliyetçi* ve *lâyik* vatandaş yetiştirmek tahsilin her derecesi için mecburî ihtimam noktasıdır. *Türk milletine*, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Türkiye Devletine *hürmet etmek ve ettirmek* hassası bir vazife olarak telkin olunur.
>
> D) Terbiye her türlü *hurafeden* ve yabancı fikirlerden *uzak*, üstün, *millî ve vatanperver* olmalıdır.
>
> F) Fırkamız, vatandaşların, *Türkün derin tarihini* bilmesine fevkalâde ehemmiyet verir. Bu bilgi Türkün kabiliyet ve kudretini, nefsine itimat hislerini ve millî varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini *besleyen mukaddes bir cevherdir*.[133]

Görüldüğü üzere, yaratılmak istenen yeni Türk, laik olmalı ve hurafelerden (büyük oranda tarihsel dinden) uzak tutulmalı, bu uzaklığın hâsıl ettiği boşluk milliyetçilik ile doldurulmalıdır. İstenen laik-milliyetçi vatandaşın

130 Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*..., s. 20.

131 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 318.

132 *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, T.B.M.M. Matbaası, 1931.

133 A.g.e., s. 35-36.

yetiştirilebilmesi için ise Türk'ün derin tarihinin bilgisi öğrenciye aşılanmalıdır ki bu bilginin kendisi zaten mukaddes bir cevherdir. Vatan da bu mukaddes tarih ile bağlantılı olarak tanımlanır:

> Vatan, *Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini* muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bu günkü siyasî sınırlarımız içindeki yurttur.[134]

Bu mukaddes bilgiyle irtibatlanan vatan üzerinde yaşayan laik-milliyetçi Türk'ün de mukaddes bir vazifesi vardır, askerlik: "Vatan müdafaası, milli vazifelerin en mukaddesidir."[135] Böylece Türk'ün tarihinin kutsanmasından askerliğin kutsanmasına doğru ilerlenir. Tüm bunlar ise nihayetinde, ordu-millet algısının, militer bir toplum tasavvurunun kutsanmasına çıkacaktır. Yukarıda hürmet edileceği söylenen üç varlığa (Türk milleti, Meclis ve Türk Devleti) böylece bir dördüncüsü eklenir:

> *Devletin yüksek bünyesinin sarsılmaz temeli* olan ve *millî mefkureyi, millî varlığı ve inkılâbı kollayan ve koruyan* Cumhuriyet ordusunun ve onun fedakâr ve kıymetli mensuplarının daima hürmet ve şeref mevkiinde tutulmasına sureti mahsusada itina ederiz.[136]

Sonuç itibariyle, yeni laik-milliyetçi Türk için kutsal olan ne varsa (vatan, devlet, milli varlık, inkılâp) hepsinin ya temelinde ordu vardır ya da varlıklarının devamı orduya bağlıdır.

Bununla karşılaştırmalı okunması gereken metin, elbette, Kemalizmin (programda geçen adıyla *Kâmalizm*'in) kâmil halini gösteren 1935 Kurultayı'ndan sonra yayımlanan *C.H.P. Programı*'dır.[137] 1931 programında partinin ana vasıfları olarak sayılan altı ok, yeni programda hem "partinin ana vasıfları" hem de "devletin esas kuramı"na dönüşmüştür. Böylece milliyetçiliğin sivil toplumdan partiye, partiden de devlete aktarımı (daha doğrusu tüm bunların devlette cem olması) süreci yeni bir merhaleye varır. Hemen ilk sayfalarda göze çarpan bir diğer değişiklik ise *vatan* tanımındadır. 1935 programına göre vatan:

> Türk ulusunun eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerindeki eserleri ile, bugün, üstünde yaşadığı, siyasal sınırlarla çevrilmiş, *kutsal yurddur*.[138]

---

134 *A.g.e.*, s. 29.

135 *A.g.e.*, s. 38.

136 *A.g.e.*, s. 39.

137 *C.H.P. Programı*, Ulus Matbaası, 1935.

138 *A.g.e.*, s. 3. Bunun bilinçli bir tercih oluşunu şuradan anlıyoruz, vatandan sonra gelen millet tanımı, öz Türkçeleşmenin dışında aynen muhafaza edilmektedir

1931'de Türk tarihinin mukaddesliği ile kutsanan vatanın, 1935'te doğrudan kutsanması gerektiğine karar verilmiştir. Yine ulusal eğitim noktasında da bazı değişiklikler göze çarpar. 1931'de "Kuvvetli cümhuriyetçi, *milliyetçi* ve *lâyik* vatandaş" amaçlanırken şimdi altı okun tümü sayılmaktadır: "kuvvetli cumuriyetçi, *ulusçu*, halkçı, devletçi, *lâyik* ve devrimci yurddaş". Bunun haricinde diğer maddeler aynı ama öz Türkçe yazılmıştır. Türkün derin tarihinin bilgisi artık "mukaddes bir cevher" değil "kutsal bir evindir."[139] Bu programda ilk kez eğitimin yanı sıra "yığına, devamlı ve Türkiye'nin ilerleyiş yollarına uygun bir halk eğitimi" verme amacındaki Halkevlerinin, "imkân elverdiği kadar" devlet tarafından korunacağı yazılır. Ayrıca "halka devrim fikir ve duygularını aşılamak için", "parti bir devrim müzesi kuracaktır."[140] 1935 Programı'nın, 1931'den belki de en önemli farklarından birisi ise, 1935 Programı'nın gençlik hakkında beslediği totaliter özlemlerdir. Bunlar militarist bir milliyetçilik ile de doğrudan bağlantılıdır:

> Türk gençliği, onu temiz bir ahlâk, *yüksek bir yurd ve devrim aşkı* içinde toplayacak *ulusal bir örgüte* bağlanacaktır. Bütün Türk gençliğine şevk ve sıhhatlerini, nefse ve *ulusa inanlarını* besleyecek beden eğitimi verilecek, ve gençlik devrimi ve bütün erginlik şartları ile *yurdu korumayı en üstün ödev* tanıyan ve onları, bu ödev uğrunda *bütün varlıklarını vermeğe hazır* tutan bir düşünüşle, yetiştirilecektir. Bu ana eğitimin tam sonuç vermesi için... gençlik... *sıkı disiplinin etkisi altında çalıştırılacaktır.*[141]

Vatana âşık, vatanı korumayı en üstün vazife bilen ve bu uğurda kendini fedaya hazır, katı bir disiplinle yetiştirilmiş bir gençlik var etme arzusu henüz işin başıdır. Programa bakılırsa bu beden eğitimi "okullarda, devlet kurumlarında ve özel kurum ve fabrikalarda bulunan"ları da kapsayacak şekilde genişletilecektir.[142] Tüm halkın sıkı disiplin altında militerleşmesi arzusu Alman ve İtalyan totaliter örneklerinin neredeyse aynısıdır. Programın sonunda, ordu ile ilgili olan kısımda, eski programa yapılan bir ekleme, bu totaliter ruhu daha iyi anlamamızı sağlar. İlk cümle eski program ile aynıdır (öz Türkçe olması haricinde), fakat gerisi yeni eklenmiştir:

> Vatan savgası ulusal ödevlerin en *kutlusudur*. Gereğinde, bu *uğurda yurdun canlı cansız bütün varlıklarını* ve kuvvet araçlarını kullanmağı esas tutarız.[143]

---

139 *A.g.e.*, s. 33-35.
140 *A.g.e.*, s. 40.
141 *A.g.e.*, s. 41-42.
142 *A.g.e.*, s. 43.
143 *A.g.e.*, s. 52-53.

Goltz Paşa'nın *millet-i müsellahı* ile totaliter Avrupa deneylerinin etkisi altında şekillendiği anlaşılan bu kurgu sayesinde, millet-ordu fantezisi hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Nihayetinde de, katılımcıların *vatan, devrim aşklarının ve ulusa imanlarının* güçlenmesi beklenmektedir.

Peki ama acaba özellikle parti programlarına o gözle yaklaşıldığı için, metin üzerinde bir aşırı yorum geliştirilmiş, seküler bir dinselliğe atfedilebilecek şeyler cımbızlandığı için, metin o gün onu okuyanların anlayacağından farklı bir hale mi sokulmuş oluyor sorusu haklı olarak akla gelebilir. Neyse ki elimizde bunu test etmemize imkân tanıyan iki doküman mevcut.

İlk olarak "Türkiye'de Bir Seküler Din İnşa Etmek" bölümünde gördüğümüz üzere bu dönemde Yakup Kadri'den Falih Rıfkı'ya, Hamdullah Suphi'den Ahmet Ağaoğlu'na veya Şevket Süreyya'ya bir dizi isim devrimleri veya Kemalizmin kendisini bir din olarak görmekte veya onu dini vokabülerle tanımlamaktadır. Fakat daha doğrudan bir delil için 1935 CHP Kurultayı'nda parti programı ile ilgili yapılan görüşmelere başvurulabilir. Büyük Kurultay'da bu açıdan en önemli konuşmayı, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in yaptığını görüyoruz. Peker, konuşmasında milliyetçiliğin neden sadece bir parti vasfı olarak kalamayacağını, neden aynı zamanda devletin vasıfları içinde de yer alması gerektiğini açıklar. Ona göre milliyetçi olmayan bir Türkiye "zayıf ve topal kalmaya mahkûmdur." Peker, "İleri yaşayışımızın emniyeti için ulusçuluk vasfımız o kadar mühim ve o kadar üstündür" der. Türkiye tehlikeli bir coğrafyada bulunmaktadır ve türlü fikir propagandalarına maruzdur. Peker'e göre:

> Bütün bunlar karşısında Türkiye ancak sıkı bir *ulusçuluk imanına* sarılmış olmakladır ki biri ötekisini besleyen zehirli cereyanlara karşı kendini koruyabilsin. Bu cereyanlar karşısında Türkiye halkını korumak için şimdiye kadar Partinin ana vasıflarından biri olarak sayılan ulusçuluk kilidi ile Türkiyenin kapısını sımsıkı kapamak için bu vasıf da Devlete mal olacaktır. (*Bravo*)[144]

Anlaşılacağı üzere Peker'e göre ulusçuluk bir imandır ve bu imanla parti şimdiye kadar halkı korumuştur, şimdi ise bu iman ülkeyi koruyacaktır. Ulusa iman konusu önemlidir çünkü 1935 Programı'nı hazırlayan kadronun ulustan anladığı bir hayli metafizik bir kavramdır. Peker'in aynı konuşmasında ulus kavramının geçtiği bazı bölümlerde bu çok açıktır:

> Yani bir adam kendiliğinden ben şuyum, buyum diye iş başında bulunmayacaktır. Onu, *ulu varlık, ulus*, vazifeli kılmaktır... Bir defa bizde, devlet varlığında (kuvvet birdir) yani (tevhidi kuva) dediğimiz ana prensip hüküm sürer; o da ulustur. *Her şey ulustadır*... Arkadaşlar; ortada *gözle görülemiyen* ulusal bir kuvvet vardır. Bu, *gözle görünmez, elle tutulmaz, eni boyu ölçülmez* bir

144 *C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, s. 45.

şeydir. Fakat insanlığın medenî yaşayışında promôtôr olan, tutan, koruyan, maddî ve *manevî* her işte devletlere destek olan *en büyük tılsım* bu kuvvettedir. Bu ulusal birlik kuvvetidir.[145]

İkinci doküman, Edirne milletvekili Şerafettin Aykut'un (Şeref Aykut) yazdığı 1936 tarihli *Kamâlizm (CHP Programının İzahı)* kitabıdır. Kitap, 1935 CHP Programı'nın, parti elitlerince nasıl okunduğunu, ondan ne anlaşıldığını bize gösteren örneklerden biridir. Daha önce ayrıntılarıyla incelendiği üzere Aykut'un kitabı, baştan sona, seküler bir dinin anlatısını yapar. Ona göre Kamâlizm bir dindir, tarih onun kutsal kitabıdır, izahını yaptığı parti programı ise mushaftır.

Parti üst yönetiminin Kemalist prensipleri nasıl anladığı ve milliyetçiliğin nasıl kutsallaştığı ile alakalı olarak Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'ya da başvurulabilir. Kaya, 1937 yılında Teşkilat-ı Esasiye hakkındaki kanunun değiştirilmesi teklifi (altı okun Anayasa'ya ilavesi) ile ilgili olarak Meclis'te yaptığı konuşmada, kurgulanan medeni Türk için milliyetçiliğin nasıl dinselleştiğini gösterir.

"Zaten insanlık tarihi Türklerle başlamıştır. Türk olmasaydı belki tarih olmazdı ve muhakkak ki medeniyet te başlamazdı" benzeri dönemin ezberleriyle açılan ve medeniyeti Türklüğün tarihsel bir türevi olarak tasvire özen gösteren Şükrü Kaya, konuşmasında Türk'ü, İslâm'ın beş iman esasından biri olan "kaza ve kader"in üzerine yerleştirir. Kaderin dizginleri artık Tanrı'nın değil milletin, özellikle de Türk milletinin ellerindedir:

> Biz tarihe kaza ve kaderin bir neticesi nazarile bakmadığımız gibi, *tarihin böyle kaza ve kaderinden ve zarurî âkibetlerinden gelen hükümlerine de boyun eğmeği bilmeyen bir milletiz.* (Bravo sesleri, alkışlar)... Tarihin neticesinin zarurî ve mukadder olmadığı yine bir Türk tarafından, Türklerin elile ve Türklerin kanile isbat edilmiştir... (Alkışlar)[146]

Daha önce gördüğümüz ve Mustafa Kemal'in de takdir ettiği Azrail'i tepeleyen Türk anlayışı ile, bu satırlarda, kadere kafa tutan Türk anlayışı benzerdir. Konuşmanın ilerleyen safhalarında Kaya altı oku kastederek şöyle der:

> *Atatürkün vazettiği prensipler Türktür.* Yani asliyeti ve menşei itibarile tamamile milletin kendi seciyesinden alınmış ve onun bütün ihtiyaç ve zaruretlerinc uygun olarak seçilmiştir. *Bu prensipler aynı zamanda türkçüdür de...* Türk milleti behemehâl Türkçü ve millici olmak lazımdır. (Bravo, çok yaşa sesleri). (Alkışlar)[147]

145 *A.g.e.*, s. 50-52.

146 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 5. Dönem, C. 16, 5 Şubat 1937 s. 59.

147 *A.g.e.* s. 60.

Prensiplerin Türk ve Türkçü olmaları ilginç bir hususdur. Aynı müzakerede söz alan Şemsettin Günaltay ise, prensiplerin Türk ve Türkçü olmaları hususunu daha da açar. Onlar kutsal bir varlığın tarihinden ilham alınarak ortaya çıkan kutsal esaslardır.

> Arkadaşlar; bu madde Türkün hayatından, Türkün tarihinden, Türkün asırlar içerisinde geçirmiş olduğu inkilâblardan mülhem olan *kudsî esaslardır*. Bu esaslar arzettiğim gibi, Türkün tarihinden çıkarılmıştır: Türkün tarihini karıştırırsak, mazinin karanlıklarına gömülen ve *asırların en derinliklerinden kudsî bir varlık halinde beşeriyet üzerine yükselen Türk*; ancak o günden bu güne kadar varlığını, bu gün burada tesbit ettiğimiz esaslara istinaden muhafaza etmiştir... *İşte Türk ölüm döşeğinde iken, varlık ruhunu, kendisine nefhedenler, Türkün tarihine gömülerek onun varlığını esas seciyelerini bulmuş ve bu gün burada teklif edilmiştir*. (Bravo sesleri)[148]

Peki mesela din ve devlet işleri ile alakalı bir prensip olan laiklik nasıl Türk ve Türkçü olabilir? Bunu anlamak için Kaya'nın, Kemalist rejimin laikliken ne anladığını aktardığı kısma göz atmamız lazım gelir:

> Lâiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve âmil olmamasını temin etmektir... Türklerin fena miras olarak diğer bir şeyi de bir takım tarikatlara salik olmasıdır. Bizim bildiğimiz, *Türk için yegâne doğru yol ve tarikat müsbet ilimlere dayanan milliyetçiliktir*. Bu yolu tutmak Türkün maddî ve *manevî* hayatı için en büyük kuvvettir. (Bravo sesleri, alkışlar)[149]

Milliyetçilik, dahiliye vekili ve parti genel sekreteri tarafından Türk'ün manevi hayatı ile de alakalı bir tarikat olarak anlaşılmaktadır. Öylesi bir tarikat ki, onun varlığı İslâmi tarikatların varlığını gereksiz kılmaktadır. Böylesi bir milliyetçiliğe kapı aralayacak bir laiklik anlayışı elbette Türk ve Türkçü olacaktır. Bu ikisinin ne denli irtibatlı olduğunu gösterir şekilde konuşmanın başka bir yerinde Kaya şunu ifade eder: "*Maneviyatı için Türkün temiz ahlâkını inkişaf ettirmek kâfidir*. Onun içindir ki, biz her şeyden evvel lâikliğimizi ilân ettik."[150]

Şükrü Kaya'nın 1937'de maneviyattan anladığı, 1928-1929 tarihlerinde Mustafa Kemal'in, manevi potansiyelin bataryalarını doldurmak için aklına gelen ile aynıdır. Maneviyat dinde aranmamış, din laiklik prensibiyle bilinçli olarak sahne dışına çıkarılmış ve onun yerine bir maneviyat odağı olarak (medeni olanla da uyum içinde bulunan) kutsal bir varlık olarak anlaşılan Türklük ve onun tarihi, dili, ahlâkı, kısacası milliyetçiliğin sıradan kurguları geçirilmiştir.

148 *A.g.e.*, s. 64-65.

149 *A.g.e.*, s. 61.

150 *A.g.e.*, s. 60.

Tüm bunlardan anlaşılıyor ki Kaya'nın ifadesiyle "müspet ilimlere dayanan milliyetçilik" partinin üst yönetimi nezdinde bilinçli olarak bir din ikamesi şeklinde tasavvur edilmektedir. Türk ve Türkçü olan bu prensipleri (altı ok) Atatürk, Ordu vekili Muhittin Baha Pars'ın ifadesiyle *"bir kitabı mukaddes halinde* Teşkilât-ı Esasiye koymağa karar vermiştir."[151] Ayrıca Recep Peker'in ifade ettiği gibi, vatandaşlar bu prensiplere sadece uymak değil, onları sevip onlara inanmak da zorundadır. Bu din ikamesi totaliter tınılıdır:

> Müşterek inan:... Bu esasların Kamutay tarafından kabul edilib resmiyet kesbettiği dakikadan itibaren yurddaşların lâboratuvarında çalışan profesörlerden günün politikası ile uğraşmayanlara ve, işlerin başında bulunan büyük müdür arkadaşlardan meselâ Devlet demiryollarının bir makasçısına kadar *bütün vatandaşlar bu esaslara inanacak, bunları sevecek ve bunlara itaat mecburiyeti altına girmiş olacaklardır*... Hulâsa arkadaşlar, bu kanun çıkınca resmî hüviyeti olsun olmasın bütün vatandaşların tertib ettiği *millî bünye müşterek ana esaslara beraber inanan sarsılmaz büyük ve daha kuvvetli bir kütle haline gelecektir.* (Bravo sesleri, alkışlar.)[152]

Üstelik vatandaşlar, sevmek ve inanmak zorunda oldukları bu prensiplerin haricinde bir şeyi de kesinlikle savunamazlar. Mesela komünist veya liberal olmak bir suçtur.[153] Artık sivil din tasavvurundan tam anlamıyla siyasal din tasavvuruna geçilmiştir (fiiliyatta bunun uygulanmasının mümkün olmaması bir bahs-i diğerdir).

Parti elitlerinin fikriyatı bağlamında son olarak, İttihat ve Terakki'nin ideologlarından ve sonrasında inançlı bir Kemalist olan Tekin Alp'in 1936 tarihli *Kemalizm* kitabına da başvurulabilir. Her ne kadar Tekin Alp üst düzey parti elitinden değilse de, yayımlanmasının hemen ardından Fransızca tercümesi de çıkacak kitaba Recep Peker izin vermiş, parti de maddi destek sağlamıştır.[154] Kitapta milliyetçiliğin temel kutsal oluşu son derece açık işlenir. Atatürk'ün kendisi bile nihayetinde "millette gizli surette mündemiç milli emelleri tahakkuk ettirmekten başka bir şey yapmış değildir."[155] Atatürk "*kanından gelen sesin emrine* itaat" etmekte ve "Mete'lerin, Cengiz'le-

151 *A.g.e.*, s. 69.

152 *A.g.e.*, s. 65-66.

153 Günaltay'ın ifadesi ile: "Şu halde Türkün bu esasları, teşkilâtı esasiye kanununda yer bulunca, bunlara muhalif olarak fikirler serdedilmeyecek midir, diyorlar?... Hayır etmeyecektir, edemeyecektir. Teşkilâtı esasiye kanununa muhalif her hangi bir hareket nasıl bir cürüm ise, bu esaslara muhalefet te aynı şekilde cürüm sayılacaktır (Bravo sesleri, alkışlar)." *A.g.e.*, s. 65.

154 Yıldız, "Kemalizm: Türkiye'de Resmi Ideolojinin Kavramsal Tarihi (1919-1939)", s. 186. Tekin Alp bu kitabından önce de 1928 tarihli kitabında Yahudi cemaatini Türkleşmeye çağıran bir yeni *evamir-i aşere* kaleme almasıyla bilinmektedir. Tekin Alp, *Türkleştirme*, Resimli Ay Matbaası, 1928, s. 65-67

155 Alp, *Kemalizm*, s. 15.

rin, Attila'ların ve Osman'ların bütün ahfadına, bu sesi dikkatle dinlemelerini" emretmektedir.[156]

Tekin Alp'in ifadesiyle: "Kamâl Atatürk islâmiyet rabıtasının artık öldüğünü, Türk milleti için, millî şuurun uyanmasından başka kurtuluş yolu olmadığını çok iyi biliyordu."[157] Kemalizm İslâm'ın yönetimdeki boyunduruğunu kırmış ve bunu da milliyetçiliğe *taptığı* için yapmıştı:

> Ve bilhassa bu sebeplerdir ki Kemalizm'in ilk hamlesi teokrasi aleyhine tevcih edilmiş ve bu kara kuvvet bir darbede yıkılmıştır. *Kemalizm*, bidayetten *bir tek tanrıya tapmıştır: millicilik... yeni Türk, ancak bir tek manevi kuvvete itaat etmektedir: Milliyet aşkı.*[158]

Toparlarsak partinin programlarından, yazdırılan kitaplara, onlardan meclis ve kurultay konuşmalarına kadar, partinin fikri olarak gösterilebilecek belgeler ışığında denilebilir ki 1930'lar boyunca etno-seküler bir milliyetçilik, kurgulanan seküler dinin en temel rüknünü oluşturmaktadır: Kemalist üst kadronun gözünde tartışmasız biçimde, rijit laiklik siyaseti sonucu dinin sahneden çekilmesiyle hâsıl olan manevi boşluğun doldurulması için dini ikame eden bir maneviyat odağı, bir kutsallık kaynağıdır. Fiiliyatta da Zürcher'in dediği gibi:

> Kendisine tarihi mitlerin yaratılmasının eşlik ettiği bir aşırı milliyetçilik, yeni ulusal kimliğin inşasında asli enstrüman olarak kullanıldı ve bunun pek çok açıdan *dinin yerine* geçirilmesine niyet edildi.[159]

Yalnız 1930'lar söz konusu oldu mu, bu kutsallaşmış (hatta dinselleşmiş) milliyetçiliğin, tamamen bir devlet milliyetçiliği olduğunu unutmamak gerekir. Kemalist devlet, özellikle temel kutsalı olan milliyetçilik ile alakalı artık kendi haricinde neşet edecek hiçbir bağımsız fikir üretimine izin vermemekte kararlıdır. Hatta tezleri itibariyle kendisini desteklese bile. *Milli Din Duygusu ve Öz Türk Dini* kitabının tezleri Kemalizmin milliyetçiliği dinselleştirme siyasetiyle uyum içerisinde de olsa, basılmasına müsaade edilmez.[160] Türk Ocakları'nın yaşamasına izin verilmemesi veya 1933'te milliyetçi öğrenci gösterilerinin iktidar tarafından bastırılması da[161] aynı mantığın bir sonucudur. Bu tıpkı Abdülhamid'in devlet denetimi haricinde "vatan" kavra-

156 *A.g.e.*, s. 59.

157 *A.g.e.*, s. 98.

158 *A.g.e.*, s. 31

159 Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, 2003, s. 181-182.

160 Dücane Cündioğlu'nun aksine ben bu kitabın basılmasına onay çıkmayışının, bir vakıa olan "dinin kategorik reddinden" ziyade, milliyetçiliğin devletleştirilmesi ile alakalı olduğunu düşünüyorum.

161 Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi...*,

mının kullanılmasından rahatsız olmasını andırır. Milliyetçilik kutsallaşmalı ama bu kutsallaşma tamamen devlet kontrolünde olmalıdır, ayrı bir meşruiyet odağı olması sakıncalıdır. Ve onun ortodoksisini de devlet kendisi oluşturacaktır.

Ortodoksinin kurgulanışı: Türk Tarih Tezi

Türk Tarih Tezi'nin (TTT) kurgulanış amaçlarından birisi şüphesiz, yukarıda değindiğimiz manevi boşluk tedirginliğini dindirmek üzere İslâm haricinde yeni bir "ortak bağ" anlatısı sunmaktır. Bununla birlikte TTT, Kemalist politikalarla uyum içerisinde, mutlaka kapsayıcı olmalı, bilimsel bir kılığa bürünmeli, medeni/Batılı olanla Türk olan arasındaki çatışma ihtimallerini gidermeli ve her kesime ulaşabilmelidir. Böylece:

> çok kısa bir zamanda hem uzmanlara ve yetişkinlere, hem çocuk ve gençlere hitap edebilen bir formül alelacele üretilmiş, Türk ulusunun "yüce" nitelikleri "bilimsel bir zeminde tanımlanmak istenmiştir. Hedef sadece dünyaya Türklerin büyüklüğünü göstermek değil, aynı zamanda içeride de insanları aynı kalıba sokarak ortak köken anlatısında bütünleştirmektir.[162]

TTT'nin temel argümanları aslında belirli bir süredir entelektüel camiada yoğrulmaktadır. Osmanlı dönemindeki öncüllerini (mesela Mustafa Celâlettin Paşa, Süleyman Paşa...) bir kenara bıraksak bile, Lozan görüşmelerinde Musul hakkındaki Türk tezinde veya mesela 1925 gibi erken bir tarihte, *Türk Antropoloji Mecmuası*'nın ilk sayısında TTT'yi ana hatlarıyla bulmak mümkündür.[163] Anlaşıldığı kadarıyla tezin ana fikri Atatürk'ün kafasında epey bir müddet olgunlaşmıştır. Daha 1923 yılında, Anadolu'nun tarih boyunca bir Türk yurdu olduğunu ifade eder sözgelimi.[164] 1929-30'larda Atatürk tezin yaygınlaştırılması gereğine kani olmuş[165] ve nihayetinde devlet milliyetçiliğinin yaratılması sürecinde lüzumu hissedilen ortodoksinin tesisi için 1930'lar boyunca bu tez geliştirilmeye devam edilmiştir. Böylece

---

162 Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, s. 159-160.

163 Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek*, Metis, 2007, s. 178. Musul ile ilgili olarak bkz. Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, s. 145-152.

164 1923'te Adana'da şöyle der: "Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşıyacaktır... Memlekct cn nihayetinde yine sahibi aslilerinin elinde takarrur etti. Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir." Arsan (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, II. Cilt, s. 130.

165 1929-1930'da çıkılan gezide Atatürk: "Türkleri bütün dünyaya geri bir millet olarak tanıtan görüş bizim de içimize girmiştir. Dört yüz çadırlık bedevî bir kabileden bir imparatorluk ve millet tarihini başlatmak suretiyle imparatorluk zamanında Türklerin görüşü de bu merkezdeydi. *Evvelâ millete, tarihini, asîl bir millete mensup bulunduğunu, bütün medeniyetlerin anası olan ileri bir milletin çocukları olduğunu öğretmeliyiz*" diyordu. Başar, *Atatürk'le Üç Ay...*, s. 122.

Atatürk'ün sağlığında iki tarih kongresi düzenlenmiş (Temmuz 1932, Eylül 1937), ortak ezber ve söylemi kuracak kitaplar yazdırılmıştır.

Öncelikle 1930 yılında TTT'de geliştirilecek görüşler doğrultusunda 100 adet basılıp tarihçiler ve aydınların incelemesine sunulan *Türk Tarihinin Ana Hatları* çıkar.[166] Bu kitapta geliştirilmeye başlanan tarih tezinin, hızlıca dolaşıma sokulması amacıyla, kitaptan yararlanılarak, okullarda yardımcı ders kitabı olarak okutulmak üzere *Türk Tarihinin Ana Hatlarına Methal* kitapçığı yazılır ve bu sefer yüksek miktarda basılır. Fakat elbette asıl kurucu metin, yine *Türk Tarihinin Ana Hatları* merkeze alınarak, liselerde okutulması için Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan 4 ciltlik *Tarih* kitabıdır. Kitap kısa sürede hazır edilir ve 1931-32 ders yılından itibaren liselerde okutulmaya başlanır. Burada bizi ilgilendiren temel husus, bu tez vasıtasıyla "Türk"ün kutsanışıdır, TTT'nin ayrıntıları değil.[167]

Bu bağlamda TTT ile amaçlanan üç hususun izini takip edeceğiz. 1) İslâm'ın ve onunla irtibatlı Osmanlı geçmişinin, "yeni Türk"ün tarihinden silinişi, 2) İslâm'a alternatif, mistifiye edilmiş yeni bir büyük anlatının aktarımı, yani Türk'ün kurgulanışı ve yeni bir kutsal tarih içine yerleştirilişi, 3) Süreçte "gerçekler"in anlamsızlaşması, fantezinin bilinçli tasarlanışı.

İslâm ve Osmanlı'nın, yeni Türk'ün geçmişinden silinişi, TTT ile alakalı metinler incelendiğinde son derece aşikârdır. TTT'nin İslâm'a saldırısı iki yönlüdür: İlk olarak İslâm'ın eski Türk'ün tarih bilincinde taşıdığı özgül ağırlığı marjinalleştirir. İnsanların sahip oldukları İslâmi hafızayı, seküler hafıza ile değiştirir. İkinci olarak da onun teolojik temellerine saldırır.

İslâm tarihini marjinalleştirmek için, TTT, Osmanlı'yı (ve daha genel manada İslâm'ı) büyük anlatının merkezinden çıkarıp onları çok daha büyük bir anlatının, görece önemsiz, değersiz bir ayrıntısı yapar. Nitekim *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda Osmanlı sadece 58 sayfa ile geçiştirilmiş, ağırlık antik dönemlere verilmiştir.[168] Afet İnan I. Türk Tarih Kongresi'nde bu stratejiyi şöyle açıklar:

> Kafasını ve vicdanını, en son terakki şulelerile güneşlendirmeye karar vermiş olan, bugünün Türk çocukları, biliyor ve bildirecektir ki, onlar, 400 çadır-

166 Kitabı Atatürk'ün beğenmediğine dair bazı tanıklıklar mevcutsa da, müteakip ders kitaplarındaki bazı bölümlerin doğrudan bu kitaptan kopyalanması ve kitabın 4 ciltlik tarih ders kitabına temel teşkil etmiş olması dikkate alındığında, bu tanıklıkların, fiili uygulamayla uyuşmadığı söylenebilir.

167 Zaten TTT hakkında yazılmış, başta Büşra Ersanlı'nın *İktidar ve Tarih*'i olmak üzere, son derece yetkin bir dizi çalışma mevcuttur. TTT bağlamında Türklüğün kutsallaştırılması ile alakalı ise benim görebildiğim en yetkin çalışma Şefik Taylan Akman'ın makalesidir: "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 1, sayı 1, Haziran 2011, s. 80-109.

168 Afet İnan ve diğ. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul Devlet Matbaası, 1930, s. 547-605.

lı bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Arî, medenî, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir. (Sürekli alkışlar)[169]

Zaten dört ciltlik *Tarih* ders kitaplarının birinci cildinin daha önsözünde "İslâmlık" ve "Osmanlılık" perspektifinden tarih anlatısının Türk tarihini nasıl çarpıttığı üzerinde durulur.[170] Onlar yerine geçecek yeni perspektif ile yapılmak istenen ise, *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda şöyle belirtilir: " milletimizin *yaratıcı* kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, *Türk deha ve seciyesinin esrarını* meydana çıkarmak, Türkün hususiyet ve kuvvetini kendine göstermek ve millî inkişafımızın derin *ırkî* köklere bağlı olduğunu anlatmak" [171] *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'de artık tarihin İslâm perspektifinden anlatılmasına rastlanmadığı gibi İslâm'ın kendisi, Türk milleti üzerindeki menfi etkileri ile değerlendirilmeye başlanır:

> Din birliğinin de bir millet teşkilinde müessir olduğunu söyliyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz.
>
> *Türkler islâm dinini kabul etmeden evvel de büyük bir millet idi.* Bu dini kabul ettikten sonra bu din; ne Arapların, ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de sairenin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine tesir etmedi. Bilâkis, türk milletinin millî bağlarını gevşetti; millî hislerini, millî heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabiî idi. Çünkü *Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün milliyetlerin fevkinde şamil bir ümmet siyaseti idi.*[172]

Kısacası Kemalist tarih tezinde, Osmanlı veya İslâm ya değersizdir ya hiç yoktur ya da "öteki"yi tanımlamak açısından işlev görür. Bu yapılırken eski hafızayı şekillendiren büyük anlatı, seküler bir başka büyük anlatı ile yer değiştirir. Adem'den başlayan ve mitsel bir zamanda geçen "tarih-i enbiya"nın[173] yerini, bu sefer Tanrı'nın değil Türk'ün icracı olduğu, yine mitsel bir tarih öncesi kurgusu; Nuh Peygamber'in tufan öyküsünün yerini ise yine mitsel bir kuraklık ve zorunlu göç öyküsü alır. Eski kurguda ancak Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu olarak kendine yer bulabilen Türk, yeni büyük anlatıda, tarihin ardındaki asli kudrettir. Bu bağlamda TTT, "Müslüman"ın yerine geçmesi düşünülen "Türk"ün üretilebilmesi için, "yeni bir zaman dü-

169 Afet İnan, "Tarihten Evel ve Tarih Fecrinde", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekâleti, 1933, s. 41.

170 *Tarih I*, s. XI.

171 İnan ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 1.

172 A. Afetinan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, c. 1, Devlet Matbaası, 1931, s. 12.

173 1924 yılına kadar "Mekteb-i Sultani" (1923'ten sonra Lise) müfredat programında tarih eğitimi, dördüncü sınıfta "Tarih-i Enbiya" ve "Tarih-i İslâm" ile başlardı. Bkz. Mesut Çapa, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 41.

zeni oluşturma" çabası olarak özetlenebilir.[174]

Fakat Kemalist tarih anlatısı İslâm'ı marjinal kılmakla ve onun büyük anlatısını kendisininkiyle değiştirmekle iktifa etmez. İslâm'a teolojik olarak da saldırır. *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve *Tarih I*, "Yaratılış anlatısının" yerini alacak ve doğaüstü her kavramın keskin reddini içerecek bir anlatıyla (kâinatın, dünyanın ve dünyada hayatın ortaya çıkışının anlatısıyla) açılır. Kâinat zaman içinde sonsuz sürekliliğe sahiptir. Tabiat ise "hem kanunların sahibi, vazı, hâkimidir; hem de aynı kanunlara tâbiidir. Nasıl ki millet devlettir; bu itibarla kanunların sahibidir; onları infaz eden kuvvettir; fakat aynı zamanda bu kanunlara tâbidir." Burada milletin devlet ile eşitlenmesi ve tabiatın sosyal dünyadaki karşılığı olarak sunulması, konumuz açısından önemlidir; fakat burada üzerinde duracağımız esas husus, böylesi bir tabiat tasavvurunun doğal sonucu olarak doğaüstünün tamamen reddidir: "Bundan ... *tabiatın fevkinde ve haricindeki bütün mefhumların, insan dimağı için saniadan [uydurmadan] başka bir şey olmayacağı* ortaya çıkar."[175] Zaten aynı kitaba Atatürk'ün el yazısıyla eklediği (sonrasında *Tarih I*'de de yayımlanan) bölümlerde dinin ve Tanrı'nın sosyal ve siyasal süreçlerin sonucu meydana çıktığı belirtilir. Kitaba göre:

> Görülüyor ki insanlar cemaat halinde yaşamağa başladıktan sonra, diğer içtimaî müesseseler gibi din müessesesini de vücuda getirmiştir. *Ülûhiyet* mefhumunu bulan ve o mefhumun sırlarını keşfeden ve bugün dahi keşfetmeye devam eden insan zekâsıdır... Din fikri, insanları kendilerini gayrisaf unsurlardan ve her türlü fenalık ve zarardan kurtaracak, sevk ve himaye eyliyecek bir kuvvete itaat etmeğe müheyya bir hale getirir... İnsanların, bugünkü *medeniyet* tarihine kadar hayatlarının geçtiği yol işte böyle bir yoldur. İnsanların korku ve zaaf hisleri, dimağın son ve çok yeni ilmî keşiflerle *nurlanması* sayesinde zail oldu ve insanlar hakikati bundan sonra daha bariz görmeğe başladı. Benliğindeki kuvveti ve ferdi olduğu cemaatin içtimaî kudretini takdire muvaffak olmaya başladı. Artık onun için *her türlü tekâmül, huzur ve emniyet membaı, cemiyettir*.[176]

Kısacası, insanlar dini ve tanrısallığı huzur ve emniyet hissini elde etmek için icat etmişlerdir ve *bilimin* nurlandırdığı günümüz medeniyetinde dinin eskiden gördüğü işi, *cemiyet* görmektedir. Bu anlayış *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'de; "*Ulûhiyette*, timsalî bir şekilde düşünülmüş cemiyet dahi mündemiçtir"[177] şeklinde ifade edilir. Türkiye bağlamında cemiyetten kas-

174 Bobby S. Sayyid, *The Fundemental Fear*, Zed Books, 2003, s. 66.

175 İnan ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 9-10; hemen hemen aynı cümleleri *Tarih I*'de de bulmak mümkündür. Bkz. *Tarih I*, s. 2.

176 İnan ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 44-45; *Tarih I*, s. 24.

177 Afetinan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, s. 12.

tın Türk milleti olduğu akılda tutulursa, Kemalizmin eski kutsalın temellerine saldırmak ve yeni kutsalı onun yerine geçirmek arzusu aşikârdır. 1936'da Hasan Âli Yücel şöyle demektedir:

> Şu takdirde ben, ben olmak haysiyetiyle kendimde *ölmez olarak ancak cemiyeti görü yorum* demektir... Cemiyet dediğimiz bu varlık, şuuru mükemmelleştiği ânda (millet) vasfını alır. Kendimizi bu şuurlu cemiyetin bir cüz'ü olarak duyduğumuz nispette varız demektir. Bendeki her şey ölebilir, fakat benden önce var olduğu gibi benden sonra da var olacak *bu büyük uzviyet ölümsüzdür*... bizim için her şeyden daha *mukaddes* olmak gerektir. Her ferd bütün kudretini mensup olduğu bu kutsal camiaya yaydığı nispette insanîleşir; büyür, yükselir ve *edebileşir*.[178]

Benzer şekilde yine 1936'da şunları da söyler:

> Egoizm anlamında olan benliğimizi erittikçe kendimizi cemiyetle ve muşahhas şekilde *millet* adını verdiğimiz *yüce varlıkla* beraber hissederiz. Mahdut bir kudret olan fert için bu *manevî* büyüme ve genişlemenin hazzından daha özlü bir saadet olabilir mi?[179]

Bu perspektif tek parti döneminin yazınında da görülür. Buna göre: "Türk milletinin maşeri vicdanı bir ekmeliyet remzidir, *ülûhiyettir*. Binaenaleyh kendi vicdanı da bu *imana* tabi olmalıdır."[180] "Cemiyet aşkı", "insanlarda tecelli eden üluhiyettir." Cemiyete hizmet ettikçe insan "ülûhiyete doğru irtika eder." İnsan icap ederse bu uğurda ölmelidir. Varlığımız "cemiyet varlığının bünyesinde ilelebet kendisini muhafaza eder." Öyleyse artık "'*Şeriatı yıktık yerine ne koyduk*?' diyenlere verilecek cevap: 'Millî *şuuru, Mâşeri vicdanı koyduk*' demek olacaktır."[181] Zaten "Milliyetçilik bir manaya göre dindir."[182] Oluşan bu anlayışın belki de en kestirme ve doğru şeklini bulmak için Behçet Kemal'in dizelerine müracaat etmek lazım gelir. "On yılda bir dünyayı yaratacaktı elbet / *Kulluğu silkip atan tanrılaşan bu millet!*"[183] Halkevlerinin Dil, Edebiyat ve Tarih şubeleri de, "her zaman akılda kalan, her anda kalbde yeri olan bir *iman* gibi milletimizin eskiliğini, büyüklüğünü ve üstadlığını" tanıtmakla vazifelendirilir.[184]

Kısaca Kemalizm İslâm'dan boşalan alanı "Türk"ü kutsayarak doldurmak

178 Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, s. 142.

179 *A.g.e.*, s. 146.

180 Mehmet Saffet (Engin), "Köycülük Nedir?", *Ülkü*, sayı 6, Temmuz 1933, s. 430.

181 Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, C. 1, s. 296.

182 Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, C. 2, s. 69.

183 Behçet Kemal (Çağlar), "On Yıldan Sonra", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933, s. 192.

184 *Halkevleri 1932-1935*,.., s. 15.

niyetindedir. Bunun için mitsel bir tarih ve önceki bölümlerde gördüğümüz iki kutsalını, yani bilimi ve Batı'yı/medeniyeti, bu mitolojinin sözde destekçileri kılar. Tüm büyük medeniyetlerin kaynağı Türklerdir. Avrupa'dan 5.000 yıl önce Yontma Taş devrinden çıkan Türkler, göçler neticesi Avrupa'ya ulaşmış ve "Avrupa'yı mağara hayatından kurtarmışlar ve fikri gelişme yoluna sokmuşlardır" [185] Avrupa'ya medeniyeti taşıyan Türkler olduğu gibi, Avrupa medeniyetine kaynaklık ettiği düşünülen Yunan ve Roma medeniyetleri de Türklerin eseridir. Türkler Truva, Girit, Lidya ve İyonya medeniyetlerini kurmakla kalmaz, Roma'yı da kurarlar.[186] Bu kurgu sayesinde, Batı'nın/medeniyetin üzerindeki tüm o seküler kutsallık halesi, bir kurucu öğe olarak Türklüğe intikal ettirilmiş olmakta ve Ahmet Yıldız'ın dikkat çektiği gibi, "Batılılaşma çabaları 'öze dönüş' olarak"[187] takdim edilebilir kılınmaktadır.

Üstelik tezin oluştuğu yıllarda, dünyanın önemli bir kısmının sömürgeci Batılı güçlerin hakimiyeti altında oldukları ve Batılıların hâkimiyetlerini de "medeniyet taşıma" misyonları ile meşrulaştırdıkları hatırda tutulursa, TTT ile yapılan bir anlamda, Batı'nın o mistik medeniyet taşıyıcı misyonunu Türk tarihine intikal ettirmektir. Nasıl ki şimdi tüm dünyaya Batı medeniyet taşımaktadır, Türkler de (bir anlamda tarihin Ur-Batılıları olarak) geçmişte aynı misyonu görmüşler; şimdi sahip olamadıkları sömürgelere icat ettikleri tarih vasıtasıyla sembolik biçimde sahip olmuşlardır. Yine bu kurgu, Kürtleri Türkleştirmek vasıtasıyla onları medenileştirmek iddiasını da meşru hale getirmektedir. Kısacası "Milliyetçilik ve medeniyetçilik Kemalizmin iki aslı öğesidir" ve birbirini cerh etmez, destekler.[188]

Medeniyetin yanı sıra yine kutsallaşmış olan bilim de TTT'yi desteklemektedir.[189] Şunu akılda tutmak önemlidir ki bilime iman etmiş Kemalistler için "bilimsel olarak doğru olan bir şeyin ahlâki olarak yanlış olması söz konusu olamaz."[190] Öyleyse Türk ırkının üstün vasıflarını bilimsel olarak ispatlarlarsa, bu onların hâkimiyetinin ahlâki temelini de oluşturacaktır. Böylece Mahmut Esat Bozkurt'un ifadesiyle " bu memleketin efendisi Türktür. Öz Türk

185 *Tarih I*, s. 10, 33. Avrupa'nın yanı sıra Çin'i de, Hindistan'ı da medeniyetle tanıştıran Türklerdir. Bunun haricinde Sümer, Elam, Hitit, Suriye, Filistin ve Mısır medeniyetleri de Türklerin eseridir.

186 *A.g.e.*, s. 183-268.

187 Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene...*, s. 297.

188 "Kemalizmde baskın unsur olan milliyetçilik, Batı karşısında hissedilen bir aşağılık kompleksiyle damgalanmış olarak, bir medeniyetçilik saplantısı içinde kendini ifade eder." İnsel, "Giriş", s. 17, 21.

189 Zaten "Atatürk'ün hayatının son on yılındaki eski çağlar tarihine ilişkin çabaları, antropolojik, etnolojik ve biyolojik özelliklerinin, milli cemaatin nihai belirleyicileri olduğu varsayımından kaynaklanıyordu." Kieser, *Türklüğe İhtida...*, s. 226.

190 Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene...*, s. 169.

olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır"[191] anlayışı, ahlâki bir temele oturur.

İşte böylesi bir zihin yapısıyla tezlerini doğrulamak için Kemalistler bilime başvururlar. Kültür Bakanı Saffet Arıkan'ın II. Türk Tarih Kongresi'nde ifade ettiği gibi, "Türk tarih tezi, bilhassa arkeoloji ve antropoloji gibi... reddi kabil olmayan ilimlere dayanır."[192] Buradan da anlaşılacağı üzere bu dönemde hâkim bilim paradigmasında da bir kayış söz konusudur. 1920'lere damgasını vuran Rousseau ve Durkheim çizgisinden, George Wells, Eugène Pittard gibi isimlerin etkisine doğru yol alınmaktadır.[193] Böylece fizik antropoloji, 1930'lar Türkiyesi'nin bilim anlayışına damgasını vurur. Tıpkı görece devletten bağımsız gelişen milliyetçiliğin "devlet milliyetçiliği" haline dönüşmesi gibi, 1920'ler boyunca görece bağımsız gelişen fizik antropoloji de 1930'larla birlikte artık bir "devlet bilimi"ne dönüşür.[194] Nihayetinde tıpkı Almanya'da olduğu gibi, antropoloji Türkiye'de de ırkın yüceliğini kanıtlamak veya yüceltilmiş şahsiyetlerin "Türklüklerini" belgelemek için kullanılır olacaktır.[195]

Bu devletleştirilmiş fizik antropoloji ve arkeoloji açık bir biçimde göstermektedir ki Türkler asla sarı ırkın değil, beyaz Alpin ırkın mensuplarıdırlar. Kafatasları dolikosefal değil brakisefaldir; bu onların morfolojik anlamda mümeyyiz vasıflarıdır. Fakat nasıl Naziler burada kalmayacaklarsa, Kemalistler de burada kalmaz, Recep Peker bilimin sınırlarını zorlamak pahasına Türklerin bozulmayan kanından da bahseder:

> ... *bozulması mümkün olmayan tek bir şey, Türk kanı*, bütün bu gürültüler içinde temiz kalmıştı. Batı Türkleri bu çöküntü içinde kanının arılığını korudu ve sakladı. Dünyaya batırlık örneği gösteren Osmanlı ordusunun yüksekliği... bay *Türk Ulusu'nun kanındaki yücelikten* ileri geliyordu.[196]

Bu kan ırkçılığı, bir dil sürçmesi de değildir. Ekim 1927'de Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'ni: "Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki *asil kanda* mevcuttur!" ifadesiyle noktalamıştır.[197] Yine 1930'da Mustafa Kemal, "Türk-

191 *A.g.e.*, s. 210.

192 Saffet Arıkan, "İkinci Türk Tarih Kongresi", *Ülkü*, sayı 56, Ekim 1937, s. 98.

193 Toprak, *Darwin'den Dersim'e...*, s. 14 ve 70-73.

194 *A.g.e.*, s. 69.

195 En bilinen örneği, 1 Ağustos 1935'te Mimar Sinan'ın kabrinin açılarak kafatasının ölçülmesidir. Yapılan ölçümler neticesinde, "büyük Mimarın yalnız kültür itibarile değil, ırk noktasından da Türk olduğunu göstermiştir... Mimar Sinan'ın kafasının muayenesinde bu büyük başın da Brakisefal olduğu meydana çıkmıştır." "Mimar Sinan Dâhi San'atkârın Kafası Mezarından Çıkarıldı", *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1935, s. 2.

196 Peker, *İnkılab...*, s. 5-6

197 "Asil kan" ifadesi, sonrasında ırkçıların tutundukları önemli bir dal işlevi de görür. 1940 senesinde Vâlâ Nureddin bir gazetenin anketine, Türklerin yabancılarla evlenmesinde sorun gör-

Bulgar, aynı menşe olan Orta Asya yaylasından gelmiş, *aynı kanı muhafaza etmiştir*" der ve devamında şunu ilave eder:

> Şüphesiz Türklerde, belki Bulgarlarda *dil ve din* ihtilafını yapan amiller olmuştur. Fakat artık bugün 1930 senesinde hâlâ bu amillere; *masallardan, hurafelerden*, âdî politika ceryanlarından ibaret bu amillere ne Türklerin ne de Türklerle *aynı kandan* olan Bulgarların ehemmiyet vereceğini zannetmiyorum.[198]

Kan yüceliği veya asaleti, kanın korunumu yasası, dinin masal ve hurafe olarak adlandırılması ve tek anlamlı birleştirici olarak tarih ve kanın öne sürülmesi, Peker'den Mustafa Kemal'e tutarlı bir çizgi izlemektedir. 1930'ların sonlarında yazılan yurt bilgisi ders kitaplarında ırkların (ve bu bağlamda Türk ırkının) renk ve kafatası ayrımına göre sınıflandırılması ve milleti oluşturan unsurlardan *kan birliğinin* öne çıkması, bu anlayışın gelecek kuşaklara da miras bırakılmak istendiğini gösterir.[199] Kanın yanı sıra kendi tarihi de Türk milletine, ırkı ile alakalı benzer bir hikâye anlatır:

> dünya yüzünde insanlığın doğuşundan beri en asil ve yüksek insan tipini kendi ırkının temsil ettiğini, asırların yürüyüşünce insanlığın karanlık göklerinde birbirine bağlı medeniyet ufuklarının kendi ırkının zeka ve kabiliyet elleriyle açıldığını anlatır... Türk tarihi Türk milletine, dünyanın insan izi taşıyan her parçasında kendi ırkının zamanla silinmemiş ve silinmeyecek hâkimiyet ve kültür damgasının basılı olduğunu... her mana ve mahiyette şan ve şeref kaynaklarından kana kana içmiş, görgülü bir soydan geldiğini anlatır.[200]

Buna göre tarihin tahayyül edilebilecek en eski noktalarına kadar giden bir Türklük özü/benliği vardır. Bu öz, başka milletlerle karışsa bile bozulmadan kalmakta, onlara hâkim olmaktadır. *Tarih I*'de daima hâkim ka-

---

mediğini açıklayınca, Reha Oğuz Türkkan şöyle yazar: "Atatürk, hakiki kudretimizi, 'damarlarımızdaki asil KANA' bağlamışken, bu asil Türk kanını bulandırmayı ve yabancı kanlarla pisletmeyi adeta teşvik eden Va Nu denen bu kişiyi cevapsız bırakacak mısınız?" Reha Oğuz Türkkan, "Va-Nu'nun Hezeyanları", *Bozkurt*, sayı 3, Mayıs 1940, s. 71. Akt. Fatih Yaşlı, "Milliyetçilik ve Faşizm: Türkiye'de ırkçı milliyetçilik üzerine bir inceleme", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2008, s. 174.

198 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün*..., c. 3, s. 196-197.

199 Birol Caymaz, *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi Ideoloji ve Yansımaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 33-34 ve Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 169-170. Bilimsel olduğuna inanılan bir kategori olarak ırka verilen önem, nihayetinde ırk ıslahını (öjeni) de gündeme getirir. Mesela Sabiha Sertel "ırkın ıslahı için gerekirse kısırlaştırmaya gidilebileceğini" savunur. Bkz. Toprak, *Darwin'den Dersim'e*..., s. 60. Irk ıslahı ile irtibatlandırılabilecek şekilde Atatürk de, daha 1926 yılında sporla alakalı olarak şunları söyler: "...spor hayatı, bizim için daha mühimdir. Çünkü ırk meselesidir. *Irkın ıslah ve küşayişi meselesidir. Istıfası meselesidir* ve hattâ biraz da medeniyet meselesidir." Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün*..., c. 3, s. 193. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 204-205.

200 *Tarih IV*, Kaynak Yayınları, 2004 [1932], s. 259.

lan bariz ve organik vasıflara, beynin en kuvvetli mahsulü olan ortak dillere sahip "tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan Türk ırkı"ndan bahsedilir. "Bugünkü millet tarifine en uygun" cemiyet odur.[201] "Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek özellikle zamanımızdaki insan heyetlerinin pek çoğuna nasip olmayan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir."[202]

Kısacası "millet" olmak, diğer ırkların aksine, Türklüğün mütemmim cüzü gibidir. Onun adeta özünde var olan bir niteliktir. Benzer şekilde Türklük, medeniyet taşıyıcı olduğu, millet olduğu kadar, özü itibariyle "devlet kurucudur" da.[203] Böylece Türk milleti "50-60 asırdan beri medeniyetçilik ve devletçilikteki kudretini izhar ve irae" etmiş olmaktadır.[204]

Ayrıca Güneş Dil Teorisi'nin ispatladığı üzere tüm dillerin de kurucu atası proto-Türkçedir. Kemalistler bu tezi, "dünyadaki en eski ırk olan" Türklerin ilk önce güneşe taptığı ön kabulünden hareket ederek Türklerin yaşam kavramlarını da güneş fikrinden aldıkları iddiasına dayandırırlar.[205] "Doğanın laik güçleri" "Türklükle bağlantılı bir biçimde" vurgulanır ve yine teori kapsamında "güneşin ilkel topluluklardaki tanrı tanımaz gücü esas" alınarak, "Türk dili İslâm'ın boyunduruğundan" kurtarılır. Üstelik teori kapsamında "doğa bilimlerine hayranlık öyle uç bir noktaya vardırılmıştır ki artık zaman kavramı tamamen kaybolmuş"tur.[206]

Nihayetinde tüm bu tarih kurgusunun nedenlerinden biri de Türklerin

---

201 "Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan Türk ırkı, benliğini en çok korumuş bir ırktır. Tarihöncesi ve tarihî devirlerde bu ırk da işgal ettiği geniş bölgelerdeki ve yurtlarının sınırlarındaki komşu ırklarla karışmıştır. Bu karışımların çoğunluğunda Türk ırkının bariz ve organik vasıfları hâkim kaldığından bu karışmalar Türk ırkına kendi özelliklerini kaybettirmemiştir." "Görüyoruz ki, tarihte daima göze çarpar bir birlik arz eden Türk ırkı, daima hâkim kalan bâriz organik vasıflarıyla, beynin en kuvvetli mahsulü olan ortak dilleriyle... aynı zamanda bugünkü millet tarifine en uygun büyük bir cemiyettir." Bkz. *Tarih I*, s. 20. Aynı temanın, Tevfik Tarık Danışman'ın *Yurt Bilgisi* (1939) kitabı üzerinden yapılmış bir analizi için bkz. Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 170-171.

202 *Tarih I*, s. 20.

203 Bu konuda Yakup Kadri şöyle yazar: "Devlet Kurmak, Türklerin en millî fonksiyonlarından biridir. Terzi kuşları yuvalarını nasıl örerse, arılar kovanlarını nasıl yaparsa, Türkler de öylece devlet kurarlar. Bu hassa onlarda bir Tanrı vergisi, bir ikinci tabiat, bir *instenk*'dir." Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 81. Şemsettin Günaltay'ın liselerde okutulması için 1939'da yazdığı Tarih kitabında da bu husus vurgulanır. Tartışma için bkz. Ersanlı, *İktidar ve Tarih*..., s. 126-130.

204 İnan ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 605.

205 Akman, "Türk Tarih Tezi...", s. 90.

206 Ersanlı, *İktidar ve Tarih*..., s. 206, 209. Güneş-Dil Teorisi'nden 1937 sonrasında vazgeçildiğine dair işaretler bulunmaktadır. Bunun önemli bir sebebi, 1936'da düzenlenen Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda teorinin uluslararası destek bulamayacağının anlaşılmasıdır. Bkz. Çiğdem Atakuman, "Cradle or Crucible: Anatolia and Archaeology in the Early Years of the Turkish Republic (1923-1938)", *Journal of Social Archaeology*, c. 8 (2), 2008, s. 229. Kemalist elitin kutsal Türklüğü kurgularken de kendi üstlerindeki "Batılı göz"ün onayını sürekli aramaları ve bulamayacaklarını anladıkları noktada tezlerinden vazgeçmeleri üzerinde dikkatle düşünülmesi gerekir.

Anadolu'nun otokton halkı olduklarını ispatlamaktır.[207] Bununla irtibatlı olarak, 1939 tarihli, Maarif Vekilliği'nin yayımladığı yurt bilgisi ders kitabında geçen ifade ile "yalnız yurdu ve milleti için" yaşayan Türk,[208] sonuçta tarih tezinin gelişimi sürecinde Anadolu ile öylesine bütünleştirilir ki, vatan toprağı da Türk ile birlikte kutsanır. Gerçi "eski ve hususile yeni tarih vesikaları ile malûm" olduğu üzere "Türke yurtluk etmemiş bir kıt'a yoktur":

> Fakat bugünkü türk milleti, varlığı için bugünkü yurdundan memnundur. Çünkü; *derin ve şanlı geçmişin; büyük, kudretli atalarının mukaddes miraslarını bu yurtta da muhafaza edebileceğinden*, o miras ları, şimdiye kadar olduğundan çok fazla zenginleştirebileceğinden emindir.[209]

Benzer duygular içindeki Mustafa Kemal ise 1930 yılında, vatan toprağına adeta dua etmekte ve ondan Türk'ü kollamasını istemektedir. Zaten vatanın varlık sebebi, Türk milletini ebediyen yaşatmaktır:

> Yurt toprağı! *Sana her şey feda olsun. Kutlu olan sensin.* Hepimiz senin için fedaiyiz. Fakat sen Türk milletini ebedi hayatta yaşatmak için feyizli kalacaksın. Türk toprağı! Sen seni seven Türk milletinin mezarı değilsin. Türk *milleti için yaratıcılığını göster.*[210]

Bir yalana inanmak: Zaten dinler hep yalan dolan

TTT'yi kurgulayanlar bununla manevi bir boşluğu seküler bir kutsallıkla doldurmak istemişlerdir. Fakat, tüm medeniyetleri kuran, tüm dillere kaynaklık eden, hep var olan ve asla değişmeyen, asil kan sahibi kutsal Türk kurgusu neden bu ölçüde umarsızca gerçeklerden kopuktur? Onun böyle olmasının onun dinselliğiyle bir irtibatının olup olmadığı sorusu önemlidir ve üzerinde durulmayı hak eder.

Aslında olguları hayali bir tarih kurgusuna göre bükme işi 1930'lardan öncesine dayanır. 1911'de Mehmed Ali Tevfik, bir "manevi vatan" yaratmaktan, icat etmekten bahseder, bu uğurda Arjantin ve Japonya'nın tarihi çarpıtmalarını örnek gösterir.[211] Yine mesela 1920'lerin ortasından itibaren *Türk Antropoloji Mecmuası* vasıtasıyla yapılan ölçümler ile araştırmacılar, var olan Türk'ü

207 Türkler bu toprakları atalarından miras aldıklarına göre, orada başka kimsenin hak iddiası mevzubahis olamaz. Mustafa Kemal, TTT'nin ilk işaretlerinden biri sayılabilecek 1923 tarihli konuşmasında bunu şöyle ifade eder: "Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketimiz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır." Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün*.., c. 3, s. 200-201.

208 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 173 ve Caymaz, *Türkiye'de Vatandaşlık*,.., s. 34.

209 Afet Inan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, s. 8-9.

210 Inan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 427.

211 Belge, *Militarist Modernleşme*... s. 666-667

bulmayı amaçlamamakta, sadece kafalarında mevcut bulunan kurguya, sözde bilimin tartışılmazlık onayını basmayı denemektedirler. Bu açıdan, yapılan çalışmalar, Maksudyan'ın tabiriyle *bilimsel* değil *bilimkurgusal*dır, çünkü "bu kalıba uyacak 'Türk'ü bulmaları ancak *masal âleminde*" mümkündür.[212]

Milliyetçilikle beraber tarih, linguistik, arkeoloji ve antropoloji bilimlerinin de devletleştirildiği 1930'larda, kurguya yönelik iştah büyük ölçüde artar. Adil olmak gerekirse, ortaya çıkan bilimkurgunun bir kısmı, verilerin manipülasyonundan ziyade Türklere maneviyat aşılayacak bir hikâyeye duyulan acil ihtiyaçla alakalıdır. *Türk Tarihinin Ana Hatları* uzun araştırmaların değil, bu ihtiyacın neticesinde ortaya konmuş bir eserdir ki yazarları da bunu itiraftan kaçınmaz: "Türklerin yanlış görüşlerden, hatalı düşünüşlerden bir an evvel kurtulması başlıca emelimizdir. Bunun içindir ki, esas fikirlerimizi bir an evvel yaymak istedik."[213]

Bununla beraber ilerleyen süreçte, yürütülen araştırmalar sonucunda bilimsel verilerin aksini gösterdiği durumlarda değişen, teorinin kendisi değil, eldeki verinin kendisi olacaktır. Söz konusu olan tezin bilimkurgu yönünün bilinmemesi değildir. Aslında entelektüeller tezin açmazlarının farkındadır. Mesela I. Türk Tarih Kongresi'nde Fuat Köprülü ve Ahmet Zeki Velidi Togan tarafından TTT'nin bilimselliğine yönelik bazı eleştiriler getirilir. Köprülü, yumuşak bir biçimde, ırk ve lisan arasındaki birliğin savunulduğu biçimiyle mutlak olmadığını, bunu savunmanın aryanizme yol açacağını söylerken, Togan'da Türklerin göçüne sebep olarak gösterilen kuraklık benzeri olayların, bahsi geçen devirlerde olmadığını hatırlatır. Ayrıca kaynakların kullanım tarzına yönelik eleştiriler ve ders kitaplarındaki yanlışlıklar da gündeme gelir. Avram Galanti gibi katılımcılar mesela Mısır ve Sümerlerin Türk olduğuna hiç de ikna olmuş gibi değillerdir.[214] Fakat sonrasında sesleri çıkmaz olacaktır çünkü söz konusu kongrede Maarif Vekili Esat Bey'in söylediği gibi:

> Tarih tedrisinde birinci vazifemiz millî tezin mahfuziyetidir. *Millî tezimizi çürütecek mevzulardan uzak kalmak* her birimiz için, muallim için, talebe için *millî ve vatanî bir mükellefiyettir*.[215]

212 Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek*, s. 11.

213 İnan ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 3.

214 Tartışmalar için bkz. Ersanlı, *İktidar ve Tarih*..., s. 142-188. Benzer şekilde Güneş Dil Teorisi'ne de Kemalist elit içerisinde kısık sesli itirazlar yapılacaktı. Türk Dil Cemiyeti üyesi ve ilk iki Türk Dili Kurultayı'nın aktif katılımcısı olan Hasan Âli Yücel bu yeni teoriye pasif direniş gösterir: "Atatürk'ün birkaç defa ısrarı ve bir kere de tekdiri pahasına da olsa, bu nazariye hakkında bir tek sözüm duyulmamış, tek satırım intişar etmemiştir." Ona göre bahsi geçen teori, "zamanda ve mekânda hudutsuzluk prensibinin dil hareketini bir çıkmaza sokmasından doğmuştu." Bkz. Halise Karaaslan-Şanlı, *Hasan Âli Yücel Konuşmaları: Ulusal Kimlik İnşası ve Politik Retorik*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 79.

215 *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekâleti, 1933, s. 628. Behçet Kemal'in Türk Neşriyat Kongresi'ndeki şu çıkışı da anlamlıdır: "Arkadaşlar biz in-

Bir başka deyişle neyin doğru veya gerçek olduğu TTT'nin arkasındaki iradenin çok da umurunda değildir. Entelektüellerden beklenen, gerçeğin bulunmasına yardım değil, var olanın rasyonalize edilmesine katkıdır. Bilinçli kurgunun sınırları, Türklerin fizyolojik tasvirlerinde de test edilir. Reşit Galip'e göre Türk ırkı, (Legendre'den naklen) "*uzun boylu, uzun, beyaz simalı*, düz veya kemerli ince burunlu, muntazam dudaklı, *çok kere mavi gözlü*..."dür ve "beyaz ırkın en güzel örneklerinden biridir. (Sürekli alkışlar)".[216] Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı söz konusu olduğunda, bu sefer Hatay'da yaşayan Arap Alevilerin aslında "Müslümanlığın etkisiyle Arapça konuşan... ırksal özellik bakımından Türk" oldukları anlaşılıverir. Mesela Profesör Cemal Alagöz buna delil olarak, onların fizyonomileri ile Anadolu köylüsünün fizyonomisinin benzerliğini sunar. Nihayetinde ikisi de *sarışın, kumral çehreli*dir.[217] Elbette ne Anadolu köylüsü ne de Hatay Arapları sarışın, kumral çehreli veya çok kere mavi gözlü değildir. Fakat ülke entelektüelleri, gerçeklerin iyi bir hikâyeyi bozmasına izin vermek istememektedirler. Peki ama neden?

Belki yalanla yaşamanın totaliter eğilimli rejimlerin zaten ayrılmaz bir parçası olduğu savlanabilir. Nitekim Serbest Fırka'nın kapanmasını müteakip çıkılan yurt gezisinde Mustafa Kemal'in Samsun'a varışının gazetelerde anlatılan şekliyle, Ahmet Hamdi Başar'ın anılarında geçen şekli, birbirine yüz seksen derece zıttır.[218] Bir siyasi rejimde otoriterliğin ve yalanın dozu her zaman birlikte artar. Fakat en kutsal mefhumlarını, yalan olduğunu bildikleri bir temel üzerine inşa etmek yine de ilginç bir hususturur; üstelik bunu gizleme gereği de duyuyor değillerdir.

1934-1940 yılları arasında Istanbul Üniversitesi'nde ders veren meşhur filolog ve edebiyat tarihçisi Erich Auerbach, Ocak 1937'de Walter Benjamin'e yazdığı ve Atatürk'ü, devrimleri, Türkiye'nin mevcut durumunu değerlendirdiği mektubunda, sahteciliğin ne denli aşikâr olduğunu şöyle ifade eder:

---

kılâpçı adamlarız. Bize her şeyden evvel *iman* lâzımdır. Bu *imanı* sarsacak herhangi bir şeyin ne kadar güzel olursa olsun memleketimizde yeri olmayacaktır." *Birinci Türk Neşriyat Kongresi / Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları (1-5 Mayıs 1939)*, Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğü, 1939, s. 109.

216 Reşit Galip, "Türk Irk ve Medeniyet Tarihine Umumi Bir Bakış", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekâleti, 1933, s. 159.

217 Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, s. 198-199. Sarışınlık, hem Atatürk'ü hem de Avrupalılığı çağrıştırması dolayısıyla kendisine önem atfedilen bir özellik olsa gerektir. 1932 yılında Birinci Türk Tarih Kongresi'nde de Şevket Aziz Kansu, Ankara'nın kuzeyinde bulduğu ve sahneye çıkardığı "Türk adamı"nın yavrularının "altın renkli" saçlarına dikkat çekecektir. Bkz. Şevket Aziz (Kansu), "Türklerin Antropolojisi", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekaleti, 1933, s. 277-278.

218 Bu iki metnin karşılaştırması için bkz. Ismail Beşikçi, *Bilim-Resmi Ideoloji-Devlet-Demokrasi ve Kürt Sorunu*, IBV, 2013, s. 184-185. Yine mesela Grace Ellison'a 1928 yılında, okumayazma bilenlerin oranının son altı yılda % 10'dan % 70'e çıktığı söylenir. Elbette bu sayı gerçeğin yakınından bile geçmez. Bkz. Ellison, *Turkey To-day*, s. 209

...sonuçta ortaya çıkan da fanatik, gelenek karşıtı milliyetçilik olmuş: Var olan İslâm kültürü mirasının reddi, *hayal ürünü* bir kadim Türklük ile bağlantı kurma, kendisine karşı nefretle karışık bir hayranlık duyulan Avrupa'yı kendi silahları ile vurmak için teknik anlamda Avrupa zihniyeti ile modernleşme... Sonuç: Had safhada milliyetçilik ve aynı zamanda tarihsel milli karakterin tahribatı. İtalya ve Almanya ve muhtemelen Rusya gibi öteki ülkelerde henüz herkesin gözüne çarpmayan bu tablo *burada bütün çıplaklığı ile ortada.* Bir yandan *hayal ürünü* bir kadim Türkçeye dayanan (Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtulma) öte yandan da modern-teknik bir özellik gösteren dil reformu (...) Almanya ve İtalya'daki korkunç "kan ve toprak" siyasetinin *sahteciliğini* gördüğümde şüphelenmiştim; ama ancak burada neredeyse kesin olarak emin oldum.[219]

Erich Auerbach'ın farkında olduğu hususun, elbette Kemalistler de farkındadır. Şevket Süreyya Aydemir, o zamanlar dil ve tarih bağlamında ortaya konan gayretleri, "ömürsüz ve tamamen indî denemeler" şeklinde niteler ve ekler "Öyle buluşlar, öyle nazariyeler ki, birçoklarının ömrü bazen bir günü bile doldurmuyordu." Öyleyse Aydemir'in "muazzam bir zaman kaybı" olarak nitelediği bu indî denemelerdeki ısrarın sebebi ne olabilir? Aydemir bunu, Atatürk'ün gerçek hayattan kaçış ve dünyayı fantezi âleminde dahi olsa istila etme arzusuna bağlar.[220] Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise, Atatürk'ün tarih konusundaki iddialarının sonuçta "ilmî mevzuatı ne Pan-Germanist Gobineau, ne Tötonist Houston Stewart Chamberlain, ne de Nasyonal-Sosyalist Rosemberg kadar hırpalamış" olmadığını söyler. İlmin, Nazizmin bu öncü ideologları kadar olmasa da, hırpalandığının itirafı, sonrasında ilginç bir önermeye kapı aralar:

> Bunda hayreti ve istiğrabı [yadırgamayı] mucip bir şey yoktur. Haddi-zatında birer hurafeden ibaret olan nice mezhepler, teşkilatları, sosyal ve moral kanunlarıyle milyonlarca insanın yaşayış ve düşünüş tarzını sevk ve idare eden birer canlı müessese şekline girmedi mi? Katolik kilisesi, bugün, yarım milyara yakın tebaası olan bir kocaman devlet değil midir?[221]

Buradan da anlaşılacağı üzere Kemalistler, bu bilimkurgu anlatı vasıtasıyla bir din yaratmak ve halkın sadakatini bu seküler dinin anlatısı etrafında

219 Vialon (haz.), *Erich Auerbach: Yabanın...*, s. 301-302.

220 Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 482-483, 488-490. Aydemir'in de içerisinde bulunduğu *Kadro* dergisi ekibi, dergideki yazılarında, TTT ile alakalı hususlara çok fazla dahil olmamaya çalışsalar da, son sayılara doğru bu tavırlarını artık sürdüremezler. Orada da, "yeryüzünü insan için *cennet* haline koyan soy, Türk Ulusu ve Türk soyudur... Biz inanıyoruz ki öncülük soyumuzun türesidir" tarzı ifadeler görülmeye başlanır. "Ulusal Ökonomya Kurumlu Ökonomyadır", *Kadro*, sayı 35-36, Aralık 1934-Ocak 1935, s. 4.

221 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 112

bir araya getirmek istemişlerdir. Zaten bütün dinler hurafeden başka bir şey olmadığına göre, kendi anlatılarının gerçek veya hurafe olmasının ne önemi olabilir? Önemli olan işe yarayıp yaramadığıdır. İşe yararlılık burada kilit kavramdır,[222] ki Kemalist elit sözde bilimsel tarih kurgularından uluslararası arenada dahi yararlanmaya çalışırlar.[223]

Yeni ahlâk, yeni Türk

Öyleyse denilebilir ki TTT "dokunulmazlığı olan bir mitin etrafında" muhtelif grupları toplayabilmenin bir yolu olarak düşünülmüştür.[224] Bu dönem boyunca okullarda vatanperverlik, birlik, dayanışma, düşmana karşı koyma temaları vurgulandıkça ve rejim Gökalp'ten mülhem Türkiye'de sınıf ayrıcalıklarının olmadığı propagandasına başvurdukça, milliyetçi bir dille de olsa, İslâm'ın ümmet hissiyatının seküler bir formda devam ettirilmesi sağlanır.[225] Üstelik bunu itikat bağlamında da önce milletin yüceliğine inanç aşılayarak yapmaya çalışır 1930'lar boyunca. Türk çocuğuna verilen terbiye bile başkadır:

> Çölü yeneceğiz; Bozkırı direlteceğiz... Bozkırla boğazlaşan, bozkırı yenen Türkün adı bir daha yenilmez olacaktır. *Türk çocuğunu Bozkırlar çevresi içine alıp, ona, yaşayış değil, yaradış, insan değil, Allah terbiyesi vereceğiz.*[226]

---

222 Kemalist kadronun İsmet Paşa gibi bazı öne çıkmış isimleri son derece pragmatik insanlardır ve en kutsal addettikleri kavramları bile kullanımları, onların işe yararlılığıyla orantılıdır. Mesela Kemalist cumhuriyetin temel meşruiyet kaynağı olan bir kavramı, "hakimiyet-i milliye"yi ele alalım. Bir sohbet esnasında ameleyi müdafaa eden Recep Peker'e İsmet İnönü şöyle çıkışır: "Milli egemenlik, kamuoyu sözleri birtakım süslü kelimelerden ibarettir. Böyle bir şey yoktur. Bütün dünyada geçerli olduğu gibi, mesele, okur-yazar denilen azınlığın, okuması ve yazması olmayan çoğunluğu yönetmesidir. Azınlık denilen okur-yazarların da başlarına menfaat yularını geçirip hazine yemliğine bağladın mı, bütün idare yoluna girer ve düzenli işler." Hulusi Turgut (der.), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, s. 553. Bu, bir anlamda bürokrasiyi, yani devleti önceleyen İsmet Paşa ile fikirleri, yani partiyi önceleyen Recep Peker arasındaki anlayış farkını da gösterir. Benzer şekilde Osmanlı bürokrasisinin çok büyük oranda genç Cumhuriyet'e devri ve hemen hiçbir adaptasyon sorununun yaşanmaması da, bürokratik pragmatizmin bir diğer tezahürüdür. Buna mukabil, Kemalizme, uygun bir yönetim aracı olarak değil de bir maneviyat odağı olarak bağlananlar, ki bunlar bürokratlardan ziyade bazı partililer, edebiyat ve sanat adamları ile Atatürk'ün yakın çevresidir, bu ilk grup Kemalistler ile düşük yoğunluklu ama uzun bir çatışma içerisine gireceklerdir. Onlara göre Atatürk'ün ölümüyle her şey bozulmuştur, İsmet Paşa Kemalizme ihanet etmiştir. Konumuz açısından birinci grup için 1930'larda oluşturulan siyasal din, kullanışlı bir yönetim aracıdır, ikinci grup içinse araç değil esastır.

223 Bu sebepten, Musul söz konusu olduğunda Kürtlerin Turaniliğini ispatladıkları gibi, Hatay söz konusu olduğunda da Arap Alevilerinin aslında "Eti Türkleri" olduğunu gündeme taşırlar. Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, s. 156 ve 191-202.

224 Ersanlı, *İktidar ve Tarih...*, s. 147.

225 Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 148.

226 Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, s. 606.

Burada şunu ilave etmek gerekir ki, TTT ile birlikte yeni Türk'ten beklenen, tüm manevi kuvvetinin yanı sıra ahlâkını da, tarihinin yüceliği üzerine bina etmesidir. Çünkü ahlâk artık dinsel olmaktan çıkarılıp "milli"leştirilmiştir.[227] Bu ne anlama gelmektedir? Füsun Üstel'in anlatımıyla:

> ... ahlak, Vatandaş İçin Medeni Bilgiler'de önce dinsel kaynaklarından koparılarak dünyevileştirilir, daha sonra ise millileştirilir. Sözkonusu millileştirme işlemi, ahlakı, seküler bir kutsallıkla buluşturur. Başka bir anlatımla "milli his", "dini his"in yerine geçen bir karşı kutsallık alanı oluşturur.[228]

Medeni Bilgiler'de yürütülen mantık, "Robespierre'in ahlâkı devrimci projenin merkezine yerleştirmesi" kadar "dinin toplumun kendisine tapması olarak değerlendiren Durkheimcı görüşü" de hatırlatmaktadır.[229] *Ülkü*'de ifade edilen şu görüşler, dinin cemiyette aranması kadar, eğitim vurgusuyla da, Durkheim'ın adeta kopyasıdır:

> Allahı, insanlardan ve cemiyetten ayrı bir varlık olarak telakki eden bütün dinî mefhumlar esassızdır. *Hakikî din, ülûhiyetin cemiyette ve mutlak ideal nefiste tecelli ettiğine inanmaktır. Yani Allah; cemiyetin manevî nizamıdır*, bu nizam içinde kendisini tedricen tahakkuk ettiren maşeri vicdandır... *Genç muallim namzetleri! Çocuklarımıza bu milli ruhu siz aşılayacaksınız.*[230]

Muallimlerce aşılanması istenen bu ruhu, 1942'de Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, öğrenci ve öğretmenlere şöyle ifade eder: "Her inanın başında ve her inandan önce *Türklüğe iman* edeceksiniz... Türk'e inamayan Türk değildir."[231]

---

227 "Bir işin ahlâkî bir kıymeti olması, ayrı ayrı insanlardan daha ulvî bir membadan sadır olmasıdır. O memba; cemiyettir, millettir. Filhakika, ahlâkiyet, hususî fertlerden ayrı ve bunların fevkinde, ancak içtimaî millî olabilir. Milletin içtimaî nizam ve sükûnu, hal ve istikbalde refahı, saadeti, selâmeti ve masuniyeti, medeniyette terakki ve tealisi için insanlardan her hususta alâka, gayret, nefsin feragâtini ve icap ettiği zaman seve seve nefsinin fedasını talep eden millî ahlâktır. Mükemmel bir millette millî ahlâkıyet icapları, o millet efradı tarafından âdeta muhakeme edilmeksizin vicdanî, hissî bir saikle yapılır. En büyük millî his, millî heyecan; işte budur." Afet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, s. 11.

228 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 225. Rektör Dr. Neşet Ömer Bey'in İstanbul Üniversitesi'nin açılışındaki konuşması da misal verilebilir. Ona göre üniversitenin "mukaddes" vazifesi, "hiçbir teolojik esasa" dayanmayan ve daima "lâyik bir mahiyette" kalmış olan "eski Türk ahlâkını" şimdiki ve gelecekteki nesillere "en saf ve temiz bir şekilde" vermektir. "İstanbul Üniversitesi Açıldı", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1933, s. 5.

229 Ed Webb, "Kemalism in More Than One Country? Religious Jacobenism in Turkey and Tunusia", 49th ISA Annual Convention, 26-29 Mart 2008, s. 8. http://citation.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/2/9/1/pages252913/p252913-1.php, Erişim: 8 Mayıs 2014.

230 Mehmet Saffet (Engin), "Milliyetçiliğin Felsefi Esasları", *Ülkü*, sayı 12, Ocak 1934, s. 414-415.

231 Mehmet Başaran, *Büyük Aydınlanmacı Öğretmenim Hasan Âli Yücel*, İş Bankası Yayınları, 2013, s. 102-103.

Bu sadece öğretmenlere yönelik bir propaganda da değildir. Bir din ikamesi olarak milliyetçiliğin ahlâkın yegâne kaynağı halini alması, tek parti dönemi literatürünün önemli bir temi olur. Mesela sağ Kemalizmin bir temsilcisi olan Remzi Oğuz Arık 1943'te şöyle yazar:

> Bugünkü bilimin, tekniğin ve tenkidin gevşetip yıktığı idealler, disiplinler ortasında ayakta duran tek ideoloji: milliyetçiliktir.. Milliyetçilik, maddeciliğin teselli edemediği kütleler arasında, *kaybolan dinlerin yerini tutmaktadır*. Onun *ayakta kalan tek ahlâk* olması bakımından kazandığı nüfûzun artmasını, milliyetçiliğin bugün bir zarûret haline gelmiş bulunmasını, her şeyden önce bu vasıfta aramalıdır.[232]

Remzi Oğuz'un sağ Kemalizminin tam ters kutbunda (sol Kemalizm) yer alan Vedat Nedim Tör de farklı düşünmez. Bir "millet ve yurt mistisizmi" arzu eden, "memleketimize ve *milletimize tapacağız*" diye yazan Tör de ahlâkı bu perspektiften değerlendirir:

> Öyle bir ahlâk sistemine muhtacız ki, onda "Halka hizmet" mefhumu, müslümanın *Cenneti* kadar *mübarek* olsun. Halka hizmet etmeyen, Halka hizmet etmek istemiyen *"Cehennem"e* gitsin. Ve bu Cehennem Ahrette değil, *cemiyetin şuurunda* olsun.[233]

Kutsal Türklükten örnekler

Böylece devlet eliyle Türk'ün, onun kanının ve tarihinin kutsanmasını ve milliyetçiliğin bir ikame din haline gelmesini, kendi mitlerini oluşturmasını ve kendi ahlâkını dayatmasını inceledik. Bunun nasıl bilinçli bir kurgu olduğunu tespit ettik. Bu kurgu halka 1930'lar boyunca dergiler,[234] gazeteler, sanat eserleri, ders kitapları, kışla, okul ve bayramlarda[235] sergilenen Cum-

---

232 Arık, *Coğrafyadan Vatana*, s. 62.

233 Tör, *Dinimiz*, s. 17, 40-45.

234 *Çığır*'dan bir örnek vermek gerekirse: "Sınırda göğüs gerip başlarız ibadete / Biz vatan mabedinde *tapıyoruz millete*." Mehmet Türkmen Oğlu, "Millete Tapıyoruz", *Çığır*, c. 5-6, sayı 50, Mayıs 1937, s.144; akt. Eylem Saltık, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk Şiirinde Anadolu", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010, s. 69.

235 Bu dönemde milli bayram kutlamaları, bir "milli ibadet" olarak algılanır. Bu tabirin bir milli bayramda kullanımı ile alakalı olarak, 23 Nisan 1933'te Cevdet Kerim Bey'in İstanbul'da Halkevi'ndeki konuşmasına bakılabilir: "Bugünü dünya durdukça yaşatacağımız cumhuriyetin *milli bir ibadet* günü telakki edeceğiz." "Dün Memleketin Her Tarafında Büyük Tezahüretla Te'sit Edildi", s. 6. Atatürk'ün ölümünden sonraysa bu sefer 10 Kasımlar dolayısıyla yapılan saygı duruşları Behçet Kemal Çağlar şiirinde böyle tarif edilecektir: "Burada şimdilik bulsun nihayet, / Yılda beş dakkalık *millî ibadet*..." Behçet Kemal Çağlar, "Millî İbadet", *Ulus*, 10 Kasım 1948, s. 5. Bazen de bir milli şairin ölümü ardından onun Türklüğü kutsayan eserlerini okumak "*millî bir fatiha*" olur. Hasan Âli Yücel, "Hâ id'in Hayatı" *Ülkü*, sayı 51, Mayıs 1937, s. 174.

huriyet ritüelleri (öğrenci andı, marşlar... vs.) veya Halkevi temsilleri vasıtasıyla aktarılır. En bilinen iki örnekten biri olan ve 1928 yılında kaleme alınan Harbiye Marşı, "*Yıldırımlar yaratan bir ırkın* ahfadıyız, / Tufanları gösteren, tarihlerin yâdıyız" diye başlar. 1933'te yazılan Onuncu Yıl Marşı'nda ise Türklük, ezeli ve ebedi bir varlık haline çıkarılacaktır: "Türküz, bütün başlardan üstün olan başlarız / *Tarihten önce vardık, tarihten sonra varız.*"

Ülkü'de çıkan şu iki eser dönemin dinleşmiş Türklük algısına pek çok örnekten ikisidir. İlki Behçet Kemal Çağlar'ın "Ergenekon'dan Ankara'yı görmek" için yazılmış *Ergenekon* adlı oyunundan bir bölüm (ki *Ülkü*'nün ilk sayısında kendine yer bulacak denli kabule şayandır), diğeri ise Muzaffer Göker'in radyo konuşmasının dökümüdür:

> Diyelim: Her zamanki Efendin Türk'ü tanı!,
> *Türk örnektir Tanrının her pürüzsüz huyuna;*
> *Dünya, yaratılmıştır Türk'ün yüzü suyuna.*
> Biz seninle geçmişe dalalım gel kopuzum..
> Yelelerinden tutup tarih denen aslanı;
> *Türk kalbinden geçti ilk Tanrıların kanları;*
> Öbür ırklar sürüyken Türk'lerdi çobanları!
> Dünyayı tarla gibi sürdü, uçtan uca Türk;
> *İmrenerek taptığı Tanrılardan yüce Türk..*
> Gün görmezken öteki insanların inleri,
> Kafalarında güneş, Türk'lerin bilginleri,
> Kavuşurlardı her gün bir yeni duyarlılığa..
> *Onlar ruh üfürdüler bu balçıktan varlığa..*
> *Türklerden ün almışsa, yeryüzünde kaç kişi;*
> *O kadardır Tanrının toprakta belirişi!*
> *Hey Rap! Çıkman gerekti arşındaki kürsüne,*
> *Mademki ilk demiri koymuştu Türk örsüne,*
> *Mademki ilk kıvılcım sıçramıştı toprağa;*
> *Hacet yoktu bir yeni büyüklük yaratmağa!*
> *Doldurunca bir demir sapı Türk'ün elini;*
> *Yere diktin demekti etten bir heykelini!..*
> *Türk, dünyayı çeviren, şenleten, yaratan o!*
> Batarsa, güneş gibi, kan içinde batan o,
> Bir yeni parlayışla doğmak için yarına..
> Almış yükseltmek için dünyayı kollarına!..
> Türk gönlü, Türk kafası tam otuz bin senedir
> İnsanlara gösterdi sevmek, inanmak nedir..[236]

236 Behçet Kemal (Çağlar), *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933, s. 14-17

atamlığı, (hayvanlıktan) ön, üstün kılacak, atamın en sonunda yaratkana dahi buyrukluk edebileceğini gösteren erdemliği ortaya koydular; *Türkler bütün atamlık, henüz bilgisizlik uykusunda iken tanrılığa dek varan bir yol üzerinde hiç sarsılmadan yürüdüler.* Bu büyük kültürel Türk uluslarının acun atamlığı ile ilk tanışmaları şöyle oldu. Acun çevrelerinin en güzeli, en bolluklusu olan Türk Orta Asya yaylaları yaratkanın güzüne değdi. *Yukardan gelen bu acımamazlık karşısında dahi Türk yılmadı.* Onunla da çarpışmak, onu da yenmek için bütün erdemlerini, bütün beyin, kol güçlerini kullandı. *Türk yaratkana bile yenilmekten utanıyordu.* Yüksek olan, başı yükseklere bakmak için yaratılmış *bulunan Türk yaratkana karşı dahi ölümü çoktan göze almıştı.*[237]

Okul ve Halkevlerinde oynanan piyeslerde de bu tema sürekli olarak tekrarlanır durur. Birkaç örnekle iktifa edeceğiz. "Yeryüzünde her doğan Türk adını *Hak* tanır." "Türk için *mucizeler* devri kapanmamıştır."[238] Alın yazısını o yazar, insanların "ikinci yaradanı"dır.[239] Yabancıların "Türk'e *taptıklarını*" unutmamaları gerekir. "Tanrılığı hak etmiş ırka" barbar denmemesi lazım gelir.[240] Veya inkılâp temsillerinden *Ülkü Yolcusu*'nda geçtiği şekliyle "Kalpleri parlatacak *mukaddes bir din* gibi / Türk adı yükselecek tertemiz *amin* gibi."[241]

Yeni kurguda Türk olanla olmayan arasındaki fark, insanla hayvan arasındaki fark kadar belirgindir. "Tabiat, yaradılış, Türkün büyüğünü ve küçüğünü bütün milletlerin üzerine fazıl ve faik yaratmıştır. Nasıl ki insanlar hayvanlar üzerine hakim ise, Türk çocukları, Türk olmayan çocukların üzerine ahlâken hakimdir."[242] Eskiden Yafes'in oğlu Türk kurgusuyla nasıl, dinî anlatıya Türklük eklemlenmek suretiyle ancak Türklük meşruiyet kazanıyorsa, şimdi de dinî anlatı ancak Türk tarihine eklemlenerek var olabilmektedir. 1932'de Dil Kurultayı'nda Ruşeni Bey, ilahın Türkçe "el" kelimesinden geldiğini, melek kelimesinin de Türkçe olduğunu anlatır. Üstelik ona göre kutsal kitaplarda anlatılan cennet Türk ilidir, huri (Türkçe "hor" kelimesinden gelir) Türk kızıdır, cennet nehirleri de Ceyhun, Seyhun, Dicle ve Fırat'tır.[243] Kısacası dinlerin insanlara vaat ettikleri, Türklerin zaten yaşadıklarıdır. Aynı tema gazete yazılarında da işlenir. 1934 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde,

237 Muzaffer (Göker), "Türk Soyu ve Türk Tarihi", *Ülkü*, sayı 22, Aralık 1934, s. 251. "Türk"ün büyük "yaratkan"ın küçük harfle başlaması da dikkate değer.

238 Vasfi Mahir (Kocatürk), *Yaman*, Devlet Matbaası, 1933, s. 44-45.

239 Behçet Kemal (Çağlar), *Çoban*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933, s. 30-31.

240 Behçet Kemal Çağlar, *Attila*, Ulus Basımevi, 1935, s. 27, 31.

241 Müçteba Selahattin Or, *Ülkü Yolcusu*, Kültür Basımevi, İstanbul, 1937, s. 32.

242 Z. Akkök, *Cumhuriyet Türkiyesine Terbiyevi Heyecanlarım*, Bozkurt Matbaası, 1935, s. 28; akt. Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun...*, s. 79.

"Kurultay'da Sekizinci Gün... *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1932, s. 6.

Adem'in ("Atam Yalvaç") Türk olduğu ve Türkçeden başka dil bilmediğine dair bir yazı dizisi çıkar.[244]

Milletten lidere kutsallık transferi

Osmanlı geçmişinden Türk Ocakları'na, Meclis konuşmalarından program açıklamalarına, Kemalist tarih tezinden entelektüellerin yapıtlarına, ortada erken Cumhuriyet döneminde milliyetçiliğin din ikamesi kılınmak arzusunu gösteren büyük bir malzeme yığını durmaktadır. Bu malzemeden 1920'ler boyunca bir sivil din oluşturulmuş, telifçi tezlerin de varlığına müsaade edildiği bu zaman zarfında devlet, sivil dinin oluşumunu etkin bir biçimde desteklemiştir. 1930'lar boyunca ise, dinin kategorik dışlanması, sivil toplumun devlette eritilmesi ve nihayet parti ile devletin bütünleşmeleri vuku bulmuş, rejim otoriterlikten totaliterliğe doğru evrildikçe sivil din de siyasal dine dönüşmeye başlamıştır. Böylece İslâm'ın bıraktığı boşluk, bilim ve medeniyet ile de uyum içerisinde kutsallaşan bir Türklük ile doldurulmak istenmiştir.[245]

Peki bu seküler dinin önderi, tüm bu projeye gerçekten de inanmakta mıdır? Daha önce bahsi geçtiği gibi Kemalist elitin önemli simalarının bu anlatının tümüne inanmaktan ziyade onun kullanışlılığına odaklandığı savlanabilirse de Atatürk'ün bunlara gerçekte inanmadığına dair elimizde herhangi bir veri bulunmuyor.[246] Yine TTT'nin, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra, daha İnönü döneminde gözden düşmeye başlaması, ondaki bazı çok iddialı yönlerin büyük ölçüde Atatürk'ün şahsi çabasıyla var olduğunu gösterir niteliktedir. Yakup Kadri'nin de, Mustafa Kemal'den, "O, sadece *koyu ve şeyda bir milliyetçiydi*" diye bahsederken, onun bu inanmışlığına atıf yaptığı açıktır.[247] Zaten eğer öyle olmasaydı, bilimsellik görüntüsüne ve Batılıların yargılarına karşı son derece hassas olan Atatürk'ün, bu iki sahada da kendisinin epey başını ağrıtması muhtemel şeylerle, me-

244 Mehmet Sadık, "Uçmakta Türk Dili", *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1934, s. 1, 3.

245 Kutsallaşmanın, büyük ölçüde dinin bıraktığı boşluğun doldurulması ihtiyacından kaynaklandığına kuşku yoksa da, Füsun Üstel, korkunun da bunda önemli bir payı olabileceğini hatırlatır. Üstel'e göre tek parti döneminde en fazla çekinilen iki tehdit, kırmızı (komünist) ve kara (dinci) tehditlerdir. Bu ikinci tehdide karşı laiklik prensibi "milliyetçi siyasetin kutsallaşmasına" ve Atatürk'ün kendisi de "bir Yaratıcı"ya dönüşecektir. Bu noktada "milliyetçilik, Mesihçilik ile dolacak" ve laiklik "vaaz ve ritüelleri" ile "dünyevi/fani (temporel) bir din" halini alacaktır. Bkz. Üstel, "Les Partis Politiques..."

246 Hatta aksine, Kılıç Ali'nin aktardığına göre Atatürk, İsmet Paşa'nın Recep Peker'e söylediği ve yukarıda alıntılanan sözlerini duyunca çok üzülmüş ve Türk milletinin yüceliğini hatırlatmıştır. Bu durum, yönetici kadronun önemli bir bölümünün aksine Atatürk'ün bu kurguya gerçekten inandığını gösteren bir delildir. Turgut (der.), *Atatürk'ün...*, s. 553.

247 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 111.

sela Kayıp Mu Kıtası ile böylesine alakadar olmasını açıklamak mümkün olmazdı.[248]

Atatürk'ün Türk tarihi, dili ile ilgili tasavvurlarında dinî anlatının ikamesi olacak mistifiye edilmiş bir seküler anlatı ihtiyacı açıktır. Lord Kinross'un anlatımıyla:

> Kemal yaşlandıkça ve eseri sona yaklaştıkça, kendine ait bir *mistiğe* ihtiyaç duydu... Manevi inançları olmamasına rağmen kendini, kendisinin dışında ve ötesinde bir şeyle tanımlamak ihtiyacı hissetti. Kimdi, nereden gelmekteydi? Cevap belki tarihte bulunacaktı; bütün insanlığın yurdu olan bir yerden, dünyanın dört bucağına çeşitli kollarını uzatmış bir ırkın – kendi ırkının, insanoğlunun dinler tarafından rahatsız edilmediği çağlara uzanan tarihinde.[249]

Gerçekten de Atatürk'ün Türklükle ilgili sözlerine toplu olarak baktığımızda da, millete özgüven aşılama kaygısının ötesinde, metafizik tınılar bulmak mümkündür. Kinross'un ima ettiği gibi kendisine ancak, o Türklüğe atıf ile bir paye vermeye razı gibidir:

> Bu memleket, dünyanın beklemediği, asla ümit etmediği bir müstesna mevcudiyetin yüksek tecellisine, sahne oldu. Bu sahne 7 bin senelik, en aşağı, bir Türk beşiğidir. Beşik, tabiatın rüzgarlarıyla sallandı; beşiğin içindeki çocuk, tabiatın yağmurlarıyla yıkandı; o çocuk tabiatın şimşeklerinden, yıldırımlarından, kasırgalarından evvela korkar gibi oldu; sonra onlara alıştı, onları tabiatın babası tanıdı; onların oğlu oldu. *Bir gün o tabiat çocuğu, tabiat oldu; şim-*

248 Bu efsanenin Türkiye'de tanınmasını, Meksika maslahatgüzarı Tahsin Mayatepek'e borçluyuz. Fakat Atatürk konuya alaka göstermiş, ilgili kitapların acilen çevrilmesini ve Türk Dil Kurumu'nun konuyu araştırmasını sağlamıştı. Atatürk'ün hayatının son iki yılında konuyla yakından alakadar olduğunu, ilgili üç kitabı çok dikkatli bir şekilde okuduğunu ve Mayatepek'in raporlarını titizlikle takip ettiğini biliyoruz. Bkz. Toprak, *Darwin'den Dersim'e...*, s. 485-511. Tarih bağlamında Atatürk'ün ezoterik tezlere ilgisi Mu anlatısından önce de başlamış olabilir. Mesela ünlü okültist ve antroposofist Walter Stein, 1932 yılında Tarih Kongresi'nin toplantısından az bir zaman sonra Atatürk ile görüşmüş ve onunla ezoterik konuları ve bu bağlamda Sümerleri, Atlantis'i ve Gılgamış Destanı'nı tartışmıştı. Stein, Atatürk'e Rudolf Steiner'in tezlerini aktarmış ve bu tezlere göre insanlığın Atlantisli atalarının Orta Asya'ya gidişini anlatmıştı. Mustafa Kemal bahsettiği konulara büyük ilgi göstermiş ve eğer dediği gibiyse kültürün Doğu'da ortaya çıkışı ile ilgili fikirlerini değiştirmesi gerektiğini, çünkü medeniyetin Batı'daki bir efsanevi kıtada doğuşu ile ilgili görüşleri dikkate almamış olduğunu söylemişti. Bkz. Johannes Tautz, *Walter Johannes Stein: A Biography*, Temple Lodge Press, 1990, s. 182-183. Atatürk'ün mistik ve okült arkeolojik çalışmalara ilgisi, şüphesiz, Himmler gözetiminde Nazi arkeolojisinin (*Ahnenerbe*) benzer bir yola sapmasıyla da alakalıdır. Bu amaçla Alman okültist araştırmacılar Kuzey Afrika'dan İskandinavya'ya, Ortadoğu'dan Tibet'e kadar seferler düzenler. Alfred Rosenberg gibi önemli Nazi teorisyenleri de (Mu-Türklük bağlantısına benzer şekilde) Aryan ırkının kayıp Atlantis'in çocukları oldukları savını destekler. Himmler ve Nazi okült arkeolojisi için bkz. Heather Pringle, *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*, Hachette Books, 2007.

249 Kinross, *Atatürk...*, s. 468-469.

şek, yıldırım, güneş oldu; Türk oldu. Türk budur: Yıldırımdır, kasırgadır, dünyayı aydınlatan güneştir.

Türk, Türk olduğu için asildir.

Bir Türk, dünyaya bedeldir.

Türk, Dünyanın en büyük milletidir, bir *gün gelecek, herkes Türk doğmadığına teessüf edecektir.*

Benim hayatta *yegâne fahrim, servetim Türklük*ten başka bir şey değildir.

Bana, insanlar üstünde bir doğuş atfetmeye kalkışmayınız. *Doğuşumdaki tek fevkaladelik, Türk olarak dünyaya gelmemdir.*[250]

Bununla beraber, burada bir stratejinin varlığından bahseden araştırmacılar da yok değildir. Öncelikle 1930'lar boyunca artan oranda "Mustafa Kemal eşittir Türk milleti" propagandası görülmeye başlanır. Bunun neticesinde:

> Ulusun kutsallaştırılmasından liderin kutsallaştırılmasına geçmek için fazla bir mesafe katetmek gerekmez. Durkheim'ın Toplum=Tanrı özdeşliğine şeflik ilkesindeki şef-ulus özdeşliğini eklemek yeterlidir. Böylece, "Tanrı=Türk ulusu=Mustafa Kemal" özdeşliği elde edilir. Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in ya da ulusun birinin yüceltilmesi, dolaylı olarak diğerinin de yüceltilmesi anlamına gelir.[251]

Öyleyse, Atatürk'ün yukarıda bazı örneklerini gördüğümüz, Türklüğe yönelik orantısız övgüleri, aslında kendisini övmenin dolaylı bir hali midir? Taha Parla bu kanaattedir. Ona göre "Atatürk, Türk milletini ne kadar överse, kendi pozisyonu o denli" güçlenmektedir.[252] Zaten Atatürk de, Parla'nın hatırlattığı gibi, "...kutsanmaya layık ancak insan toplumunun başkanı olan kimsedir" der. Bu kutsanmaya layık olan "Türkün tarihi azametinin mümtaz timsali Büyük Reis"ten[253] başkası olabilir mi? Veya;

> Karizmatik lider ve otorite psikolojisinin çok ağır bastığını bildiğimiz... Atatürk'ün; "insan toplumunun başkanı olan kimseyi" (kendini?) kutsanmaya layık bulduğunu, en azından dinsel otorite ile karizmatik otorite arasında bağlar kuran çağrışımlar hissettiğini ve/veya hissettirdiğini bir an için bile olsa düşünmemeye imkan var mı?[254]

Fakat muhtemelen, hakikat bu iki görüşü de aynı anda kapsamaktadır. Yakup Kadri bu sentezi şöyle ifade eder:

250 Atatürk'ün Türklükle alakalı bu ve benzer sözleri için bkz. Selami Sönmez, "Milli Bir Lider Olarak Motivasyon Dehası Atatürk", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 31, 2006, s. 68-69.

251 Ünder, "Atatürk İmgesinin...", s. 148.

252 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün...*, c. 3, s. 211.

253 İnan ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 68.

254 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün...*, 3, s. 329.

> Türk milleti, onda tek bir adam haline inkılâp etmişti... Tek bir insanın bir millet haline bu temessülü tıpkı, *Pagan dinlerin bazı ilah misterlerini* andırıyor. Zaten, onun millet yolunda her hareketinin bir *sembolik ayinden* farkı yoktu. Acaba, milliyetçiliği bir *mezhep*, bir *din* haline sokmayı aklından geçirdi mi? Geçirmemiş olsa bile, Türklüğü, bütün Türk olan şeyleri, *dindarâne bir aşkla* sevdiğini biliyoruz ve eminiz ki, dünyaya gözlerini kaparken âsil (soy)'un ebediyeti içinde eriyip gittiğine *imanı* vardı.[255]

Kısacası Atatürk imanlı bir milliyetçiydi, Türklüğe dindarane bir bağlılığı vardı ve onun içerisinde ebedileşeceğini düşünüyordu. "O'nda milliyetçilik fikri *cezebe* halinde idi."[256] Onun tasavvur ettiği cennet buydu. Bununla birlikte onu hem kendisi hem de çevresi kutsallaşmış milletin ete kemiğe bürünmüş hali olarak görmekteydi. Böylece ulus ne denli kutsanırsa, kişi kültü de o denli belirginleşmiş oluyordu. Siirt milletvekili İ. Müştak Mayakon'un ifadesiyle "*Türkün millî dini* Onu bir *kâbe* ve bir *mihrab* olarak" tanımaktaydı.[257] Veya ölümünün hemen ardından yazılan ve *Ülkü*'de çıkan bir şiirde geçtiği gibi o artık "*tanrı milletinin* en büyüğü Atatürk" idi.[258]

Sonuç olarak denilebilir ki, dinin seküler bir milliyetçilik ile ikamesi sürecinde, Kurtuluş Savaşı ve müteakip devrimler üzerinde oluşturulan kutsal hale, önce millet ve nihayetinde de o millet ile özdeş kılınan lider vasıtasıyla kişi kültünde somutlaşarak kemaline ulaşır. Sonuçta:

> giderek laikleşme hareketinin (bu hareketten etkilenen) şehirli kesimlerde yarattığı manevi boşluğun bir yarı-din haline getirilen ulusçulukla doldurulmaya çalışılmasına alışılmış, Atatürk başta olmak üzere önderlerin de bu ideolojinin Olimpos topluluğu görülmesi ve gösterilmesi kaçınılmaz olmuştur.[259]

---

255 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 116. Ölümden sonra gidilen bir Türklük cennetine iman, ırkçılarda da gözükür. Reha Oğuz Türkkan, Atatürk'ün ölümünden sonra ona şöyle seslenir: "Evet sevgili ruh, evet, *Kürşad'ın yanına uçmaya giden* ırkımızın büyüğü!" Reha Oğuz Türkkan, "Kandaşlarım!", *Ergenekon*, sayı 2, 10 Aralık 1938, s. 18, akt. Canan Çılgın, "Tek Parti Döneminde Yayınlanan Irkçı Turancı İçerikli Dergilerin İncelemesi", yüksek lisans tezi, Bilgi Üniversitesi, 2011, s. 86.

256 N. Ali Küçüka, "Atatürk ve İnkılâp", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938, s. 295.

257 İ. Müştak Mayakon, "Montrö Zaferi", *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1936, s. 5.

258 Kurgan, "Ağıt", s. 312.

259 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...*,

KURTULUŞ SAVAŞI'NDAN 10. YILA BİR TANRI DOĞUYOR

Uzun savaş yılları ve beklenen mesih

Genel planda "kutsal", aynı zamanda kendisinin vücut bulmuş hali olacak bir kişiyi ima eder ve aslında tüm mitler, bir kahramanda cisimleşirler.[1] İşte kahramanda cisimleşecek mitin bu topraklardaki dölyatağı, 12 yıl sürecek bir uzun savaştı (Trablusgarp, Balkan Savaşları, Büyük Harp ve Kurtuluş Savaşı). Bu dönemde art arda gelen felaket dalgalarının hasıl ettiği psikoloji, Türkiye'de müteakip seküler dinin nasıl ve ne şekilde ortaya çıkacağını belirleyen temeli oluşturmaktaydı. Bu felaket ve helaket döneminin doğal sonucu, yaygın bir ümitsizlik halet-i ruhiyesiydi. Dönemin en dindar şairine bile daha sürecin başında "Ağzım kurusun... Yok musun ey adl-i İlahi?"[2] diye yazdıracak denli koyu bir ümitsizlik haliydi bu.

Maddi sebepler dahilinde bu ümitsizlik çemberinin kırılmasına imkân da gözükmüyordu. İmparatorluk çok ağır bir biçimde yenilmiş, elinde kalan son topraklarının da önemli kısmını kaybetmişti. Üstelik doğrudan veya dolaylı olarak tüm İslâm âlemi de sömürgeleştirilmiş durumdaydı. Hilafet tutsaktı, Anadolu'nun düşmesi ise artık sadece bir zaman meselesiydi. Bunun sonucunda, maddi sebeplerden ümit kesildiği oranda, halk arasında manevi işaretlere ve mucizelere yönelik beklenti artmaya başlamıştı. Nasıl olacağını kimse bilmese de mucizevi bir kurtuluş/kurtarıcı beklentisi yükselmekteydi.

Bu beklentiye cevap verdiği oranda Mustafa Kemal etrafında Büyük Savaş esnasında bile bir kişi kültünün ilk emareleri oluşmaya başlamıştı. Meh-

1 Jacques Ellul, *The New Demons*, The Seabury Press, 1975, s. 53, 56, 111.

2 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, MEB Yayınları, 1996, s. 233.

met Emin (Yurdakul) daha 1915 yılında "Ey Mustafa Kemallerin azizi yurdu" yazmak suretiyle, Mustafa Kemal'e ilk "bağlılık anıtı"nı kaleme almıştı.[3] Beklentiyle beraber, kült de, savaşı takip eden günlerde güçlenmeye başlıyordu. Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Birinci Dünya Savaşı sonrası günlerde İstanbul'da Mustafa Kemal'in algılanışı hakkında şöyle söyler:

> Atatürk, oturduğu, gezdiği, yürüdüğü yerlerde hastalara şifa, dertlilere deva veren bir *mesih*; temiz ruhların kâmil imanlarını takviye eden bir *mürşit*, ümitsizlikleri köklerinden söküp atan ve millî cevherin hakikî kudret ve kabiliyetini temsil eden kahraman bir *mücahit* olmuştu.[4]

Kurtuluş Savaşı ile beraber bu algı, halka da iyiden iyiye sirayet ediyordu. Yahya Kemal, 1921 Mayıs'ında (yani II. İnönü'den sonra, Sakarya'dan önce) yazdığı "Misâk-ı Millî" makalesinde, İstanbul'un tüm dükkân vitrinlerinde muzaffer kumandanların resminin asılı olduğunu söyledikten sonra şunu ekler: "Köprüde [Galata] şapkalı satıcılar bile Mustafa Kemal Paşa'nın alçıdan küçük heykellerini acemi bir Türkçeyle bağıra bağıra satıyorlar."[5]

Osmanlı'nın son on yılında çocuklukları Türkçü çevrelerde geçmiş olanların ileride döneme dair hatıralarında da, Mustafa Kemal'in o zamanlar onların gözünde bu beklenen kurtarıcıya karşılık geldiğine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Mesela İzmir'in kurtuluşunda 15 yaşında olan Ahmet Adnan Saygun'un, İzmir'in işgal yılları, kurtuluşu ve sonrası ile ilgili anıları gibi:

> çocukluktan daha kurtulamamış olan ruhumda, *anlamını iyice kavrayamadığım belli belirsiz bir umut ışığını tutuşturan gizli bir tılsımım vardı*: ceketimin sol yakasının altına iliştirdiğim küçük bir düğme büyüklüğündeki resim, *Mustafa Kemal'in resmi*... ve bizler biz gençler, bilinçle tam bir yargılamaya gitmeden, *tıpkı iman gibi bir duyuşla* onun her şeyini benimsiyorduk.[6]

Yine 1920'lerin başında İsmet Kür, ablasının (Halide Nusret Zorlutuna) kendisine Mustafa Kemal'i şu şekilde anlattığını aktarır:

> Iyice anımsıyorum, bir gün ablam, "Bizi düşmanlardan kurtarmak için, Çalap'ın (Ablam böyle derdi o zamanlar, Allah sözcüğünün en Türkçesi olarak)

3 Aydın Oy, *Şiir Dünyamızda Atatürk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989, s. 1.

4 Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*..., s. 208-209.

5 Mehmet Kaplan ve diğ. (haz.), *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 552.
İttihat ve Terakki Numune Sultanisi'ne giden Adnan Saygun, daha o yıllarda kendisini Osmanlı'dan ziyade Türk olarak tanımlamaktadır. Emre Aracı, "The Life and Works of Ahmed Adnan Saygun", doktora tezi, University of Edinburgh, 1999, s. 39. Mahmut T. Birsel, "Türk Milletinin Uygar ve Büyük Devlet Olma Azmi ve Ulusal Ant", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, Özel Sayı, 2013, s. 1256.

bir kurtarıcı meleği insan şekline sokup, Mustafa Kemal adıyla bize gönderdiğini" söylemişti.[7]

Dindar kesimler ve özellikle de halk arasında ise bu beklenti hali, ahir zamanda gelecek ve ümmeti kesin bir felaketten kurtaracak kozmik karakterler üzerinden tanımlanmakta, Mustafa Kemal genellikle o karakterlerin kılığına sokulmaktaydı. Bu kesimde, kutsal metinlerde geleceği müjdelenen bir "mehdi" veya "mesih"in yakında zuhur edeceği inancı had safhadaydı. Bu inanç kolaylıkla Mustafa Kemal'e olan inanca evrilebiliyordu:

> Özellikle de Padişahın kentindeki işgalcilerin aşağılayıcı davranışlarının söylentileri, içten içe, insanların dünyevi yöneticilerden umut kesmesine neden oluyor olmalıydı, çünkü çoktandır kulaktan kulağa, Tanrı'nın yakın zamanda bir "MESİH-kurtarıcı" yollayacağı söylentisi dolaşmaya başlamıştı. Tıpkı halk türküleri gibi, nereden kaynaklandığı, nerelerden, nasıl geldiği bilinmeyen bu söylentiye göre yakın bir zamanda "*sarı saçlı, mavi gözlü' bir 'mesih*'" çıkarak İslâm'ın çiğnenen gururunu kurtaracaktı.
>
> Anneme bir gün bu mesihi sarı saçlı, mavi gözlü Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa ile özdeşleştirip özdeşleştirmediklerini sormuştum. "Başlangıçta hayır," diye anlattı annemiz. "Daha çok din çevresinde konuşuluyordu bu. Hocalar Kuran'dan bölümler okuyup bunları *sarı saçlı, mavi gözlü Mesihin* müjdesi olarak yorumluyorlardı ama bu kurtarıcının insan kılığında görünüp görünmeyeceği konusunda bir şey söylemiyorlardı. Gene de, *İzmir'in işgalinden sonra, artık Mustafa Kemal Paşa'nın bu beklediğimiz Mesih olduğuna inanmaya başladık...*"[8]

---

7 İsmet Kür, *Yarısı Roman*, Everest Yayınları, 2006, s. 184-185.

8 Yeğinobalı, *Cumhuriyet Çocuğu*, s. 81. Mustafa Kemal'in *mehdi*liği halk şiirinde de işlenmiştir. Adanalı Sami şöyle yazar: "Asayiş düzeldi, kalmadı kusur / Cümle millet ondan memnun ve mesrur / *Mehdi-i sanidir eyledi zuhur* / Dört taraftan sardı bütün cihanı." Kadir Dede, "Resmi İdeolojinin Türk Usulü Epigonları: Behçet Kemal Çağlar Üzerine Bir Deneme", *Resmi Tarih Tartışmaları 10: Rejim ve Ritüelleri* içinde, der. Mete K. Kaynar, Özgür Üniversite, 2010, s. 218. Daha önce de bazı dönemlerde, o dönemin padişahının Mehdi veya Mesih oldukları iddia olunmuştu. Kanuni döneminde Avrupalı hanedanlarla girilen yarışta, sultanın kutsallığının en fazla vurgulandığı nokta, onun, saraya yakın bazı yazarlar tarafından "mesih" olarak sunulmasıydı. Bkz. Faroqhi, *Yeni Bir Hükümdar Aynası...*, s. 61. Yine metinlerde padişah için *müceddid* ve *mehdi* atıflarını da görürüz. Bkz. Hüseyin Yılmaz, "Imperial Ideology", *Encyclopedia of the Ottoman Empire* içinde, der. Gábor Ágoston ve Bruce Masters, Facts On File, 2009, s. 274. Mehdi ahir zaman unvanı, I. Selim tarafından da kullanılmıştı. Bkz. Seyfettin Erşahin, "Islamic Support of the Westernization Policy in the Ottoman Empire: Making Mahmud II A Reformer Caliph-Sultan by Islamic Virtue Tradition", *Journal of Religious Culture*, sayı 78, 2005, s. 7. Bir diğer örnek ise II. Mahmud'dur. Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab Efendi *Hulasatu'l-Burhan fi Itaati's-Sultan* adlı eserinde, padişahtan Müceddid (*müceddidü'l-erkâni'l-devlet*), Gavs (*gavsu'l-İslâm ve'l-müslimin*) ve hatta Ahir Zaman Mehdisi (*mehdi-i ahir zaman*) olarak bahsetmekteydi. Bkz. Seyfettin Erşahin, "Islamic...", s. 6-8.

Sami Paşazade Sezai ise 1923'te yazdığı makalesinde, Kurtuluş Savaşı günlerinde bir beyaz saçlı ihtiyarın secdede ağlayarak dua ederken, I. Selim'in sesini işittiğini ve I. Selim'in ona "Ağlama! Ben milletimi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya emanet ettim" dediğini aktarıyordu.[9] Yine mesela Behçet Kemal Çağlar'ın 1927'de Zonguldak'ta öğrenciyken, Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla okuduğu hitabede, savaş günlerinde halkın hissiyatı şöyle hatırlanmaktaydı:

> Türkiye'nin bağrından bir ses bunu takip etti: Yaşasın *Mehdimiz*! İşte *Mehdi*, büyük adamdı ve o büyük adam Mustafa Kemal'di arkadaşlar!.. (Şiddetli alkışlar).[10]

Üstelik Mustafa Kemal'e yapılan bu Mesih/Mehdi/Beklenen Kurtarıcı vurgusu sadece halk arasında yaygın olan bir duyuş değildi, entelektüeller de benzer bir ruh hali içerisindeydiler, hem de bu 12 yıllık uzun savaşın daha en başından itibaren. Malum olduğu üzere Türkçüler de Batıcılar da II. Meşrutiyet'ten beri kendi zaviyelerinden bir kurtarıcının yolunu gözlüyorlardı. Batıcılığın sembol ismi Abdullah Cevdet geçmişte beklenen kurtarıcı ve şimdiki Mustafa Kemal özdeşliğine kendi açısından şöyle yaklaşmaktaydı 1926 yılında:

> Fakat "beklediğim gelecek" demiştim. Beklediğim geldi. Beklediğim bir "deha-yı askeri ve fikri" idi geldi... "Beklediğim gelecek" diyen bir ben değildim, milletin yüreğimde coşan ateş ve imanı idi. *Onun kerameti ve gayb-aşinalığı bariz ve zahirdir. Türk'ün beklediği geldi ve nur kılıcıyla zulmetleri deldi.*[11]

Tahmin edilebileceği üzere bu beklentinin en yoğun hissedildiği entelektüeller grubunu, Türkçüler oluşturuyordu. *Atatürk* kitabında, "...gözlerimizi dünyaya bir bozgun havası içinde açtıktı" diye yazan Yakup Kadri'nin ifadesiyle zaten kendi neslini "ilk gençlik yılları" "bir millî kahramana hasretle" geçmişti.[12] O da döneminin tüm Türkçüleri gibi bir "Mesih" özlemi içerisindeydi. Yakup Kadri'nin Cumhuriyet'ten önceki devirde Mesih beklentisini anlattığı satırlar hem genel ruh halini hem de Ziya Gökalp'e ve Türk Ocakları'na bakışı yansıtır:

> Yeryüzünde *her milletin* hakları, hakikatleri, yurdu, ve *Tanrısı* vardı. Yalnız *Türk milleti* haksız, hakikatsiz, yurtsuz ve *Tanrısızdı*. Tıpkı, büyük perseküsyon devrindeki *Beni-Israil gibiydik. Gökten inecek mesihi bekliyorduk* ve iki asır hasretiyle yandığımız *millî kahraman*, hâlâ bir türlü görünmüyordu...

9 Mehmet Kaplan ve diğ. (haz.), *Atatürk Devri Türk Edebiyatı I*, s. 8.

10 Hitabe, 4 Kasım 1927'de *Zonguldak* gazetesinde yayımlanır. Bkz. Enver Naci Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, s. 176-177.
Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, s. 70.
Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 13.

> Hattâ arasıra, çatısı altına iltica edeceğimiz bir *(mabet)* bile kurmuştuk: Türkocağı. Lâkin bu *mâbet*, henüz bomboştu. *Ne Tanrısı, ne kitabı vardı.* Fakat, içerisinde adam, Buda heykelini andıran acayip adam, bize, mutası, gelecek olan *bir kurtarıcıdan ve bir kurtuluş gününden* bahseder dururdu... O da, bizimle beraber *bu mabedin boş mihrabı* karşısında önümüzde geçecek *imamı* beklemiyor muydu? Nihayet, *her Türk idealisti gibi* o da bütün noksanını *mesihsiz bir havari* oluşunda hissetmiyor muydu?[13]

Yakup Kadri'nin sonrasında Atatürk kültüne böylesine imanla omuz vermesinde, elbette ondaki bu beklentinin Mustafa Kemal'in şahsında cevap bulması da birinci dereceden etkendi. Sadece o değil, Türkçülüğün sembol isimlerinden hem Akçura hem de Gökalp, "milletin iradesini ve kimliğini benzersiz bir şekilde ifade etme niteliğini haiz", "karizma ve olağanüstü öngörü" sahibi bir "milli kahraman" özlemlerinin Mustafa Kemal'de gerçekleştiğini ifade edeceklerdi.[14] Ziya Gökalp 1923 yılında yayınlanan *Türkçülüğün Esasları* kitabında, Yakup Kadrilere zamanında bahsettiği o beklenen kurtarıcı ile Mustafa Kemal'i şöyle buluşturuyordu:

> Maamafih, Türkçülüğe dair bütün bu hareketler akim kalacaktı, eğer Türkleri Türkçülük mefkûresi etrafında birleştirecek büyük bir inkıraz tehlikesinden kurtarmaya muvaffak olan büyük bir *dâhi* zuhur etmeseydi! Bu büyük dâhinin ismini söylemeğe hacet yok, bütün cihan bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa ismini *mukaddes bir kelime* addederek her an hürmetle anmaktadır.[15]

Tekin Alp de beklenen kahramanın gelişi teması bağlamında şöyle yazmaktaydı:

> 19 Mayıs 1919 tarihinden, Atatürk'ün Samsun toprağına ayak bastığı günden beri Türk milleti İntuition suretile uzun zamandanberi beklediği kahramanın kendisinin olduğunu ve bu kahramanın tam ölüm gölgesinin tepesinde dolaştığı sırada yetiştiğini anlamış ve bu İntuition sayesindedir ki maddi ve manevi İstiklal harbinin bütün safhalarında tek bir adam gibi ve hiç tereddüd etmeden, şaşmadan onun arkasından yürümüştür.[16]

Öyleyse denebilir ki Mustafa Kemal, kabaca son on yıldır sıradan halk arasında olduğu kadar elitler arasında da yoğun biçimde beklenen bir kurtarıcı imajını hazır bulmuş ve bu elbiseyi üzerine geçirmekte hiç zorluk yaşa-

13 *A.g.e.*, s. 20-23.

14 Gökalp bunu zamanında Talat Paşa için de ifade etmişti. Bkz. Kemal Karpat, *The Politicization of Islam*, Oxford University Press, 2001, s. 404.

15 Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 14.

16 Alp, *Kemalizm*, s. 41.

mamıştı.[17] Bunda Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının da payı büyüktü şüphesiz. Daha Sakarya Savaşı sonrasında Mustafa Kemal'in şahsına yönelik övgü ve heyecanın dozunu gören Ziya Hurşit, Meclis'in ortasına koyulmuş kara tahtaya "bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar" yazarak[18] oluşmakta olan kişi kültünün boyutlarını tespit ediyordu.

Nihayetinde Kurtuluş Savaşı, ama özellikle de Büyük Taarruz, standart biçimde Türk yazınında, bir uzun süreli felaketler dalgasına tamamen son veren bir mucize olarak okundu.[19] Dahası, genç nesillere de bunun bir "mucize" olduğu öğretildi. Mustafa Kemal'in her satırıyla özel ilgilendiği, liseler için hazırlanan tarih ders kitabının IV. cildinde geçen şekliyle:

> 1918'den 1922'ye kadar, Anadolu'da olup geçen dört yıllık olaylar göz önünden geçirilirse, *bu olayların toplamına "mucize"den daha uygun bir tabir bulunamaz.*[20]

---

17 Yine mesela Aydın milletvekili Agâh Sırrı Levend, Sarayburnu'nda 22 Kasım 1938'de yaptığı konuşmada, onun Kurtuluş Savaşı yıllarındaki algısını şöyle hatırlatır: "Anadolu'ya geçen Atatürk, birdenbire, kavmini inkırazdan ve dalâletten kurtarmağa gelen bir *nebî* gibi görünür." Levend, *Halk Kürsüsünden Akisler*, s. 116. Cafer Seno ise, "Felâket yıllarımızda, *gizli bir ibadet* gibi, *Onun mukaddes ismini*, heyecandan titreyerek ümidle andık" diye yazacaktı o günleri. Aynı yazıda Seno şunları da ilave eder: "O, felâket günlerimizde, bize acıyan Rabbin, milyonlarca Türkün dehasından, zekâ ve iradesinden teksif edip Türk dünyasına kurtarıcı olarak gönderdiği bir kudret, yüksek bir fikirdi." *En Büyük Kaybımız*, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 140-141.

18 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor*, Brill, 1984, s. 158.

19 Hasan Rıza Soyak, hatıralarında Atatürk'ün kazandığı başarılara mucize denilmesine kızdığını yazar. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, c. 1, Yapı ve Kredi Bankası, 1973, s. 281. Eğer doğru ise bu ilginç bir bilgidir, çünkü Atatürk'ün çağdaşı olan bu kadar çok ismin onu kızdırmayı göze almak pahasına bu sıfatta ısrar etmeleri açıklanmaya muhtaçtır. Farklı tarihlerde yazılmış sayısız örnekten sadece birkaç tanesini vereceğim: Hasan Âli, "(Nutuk) bu eseri nasıl yarattığını, bu *mucizeyi* nasıl yaptığını öğrenmek isteyenlerin kitabıdır" der. Hasan Âli Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, s. 3. Burhan Cahit, Gazi'yi "*mucizelerile* insaniyetin İrevkına çıkan bir kahraman" olarak tanımlar. Burhan Cahit (Morkaya), *Gazi Mustafa Kemal*, Kanaat Kütüphanesi, 1930, s. 77. Cahit kitabın bir başka yerinde de, "Arzı, insanların yaşayabileceği bir şekle sokan hilkatti. Bu vatanı Türklerin yaşayabileceği hale getiren Gazi Mustafa Kemaldir. Bu *mucizeyi* nasıl yaptı?" diye sorar veya "Bu hamleyi yaptıran *mucize* Mustafa Kemalin kafasından çıkmıştır" diye yazar. *A.g.e.*, s. 57, 39. Cemal Ziya, Gazi için "Asrımızın mucizesini değil, *tarihin mucizesini halkeden* Aziz Şef!" der. Cemal Ziya, "Gazi Mustafa Kemal", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933, s. 2. Kurtuluş Savaşı da apaçık bir mucizedir elbette. Ali Rıza Seyfi şöyle yazar: "...nasıl bir *mucize* gibi başladiyse gene, fakat daha büyük bir *mucize* gibi şanlar, zaferler içinde biter. Bu inanılmaz hadisenin *nurlu halesi* ortasında görünen simâ, gene 'Mustafa Kemal'dir." Seyfi, *Gazi ve İnkılâp*, s. 15-16. Vasfi Mahir de eserinde Kurtuluş Savaşı'nı defalarca mucize olarak tanımlar, üstelik ona göre vatan bu mucizeye inanmak üzerine kurulmuştur. Mahir (Kocatürk), *Yaman*, s. 44-46. Falih Rıfkı da Kurtuluş Savaşı'nın gökten inmeyen ama bir "şefin dehası ile hakikat" olan bir *mucize* olduğunu yazar. "Yeni Türkiye *mucizesini*" de şefin ve milletin beraberliği yaratmıştır. Falih Rıfkı Atay, "19 Mayıs", *Ulus*, 19 Mayıs 1936, s. 1-2. Devrin kalemleri 12 yıllık savaşın bir mucizeyle sonlandığını düşünmekle kalmazlar, sonuçlarını da mucize olarak nitelerler. Mesela Celal Nuri İleri'yi ele alalım: "Memnuniyetle görüyoruz ki elyevm Türk vatanında yabancı anasır kalmamış gibidir. Bugünkü *mucizeye* bakıp da dünkü teşettütü o noktadan muaheze etmemeliyiz." Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s. 32.

20 *Tarih IV*, s. 131.

Bu neden inanılması bu denli zor bir durumdu ki, "mucize" biçiminde tarifinde ısrar ediliyordu? Çünkü Falih Rıfkı Atay'ın belirttiği üzere, o güne kadar herkes Türk ordusunun ancak, Plevne'de, Edirne'de, Çanakkale'de olduğu gibi "dayanma mucizeleri" gösterebileceğine inanıyordu. Böylesi bir saldırı mucizesi, halkın da elitlerin de beklentilerinin çok fevkinde bir durumdu. Falih Rıfkı'nın anlatımıyla:

> Bu, bütün heyecanların üstünde bir heyecan veren, bütün şiirlerin üstünde bir şiirdi. Ne olmuştuk, biliyor musunuz? Kurtulmuştuk. Ah Mustafa Kemal, Mustafa Kemal, sana ölünceye kadar o günün sevinci i ödeyebilmekten başka bir şey düşünmiyeceğim.[21]

İşte koyu ümitsizlik haline eşlik eden bu kurtarıcı beklentisini ve sonrasında vuku bulan "mucizevi" kurtuluşu anlamadan, Kurtuluş Savaşı esnasında ve hemen sonrasında Mustafa Kemal'in ne ifade ettiğini ve neden kutsallaştığını anlamak mümkün olmaz. Yine *Tarih IV*'te geçen şekliyle:

> Türkiye Cumhuriyeti tarihinin buraya kadar naklolunan kısmı, bu *mucizenin* yalnız bazı taraflarını açıklamaktadır: Fakat bu muazzam olayın şimdiye kadar *açıklanamayan* iki önemli etkeni var: *Türk milleti ve Mustafa Kemal*.., Mustafa Kemal... manevi şahsiyetiyle, büyük Türk milletini şahsında somutlaştırır.[22]

Zaten, yer isimlerinin Mustafa Kemal'e nispetle değiştirilmesi de, bu zaferin (mucizenin) hemen sonrasına rast gelir. Eylül 1922'de Nif, Kirmastı, Eğin ve Sinasos kasabalarının isimleri Kemalpaşa, Mustafakemalpaşa, Kemaliye ve Mustafapaşa olarak değiştirilir. Bu, Petrograd'ın Leningrad olmasından bir, Çariçin'in Stalingrad olmasından iki sene öncedir.[23]

Fakat kişi kültünün kutsiyet kaynağı, geçmişteki bir büyük savaşı kazanan kumandan kalıbının içerisinde kalmayacaktır. Mustafa Kemal'in etrafında oluşan bu "Beklenen Kahraman-Kurtarıcı-Mehdi-Mesih" halesi, geleceğe yönelik beklentilerin oluşumunu da netice vermektedir. Ziya Gökalp'in 1922'de *Küçük Mecmua*'da yayımlanan "İstid'a" ve "İkinci İstid'a" şiirleri bu beklentileri, yine kült bir şahsiyetin kaleminden vermesiyle anlam kazanıyor.

> *Sen dahisin buna çoktan inandık*
> Mefkûresiz *rehberlerden* pek yandık
> Garpta Şarklı yaşamaktan usandık
> Kurtar bizi bu karanlık zindandan.

---

21 Atay, *Çankaya*, s. 361-363.

22 *Tarih IV*, s. 133.

23 Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, s. 130.

Sen yalnız bir büyük insan değilsin;
Sende saklı nice meçhul kuvvetler.
Yalnız dâhi ve kahraman değilsin
Hep sendedir bize mevhûb nusretler.[24]

Öyleyse 1922 yılının sonlarına doğru artık Mustafa Kemal'den beklenen, geçmiş bir savaşın kahramanı olarak kalmaması, bir dâhi, bir kurtarıcı, bir rehber olarak yeni bir savaşın önderi olmasıdır. Ve öyle de olacaktır.

Cumhuriyet'in ilanından *Nutuk*'un okunmasına kültün oluşumu

Anlaşılacağı üzere Kurtuluş Savaşı ile başlayan ve devrimlerle devam eden sürecin sonunda Mustafa Kemal etrafında bir kişi kültünün oluştuğuna şüphe yoktur. Buna "Gazi kültü" demek doğru olur. Savaş vasıtasıyla hayat bulan bu kült, hem devrimlerin yapılmasını mümkün kılan şeydir, hem de bu devrimler sayesinde yeniden, fakat farklı bir tarzda, güçlenecektir.

Genel olarak söylemek gerekirse, 1920'lerin ilk yarısındaki Gazi kültünün 1930'larda kristalleşecek Atatürk kültüne nazaran iki önemli farkı vardır. İlkin bu kült, giderek silikleşen oranda da olsa, geleneksel dinin kutsallık vokabülerine dayanır. Mustafa Kemal bu dönem boyunca, en başta hâlâ Gazi Hazretleri veya Gazi Paşa'dır. Bu durum, hem o dönem için onun şahsının kutsiyetinin, aslen büyük oranda Kurtuluş Savaşı'nın kutsallığının gölgesinde anlam kazandığını gösterir hem de bu kutsallığın geniş manada hâlâ İslâmi (en azından dinî) bir evrende konumlandırıldığını.

İkinci fark ise, Kurtuluş Savaşı süresince ve hemen sonrasında Mustafa Kemal'in tek adam olmaması, bu yüzden de onunla irtibatlı kişi kültünün rakipsiz olmamasıdır. Başlangıçta *primus inter pares* olan Mustafa Kemal, savaş sonrasında kahramanlar panteonunun en parlak yıldızıdır, fakat tek yıldızı değildir. Bu durumdan rahatsız olmakla birlikte elinden, kendi yakının-

24 Mustafa Kara, "Tasavvufi Şiirin Gücü: Nazım Hikmet, Sabahattin Ali, Sâmih Rifat, Hasan Âli Yücel Tekke Şâiri midir?" *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı 9, 2000. http://ucmaz.home.uludag.edu.tr/PDF/ilh/2000-9(9)/htmpdf/M-3.pdf Erişim: 3 Mart 2016. İki şiir arasındaki çok kısa süre içerisinde, Mustafa Kemal'i dâhi olarak bile nitelemenin yetersiz kalışına ayrıca dikkat etmek gerekir. Ziya Gökalp'in şiiri, Mustafa Kemal'in ölçüsüz bir biçimde övüldüğünü düşünen muhalif kanatta tepki ile karşılanır. "Vay o da mı?" diyenler olur. İsmail Habib (Sevük), *Atatürk İçin*, s. 129. Buradan da anlaşılacağı gibi 1922 sonlarında Gazi'nin aşırı övülmesine tepki gösterenler Ziya Hurşit gibi birkaç isimle sınırlı değildir. Bu grubun erken tarihli bir analizi için bkz. *a.g.e.*, s. 127-131. Özellikle şu paragraf son derece ilginçtir: "Paşanın en hararetli takdirkârları oldukları halde Paşa hakkındaki metihlerden endişeye düşen bir kısım insanlar da şöyle düşünüyor: Şahısları çok yükseltmemeli, sonra tahakküme kalkar." *a.g.e.*, s. 130. Aynı endişeyi Kazım Karabekir, Enver Paşa örneğinin tekrarlanmaması gerektiği üzerinden İsmet İnönü'ye aktarır. Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, s. 99.

da bulunanlara, Meclis'te Kurtuluş Savaşı'nın Mustafa Kemal'in eseri olduğuna dair konuşmalar yaptırmaktan,[25] bu yönde yazılar yazdırmaktan veya bunun aksi davranışta bulunanlara sitemden fazlası da gelmez. Bunun böyle olmadığının canlı ispatı olarak ortada dolaşan Kâzım Karabekir'e bir keresinde şöyle sitem eder:

> Hiçbir tarafta herkes gibi benim İstiklâl Harbi'nin bânisi olduğumu ve Türk milletini *ölümden kurtararak ona istiklâlini bahş ettiğimi* söyleyeceğine kendini de benim payeme çıkartacak propagandalar yaptırıyorsun. *Bir millette ancak bir Gazi olur.*[26]

Fakat nihayetinde Mart 1925'te Takrir-i Sükûn kanunu ve Haziran 1925'te TCF'nin kapatılması ile Mustafa Kemal, artık karizmasını kendisi gibi Kurtuluş Savaşı'na bağlı olarak kazanan rakiplerinin hepsini ya tasfiye etmiş ya da kendi emri altına almış, tek karizma merkezi olarak kalmıştır.[27] Bu tarihten sonra kullanılan dil hızla değişmeye başlar. Abdullah Cevdet 1925 Eylûl'ünde, Mustafa Kemal'den (Medeniyet bölümünde de aktarıldığı üzere) artık "bu günün peygamberi" olarak bahsetmekten çekinmez. O "medenî ve asrî peygamber"dir ve "peygamberî bir akılla" gelmektedir. Onu sema değil Türklük göndermiştir.[28] Yine 16 Ekim 1925'te Uşak Türk Ocağı'nda bir şehit çocuğuna yaptırılan konuşma da bu bakımdan kayda değer. Konuşmada çocuk Mustafa Kemal'e şöyle seslenir:

> Büyük dahi, saygıdeğer ve yüce babamız; *Yaratılışın eşsiz bir harikası*, temiz ve çok yüce ruhunuzun koruyucu cazibesi karşısında benim gibi maddeten ve manen küçük bir varlığın sözleri büyük bir cesaret ve belki de büyük bir haddini bilmemezliktir... Saygıdeğer Paşa Babamız; *bendeki bu azmi, bu imanı yaratan, aziz ve kutsal bir kuvvet var. İşte o da Türk yurdunu, Türk toplumunu uygarlık nurlarına boğan, mükemmelliğin doruğuna ulaştıran büyük varlığınızdır.* Evet, yalnız sizin büyük varlığınızdır... Saygıdeğer Babamız; uzun günlerden beri yiğitlik örneği olan seçkin kişiliğinizi görmek arzusuyla anavatanın ufuklarında titreyen bakışlar, bugün sizi görmekle bahtiyar ve övünçlüdür. Çünkü, *göklerde parlayan bir güneş gibi ayak bastığınız yerlere ışık, nur, ısı ve hayat veriyorsunuz.*[29]

25 Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, s. 99.

26 *A.g.e.*, s. 133.

27 Bu tarihten sonra artık o, Kurtuluş Savaşı'nı tek başına kazanan, ülkeye tek başına can veren-dir. *On Beşinci Yıl Kitabı*'nda geçtiği şekliyle: "*yaratıcı* kudretile Türk milletini yeniden hayata kavuşturan Ulu Önder" Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. IV.

28 Gündüz "Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet...", s. 1078.

29 Mustafa Kemal konuşma sonrasında gözyaşlarına hâkim olamaz. Konuşma bugünün Türkçesine uyarlanmıştır. Akçiçek ve Karayaman, *Atatürk'ün Türk Ocakları'nı...*, s. 132-133.

Savaş sırasında kurtarıcı beklentisini Mustafa Kemal'in şahsında somutlaştıran Türkçü çevreler, savaş sonrasında da kültün oluşumuna en iştiyakla katılan kesimdir. Onlar da, Batıcı kampın önemli isimlerinden ve ilk dört Meclis'te milletvekilliği yapacak olan Celal Nuri İleri'nin 1926'da kaleme aldığı *Türk İnkılâbı*'nda yazdığı üzere, "Mustafa Kemal'i büyütmekle milletin hakkı takviye edilmiş olur"[30] düşüncesini paylaşmaktadırlar. Bu sebepten, 1926 yılında Türk Ocakları Üçüncü Kongresi'nde Türk Ocakları'na gelen genel istekler arasında, Ocaklarda ufak boy bir Mustafa Kemal heykelinin bulunması talebi[31] artık kimseyi şaşırtmaz. Zaten aynı yılın (1926) Ekim ayında Mustafa Kemal'in ilk heykeli de İstanbul'da Sarayburnu'nda açılır.[32] Onu 26 gün sonra, 29 Ekim'de açılacak Konya'ya dikilen heykel izler.

Bilindiği gibi heykel İslâm'ın en hassas tabularından biridir. Retoriğini büyük oranda putları kırmak, Allah'ı birlemek düşüncesi üzerinden inşa eden İslâm, resme de belirli bir mesafeyle yaklaşmakla birlikte, heykel konusunda son derece katı bir tutum sergiler. Heykel dikmek, bu anlamda başlı başına tabu kırıcı bir eylemdir. Elbette Osmanlı İmparatorluğu, heykele tamamen yabancı değildir.[33] Bununla birlikte somut bir kişinin heykelini, üstelik heykeli yapılan henüz sağ iken dikmek ve bunu kamusal bir alanda sergilemek, işte bu, zamanı için son derece radikal bir tavırdır. Üstelik 1926'da dikilen heykeller sadece İslâm dünyasında değil tüm otokrasi tarihinde de mümtaz bir yere sahiptir. Perry Anderson şöyle yazar: "...Atatürk'ün... heykelleri, Stalin abidelerinin Rusya'da yükselebilmesinden çok önce, 1926 kadar erken bir tarihte dikiliyordu."[34]

30 Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s. 36.

31 Üstel, *Türk Ocakları*..., s. 196.

32 Sarayburnu böylece sadece Mustafa Kemal kültünün değil Batılılaşmanın sembol mekânlarından birisi olur. Heykel, sonrasında peşi sıra dikilecek Gazi heykellerinin aksine sivildir, takım elbiselidir. Heykel dolayısıyla Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta Şehremini Muhittin Bey, "Büyük kudretinin *yarattığı* derin inkılabın medeni semerelerini birer birer idrak ve iktifa ediyoruz" demek suretiyle heykel ile medenilik arasında bağ kurar. Yine medeniyet alımı bağlamında önemli bir adım olan Harf İnkılabı da 1928'de halka Sarayburnu Parkı'nda duyurulacaktır. Ağaoğlu Ahmet Bey de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde heykele bakan kişinin, Mustafa Kemal'in yanı sıra bu heykelde Türklüğü, istiklali, medeniyeti ve insanlığı göreceğini yazar. Parkın simgesel niteliği hakkında bkz. Aylin Tekiner, *Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, 2010, s. 70. Şehremininin telgrafı için bkz. Mehmet Sarıoğlu, *Ankara Bir Modernleşme Öyküsü (1919-1945)*, T.C. Kültür Bakanlığı, 2001, s. 122. Ahmet Ağaoğlu'nun yazısının analizi için bkz. Nesrin Atıcı-Kamberoğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Heykel Sanatının Yolculuğu", *History Studies*, c. 4, sayı 4, Kasım 2012, s. 178-179.

33 Osmanlı İmparatorluğu'nda heykel ve anıtlar hakkında bkz. Tekiner, *Atatürk Heykelleri*..., 31-43.

34 Anderson, "Kemalism", s. 3-12. Gerçekten de çok az lider yaşarken heykeli in dikildiğini görecektir. Atatürk ve Stalin, bu isimler arasındadır. Tekiner, *Atatürk Heykelleri*..., s. 16. Tekiner, Lenin'i de bu iki isimle birlikte anıyorsa da, yanılıyor. Lenin heykellerinin dikilmesi, onun ölümünden sonradır. İlk Lenin heykeli, ölümünden bir yıl sonra, 1925 yılında, Krasnodar'da dikilendir

Heykellerin dikilmesi önemlidir fakat asıl büyük değişim, ilk heykelin dikilmesinden bir yıl sonra, 1927 yılında vaki olur. Artık 1927 yılı itibariyle, Gazi kültü büyük oranda şekillenmiştir denilebilir. Mesela bu yıl Abdülhak Hamit'in (Tarhan) "Büyük Gazi'ye" şiirinde çizilen Mustafa Kemal portresi, 1930'ların şiirlerinin havasından çok da farklı değildir:

> Sen ki hilkat denilen ummânı
> En büyük incisisin...
> *Bir dehâet ki güneşten yüksek;*
> *Ve semâvât ile ünsiyeti var...*
> *Milletin elçisisin...*
> Kendi âsâr-ı dehânın belki
> Sen de hayretçisisin!
> Kâinatında tecelli buyuran
> *Hâlık'ın sende o hâsiyeti var!*[35]

Elbette 1927 yılını bu kadar özel yapan, bu tarz şiirlerin yazılabiliyor olmasından da önce, o yılın *Nutuk*'un okunduğu yıl olmasıdır. *Nutuk* ve onun hasıl edeceği manevi hava yurdu bir baştan diğer başa saracaktır.

Nutuk: Kültün tahkiminde bir dönemeç

1927'de okuduğu *Nutuk*'un ardından artık Mustafa Kemal, tartışmasız biçimde Kurtuluş Savaşı'nı tek başına kazanan eşsiz komutana ve medeniyet savaşını vermek için ulusuna rehberlik eden öndere, yani Kemalist mitolojinin eşsiz kahramanına dönüşür.[36] Taha Parla'nın aktarımıyla, *Nutuk*'ta çizdiği ve bundan böyle ortodoks anlatıyı oluşturacak kendi portresine göre:

> O, kurtarandır (halaskâr), koruyandır (hâmi), kurandır (bâni), yetiştirendir (mürebbi), yol gösterendir (mürşit), denetleyendir (vasi), önder olandır (pişûva), layık olandır (liyakatli), şaşmaz olandır (layetezelzel), baş-başkandır (reis), havarileri olandır, tekdir ("Ben"), en büyük babadır (Atatürk). Daha sonra izleyicileri ve toplum tarafından Atatürk'e yakınlaştırılacak –çoğu resmen ve yaygın olarak– olan bu yüceltici, ululayıcı sıfatların hepsini zaten Nutuk'ta açık ya da dolaylı ve örtük, Atatürk'ün öz yakıştırmaları olarak kendileri ve tanımları, izleri ve gerekçeleri vardır.[37]

35 Mehmet Kaplan, Necat Birinci, *Atatürk Şiirleri Antolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 13.

36 Aslına bakılırsa *Nutuk*'un kendisi de eşsizdir. Perry Anderson'un ifadesiyle: "1927'de verdiği ve ulusun resmi amentüsü olan nutuk, Kuruşçev'in veya Castro'nun konuşmalarını gölgede bırakıyordu. Kendi başarılarını övdüğü, 36 saat süren, sekiz gün boyunca devam eden, nihayetinde 600 sayfalık bir cilt olan nutuk, otokrasi tarihinde bir rekordu." Anderson, "Kemalism"

Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, c. I: Atatürk'ün Nutuk'u*, İletişim Ya-

Gerçekten de 1925'te tek adamlığın tasdik edilmesinden sonra kutsallaşma sürecinde önemli bir sıçrama taşı olarak *Nutuk* öne çıkar. Paul Dumont'un *Nutuk*'ta geçen "milli sır" hakkındaki analizinde açıklandığı üzere:

> Nedir bu milli sır? Bu milli sır bağımsızlıktır, halifeliğe son vermektir, Cumhuriyet rejimidir, sosyal ilerlemedir, "bilimin ve tekniğin en son esaslarına dayanan ulusal ve modern bir devlet" yaratmaktır. Özetle, *Söylev*'in konusu, bu özlemlerin gerçekleşmesinde, Atatürk'ün oynadığı temel rolü gözler önüne sermekti. Bunu yaparken iyi ve kötü günler için, *bir kişeye tapmanın da temellerini attı; bu tapma yıllar boyunca eksilmedi arttı ve onu yaratanın ölümünden sonra da alabildiğine sürdü.*[38]

"Kişi kültü bilinçli bir yaratı mıydı yoksa istenmeyen bir yan etki mi" tartışmasını şimdilik bir kenara bırakırsak, açık olan husus, *Nutuk*'un okunmasıyla bir dönemecin dönülmüş olduğudur. *Nutuk*'un ve sonunda Gençliğe Hitabe'nin okunmasını müteakip ise, tüm yurttan Mustafa Kemal'e bağlılık metinleri gönderilmeye başlanır. Bunlardan birisi de Türk Ocakları adınadır ve Hamdullah Suphi imzalı bu metinde dinî terminoloji, seküler bir içerikle Mustafa Kemal'e uyarlanmaktadır:

> Türk gençliğine, Türk lisanının en beliğ ve en ulvî ifadesiyle tevcih ettiğiniz hitabe mukabil, Türk Ocakları Merkez Heyeti ve Ankara Türk Ocağı, *vatan üstünde vatan kadar aziz bir varlık bildiği sevgilisi Gazisine* Cumhuriyeti ve onun istiklalini *Büyük Reisinin kutsi bir vediası* olarak tanıdığını ve muhafazasını bir *iman* ve namus borcu addettiğini en derin minnettarlık hisleriyle arz eder.[39]

Bu telgrafta, "vatan kadar aziz Gazi'nin kudsi vediasını korumanın" iman borcu olması kadar, iman ile ne kastedildiği de önemlidir. Bunu anlamak için Hamdullah Suphi'nin aynı yıl, daha erken bir tarihte (21 Mart 1927) Ankara'da Türk Ocağı Merkez Heyeti binasının temel atma töreninde yaptığı konuşmaya bakmak gerekir:

> Bu dakikalarda mümkün müdür ki, Gaziyi hatırlamayalım? Asker, siyasî, teşkilatçı, reis, telkinci ve ıslahatçı olarak öyle evsafı vardır ki, her biri ayrı ayrı bir adamın ömrünü asırlara ve ebediyete raptetmeğe kâfi gelir. Milletin en karanlık günlerinde o bir kenarda duran müthiş bir kuvveti imiş. *Türkçülü-*

---

yınları, 1991, s. 167-168. Rıza Nur ise her zamanki gibi sert bir tahlil yapar: "Kibir ve gurur, nemrudâne övünmeler, peygamber gibi kerametler ile doludur. İşte bu koca Nutkun mahiyeti." Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası...*, s. 95.

38 Paul Dumont, "Atatürk'ün Yazdığı Tarih: 'Söylev'", *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, der. Server Tanilli, Alkım Yayınevi, 2006, s. 145-146.

39 İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 451.

gün bütün ruyalarını tahakkuk ettiren aziz reisimizi şimdi hörmetle, huşûla selamlıyorum. *Onun muhabbeti bizim kalbimizde bir dindir.*[40]

Hamdullah Suphi bu konuşmasında hem Türkçülüğün beklenen kahramanı (mesihi) mitosuna gönderme yapmakta hem son cümle ile ileride Celal Bayar'ın sıkça tekrarlayacağı "Atatürk'ü sevmek bir ibadettir" vecizesinin erken bir örneğini vermekte, hem de sonraki telgrafındaki dinî terminolojiyi anlamlandırmamızı sağlamaktadır. Yine mesela kullanılan terminolojiyi doğru çerçeveye oturtmak adına, Türk Ocakları'nın bir diğer önemli ismi olan Ağaoğlu Ahmet'in, 1926 tarihli mektubuna başvurulabilir: "Dünyada hiçbir hükümdar, hiçbir *peygamber* bu kadar derin ve şumûllü bir inkılâbı bu kadar süratle ve bu kadar suhuletle... icra etmemiştir ve edemez. Bu *mucize* yalnız Türk Deha'sına müyesser olmuştur."[41]

Öyleyse bu noktada konumuz açısından Türk Ocağı ile irtibatlı iki önemli hususu tespit edebiliriz. Birincisi, şehit çocuğunun ve Hamdullah Suphi'nin konuşmaları ile Ağaoğlu Ahmet'in mektubu gibi örneklerden çıkan bir izlek bize, Gazi'nin 1925 sonlarında dolaylı bir biçimde kutsanmaya başladığını, 1926 itibariyle hususi yazışmalarda kutsamanın vokabülerinin belirli bir eşiği aştığını ve 1927 başında artık, milliyetçi elitlere açık biçimde deklare edilecek olgunluğa eriştiğini gösterir. *Nutuk* okunurken, ocaklarda onu bu şekilde algılamaya hazırlanmış bir muhatap kitlesi vardır. İkinci husus ise, milliyetçiliğin bir sivil din haline dönüşmesinde en büyük katkıyı yapan Türk Ocakları ve onun ileri gelenlerinin, Atatürk kültünün oluşumunda da ön sırada yer alıyor olmasıdır.

Fakat Ocaklı elit, kutsama yarışında yalnız değildir. *Nutuk*'un okunmasının bittiği gün (20 Ekim) çıkan yazısında Haşim Cevdet, ...milyonlarca kalp yolunun nihayet bulduğu Çankaya'sı, Türkün milli emelinin *Kâbe*'*si* oradır" yazar.[42] *Nutuk*'un okunması devam ederken (18 Kasım) Kocaeli milletvekili İsmail Hakkı'nın (Kılıçoğlu) İzmit'te çıkardığı *Hür Fikir* gazetesinde Kurdoğlu imzasıyla yayımlanan yazı ise konuyu aydınlatan güzel bir örnektir. Yazıda Gazi'den şöyle bahsedilir:

40 Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu I*, s. 34.

41 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, c. 2, Yapı ve Kredi Bankası, 1973, s. 494. Bu tarihlerde Mustafa Kemal kültünün Türkiye sınırlarını aştığını iddia eden bazı tanıklıklar da vardır. Bunlardan en ilgincine René Marchand'ın 1927 tarihli kitabında rastlarız. Bir Mısırlının ona anlattığına göre, Afrika'da aslan avına çıkan bir Mısır prensinden, oradaki kabile mensupları, onun vesilesiyle dua edecekleri bir isim tavsiyesi isterler. Prens onların halihazırda kimi vesile kıldıklarını sorar. Onlar da ona Mustafa Kemal diye birisini duyduklarını ve onun adıyla dua ettiklerini söylerler. Prens de onlara bu şekilde devam etmelerini öğütler. Hikâyenin gerçekliği çok şüpheli görünüyorsa da, bir Mısırlının bunu inandırıcı bularak bir Fransız araştırmacıya söylemesi, onun da yine inandırıcı bularak kitabına alması dönem ve kültün yaygınlığı hakkında bilgilendiricidir. René Marchand, *Le Réveil d'une Race*..., s. 46-47.

42 Serap Taşdemir, "Türk Basınında Büyük Nutuk'un Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Güz 2009, sayı 44, s. 701.

> Sekiz sene devam eden bu mücadelenin her safhasında Gaziyi bir elinde yalın kılıç, diğerinde meşale-i irfan ve kemalet olduğu halde görürüz. Esaret ve zulmü kendisine layık görmeyen her insan *yeni ve hak peygamberin* izini takip etmeye başlamıştı. Onun izi üzerinden yürüyenler, hürriyet ve insaniyetin ulviyetini çok yakından gördüler... 927 Ankara Kongresinin en hararetli anlarındayız. Büyük Gazi bu kısa zamanın tarihine sığamayacak kadar büyük olan vekaını yarattığı gibi izah ediyor. *Gazinin yirminci asra layık ve Türk milletini en fi yaz bir saadete eriştiren uluazam bir hak peygamberi bulunduğu* cihanın bir vecdi hürmetkeranesiyle tasdik ve tesellüm eyledikleri hevarık adidesiyle teyid oldu.[43]

Atıfların bu denli açıktan yapılması yeni bir durumdur. Bu yeniliğin farkında olan Rıza Nur, *Nutuk* sonrası oluşan dinî havayı alaycı bir şekilde Falih Rıfkı'nın makalesinden alıntıladığı parça üzerinden aktarır:

> Falih Rıfkı'nın bir başmakalesi var. Bu kadar edepsiz bir yazı olamaz, ibret için okunsun. Büyük nutuktan bahsediyor. Makalenin sonundan şu parçayı alıyorum: "...Eğer Gazi tarihî meçhûlât içinde kalsaydı halimiz ne olacakmış? *Nutku yalnız okuma yımız*, bir kamus gibi masanızın üstünde daima hazır tutunuz! *Bu kitap size hurafatta muskalara isnat olunan hizmeti görecektir, görünür görünmez kazalardan masun bulunduracaktır.* Nutkun neşri, büyük inkılâp eserini her türlü teşevvüşlerden siyanet edecek [karışıklıktan koruyacak] âlî tedâbirden biri addolunabilir." Bu ne maskaralık. İki okkalık muska. Hocalar çok insaflı insanlarmış. Hiç olmazsa muskaları kırk-elli gram yaparlardı.[44]

Zaten *Nutuk*'un mukaddes bir kitap, yeni imanın kitabı ve benzeri tanımları, tüm dönem boyunca seküler dinin ana temlerinden birisi olarak varlığını muhafaza edecektir. Pek çok örnekten ikisini vermek gerekirse, M. Saffet Engin'e göre "Nutuk, bütün Cumhuriyet nesillerine *bir mukaddes kitap* olmalıdır."[45] İzzettin Mete 1938'de "Ben, ilelebed önde gitmek istiyenlere bu *mukaddes kitabı* ezberlemelerini tavsiye ederim" diye yazar.[46] Kısacası Hasan Âli Yücel 1936'da şu satırları yazdığında artık sıra dışı bir şey söylemiş olmamaktadır:

> Her içtimai inanma sisteminin bir kitabı vardır. Bu kitap, ona inananlarca *kutsal* tanınır. Kemalizmin kitabı (Nutuk)tur; onu biz Türkler *mukaddes* tanırız... Yirmi dokuz Teşrinievvele doğru yürüyen bu günlerde, *bizim kutsal kitabımız olan (Nutuk)* kim bilir kaçıncı defa elime alıp bütün ruhumla onu

43 *A.g.e.*, s. 701.

44 Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası...*, s. 226.

45 Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, c. 2, s. 88.

46 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 242.

okurken dımağıma gelen düşünceleri yalnız kendime saklamamak, onları size de söylemek istedim. Unutmamalıdır ki, her Türk için bitmez tükenmez bir kudret kaynağı olan bu kitabın özünde, bugünkü milli varlığımızın kökü yaşamaktadır... (Nutuk), bizim kitabımızdır; onun büyük sahibine *inananların* kitabıdır.[47]

Nutuk'tan sonra peygamber

1927 ile, ama özellikle de *Nutuk*'un okunması ile hız kazanan bu yeni kutsallık aktarımı, Kemalist elit arasında hızla benimsenmişe benziyor. Verilebilecek çarpıcı bir örnek, Grace Ellison'ın, 1928'de kaleme aldığı kitapta geçer. Ellison kitabına, Yakup Kadri'den şu paragrafı alıntılar:

> Büyük Önder vücudunu ve kanını partiye vermiştir; tıpkı Mesih'in Son Akşam Yemeği'nde ekmek için "Bu benim bedenim" ve şarap için "Bu benim kanım" demesi gibi. O, Türk ırkının kefaretini ödeyen ve onu nihai yıkımdan kurtarandır. O, yedi yıllık mücadelenin yazılı tarihini, ulusal hayatlarının kurtuluşunun sembolü olan bir siyasi *kutsal kitabı*, halkına vermiştir. *Bu yeni Kuran olacaktır*. Gazi'nin büyük nutkunun parçaları, mermer tabletlere kazınacak ve İstanbul'un önemli noktalarına yerleştirilecektir. *Bunlara yeni dinin tabletleri denilemez mi?*[48]

Nutuk'tan kutsal kitap olarak bahsetmek nasıl doğallaşmışsa, yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, bu dönemde Mustafa Kemal de artık rahatlıkla peygamberlerle kıyaslanmaya başlanır. Seküler dinlerde, bilindiği üzere, tarihsel dinin bir sembolünün gücüne aynı dilden verilen bir cevap ile meydan okunur. Türkiye'de de Atatürk-Muhammed benzerliği, kişi kültünün başlangıcından itibaren hep kurulmaya çalışılmıştır.[49] Mehmet Emin (Yurdakul) 1928'de kaleme aldığı Mustafa Kemal şiirinde, bu benzerliği şöyle dile getirir:

> Bu susmaz bu yanık sese doğru sen
> Beklenen bir resul ruhuyla geldin...
> Peygamber Muhammed gibi senin de
> Kalbinde halk için bir acı vardır
> Dünyaya yıldırım atan elinde
> Allah'ın intikam kılıcı vardır.[50]

47 Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, s. 1, 4.

48 Ellison, *Turkey To-day*, s. 201.

49 Türkiye'de geçmişten günümüze hem halkın algısı hem de devlet siyaseti bağlamında Muhammed-Atatürk benzerliği için bkz. Lindisfarne, *Elhamdülillah Laikiz...*, s. 291-293. Kaplan ve diğ., *Atatürk Devri... I*, s. 63, 71.

Halkın da algısı pek farklı değildir. Daha 1926 yılında Konstantin Youst, Moskova'yı halkın Atatürk'e bakışı hakkında bilgilendirirken, halkta mitsel bir Mustafa Kemal imajı oluştuğundan bahseder. Onu eşitlediklerini söylediği tarihsel kişilikler arasında İsa ve Muhammed de vardır.[51] Muhammed benzerliği, yukarıda değinildiği gibi anlaşılabilir bir durumdur. İsa'nın bu denkleme girmesi in ise, Türkiye'nin başından geçenlerle yakından ilgisi vardır.

İlk olarak Atatürk'ün beklenen Mesih olduğu kanaati, onun İsa ile özdeşleşmesine sebep olmuş olmalıdır. İsa Mesih, İslâm inancına göre, kıyametten az vakit önce tekrar yeryüzüne inecek, Muhammed Peygamber'in ümmetine katılacak ve Deccal'i öldürüp, dünyaya egemen olacaktır. Bu anlatının beslediği ümitlere cevap verdiği oranda Mustafa Kemal'in İsa ile özdeşleştirilmesinde şaşılacak bir durum yoktur.

Bu özdeşliğin bir ikinci boyutu daha vardır. Ölüyü diriltmek, bilindiği gibi İsa Peygamber'in en büyük mucizesidir. Mustafa Kemal de dönem şiirinde sıklıkla "ölmüş olanı dirilten" şeklinde tasvir edilir. Celal Nuri, "Hangi Hazreti Mesih bu milleti muharebenin akabinde diriltti?" diye sorarken,[52] Orhan Seyfi (Orhon) 1927 tarihinde "Gazimize" şiirinde şunları yazar:

> *Bir güneş tesiri var o ilahi başının*
> Karanlıklara düşmüş ümitsizler üstünde
> *Sen çürümüş dağılmış bir cesede can kattın;*
> Mezarından çıkardın, semalara fırlattın;
> *Yeni baştan şerefli bir aleme yarattın,*
> Bu derece hakkın var senin bizler üstünde.[53]

Ölüye can veren temine 1930'lar bağlamında geri döneceğiz. Fakat rejimin laik karakteri belirginleştikçe, Muhammed ve İsa benzerliklerinden ziyade, insanlık tarihinde Mustafa Kemal'in benzersizliği öne çıkmaya başlar. Tekin Alp'in 1928 yılında kaleme aldığı *Türk'ün Yeni Amentüsü* metninde ise artık peygamberler geride kalmıştır. Bu metinde geçtiği üzere:

> Kahramanlığın örneği olan ve vatanın istiklalini *yoktan var eden Mustafa Kemal*'e, onun cengaver ordusuna, yüce kanunlarına, mücahid analarına ve *Türkiye için ahret günü olmadığına iman ederim*... büyük *milletimin* medenî cihanda en büyük mevkii kazanacağına... *Türk ordusunun birliğine ve Gazi'nin Allah'ın en sevgili kulu* olduğuna kalbimin bütün hulusuyla *şehadet* ederim.[54]

---

51 Vahram Ter-Matevosyan, *International Review of Turkish Studies*, c. 1, sayı 4, Kış 2011, s. 45.

52 Sefa Kaplan, *Tarih Tereddütten Ibarettir*, Endülüs Yayınları, 1990, s. 82.

53 Kaplan ve dig., *Atatürk Devri... I*, s. 503.

54 Akt. Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*

Bu metinde İsevi "ölümden sonra dirilten" teminin yerini, Tanrısal "yoktan var eden" temi alır. Kurtarıcının başında olduğu bir Kurtuluş Savaşı, kutsallığın temel kaynağı olarak öne çıkar. "Türk ordusunun birliği" ilginç bir hususdur ve yakın geçmişte muhalif paşaların varlığının yarattığı rahatsızlığı dile getirir gibidir. Mustafa Kemal'in artık peygamberin bile önüne geçip, en sevgili kul olmasına rağmen, halen daha Allah'a atıfla kutsanması önemlidir.

Bu kısa süre öncesine kadar düşünülemez bir şeydir, oysa şimdi artık bazıları bu sınırı da aşmak istemektedir. 1928 yılında basılan ve Atatürk'ün de bizzat katkıda bulunduğu *Türk'ün Altın Kitabı*'nın ikinci bölümünün başında yer alan, "Türk Neşriyat Yurdu Müdirlerinden, Maarif Kitaphanesi Sahibi" Naci Kasım imzalı mukaddimede "onun zuhuru", "cihanın en büyük hadisesi" olarak anlatılmakla kalmaz; Mustafa Kemal ilahlaşır. Yazara göre "Gazi'ye İran'da mefkure, Çin'de sanem, Hindistan'da mabud diye tapıyordurlar."[55]

Bir anlamda bu çizginin devamı sayılabilecek şekilde 1929 yılında, 1928-50 arası milletvekilliği ve 1935-41 arası Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapacak Hasan Cemil (Çambel), sonrasında sıkça tekrarlanacak bir temi kullanmaya başlar: pagan tanrısı olarak Mustafa Kemal.[56] Cemil'in Gazi'yi anlattığı kitabının ismiyse, Romalıların Zeus'a verdikleri isimdir: *Jüpiter*. Kitabının girişinde: "Büyük insan en yüksek bir timsaldir, *onunla biz ilâhiyi idrak ederiz*"[57] alıntısına yer veren Cemil, ilerleyen sayfalarda şöyle yazar:

> Benim bugün size anlatmak istediğim, menşeini Türkün asil ırkından alan büyük ve necip bir kadının millete ihda ettiği o dünyanın ve asırların bir tanesi, o "İnsan Jüpiter", ve onun yarattığı büyük şenî hayattır.[58]

Kültün maddeleşmesi: Heykel, büst, mask

Gazi kültü, Mustafa Kemal'in ilk kez 1 Ocak 1924'te tedavüle sokulan ve 8 adet basılan pul serisinde görünmesinden bu yana devlet desteği ile çok me-

55 Türk Neşriyat Yurdu, *Türk'ün Altın Kitabı: Gazi nin Hayatı ve Büyük Haläskârımız Hakkında Münevverlerimizin ve Meşahirimizin İntıbaat ve Mülâhazatı*, Cumhuriyet Matbaası, II. Bölüm, 1928, s. 5-6. Kitabın ilk baskısı Duke Üniversitesi kütüphanesi üzerinden erişime açıktır: https://archive.org/details/turkunaltnkitab12unse.

56 Bu temin daha 1927 yılında dahi söylevlerde dile getirildiğine şahit oluyoruz. Behçet Kemal Çağlar'ın Zonguldak'ta öğrenciyken, Cumhuriyet bayramı dolayısıyla okuduğu hitabede, Gazi'yi anlatırken kullandığı ifadelerde görüleceği gibi: "Yunanlılar... birden Ankara'da eski, efsanevî Olimplerini gölgede bırakacak emsalsiz bir şahikanın belirdiğini gördüler ve huşuyla diz çökmeye mecbur oldular. Evet, *mabutların mucizelerini gölgede bırakan Mustafa Kemal* vardı. (Alkışlar)" Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, s. 175.

57 Hasan Cemil (Çambel), *Jüpiter*, Hamit Matbaası, 1929, s. ii.

58 *A.g.e.*, s. 8-9. Elbette bu İnsan Jüpiter'in, "Damarlarında kaynayan *yaratıcı kan* ırkının, temiz yılmaz kanı idi. s. 39.

safe kat etmiştir. *Nutuk*'un okunmasından çok kısa bir süre sonra (5 Aralık 1927) onun resmi ilk kez paraların da üstüne yerleşir.[59] Yine bu dönemde Gazi heykelleri hızla çoğalmaktadır. İlki *Nutuk*'un okunmasından on gün sonra olmak üzere arka arkaya üç önemli heykel 1927 yılı içerisinde Ankara'ya dikilecek, onları 1928'de Taksim Cumhuriyet Anıtı izleyecektir. Ankara Sıhhiye'deki anıtın açılışında konuşan Şehremini Âsaf Bey, verdiği söylevde, anıtların halk için nasıl bir manevi sığınak ve ilham kaynağı olduğunu şöyle anlatır:

> Büyük tehlike günlerinde vatanın her tarafında yükselen heykellerin çevresinde Türk halkı toplanacak, onun kalabalıklar üstünde hükümran olacak sesi ve ilhamı memleketi zafere ve halâsa götürecektir.[60]

Fakat bu dönem zarfında açılışı en görkemli olan anıt, kuşkusuz Cumhuriyet'in altıncı, İstanbul'un ikinci Mustafa Kemal heykelini de içinde barındıran Taksim Cumhuriyet Anıtı'dır. Açılış, akşam 18.00'de başlayan kutlamalarla ve 30 bin kişinin katılımıyla ritüele döner. Milletvekilleri, şehrin ve cemiyetin önde gelenleri ceket atay ve silindir şapka ile törene katılır. Açılışta, abidenin önündeki örtü çekilince, otuz-kırk bin kişi "hep bir ağızdan" "yaşa" diye bağırır, bu ses "gökgürültüsüne benzeyen yankılar içinde" meydanı sarar. Halk, gece yarısına kadar abideyi ziyareti sürdürür.[61] Törendeki konuşmalar da, anıtın ve açılışın kutsallığını yansıtır tarzdadır. Hakkı Şinasi Paşa, "Bu abideyi saklayan örtü düştüğü zaman, Türk'ün hayatına açılan bu parlak sabahı temsil eden *kutsal* levha ile karşılaştık. Onu hep beraber selamlarız" der.[62] Mehmet Emin Yurdakul ise konuşmasının başında, İstanbul'un eski halini tasvir eder ve sonra sorar: "Lakin bakıyorum bugün burada bunların hiç birisi yok... Ne oldu? Hangi *mucize* bunları ortadan kaldırdı? Bu değişikliği kim vücuda getirdi, bunları yapan kimdir? Hangi kahramandır?" Sonrasında Mustafa Kemal'e seslenir:

> *Türk'ten Peygamber çıkmaz diye Türk'ün ruh ve dehasını inkar edenler, seni ve yanındakileri göstererek: "İşte" diyorlar.* Mikelanj'ın yonttuğu Musa heykeli nasıl bir ilhamın eseri ise bu büyük san'atkârın hemşehrisi Kanonika'nın tunçlara dil veren bir ruh ile canlandırdığı Mustafa Kemal de, aynı menba-

59 Tekiner, *Atatürk Heykelleri*..., s. 51. Paralara resmini koymak hususunda Atatürk, çağdaşı olan otoriter devlet adamlarından ayrılır. "Mussolini, Hitler, Stalin, Franco, Metaksas veya Enver Hoca resmi taşıyan paralar yoktur. Lenin portresi Sovyet paralarına ölümünden otuz yıl kadar sonra konulmuştur." Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, s. 129.

60 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 230.

61 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Taksim Cumhuriyet Abidesi Şeref Defteri*, Büyük İstanbul Derneği Yayını, 1973, s. 36-40, 43.

62 *A.g.e.* s. 40.

ın bir hârikasıdır. *Çünkü Musa ve Mustafa Kemal aynı cinsten kurtarıcıdırlar. Mustafa Kemal bu asra göre Musa'nın yaptığını yapmıştır.*[63]

Onlar kadar bilinmeyen ama kültün yaygınlaşmasında onlar kadar etkin olan bir diğer şey de, Canonica'nın yaptığı Mustafa Kemal büstünün 1928-1930 arasında çok sayıda çoğaltılarak ülkenin dört bir yanına yayılmasıdır. Bu tarihlerle beraber, büroları, okulları, evleri bu büst süslemeye başlamıştır.[64] Bunlara bir de Kenan Yontuç'un, 1928 yılında Çankaya'da Mustafa Kemal'in saat "21.00'den sabah 06.00'a kadar aralıklarla verdiği pozlar sırasında yaptığı mask"ı da eklemek lazım gelir. Bu mask da çoğaltılır ve yurdun çeşitli yerlerine dağıtılır. Maskı bir Türk sanatçının yapması, Kemalist elit için ayrıca bir övünç kaynağıdır. Fakat asıl övünç, hiş şüphesiz sanatçıya aittir. Yontuç o zamanki hissiyatı hakkında şöyle der: "Şahsında cumhuriyetin timsalini kıyamete kadar taşıyacak olan *Atatürk'ün Allah'a yaklaşan başını* modele etmek yüreğimizde taşıdığımız *mukaddes* bir emel olmuştu."[65]

Gazi heykelleri, büstleri ve maskları aslında okuma yazma oranı son derece düşük bir topluma, rejimin görsel vasıtalarla ulaşma stratejisinin bir parçası olarak da düşünülebilir.[66] Fakat rejim bununla yetinmeyecek, Harf İnkılabı ve okuma yazma seferberliği vasıtasıyla kültü halka farklı bir şekilde de taşımaya çalışacaktır.

Başöğretmen ve Millet Mektepleri

Millet Mektepleri'nde okutulan kitaplar da bu durumu teyid eder. Millet Mektepleri'nin en önemli ders kitabı olan *Yurd Bilgisi*'nde esasen Türklüğün kutsanması ön plandaysa da, "Türk... millet içinden yetişen büyüklerine nihayetsiz hürmet ve tazim (ululama) gösterir" ifadesiyle yöneticiler de bu kutsamadan mahrum bırakılmaz.[67] Bu bağlamda Millet Mektepleri'nde okutulan kıraat kitaplarının analizi de anlamlıdır. *Yeni Kitap*'ta, Mustafa Kemal'in kültleştirilmesi hâlâ daha mütevazı sınırlar içerisindedir. Elbette bekleneceği üzere kitabın her yeri, ama özellikle ilk sayfaları Mustafa Kemal ile

63 *A.g.e.*, s. 41. Yurdakul ilerleyen tarihlerde de şiirinde Mustafa Kemal'i "Bir *vatan Tanrısı* gibi", "Bir dünya yaratan" ve "Irkımın yüzlerce yıl beklediği / İlk doğan Türk öncü: *Peygamber* sensin!" şeklinde tasvir edecektir. Fevziye Abdullah Tansel (haz.), *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I. Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969, s. 407-408.

64 Tekiner, *Atatürk Heykelleri...*, s. 79. 1928'de düzenlenen Gazi Kupası' ın da ödülü, bu büstür. *A.g.e.*, s. 99.

65 *A.g.e.*, s. 110-111.

66 *A.g.e.*, s. 67.

67 Millet Mektepleri ve *Yurd Bilgisi* kitabının geniş bir analizi için bkz. Birol Caymaz, "Alfabe Devrimi ve Millet Mektepleri", *Bilgi ve Bellek*, sayı 9, Kış 2011, s. 150-160.

doludur.[68] İzlenen strateji daha çok, vatan ve milletin kutsallığının Mustafa Kemal'e nakli şeklindedir. "Gazi ve Millet" başlıklı bölüm (s. 10), onu kastederek "Güzel millet, ne büyük âşıkın var?" sorusuyla biterken, hemen altındaki "Gazi ve Köylü" bölümü, "Gazi bizim babamız değil mi?" sorusuyla nihayet bulur. Celâl Sahir'in "Vatan ve Gazi" şiirinin son iki kıtası ise şöyle biter:

> Düşman ezerken bizi,
> Atıldı büyük Gazi;
> Sanki bir *güneş* doğdu,
> Karanlıkları boğdu.
> Oydu hep aydınlatan!
> Kurtuldu güzel vatan
> Borcundur öğren, tanı
> Sev Gaziyi, Vatanı![69]

Bunlara ikinci baskıdan itibaren onun kara tahta önündeki resminin hem kapakta hem içeride kullanılmaya başlaması ve resimlerine eşlik eden "Milletin en büyük başı ve Millet Mekteplerinin başmuallimi", "Milletin Baş Muallimi" yazıları eklenir.[70] Kısacası halka yönelik yoğun Mustafa Kemal propagandası kitapta tekrar edilmekte, o milletin âşığı, milletin babası, vatanın kurtarıcısı, karanlıkları boğan güneş, milletin baş muallimi olarak tanıtılmaktadır.

Yine Millet Mektepleri'nde okutulan *Seçme Yazılar*'da da çok miktarda Mustafa Kemal ile alakalı anekdota yer verilir.[71] Mustafa Kemal'in bu kutsallar üzerinden kutsiyet devşirmesi de yine kitapta kendine yer bulur. "Necati B. Ef. tarafından" Taksim Cumhuriyet abidesinin açılışında (8 Ağustos 1928) verildiği söylenen nutuk, kitaba alınmıştır. Bu nutukta, oğullarını şehit veren analar, nurdan elleriyle şehitler, meçhul azizler, isimsiz kahramanlar Mustafa Kemal'e sarılır ve "bu manevi ve mukaddes varlıklar büyük MUSTAFA KEMALE taç" giydirirler. O, "ancak *bu mukaddes varlıkların elleriyle taç giyen büyük bahtiyardır*." "Onun tahtı milletin hudutsuz aşklar ve fa-

68 Rıfkı (Atay), Sahir (Erozan), *Yeni Kitap. Nutuk*'tan Mustafa Kemal'in yeni harflerle yazdığı el yazısı bir bölüm (s. 3) ile başlayan kitapta onun Kemal ismini nasıl aldığı (s. 5), Harf İnkılâbı hakkında ne düşündüğü (s. 9), "asri kelimesi de nedir" diye sorulunca "adam olmak!" cevabını verişi (s. 11) gibi sonrasında defalarca tekrar edilecek kısa anekdotlara yer verilmiştir.

69 *A.g.e.*, s. 28.

70 Sevinç Yılmaz, "Celal Sahir...", s. 1645-1646.

71 Kadri (Karaosmanoğlu) ve diğ., *Seçme Yazılar*. Bunlar haricinde İsmet İnönü'nün (s. 17-29) ve Hamdullah Suphi'nin (s. 169-188) uzun birer nutku veya Mustafa Kemal'in heykelleri hakkında verilen nutuklar gibi siyasi metinlere ilginç bir biçimde edebi değeri yüksek metinler de eşlik eder. Necip Fazıl'ın, Nâzım Hikmet'in, Namık Kemal'in şiirleri de bunlar arasındadır.

ziletler taşıyan kalbidir." Zaten bu heykel de "milletin iradesinin remzidir."[72]

Bunun haricinde, Ahmet Haşim'in "yeni harflere dair fikir teatisi için Dolmabahçe sarayına" gitmesi ve orada ilk defa Mustafa Kemal'i görmesini anlattığı yazı, "Gazi" makalesi de kitapta yer alır. Haşim, "O günün benim için en büyük nimeti, o genç ve efsanevi başı yakından görmek olmuştur" derken Gazi hakkındaki gözlemini şöyle kaleme alır:

> Altı yüz senelik bir devri ihtiyarlatan adamın çehresi, *eski ilahlarınki gibi*, iğrenç yaşın hiçbir izini taşımıyor. Alevden coşkun bir nehir halinde, köhne tarihin bütün enkazını süpüren ve yeni bir alemin tekevvününe yol açan fikirlerin kaynağı o baş, bir yanardağ zirvesi gibi, taşıdığı ateşe lakayt, mavi sema altında, samit [sessiz] ve mütebessim duruyor.[73]

Bu tarz anlatımlarla kutsallaşmanın sahilinde dolaşılırken, kitaba alınan Akçuraoğlu Yusuf'un (Akçura) *Nutuk*'un okunmasını müteakip kaleme aldığı "O" makalesinde artık bu eşik aşılır:

> Ona Gazi diyorlar, Mürşit, Rehper, Muallim, Münci diyorlar; lâkin bütün bu sıfatlar, hatta bu sıfatların mecmuu, onu tamamile ifade edebiliyor mu? Ben zannetmiyorum; bence *O ancak Odur. Ona izafe edilen sıfatların hepsi, Onu tavsiften âcizdir...*
>
> O, âdem oğullarının büyük bir kısmına, hayır yalnız büyük kısmına değil, belki hepsine yeni bir hayat yaratıyor... *Yeni bir hayat yaratana bilmem ne derler?*
>
> İskoçyalı Karlayl, Alman Niçe, Amerikalı Emerson, Rusyalı Kavalefeski, fıtratın bu harikalarını anlamak ve anlatmak yolunda çalışmışlardır... En hoşuma giden derin ve garip mütefekkir Karlaylin, adeta aczi idraki ifade eden şu sözleridir: *"Kahramanlar tahlil ve idrak olunmaz; Kahramanlara perestiş olunur."*
>
> Onun sözlerini dinlerken İskoçyalı mütefekkirin şu derin müşahedesini ne kadar doğru buldum: "... Bu adam, bize gayri malûm namütenahinin ka'rından gönderilmiş peyamı hamil bir resuldür."
>
> İskoçyalı mütefekkirin ruhumuza munis kadim bir şark kahramanından bahs sırasında [Muhammed Peygamber bahsi] söylediği bu sözler, bu günün şark kahramanına aynen kabili tatbik değil midir? *Kendisi ve bütün efali gibi bir harika olan yedi günlük nutkunu* dinlerken hepimiz, vüs'u idrakimiz derecesinde bu hakikatleri sezmedik mi?...
>
> Hepimiz ayanen duymuyor muyduk, hatta görmüyor mıydık ki önümüzdeki adam, bizim gibi değildir; söylediği sözler başka hiçbir adamın söyledi-

72 *A.g.e.*, s. 30-31.

73 *A.g.e.*, s. 36-37

gi sözlere benzemiyor: *O hakikaten bize gayrı malûm namütenahinin karından gönderilmiş peyamı hamil bir resuldür...*

Bir zamanlar, yanında bulunmak mazhariyetine nail olanlardan birisi, ona "Apotrların kimdir?" diye sormuş; böyle bir sual on dokuz asır evvel, diğer bir kahramana da tevcih olunmuştu [İsa Peygamber]...

Görüyoruz ki *Türklerin Kahramanı*, bütün şark tarihini yeni bir mecraya sevketmektedir... *O hayatın kelâmı ve halikıdır.*[74]

Akçura'nın makalesi, yukarıda değinilen iki hususla, yani Türk Ocakları çevresinde 1927'den itibaren açıkça görünür olan Mustafa Kemal'in kutsallaştırılması seferberliği ile ve yabancı gözlemcilerin Gazi-Muhammed-İsa algısındaki paralellik tezleriyle uyum içerisindedir. Bu makale üzerinden anlaşılabilecek bir diğer husus da, Carlyle merkezli kahramana tapıcılık anlatısının zamanın entelijansiyası üzerindeki derin tesiri ve bu anlatının Mustafa Kemal'de somutlaştırılma arzusudur. Kahramana tapıcılık temi, müteakip dönemde de Mustafa Kemal kültünün ayrılmaz bir parçası olmaya devam eder.[75]

Bu husus akılda tutulmak kaydıyla, Akçura'nın metnindeki peygamberlik atfı, dönemi için devrimsel bir nitelik arz etmez. Bahsi geçtiği üzere Yusuf Akçura'dan önce de, başta Abdullah Cevdet olmak üzere, Mustafa Kemal'i peygamber ilan edenler olmuştur. Burada asıl ilginç olan husus açıkça Mustafa Kemal'in peygamber ilan edildiği bir metnin tüm halka okutuluyor olmasıdır. Bu rejimin ilerideki stratejisi kadar, özgüvenindeki artışı da göstermesi açısından anlamlıdır.

Sonuç itibariyle denilebilir ki, Millet Mektepleri'nde okutulan bu kitaplarda kişi kültü bazen vatan ve millet kutsallarının gölgesinde ilerlemekte, bazen tek başına bir kutsallık kaynağı halini almakta, böyle olduğu durumlarda da Batılı bir otoritenin tasdiki veya teorisi yardıma çağrılmaktadır. Kültün oluşumu her geçen gün kemaline ermekte, Millet Mektepleri vasıtasıyla da geniş halk kitlelerine benimsetilmeye çalışılmaktadır.

Millet Mektepleri'nde okutulan kitaplar kadar, Millet Mektebi'nin kendisi de Atatürk kültünün oluşumunda araçsallaştırılır. Fakat bu kez medeniyet ve bilimin kutsallık halesi, Atatürk'e transfer edilmektedir. 8 Kasım 1928'de

74 Mustafa Kemal'den bahseden "O" işaret zamirlerinin özellikle büyük yazılması da dikkat çekicidir. Kadri (Karaosmanoğlu) ve diğ., *Seçme Yazılar*, s. 129-132. İlk hali, *Hâkimiyet-i Milliye*'de, 23 Ekim 1927'de çıkar.

İleride Fuat Köprülü, "Kahramanların tarihteki rolü hakkında CARLYLE'denberi ileri sürülen nazariyeler, Türk inkılâbında kendilerine çok kuvvetli bir istinatgâh bulacaktır" der. Hasan Âli Yücel de 1943'te, Carlyle'ın *Kahramanlar* kitabının Türkçe baskısının önsözüne şunları yazarken, bu somutlaştırmanın kendi kuşağı için ifade ettiği anlamı okuyucuya verir: "*Tanrılar da insanlar gibidir; doğarlar, yaşarlar ve ölürler*... Benim kuşaktan olanlar, bir tanrı nasıl ölür ve bir *yeni tanrı nasıl doğar, bunu 1918 ile 1922 arasındagörmüşlerdir.*" M. Fuat Köprülü "Ön söz", *Kemalizm* içinde, Tekin Alp, s. 3. Hasan Âli Yücel, "Önsöz", *Kahramanlar* içinde, Carlyle, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1973 [1943], s. 5-6.

İsmet İnönü Meclis'te Millet Mektepleri'nin açılacağını (1929 başında faaliyete geçerler) müjdelerken, Mustafa Kemal'in başöğretmenliğini haber verir:

> Devletin en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün memurlari millet mektepleri teşkilâtinda ihtiyaca göre çalışacaklar. *Reisicümhur Hz. millet mektepleri teşkilâtının umumi reisliğini ve baş muallimliğini kabul buyurmuşlardır.* (Şiddetli alkışlar).[76]

Atatürk de resmen, 24 Kasım 1928'de, 11 Kasım 1928 tarihli Bakanlar Kurulu kararına dayanarak, Millet Mektepleri teşkilatının genel başkanlığı ile *başöğretmenliğini* kabul eder. Gazi yeni savaşını bilim ve medeniyet cephesinde vermektedir.[77] Yeni alfabe halk arasında "Gazi alfabesi" olarak adlandırılır, alfabeyi öğretmek için basılan afişlerde de Gazi'nin fotoğrafı kullanılır. Millet Mektepleri'nde en başarılı üç öğrenciye "Gazi imzalı anayasa kitapçığı" verilir.[78] Böylelikle okuma yazma seferberliği vasıtasıyla, okutulan metinlerin içeriğinin yanı sıra, fiili olarak da Gazi kültü tüm ülkeye tekrar hatırlatılmış olmaktadır.

Başmuallimlik sıfatı ile Mustafa Kemal kültü, artık hem Latin alfabesini öğretmesi bağlamında medeniyetin hem de bilgiyi ulaştırması bağlamında bilimin kutsallığının onun şahsında somutlaştığı bir yeni haleye kavuşacaktır. Üstelik mücadele boyunca bilim ve Gazi kültleri, İslâm'ın kutsallığına alternatif bir kutsallık odağı olarak billurlaşmaya başlayacaktır. Zaten Grace Ellison, 1928 yılında dahi (o tüm yeni nesle teşmil etse de) en azından memurların bir kısmında oluşmaya başlayan, bir inanç ikamesi olarak, bilim ve Gazi imajını tasvir etmiştir:

> Hükümetin tahsis ettiği maarif müfettişi olan akıllı ve babacan rehberimiz ile Konya'dan Adana'ya doğru giderken hasbelkader "Sizin peygamberiniz Muhammed" sözü ağzımdan çıktı. Sözlerini daha vurgulu yapabilmek için oturdu ve şöyle cevapladı: "*Bizim peygamberimiz Gazi'dir.* O Arabistanlı şahıs ile işimiz kalmadı. Muhammed'in dini Arabistan için son derece uygundu ama bizim için değil." Müfettişin hususen din ile alakalı görüşü önemliydi. "Ama *hiç inancınız yok mu*?" diye sordum. "Evet" dedi. "*Gazi'ye, bilime*, ülkemin geleceğine ve kendime *inanıyorum.*"[79]

---

76 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 3. Dönem, c. 5, 8 Kasım 1928, s. 31.

77 Millet Mektepleri'nde halka, Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'ya Harf İnkılabını yapışıyla, büyük taarruza karar verişini kıyaslaması; Fevzi Paşa'ya ise "Paşam, harf seferberliği var. Muallim olarak Malatya'ya gidiyorum" demesi okutulur. Rıfkı (Atay), Sahir (Erozan), *Yeni Kitap*, s. 9 ve 11. Mevzu *Tarih IV*'te şöyle aktarılır: "Bu seferberlikte Gazi'ye 'Başkumandan' yerine 'Başöğretmen' ünvanı verildi." *Tarih IV*, s. 255.

78 Caymaz, "Alfabe Devrimi...", s. 149, 152.

79 "'Fakat Tanrı?' 'Tanrı hakkında kim ne bilebilir ki?' diye cevapladı. 'Bilim var, iyilik ve kötülük kudreti var, gerisi hakkında kimse kesin bir şey bilemez.' O yeni neslin imanını dile getiriyordu.

Aynı müfettiş okullarda okutulan program için de "Bu Arabın [Muhammed'in] programı değil, *bizim peygamberimiz* Gazi'ninkidir" der. Yine aynı müfettişe göre Türkler de Gazi'yi peygamber olarak kabul etmekte, fakat henüz bunu bu şekilde ifade etmemektedirler.[80]

Öyleyse denilebilir ki, onun tüm yurdu dolaşıp, bir başöğretmen olarak halkına bilimin ve medeniyetin ışığını taşıması, üstündeki kutsallık halesine yeni bir canlılık katmıştır. Burhan Cahit bunu şöyle aktarır:

> Tarihte çok *haberciler*, çok inkılâpçılar geldi, geçti, fakat bir gün, harp alevleri içinde dolaşan, bir gün Avrupa devletlerinin karşısına diplomat gibi çıkan, bir gün bütün bir husumet âlemine karşı tek başına duran, bir gün maziye saplanmış kalmış bir cemiyete en yüksek Avrupa muaşeretini aşılıyan bir *fevkalbeşerin* bir gün de köy köy, ev ev dolaşıp okuma yazma öğrettiği ne görüldü, ne de işitildi. Mustafa Kemalin bu hareketi, *mucizevi* bir tesirle yerleşen ve ebedileşen Türk inkılabının *tılsımıdır*. *Onun bu asrın ihtiyaçlarına, cereyanlarına göre dünyaya gelmiş bir haberci olduğu* ... anlaşılır.[81]

Sonuç itibariyle, Kurtuluş Savaşı yıllarında başlayan, önce hususi iletişimlerde, sonrasında Ocak çevrelerinde kutsallık dozunu arttıran, 1927 ile farklı bir boyut kazanan Gazi kültü, 1930'a gelindiğinde oluşumu artık büyük oranda tamamlanmış durumdadır. Yönetici kadro içerisinde kendisine peygamberden Tanrı'ya kadar pek çok atıf, çekinilmeksizin yapılabilmektedir. Hamdullah Suphi 1929'da *Günebakan*'da, geçmişte onun "en tanrısal eserleri yapan elleri"ne sarılıp gözyaşı dökenleri anlatır; onu "hilkatin en güzel eseri olan Reisimiz" şeklinde niteler.[82] Geniş halk kitlelerine sunulduğu haliyle kült hâlâ kutsiyetini vatan, millet, Kurtuluş Savaşı, bilimin ve medeniyetin taşıyıcısı gibi destekler vasıtasıyla kurgulamakta; daha dikkatli bir dil kullanmaktadır. Bununla birlikte rejimin kendine artan özgüvenine paralel olarak, orada da benzetmeler, yönetici elit arasındaki seviyeye yaklaşmaya başlamıştır. Bu dönemle alakalı olarak Ellison'ın kendi gözlemlerine başvurduğumuzda manzara değişmez:

> Halk onu, taparcasına (idolatrous) bir iman ve ihtiram ile seviyor. Bakanlarından birisi bana "*O bizim yaratıcımız. Kişinin yaratıcısına tapmaya elbette hakkı var*" dedi.[83]

Arabistan'dan gelen her şeye karşı soğukluk, halkı geri bırakan hocalara duyulan nefret, hür fikirli bir hükümete sahip olma arzusu ve felsefeyle bilime duyulan itimat." Ellison, *Turkey*..., s. 188.

80 *A.g.e.*, s. 189, 201.

81 Cahit (Morkaya), *Gazi*..., s. 71.

82 Hamdullah Suphi (Tanrıöver), *Günebakan*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1929, s. 172, 213.
Ellison, *Turkey To-day*, s. 281

30'lu yılların başı: Rusya'dan ve İtalya'dan alınan ders

30'lu yılların başı itibariyle şiirlerde kutsama hızla devam etmektedir.[84] Basında çıkan yazılarda, onun insanüstülüğü sürekli vurgulanır. Heykellerinin açılışı, bu vurgular için ideal fırsat zamanlarıdır. İzmir'deki heykelin açılacak olması vesilesiyle Yusuf Ziya'nın (Ortaç) kaleme aldığı yazıda, bir faninin onun gibi mucizeler gösteren bir fevkalbeşerin heykelini yapması zaten mümkün olmadığına göre, Gazi'nin heykellerinin güzel veya başarılı olması diye bir tartışmanın abes olduğu vurgulanır.[85] İsmet Paşa'nın açtığı ve açılışına elli bin kişinin katıldığı İzmir'deki heykel vesilesiyle Faruk Nafiz (Çamlıbel) de bir şiir yazar. O da aynı temaya değinmektedir: Gazi'nin heykellerinin Gazi'yi anlatmakta yetersiz kalması ("O büyük sırrı nasıl bir külçe tunç anlatır"). Faruk Nafiz'e göre onun gibi bir tanrıyı insanlara ancak İsmet Paşa anlatabilir ("*Tanrı* dilinden ancak *ermiş* olanlar anlar (...) / Onun dilinden ancak sen, yalnız sen anlarsın / Onu sen anlatırsan senden anlar duyanlar").[86]

Bizzat heykellerin üzerindeki yazılarda da kutsallaşmanın dili daha belirginleşir. 1931'de Bursa'da dikilen Gazi heykelinde: "Bu aziz heykelin önünde duran Türk, hürmetle eğil", aynı yıl Edirne'de dikilen Gazi heykelinin üzerindeki levhada ise "Mustafa Kemal adı *iman* kaynağıdır" yazar.[87] Kıraat kitaplarında da artık onun ilahlığından bahseden şiirler halka okutulabilmektedir. Kazim Sevinç'in (Altınçağ) "Gazinin karşısında gençlik" isimli şiirindeki şu dizeleri gibi:

> Talie yol gösteren bir varlığın sesinde
> *Maveradan* beklenen gizli ilhamı bulduk
> Yüce bir tarih çarpar onun çelik göğsünde
> Damarlarında kaynar bir ırkın iradesi.

---

84 Mesela Yaşar Nabi (Nayır) 1930'da yazdığı "Gazi'ye" şiirinde ona "İsmini anmak için *peygamberler* yanında / Binlerce *mucizenden* bir tanesi yeterdi" diye seslenir. *Muhit*, sayı 23, Eylül 1930; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., s. 37. İhsan Nuri ise yine aynı yıl şöyle yazar: "Bir 'İnkılâp' yaptık, / *gaziye taptık*" "İnkılâp ve Yolumuz", İhsan Nuri, *Uyanış*, c. 67-3, sayı 1763, 29 Mayıs 1930, s.414; akt. Saltık, *Atatürk Dönemi*..., s. 618.

"Mustafa Kemal, hiç bir insana nasip olmamış, ancak *fevkalbeşerlere* mahsus *mucizeleri* gösterirken, ebediyete karsı bir şekil ve heybet almıştı. Heykeltıraşın vazifesi, bunu her hangi bir madde üzerinde tesbit etmekten ibarettir. Gazi'nin İzmir'e dikilen heykeli, acaba muvaffak olunmuş bir san'at eseri midir? Bence bunu düşünmeğe lüzum yoktur... Bir milletin talihine çökmüş geceyi, bir ziya dalgası gibi aydınlatan o baş, bir faninin eliyle bir tunç parçasına nasıl işlenebilir?... İzmir'e, İstanbul'a, Ankara'ya dikilen heykellerin yerine birer kaya parçası bile konsaydı, biz karşılarında gene ayni ruh ürpermesini duyacaktık." Yusuf Ziya (Ortaç), "Gazi'nin Heykeli", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1932, s. 3.

86 Faruk Nafiz (Çamlıbel), "İsmet Paşaya", *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1932, s. 1.

87 Tekiner, *Atatürk Heykelleri*..., s. 115, 119.

Bir ilâh ki, yurduma ölüm saçan bir günde
Mucizeler yarattı zulme haykıran sesi.[88]

Bu noktaya kadar Gazi'nin kutsanması, umumiyetle Hegel, Carlyle veya Nietzsche[89] çerçevesinde bir kahramana tapıcılık şeklinde gelişmektedir. Bunlara kutsallaşmış bir milliyetçilik arka planında "milletin en büyük evladı veya babası" çerçevesinde bir ikincisi ve "medeniyetin-bilimin bu topraklardaki elçisi" bağlamında bir üçüncüsü eklenmiştir. Tüm bu katmanlar üzerinde o, bir kahraman, fevkalbeşer, üst insan, güneş, bozkurt, peygamber, hatta Tanrı olmuştur. Şahsına dönük övgülerde bu üç katman 1930'lar boyunca artarak varlığını sürdürür. Ali Rıza Seyfi *Gazi ve İnkılap* kitabında Carlyle ile aynı şeyi söyler:

> *Din, büyük adamlara, insanlığın koruyucularına karşı duyduğumuz sevgili ve derin saygıdır.* Esatirin mabutları, büyük adamların bütün kudretleri, ihtişamları ile parladıkları safhalarından başka bir şey değildir.[90]

Cemil Sena'nın *Allah Fikrinin Tekâmülü* kitabının kapanış cümleleri de bu açıdan manidardır:

> Her cemiyet mazinin derinliklerinde kalan büyüklerini içtimaî hafıza te'lih etmiş olduğuna göre bugünün cemiyeti de kendi büyüklerini daha ş'eni olarak te'lih etmiye mecburdurlar. Binaen aleyh bugünün mabutları, ibadet istemiyen, mabet istemiyen, bizim olan ve bizden olan büyüklerdir. *İşte bu itibarladır ki büyüklerimizi lâik mabutlar, diye tavsif edebiliriz ve etmeliyiz.*[91]

Fakat 1930'lu yılların başında Kemalizmin icadı sonrası ilk kez onun varlığını da aşacak bir biçimde hüküm sürecek fikir sisteminin kutsallaşması gündeme taşınır. Bir başka ifadeyle artık felsefi arka planda sahnede sadece Hegel, Nietzsche, Comte, Carlyle, Haeckel gibi isimler yoktur; onlara, totaliter ideolojiler, yani dönemin siyasi dinleri, en başta da İtalyan faşizmi ve Rus komünizmi eklenmektedir. Böylece 1932'den itibaren Mustafa Kemal'e "şef"

---

88 Refik Ahmet, *Orta Mektepler ve Muallim Mektepleri İçin Kıraat Sınıf III*, Kanaat Kütüphanesi, 1931, s. 56. Şiirin olduğu sayfanın üst kısmında, Mustafa Kemal'in bir resmine de yer verilir. Şiir ilk olarak 1929 yılında *Muhit*'te yayımlanmıştır. *Muhit*, sayı 14, Aralık 1929, akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri...*, s. 34. Kazım Sevinç 1930'da yayımlanan "Gazi Gelirken" şiirinde de, Mustafa Kemal'i "harp ilahı" ilan eder: "Bir tarih beldesine bir 'Hilkat' yaklaşıyor / Bizans sahillerine *harp ilahı* iniyor" Kaplan ve diğ., *Atatürk Devri... I*, s. 607.

89 *Fevkelbeşer* Nietzsche'nin tabiri olarak ve onun kullandığı manada kullanılır. Hasan Cemil, *Ülkü*'deki makalesinde Nietzsche'ye göre Allah'ın ve ahiretin olmadığını, tek kıymetin yaşamak olduğunu, beşeriyetin müstakbel hedefinin fevkâlbeşer olduğunu, bu kemal bulmuş şahsiyetin ilahlaştığını anlatır. Hasan Cemil (Çambel), "Nietzsche'nin Zaratustra'sı", *Ülkü*, sayı 8, Eylûl 1933, s. 98-102.

90 Seyfi, *Gazi ve İnkılâp*, s. 18.

91 Sena, *Allah Fikrinin Tekâmülü*, s. 276.

diye hitap edilmeye başlanır.[92] O tarihlerden az önce Mustafa Kemal de zaten, tek adamlıktan daimi liderliğe terfi etmiştir. Resmî ifadesiyle: "Cumhuriyet Halk Fırkasının daimî Umumî reisi, Fırkayı kuran GAZÎ MUSTAFA KEMAL Hazretleridir."[93]

1930'ların başı, malum olduğu üzere, Kemalizm ihtiyacını dillendirmekle ve sonra da onu kendi anlayışları çerçevesinde şekillendirme önerileriyle geçecektir. Örnek ise çoğunlukla İtalya ve Rusya'da aranır. Daha önce ele aldığımız İtalya ve Rusya örneklerinin Kemalizmin şekillenmesindeki etkilerinin bizi burada ilgilendiren kısmı, bu örneklerin kişi kültünün yeni bir şekil almasına ve propagandasına nasıl bir katkı sağladığı noktasındadır.

Türkiye'deki tüm kutsama çabaları, Falih Rıfkı'ya primitif görünmüş olacak ki, 1930'daki Rusya seyahati sırasında Lenin kültünün kat ettiği mesafe ve bunun tarihsel dinin sembollerinin yerini alışı karşısında heyecanını saklayamaz:

> "Lenin dedi..." sözü "kalâllahu..." yerine geçmiş gibidir. Bütün fabrikalarda, dairelerde *Lenin'in resmi İsa'nın resminin yerine*, eğer müessese kadınların ise *madam Lenin'in fotoğrafı Meryem'in tasviri yerine* geçmiştir. Mektepler ve çocukların toplanma yerlerinde ise *çocuk Lenin*'in resmi asılıdır.[94]

Falih Rıfkı'nın 1932 seyahatinde de tekrar, bu sefer Stalin ile beraber Lenin'in her yerde oluşu dikkatini çeker:

> Usta ve çırak, Rusya'nın her tarafında, sokakta, büroda, evde, kulüpte yan yana veya karşı karşıyadırlar. İnsan bütün bu resim, heykel ve kabartmalar arasında geçtiği zaman, Lenin'in ölmüş olmasından şüphe eder... Fakat bütün Sovyet fenni ölmüş olanın cesedini çürütmemek için nasıl çalışıyorsa, bütün Sovyet san'atı Leninciliği ruhlarda her zaman o kadar diri, heyecanlı ve titiz tutmağa uğraşıyor. İsasız Hıristiyanlık gibi, Lenin'siz Bolşevizm tasavvur edilemez.[95]

Sonuç itibariyle Falih Rıfkı'nın seyahatinden çıkardığı netice, Rusya'da Lenin kültünde olduğu gibi, Mustafa Kemal kültüne ağırlık verilmesi ve bu kültün görsellerinin yaygınlaştırılması ve sanatın bu külte heyecan vermek için kullanılmasıdır:

---

92 Toprak, *Darwin'den Dersim'e...*, s. 193. Kumandan, Gazi ve Şef'in farkları ve Şef'in nitelikleri ile alakalı olarak bkz. Şevket Süreyya (Aydemir), "Bir Münakaşanın Manası", *Kadro*, sayı 17, Mayıs 1933, s. 7-8.

93 *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, s. 3. "Gazi Mustafa Kemal" ifadesinin tüm harflerinin büyük yazılmasına dikkat edin. Metinde bu şekilde yazılan sadece odur.

94 Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 129. Sadri Etem (Ertem) de 1930'ların başında çıktığı Rusya seyahatinde gördüğü Lenin'in mozolesini ve ziyaretçilerini *Kâbe*'ye benzetir. Ertem, *Sovyet Rusya Hatıralarım*, s. 60.

Rıfkı (Atay), *Moskova Roma*, s. 33.

> Kemalist inkılâpçıların baş işlerinden biri Mustafa Kemal'i her gün daha eyi tanıtmaktır. Her tarafta fırka ocaklarında Mustafa Kemal köşesi i hemen yapmağa başlamalıyız.[96]

Falih Rıfkı'nın çıkardığı dersi, yani inkılâbın propagandasının ve Gazi kültünün yaygınlaştırılması gerekliliğini, o sıralarda yine Rusya'yı ziyaret eden ve bu ziyaretle alakalı intibalarını *Kadro*'da okuyucuyla paylaşan Yakup Kadri de veya 26 Nisan-8 Mayıs 1932 arasında Tevfik Rüştü Aras ve Recep Peker'le beraber çıktıkları Rusya ziyaretinde İsmet İnönü de çıkarmış olmalı. Zaten kabaca son bir yıldır bu doğrultuda epey mesafe kat edilmiştir. Kurultaydan az zaman önce, 10 Mart 1931'de Recep Peker partinin genel sekreterliğine gelmiş, aynı yılın sonbaharında Halk Hatipleri Teşkilatı kurulmuş ve 19 Şubat 1932'deyse ilk 14 Halkevi faaliyete başlamıştır. Kısaca partinin inkılâbın propagandası ve kültün aktarımına yönelik yeni tekniklerin benimsenmesi bağlamında, 1930'ların bu ilk iki yılı son derece önemlidir. Bu tekniklerin sahneye konulacağı tarihse yaklaşmaktadır: 10. yıl kutlamaları.

96 Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 124.

ONUNCU YIL VE SONRASI: TANRI'YI HALKA TANITMAK

Cumhuriyet'in onuncu yılı

Neredeyse bir seküller kutsallık orjisine dönen ve tıpkı 10 Kasım 1938 gibi, hakkında müstakil bir kitap yazılması lazım gelen onuncu yıl kutlamaları çerçevesinde burada ele alacağımız husus sadece bu dönem boyunca Gazi kültünün nasıl bir gelişim çizgisi izlediğidir. Bunun için kutlama tasvirlerine, onuncu yıl için ortaya konan tiyatro eserlerine, şiirlere, resimlere ve kitaplara göz atacak, bu yıl (1933) içerisinde hayata geçirilen ritüellerde Gazi kültünün izlerini süreceğiz.

Bilindiği üzere onuncu yıl kutlamaları, üç gün sürecek ve kendisinden sonraki bayramlar için bir milat ve model teşkil edecek şekilde planlanmış ve hayata geçirilmişti.[1] Öncesindeki hazırlık safhası, yoğun katılımın ve törensel görkemin de etkisiyle Cumhuriyetin ilk neslinin hafızasında yer etmiş iki en önemli tarihten de bir tanesiydi (diğeri Atatürk'ün naaşının kaldırılması).[2]

Bu kutlamalar hakkında hatırlanması gereken husus şudur: Halkın kutlamalara katılması değilse de, "izlemesi, onaylaması ve alkışlaması" beklen-

1 Sonrasında onuncu yılın, özellikle Cumhuriyet bayramı kutlamaları için nasıl bir milat ve model olduğundan bahsedilecektir: "Cumhuriyetin onuncu yıldönümündenberi Cumhuriyet Bayramı, cumhuriyet nesilleri için, *kutsî* bir mana almıştır. Şimdi, artık, cumhuriyet bayramlarında, yeni rejimin başladığı günün yıldönümünü tes'id etmekle kalmıyoruz; yüksek varlığımızı, *imanlı* ilerleyişimizi, yapıcı kabiliyetimizi, yaratıcı benliğimizi de kutluyoruz." "Cumhuriyetimizin Büyük Kuvveti Yaratıcılığındadır", *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1935, s. 1.

Birol Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Kutlamaları: 29 Ekim 1933", *Bilgi ve Bellek*, sayı 7, Kış 2007, s. 116-117

mekte, hatta gerektiğinde kolluk kuvvetlerinin müdahalesiyle bu beklenti hayata geçirilmektedir.[3] Toplamda bin konferans ve 500 temsil verilmesi ve şehir ve kasabalara getirtilecek köylülerle beraber toplamda bir buçuk milyon kişinin kutlamalara katılması hedeflenir.[4]

İkinci olarak ise, gerçekte yaşanılanın bir bayramdan ziyade; ülke çapında kutlamaların programlanması ile alakalı bir komisyonun kurulduğu, şehirlerden köylere kadar "kutlulama komiteleri"nin örgütlendiği,[5] her şeyin nasıl, ne zaman ve kim tarafından yapılacağının tespit edildiği ve bunun adeta askerî bir disiplin içerisinde gerçekleşmesinin beklendiği üç günlük "sekûler bir ritüel" olduğudur.[6]

Gazi bu ritüelin her yerindedir. Hoparlörlerden halka Gazi'nin Onuncu Yıl Nutku dinletilmektedir. Kurulan takların en merkezinde onun resmi ve onun övgüsü ("Var Olsun Büyük Gazi") yer almaktadır. Onuncu yıl dolayısıyla kiliselerde düzenlenen ayinlerde Tanrı'nın "Dahi Reisi cumhur Gazi Mustafa Kemal paşa hazretlerini" "daima siyanet ve himaye" etmesi için dua edilmektedir.[7] 29 Ekim'de İzmit'te yeni bir Gazi heykeli açılır, onu üç hafta sonra açılacak Elazığ'daki heykel izler. Ayrıca bu seneden (1933) itibaren insanlar evlerinde Gazi'nin bir büstünü bulundurmaya, evde, okulda, işte bir Gazi köşesi kurmaya teşvik edilir.

> Yüksek bir kudret, vakar, mehabet ve enerji timsali olan *Gazi büstü* bize aynı meziyetleri telkin edecek *ruhi bir mürebbidir* ki her Türk evi, mektebi, müessesesi baş köşesinde onu bulundurmalıdır. Bilhassa önümüzdeki teşrinievvelin 29'unda Cumhuriyetimizin 10 uncu yılını kutlularken böyle yerlerde Gazi heykeli şeref mevkiini almış olmalıdır... her Türk evinde bir *Gazi köşesi* olmak lâzım... Yavrularımızı daha doğduğu günden itibaren mil-

3 Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ", s. 117; Tunçay, *Arif Oruç'un Yarın'ı (1933)*, s. 135. Bu hareket tarzı Rusya'dan kopya edilmiş olmalıdır. Yakup Kadri'nin *Kadro*'da 6. sayıdan itibaren yayımlanan yazı dizisinin bir yerinde, Kızıl Meydan'daki 1 Mayıs kutlamalarında bir milyon insanın ellerinde Lenin'in vecizeleri, eski dönemin "kuklalaştırılmış tasvirleri" ve kızıl bayraklarla geçişini anlatır. Sonrasında şöyle yazar: "Bu bir milyonluk yığın kendiliğinden mi harekete geliyordu? Hayır... Sovyet Rusyasında, kendiliğinden, spontane olarak vukubulan hiçbir şey yoktur. Her görülen manzara müretteptir. Her işleyen cihazın ardında bir gizli manivelâ vardır. Her konuşan adamın arkasında gözle görülmez bir suflörün mevcudiyetini farzedebilirsiniz. Lakin bütün bunlar Kızıl İnkılâbın aleyhine kaydedilecek bir kusur değil, bilâkis, bu inkılâbın ne kadar hesaplı, şuurlu bir sistem dairesinde yürüdüğünün misallerinden biridir." Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Ankara, Moskova, Roma", *Kadro*, sayı 15, Mart 1933, s. 34-35.

4 "Bin konferans ve beş yüz temsil", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1933, s. 3.

5 "Cumhuriyetin 10 uncu yıldönümü hazırlıkları", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1933, s. 3.

6 Oynanacak temsiller, söylenecek nutuklar, konferanslar, şiirler, radyo programları, sokak süsleri, grafikler, dövizler, temsili resimler; her şey önceden tespit edilmiştir. Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ...", s. 116-118.

A.g.e., s. 124, 127-129.

İl tarihteki bu misilsiz deha ve ehemmiyetini kavrıyarak büyümeğe alıştıracağız.[8]

Başlarda Münir Hayri Bey'in büstü büyük sükse yapsa da,[9] sonuçta okullardaki Gazi köşeleri için Kenan Ali Bey'in büstünde karar kılınır.[10] Evler için bir standart söz konusu edilmez. Birol Caymaz, Gazi köşelerini, Japonya'da ev ve işyerlerinin bir köşesinde bulunan Budist ve Şintoist tapınaklara benzetirken haklıdır.[11] Fakat elbette asıl örnek alınanlar, Rusya'nın her yerine yayılan Lenin köşeleridir.[12]

Kutlama komitelerinin meşgul olduğu hususlardan bir diğeri de, onuncu yıl dolayısıyla Gazi hazretlerine nasıl bir hediye sunmanın münasip olacağıdır. Sonunda çözümü Recep (Peker) Bey bulur. Buna göre:

> Bugünü duygulu şenlikler içinde geçirdiğimiz sırada bütün memleket evlatlarının milli kurtuluşun başı ve... yeni Türkiye'deki diriliş ve yükseliş âleminin ruhu olan milli reis Gazi Mustafa Kemali anacağına şüphe yoktur. Maddi kıymetlerle ölçülecek herhangi bir hatıra vermekle ona bağlılığımızı göstermeğe imkân görmüyoruz.
>
> Bir taraftan Büyük Reisimizin milli hayatta kurtarıcı hizmetine milletin minnettarlığı ve öte taraftan Gazi mefkuresi yolunda bütün Türkiyenin birlik, beraberlik ve bütünlüğünü gösterecek bir yol bulduk.
>
> Bunu onuncu yıl komiteleri ve Fırka teşkilâtımız vasıtasile bütün memleket evlâtlarına teklif etmek için aşağıdaki kararları verdik:
>
> 1- Bütün Türkiyeyi temsil etmek üzere bütün vilayet ve kaza merkezlerinde Cumhuriyetin kutlulanacağı meydandan birer avuç toprak alınarak Ankaraya yollanacaktır

---

8 "Her yurdunda Gazi koşesi", *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1933, s. 2. Aynı mevzunun Milli İktisat ve Tasavvuf Cemiyeti'nin broşürü üstünden incelenmesi için bkz. Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ", s. 136-137. İstanbul'da Güneş sembolizmi ile de dolu bir Gazi Köşesi örneği için bkz. "Şayanı Dikkat Bir Sergi", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1933, s. 3. Trabzon'dan bir örnek için bkz. "İnkılâbın Tarihi", *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1933, s. 5.

9 1933 yılında Gazi'ye en çok benzeyen heykel seçilen büst, *Bayönder* isimli tiyatro eserini ve *Özsoy* operasının librettosunu yazan Münir Hayri (Egeli) Bey'indir. İlginçtir, Münir Hayri Bey hayatında daha önce hiç heykel yapmamıştır. Söz konusu büst, başlarda çok övgü aldıysa da (*Cumhuriyet* gazetesindeki ifadeyle "herkese hayret verecek kadar güzeldir") sonraları hakkında çıkan "Lenin'e benziyor" dedikodusu nedeniyle, Atatürk'ün emriyle parçalanır. Münir Hayri Bey de görevlerinden el çektirilir. *Cumhuriyet* gazetesindeki değerlendirme için bkz. "Gaziye en çok benziyen heykeli bir amatör yaptı!", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1933, s. 1.

10 "Gazi Hz.'nin yeni bir heykelleri", *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1933, s. 5.

11 Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ", s. 137. Tokyo büyükelçisi olan ve Atatürk'ün yakın çevresinden sayılabilecek Hüsrev Gerede, Atatürk'ün ölümünün ardından, çiçeği burnunda İçişleri Bakanı Refik Saydam'a yazdığı mektupta, gerçekten de kendi ifadesiyle "Atatürk Kültü"nü sonraki kuşaklara aktarmak için Japonya'daki "Meiji Kültü"nden, yani devletşintoizminden yararlanılmasını tavsiye edecekti. Aslan, "Cumhuriyet'in Törensel ", s. 36.

Lenin köşeleri için bkz. Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 85-86.

2- Her yerde toprak alınması işi merasimle ve halkın iştiraki ile yapılacaktır. Bu merasimin üç bayram gününden herhangi birinde yapılması her yerin bayram programlarına göre bu iş için münasip olacak zamanı komiteler tanzim edeceklerdir.

3- Toprak alım merasimi esnasında nutuklar söylenecektir. Nutuklardan sonra aşağıda yazılı zatlar meydanın münasip bir tarafında basitçe kazılacak yerden bir avuç toprak alıp evvelden hazırlanan sağlam bir pakete konacak ve bunları her yerin komitesi mühürleyecektir.

Vali, veya kaymakam, fırka reisi, Halkevi reisi, belediye reisi, muharebe meydanlarında vatan için malûl kalmış bir zat, mahallinde bulunan en yüksek sınıftan en yaşlı bir kız ve bir erkek talebe, bir şehit evlâdı.

4- Mühürlü paketler kaza komitesinin tezkeresile vilâyet komitesine gönderilecek. Her vilâyet merkezi kazalar paketlerini bir araya toplayarak ve vilâyetin de paketini koyarak üzerleri yazılı olduğu halde hepsini sağlam ve nakli kabil bir zarfa koyacak bir de zabıt tutacaktır. Böylece nakle hazır olduğu bildirilecektir.

5- Bunların Ankaraya gönderilmesi ayrıca tebliğ olacaktır. Burada hepsinin bir arada milletin Gazi ülküsü yolunda birleşmiş olduğunu ve Türk vatanının birliğini gösterecek yerde toplanıp muhafaza olunacaktır.[13]

İstanbul'da "toprak alma merasimi", artık ismi Cumhuriyet Meydanı'na dönüştürülen Beyazıt Meydanı'nda yapılır ve *Cumhuriyet* gazetesinin yazdığına göre, şehirde "yapılan merasim ve tezahüratın en parlak ve canlısı" budur; "on binlerce halk" katılmıştır. Her şey tamimde belirlendiği gibi ilerlemiş, nutuklar verilmiş ve belirlenen zatlar bir avuç toprak alarak bir pakete koymuştur. Yalnız son anda, kalabalık içerisinde Rıza Çavuş isimli bir savaş gazisi, gözleri yaşlı kendini ortaya atmış ve şöyle bağırmıştır: "Ben, bu vatan uğrunda yaralandım. Ben de bir avuç toprak alıp kutuya koyacağım; Gazi babamıza yollayacağım!" Tören sonunda, törende kullanılan eşyalar (kazma, kürek, mühür, mum, kalem, zabtın sureti) İnkılap müzesine konulmuş ve toprak alınan yere taş bir abide dikilmesi kararlaştırılmıştır.[14]

Ankara'daki toprak alma merasiminde, diğer şehirlerde olmayan, bir de temsil alayı düzenlenir. 31 Ekim saat 10'da başlayan törende 12 sembolün geçişi tertiplenir. Sembollerden biri Gazi sembolüdür. Bu sembol, "Atatürk'ün dört metre büyüklüğünde ve bir koltuğa oturmuş vaziyette gösteren heykeli"dir. Heykel bir kamyon üzerinde geçirilir.[15]

13 "Büyük Bayramda büyük Gaziye milletin hediyesi", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1933, s. 1, 6.

14 "Şehrimizde dün yapılan merasim ve tezahürat", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1933, s. 1, 7.

15 Nezahat Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, DTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 138-139.

Nazilerin kanlı bayrak seremonilerini andıran bu toprak alma ritüelinde, Gazi kültünün oluşumunda asli bir motif olan "toprak kaybetme", "toprağı geri kazanma" travmasının izlerini sürmek mümkündür. Nazilerde kanın gördüğü kutsallık sağlama işlevini, Kemalist rejimin ritüelinde toprak görmektedir.

Onuncu yıl ve sanat: Kültün estetikleştirilmesi

Onuncu yıl, Gazi kültünün sanat alanında da önemli mesafe kat ettiği bir senedir. 1933 yılında onuncu yıl anısına Ankara Halkevi'nin düzenlenen "İnkılap Sergisi"nde Zeki Faik İzer'in, Eugene Delacroix'nın "Halka Önderlik Eden Özgürlük" eserini Türk İnkılabı bağlamında tekrar yorumladığı meşhur resmi de yer alır. Orijinalin aksine kadın (yeni versiyonunda Halide Edip) başrolde değildir. Başrol, sivil giysiler içerisindeki Mustafa Kemal'indir. Sergiyi gezen Mustafa Kemal resmi çok beğenir. O sırada Devlet Resim ve Heykel Müzesi Müdürü Halil Dikmen Atatürk'e resmin konusunu şöyle anlatır:

> Eser temsili bir resimdir. Tablonun sol üst köşesinde bir insan topluluğu vardır; bu topluluk sizin gösterdiğiniz yolda ilerleyen gençliği temsil ediyor, sağ köşede de altta bir ikinci topluluk; bu da sizin bu ileri hamleniz karşısında irticanın nasıl ezildiğini veriyor.[16]

Mustafa Kemal'in daha önce de resim yoluyla kutsallaştırılmasına şahit olunmuştur elbette. Daha 1923 yılında Tahirzade Hüseyin, başının üzerinde dört adet melekle, onu adeta bir peygamber gibi çizmiştir.[17] Fakat onuncu yılda, artık Gazi'nin kutsanması için geleneksel dinin kalıplarına hiç ihtiyaç kalmamıştır. Resimdeki imgelerin hepsi (Batılı giysi içindeki Gazi ve gençler, kitaplar, meşale ışığı, asker, silah, Türk bayrağı, kitabın üstündeki "Türk dili ve tarihi" yazısı) Kemalizmin dört temel kutsalına (bilim, medeniyet, milliyetçilik ve Atatürk) atıf yapmaktadır. Yeni kutsallar, geçmişin kutsallarını ezip geçmektedir. Artık Kemalizm kutsiyetini kendine atıfla yaratabilecek olgunluğa erişmiştir.

Gerçekten de resim ve heykel, kültün aktarımı noktasında, özellikle okuma yazma oranı son derece düşük bir toplumda, belirli bir etkinliğe sahiptir kuşkusuz.[18] Fakat onuncu yıl kutlamalarında aktarım rolünü üstlenecek

16 Anık Ertok Atmaca, Eda Öz, "Zeki Faik Izer'in Sanatına Ve İnkılâp Yolunda Adlı Eserine Bir Bakış", *Sanatı Yönetmek Sempozyumu*, 4-7 Kasım 2014, s. 37 http://www.ek.yildiz.edu.tr//images/images/yayinlar/sanat.pdf, Erişim: 3 Mart 2016.

17 Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, s. 59.

18 Resim vasıtasıyla propaganda Halkevlerinin de üzerinde önemle duracağı bir hususdur. Hatta bir Halkevi yayınında geçtiği üzere "Resim, bir kaç şuurlu fakat ferdi kımıldanmadan sonra, in-

asıl sanat dalları, ilerleyen yıllarda "*milli hidayete* eren ve erdiren"[19] olarak tanımlanacak edebiyat (özellikle de tiyatro)[20] ve müziktir.[21]

Onuncu yıl için yazılan piyeslere geçmeden önce, özellikle rejimle alakalı oyunların, gösterilerin, rejim açısından ifade ettiği manayı bilmek gerekir. Mehmet Saffet'in yazdığı gibi, o zamanki kanıya göre "İnkılâp terbiyesinde piyesler ve toplu faaliyetler en iyi vasıtadır."[22] Üstelik fiiliyatta ortada sadece basit bir propaganda aygıtı yoktur. Okullarda, Halkevlerinde, köy meydanlarında, geçit törenlerinde kısacası yurdun mümkün olan her köşesinde tekrar tekrar halkın nazarına verilen görüntü, geleneksel dinden farklı ama hâlâ yoğun bir metafizik içeriğe sahiptir. Sahnelenen şey çoğunlukla bir hak-batıl mücadelesi, hatta bazen şeytan-melek kavgası şeklinde aksettirilir. Geçitlerde veya gösterilerde Cumhuriyet çoğunlukla, bir omzu açık, başında ay yıldızlı bir taç taşıyan bir genç kız tarafından temsil edilen bir *peridir*.[23] Okul müsamereleri de (ki boğucu taşra havasına getirdiği nefesle, kısa sürede tiryakilik yaratırlar)[24] bu mantığın daha detaylı işlenmesinden müteşekkildir:

> Kurtuluş ve Cumhuriyet ruhunun müsamerelerimizdeki en renkli ve heyecanlı dışavurumu, sanırım "Güzel Vatan" tablolarımızdı. Bakın perde açılıyor: Ortada al bayrağa bürünmüş Güzel Vatan... Bir yanında karalar giymiş İstibdat ... öbür yanında beyaz bir çarşafa bürünmüş, kocaman beyaz kanatlı Hürriyet... Derken sahnenin arkasından coşkun bir müzik yükseliyor: Dağ

kilâp yolunda ancak Halkevleri çatısı altında veya Halkevlerinin aşıladığı ruhi haletle *hidayete* erebilmiştir." *Halkevleri 1932-1935...*, s. 46.

19 *A.g.e.* s. 20.

20 Kutlamalar için 1933 yılında 38 eser yayımlanır. 1930-1950 yılları arasında yayımlanan 407 sahne eserinin 166'sının –yaklaşık % 40– resmî temsillerden oluşması, tek parti döneminde tiyatronun siyasal propaganda işlevini doğrular." Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ", s. 130. Mustafa Kemal de tiyatro ve tiyatrocularla özel ilgilenmektedir. 1930'un 12 Nisan'ında Gazi, tiyatrocuları huzuruna kabul eder ve orada "her şey olabilirsiniz ama sanatkar olamazsınız" mealindeki o meşhur sözlerini söyler. İ. Galip'in aktardığına göre davetliler onu "bir *ayin* sessizliği içinde" dinlemektedirler. Sonrasını Galip şöyle aktarır: "Coşgun bir sevinç ağlaması içinde Gazimizin *mukaddes* ellerini öptük. Anlaşılamaz bir *vecd* içindeydik." Refik Ahmet (Sevengil), *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, II. Cilt, Kanaat Kütüphanesi, 1934, s. 96-97.

Heykel, tiyatro ve müzik bilinçli seçilmiş vasıtalardır. Falih Rıfkı'nın dediği gibi: "Okur yazarı az memleketlerde göze göstermek ve kulağa işittirmek lazımdır." Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 38.

22 Saffet (Engin), "İnkılâp Terbiyesi", s. 114.

23 Sibel Özbudun, "Bir İktidar Dizilimi Sahnesi Olarak 'Cümhuriyet' Törenleri", *Resmi Tarih Tartışmaları 10: Rejim ve Ritüelleri* içinde, der. Mete Kaynar, Özgür Üniversite, 2010, s. 70. Yine mesela tüm yurtta oynanan bir piyeste medeniyet de bir peridir. Tren ise medeniyet perisini taşıyan vasıtadır. Yaşar Nabi (Nayır), *İnkılap Çocukları*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933, s. 19.

24 "Bu müsamereler yalnızca okulla ilgili etkinlikler değil, o küçük kentin yaşantısında büyük birer olaydılar. En basitinden, kent halkı için akşamdan sonra topluca ev dışına çıkıp yeni bir etkinliğe katılmak, kamusal bir etkinliği paylaşmak fırsatı demekti, hem de kaçsız göçsüz, kadın erkek, konu komşu, genç yaşlı, tanıdık tanımadık hep bir arada... ki bu onların şimdiye dek tatmamış oldukları bir özgürlük ve keyifti... Hepimiz müsamere tiryakisiydik zaten." Yeğinobalı, *Cumhuriyet Çocuğu*, s. 129.

Başını Duman Almış ya da Ankara'nın Taşına Bak gibi... Güzel Vatan... Özgürlük Meleği'nin elindeki kılıcı kaptığı gibi "İstibdat"ı tüm salonun alkışları arasında kovuyor.

Sevr ve Lozan tablosu da çok etkileyiciydi doğrusu, çünkü burada Sevr, çoğunlukla eli tırpanlı, kurukafa maskeli Azrail olarak temsil edilirdi. Düşman Zulmünden Kurtulan Sevgili Vatan tablosunda Vatan, yırtık pırtık bir giysi içinde, yere kapanmış durumda görülür... Son anda sahneye fırlayan başı ay-yıldız taçlı, ay-yıldız asalı, beyazlar giyinmiş Cumhuriyet Meleği tarafından kurtarılırdı.[25]

Bu zıtlık (hayır-şer, melek-şeytan), Cumhuriyet ile ilgili her konunun müsameresinde kendini yeniden üretmektedir. Yerli malı ile ilgili bir müsamere söz konusuysa, "alacalı giysileri, kuyruğu ve boynuzlarıyla" Şeytan, bir "elinde çatallı bir asa" diğer elinde yabancı malı çikolata tutarak, sahnedeki çocukları kandırmayı dener. Yanında ise "beyaz giysili, beyaz kanatlı", elinde bu sefer yerli malı kuru incir tutan bir melek vardır. Çocuklar şeytanın çikolatasını değil meleğin kuru incirini seçerler.[26] Öyleyse halkın sahne sanatlarında alışık oldukları/alıştırıldıkları dil, yoğun biçimde, Cumhuriyet ve Gazi[27] ile ilgili konuların seküler bir bağlamda ama metafizik/dinsel kalıplarla gösterimidir. Onuncu yıl piyeslerinde de durum farklı olmayacaktır.

Özellikle onuncu yılda öne çıkan edebiyat yapıtlarında Gazi kültünün izini sürdüğümüzde, sürekli "inkılâp mistiği" isimlerle karşılaşırız. Bunlar arasından bir kısmının eserleri Haziran 1933'ten önce yazılmış ama komisyonun değerlendirmesi sonucu onay almıştır. Diğer bir kısmı ise ilk olarak doğrudan devlet tarafından onuncu yıla özel basılıp, dağıtılan 25 edebiyat eseridir (20 piyes, 3 roman, 2 şiir kitabı).[28] Söz konusu 20 piyes içerisinden Temsil Komitesi'nce seçilen 8 piyes ile önceden yazılan 3 piyesin[29] (*Kahraman, Sönmeyen Ateş, Mavi Yıldırım*), yani toplam 11 piyesin oynanması uy-

25 *A.g.e.*, s. 131-132.

26 *A.g.e.*, s. 134.

27 Yeğinobali'nın anlatımına göre o zamanki en ilginç gösterilerden birisi de, Gençliğe Hitabe'ni klasik Türk müziği formunda ağır bir bestesinin herkes tarafından okunmasıydı. Bu gösterinin ismi Gazi'nin Cumhuriyet Andı'ydı. *A.g.e.*, s. 131.

28 Bunlar kutlamanın bir parçası olarak devlet tarafından bastırılmış ve tüm yurda dağıtılmıştır. Bu eserlerin 14 tanesi, Türklük, Kurtuluş Savaşı ve Osmanlı'nın olumsuz yanları ile ilgilidir. 11 tanesi ise Cumhuriyet dönemi, inkılâplar ve Mustafa Kemal'i konu edi ir. Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Çıkla, "Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Anısına Yapılan Edebi Yayınlar", *Turkish Studies*, 2006, s. 1.

29 Önceden yazılmış ama bu 11 kitaplık listeye dahil edilmiş piyes sayısının iki mi yoksa üç mü olduğu net değildir. Nezahat Demirhan *Mavi Yıldırım*'ı da diğer ikisine dahil edip bu sayıyı üç olarak verirken, Selçuk Çıkla iki olduğunu yazar. Burada Demirhan'ın kitabındaki tasnife uyulmuştur. Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının...*, s. 71-72. Çıkla, "Cumhuriyetin...", s. 48. Mevzu bahis üç piyesin konumuzla alakalı olan ikisini (*Kahraman, Mavi Yıldırım*) onuncu yılda okutulan şiirlerle birlikte daha sonra değerlendireceğim

gun bulunup tüm şehir ve köylere gönderilmiştir. İlerleyen sayfalarda sözü geçen 25 eser arasından 7 piyes ve 2 romanı ele alacağım. İçinden örnekler verilecek 7 piyesin 3 tanesi, tüm yurda dağıtılan 11 piyese dahildir. Diğer 4 tanesi ise yine komisyonca seçilen 20 piyesin içerisinde bulunan ve okullarda oynatılan mektep temsillerindendir.

Yaşar Nabi'nin (Nayır), Temsil Komitesi'nce uygun bulunan ve *Ülkü* dergisinin dördüncü sayısının parasız ilavesi olarak verilen *İnkılap Çocukları*, tüm yurda dağıtılan 11 piyesten biridir. 23 sayfalık bu kısa piyes boyunca seküler dinin temaları açık bir dille kayda geçirilmiştir. Piyeste, Gazi kültünün tanıdık iki teması vardır: Kutsal kitap olarak *Nutuk* ve din olarak İnkılap.

> Turgut, gönüllerimiz birleşti aynı kapta
> Sevgiyi heceledik çünkü aynı kitapta.
> *Bu kitap, biliyorsun NUTUK adlı eserdi,*
> *Yeni din imanını bize bu eser verdi.*[30]

Yeni bir dinden ve bu dinin yeni kutsal kitabından tüm yurt çapında bu denli rahatlıkla bahsedilebilmesi çarpıcıdır.[31] Piyeste yine açıkça Tanrı inancının sorgulanması ve Tanrı'nın Türklerin yaşadığı çilelere uzun süre kayıtsız kalmakla suçlanması, yeni kutsalların eskilerine meydan okuyacak denli geliştiğini gösterir:

> Asırlar, ah asırlar dirilse de anlatsa,
> Bu maskenin altında gösterse anayurdu.
> Bunu anlatacak dil dehşetinden kururdu.
> Nasıl eli donmadan Tarih bunları yazdı
> *Tanrı, Tanrı olsaydı buna dayanamazdı.*
> Göklerinde kasırga olur, inerdi yere...[32]

Bu Tanrı gibi davranmayan Tanrı'ya karşın "Halk", sorumluluğunun bilincine varmış, kaderinin dizginlerini ele geçirmiştir. Öyleyse kutsanması gereken de odur. Artık yalvarılanın HAK değil HALK olmasına dikkat edin.

> Gözleri pırıl pırıl yanarken heyecandan
> İnkılâp çocukları gülecek buna candan.
> Vücudu böyle yandı çölde *peygamberlerin*,
> Nabzı böyle vurmuştu bütün muzafferlerin.

---

30 Nabi (Nayır), *İnkılap Çocukları*, s. 9.

31 Yeni bir iman temi piyes esnasında tekrarlanılmaktan çekinilmez: On yılda gitmek için asırlarca ileri / Seferber edeceğiz bütün *mucizeleri* (...) / Koşacağız bu yeni ülkümüze o hızla, / Sönmeyen ateşimiz büyük *inanımızla*. *A.g.e.*, s. 18.

A.g.e., s. 12-13

Başımız önümüzde, birer günahkar gibi,
Çıkacağız yoluna Tanrıya çıkar gibi,
Kıbleye varır gibi önüne varacağız,
Bizi affetsin diye HALKa yalvaracağız...[33]

Piyesin sonunda, Gazi'nin radyodan tüm yurda yapacağı konuşma beklenir. *Nutuk* adlı yeni din kitabını yazan kişinin oturduğu yer de elbette Kâbe olacaktır. "Kopunca *kâbemizin Çankaya* tepesinden, / Onu tanıyacaktım habersiz de sesinden."[34]

Devletin bastırdığı 20 piyesten bir diğeri olan ve okullarda oynanan (mektep temsilleri) *Tarih Utandı*, sadece 23 sayfa olmakla birlikte, metni daha yoğun bir eserdir. Ali Zühtü ve Müçteba Salahattin'in yazdığı bu kitapta da, *İnkılap Çocukları*'nda görülen "yeni bir din" ve "yeni bir kutsal kitap" temleri kendilerine yer bulur:

Bu savaşı yazanlar, yaşayanlar, yapanlar
Yeni Türklük dinine kuran hazırlayanlar
Bu bilmem kaç sayfa uyanan bir milletin
Destanıdır evladım bu kitap işte senin.
Bu kitap işte senin, *Türkün amentüsüdür*
Ne kaftan ne de hil'at.. Yiğitlik örtüsüdür.[35]

Piyeste Gazi, "deha", "nuru gösteren", "hayat veren", "can veren", "başbuğ", "rehperlik eden"dir ve elbette "güneş"tir[36] ("Bir tan vakti Samsundan yeni bir güneş doğdu / Güneşe kendisinden çok nurlu bir eş doğdu"). Piyes, düşmanın onu kirletmesi ihtimaline karşı Ayşe'yi vuran Kemal'in, zaferin birkaç dakika öncesinde düşman kurşunlarıyla can vermesiyle sonlanır. Kemal ölmeden önce, Gazi'nin hayalini, onun "lâyemut [ölümsüz] gözler"i görecek ve onun ismini sayıklayarak ölecektir.[37]

Tarih Utandı'da gördüğümüz, bir güneş olarak Gazi temi ile dönem yazınında sıklıkla karşılaşılır. Yine Temsil Komitesi tarafından seçilen ve tüm şehir ve köylere gönderilen 11 piyesten biri olan Yaşar Nabi'nin bir başka eseri, *Beş Devir* de bunlardan biridir. Yaşar Nabi, tıpkı bir sene önce yazdığı pi-

33 *A.g.e.*, s. 18.

34 *A.g.e.*, s. 23. Buradaki "Kâbe" temi devletin bastırdığı başka eserlerde de görülebilir. Sözgelimi *Osmanlı Imparatorluğundan... Türkiye Cümhuriyetine Nasıldı Nasıl Oldu? 10* kitapçığında Ankara fotoğrafının altında, "Bütün mazlûm milletlerin kâbesi: ANKARA" yazısı vardır. Devlet Matbaası, 1933, s. 48.

35 Ali Zühtü (Altaylı), Müçteba Salahattin (Or), *Tarih Utandı: Milli Destan*, Devlet Matbaası, 1933, s. 4. Türk dini değil Türklük dini denildiğine özellikle dikkat edin.

36 *A.g.e.*, s. 5-7

37 *A.g.e.*, s. 23.

yesi *Mete*'de olduğu gibi[38] bu piyesinde de Gazi'yi güneş olarak betimlemekle kalmaz, açıkça kutsar. Piyesin son sayfasında şunları okuruz:

> Şakir: Evet "O"dur her yıla bir asır hızı veren,
> Bize bir güneş gibi yolumuzu gösteren.
> O verdi nesi varsa bugün onbeş milyona,
> *Taparsa çok mu sanki bütün bir millet ona*!
> Sakarya, Afyon, Lozan ve bütün bir İnkılâp.
> Bir eşini yazmadı, yazmıyacak bir kitap.
>
> Şinasi: Milyonlarca vücude bir ruh gibi giren O,
> Gittiği çıkmaz yoldan tarihi çeviren O.
> O, Türkün bir vücude kalbolmuş *mucizesi*,
> O, Şarkın zulümlere karşı haykıran sesi.[39]

20 piyesin içinde olan eserlerden bir tanesi de *Destan*'dır. Galip Naşit (Arı) tarafından kaleme alınan, "Dr. Reşit Galip bf. Diye sonsuz saygılarımla" ithafıyla yayımlanan ve tek perdelik kısa bir piyes olan *Destan*, mektep temsillerinin ikincisi olarak basılır.[40] Piyeste, okul çocukları tarihteki en büyük kahramanı aramaktadır ve elbette onu Gazi'nin şahsında bulacaklardır. Gazi, adını bilmeyenin "yaşamın tadını" duymadığı, ismini bilenlerin "gökteki yıldızlardan çok" olduğu, "büyük adı" sonsuzluğu kaplayan, "eşsiz varlığı cana can" katan, Türklerin damarlarında "atan şu kırmızı kan"ın "Onun temiz kanının örneği", "eşi" olduğu, başından "doğan ışığın" güneşte bile olmadığı bir varlıktır.[41] Fakat bununla kalmaz. Çocuklardan Atıl onu şöyle tarif eder:

> Göklerin sonsuzluğu, enginliği denizin,
> Dağların yükseekliği... Dışıdır Gazimizin.
> Asıl görünmiyen iç ne kudretler taşıyor,
> *Hangi Tanrının ruhu bu varlıkta yaşıyor*.[42]

---

38 *Mete* piyesi şöyle biter: "Yanıyor pırıl pırıl şimdi bütün arazi, / doğuyor *güneş* gibi yurdun üstünde GAZİ." Yine piyesin sonunda Gazi şöyle anlatılır: "Şahsında seyredince Türk'ün azametini / Muhabbete dönüyor bütün dünyanın kini. / Benzeyor zincirlere vurulmayan denize, / *Odur Şarkın kaç asır beklediği mucize*." Yaşar Nabi (Nayır), *Mete*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932, s. 68. Mete piyesinin Alay Köşkü'nde ilk sahnelenişine Recep Peker de katılır ve bir konuşma yapar. Sonrasında Behçet Kemal, dönemin seküler msitisizminin her türünü ihtiva eden ve büyük oranda daha önce yazdığı dizelerden kurgulanmış bir şiir okur. Ayrıca piyesin sahnelenişi esnasında çekilen bir fotoğraf da kayda değer. "Recep B. Hars İşlerimiz, Dair Kıymetli İzahat Verdi", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1933, s. 1, 6.

39 Yaşar Nabi (Nayır), *Beş Devir*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933, s. 31. Piyeste ayrıca ülke için çalışmak da dinselleşir. "Yaratmak *ilâhına* biz artık *tapıyoruz*, / Ve kendi yurdumuzu kendimiz yapıyoruz." *A.g.e.*, s 29.

40 Galip Naşit (Arı), *Destan*, Devlet Matbaası, 1933.

41 *A.g.e.*, s. 18-19.

42 *A.g.e.*, s. 19.

Bir başka çocuk, Doğan da, tarihteki en büyük kahramanı beyhude yere başka yerlerde aradıklarını düşünmektedir; şöyle söyler: "*Fanî* cihangirleri bir yana bırakalım, / Kendi varlığımızı *yaratana* bakalım."[43] Gazi'nin yaratıcı oluşu kadar, ölümsüz oluşuyla da diğer tarihsel kişiliklerden ayrılması böylece vurgulanmış olmaktadır. Piyesin sonunda tüm çocuklar toplanarak aynı şarkıyı söylerler:

> Biz yeni Türkiyenin Kemalist çocukları,
> Kolumuzun gücüyle açarız ufukları
> (...)
> Hepimizin yüreği bir tek duyguyla çarpar,
> *Hepimizin kafası bir tek varlığa tapar.*
> *Gazi Mustafa Kemal bu tek varlığın adı.*[44]

Bahsi geçen 20 piyesten bir diğeri de Kurtuluş Savaşı'nı konu alan Vasfi Mahir'in (Kocatürk) 48 sayfalık kısa piyesi *Yaman*'dır. Piyes aslında Vasfi Mahir'in Gazi'yi ilk kutsadığı metin değildir. Daha 1929 gibi erken bir tarihte bile Vasfi Mahir, "Heykelin Karşısında" şiirinde milletin Gazi'ye duyduğu hisleri şöyle nitelemiştir: "Peygamber Tanrısına duymadı bu hasreti, / Vermedi bu kudreti Tanrı Peygamberine..."[45] *Yaman* piyesinde de benzer biçimde, "müthiş mucizenin sırrı" olan Mustafa Kemal yine bir peygamber olarak tasvir edilir:

> Sözünde en kararmış yüreği kımıldatan
> Bir *peygamber* edası, *mukaddes* bir pınardan
> Kopup gelen bir suyun derin tesiri vardır;
> Emrederken erimiş bir ateş şekli alır.
> Büyük kalbinde Türkün ölmez aşkıdır yanan,
> Elinde *GökTanrının* kılıcıdır sallanan.
> Millet görünce onu *nur* veren bir el gibi,
> Nasıl düşmez peşine coşup taşan sel gibi
> (...)
> Verdikçe dik başını batının rüzgârına,
> Benziyordu ilk devrin yarım *ilâhlarına.*[46]

---

43 *A.g.e.*, s. 19.

44 *A.g.e.*, s. 23.

45 Vasfi Mahir (Kocatürk), "Heykelin Karşısında", *Hayat*, sayı 131, 30 Mayıs 1929, s. 2. Bu şiir, şairin *Tunç Sesleri* (1935) kitabında yer alır ve Atatürk döneminin başka dergilerinde de yayımlanır. Örneğin "Heykelin Karşısında", *Yücel*, sayı 5, Haziran 1935, s. 22. Ben de oradan aktardım. Mahir (Kocatürk), *Yaman*, s. 47

Tüm yurda dağıtılan 11 eserden biri olan Halit Fahri'nin *Onuncu Yıl Destanı*, üç kısım ve sekiz tablodan oluşan 54 sayfalık kısa bir piyestir. Piyeste onuncu yılında Cumhuriyet'in başardıkları bir bestekârın gözünden anlatılır. Piyeste Dumlupınar destanının ayet gibi okunması, Kurtuluş Savaşı'nın geçtiği toprakları ziyaretin hacca benzetilmesi gibi çok sayıda kutsallaştırma örneği mevcuttur.[47] Mustafa Kemal özelinde ise bildik kutsallaştırma izlekleri burada da karşımıza çıkar:

> Gönül: Evet onun eseri, o en büyük insanın.
> Turgut: Ölüye can verişi bir iş mi ki İsanın?
> En büyük *Peygamberdir* bir milleti dirilten.
> Borcum yalnız Onadır, Onundur bu can, bu ten![48]

Mustafa Kemal bir başka yerde de "*Mucizedir*, hakkın var, güneşi Çankayanın"[49] şeklinde kutsanır ve piyesin sonunda onun "*yer tanrısı*"[50] olduğu ima edilir. Piyesin en ilginç bölümlerinden birisi ise son kısmın başlarıdır. Bu kısım Gazi'nin Ankara'daki heykelini (Zafer Abidesi) ziyaret eden iki genç ile açılır. Gençlerden biri heykelin heybetini şöyle anlatır:

> Gökte yıldızlar Onun sevgisiyle yanmışlar,
> Onu *tavaf* ederler heykeline yüz sürüp...
> Ve ay böyle atının ayağında köpürüp
> Bir nur dalgası olur.[51]
>
> Fakat heykellerdeki bu kudret nereden gelmektedir?
> Düşün, Gönül, dehası ne dehadır bu başın!
> Gazi heykellerinin bu kudreti ne taşın,
> Ne tuncun, ne sanatkâr elinin eseridir,
> O ele kudret veren Gazinin elleridir:
> O eller der ki yürü, o eller der ki *yarat*,
> En şerefli eseri yaratmak zevki i tat!

Bunun üzerine Gönül, Gazi'nin heykeli "karşısında hürmetle eğilerek", "Şükran sana, ey ulu, sevgili başbuğumuz!" der.

Bu piyesler, inkılâbın, *Nutuk*'un ve Gazi'nin halka nasıl anlatılmak istendiğini birinci elden gösteren eserlerdir, çünkü devletin arzusu ile yazılmış, onun tarafından seçilmiş ve bastırılıp dağıtılmıştır. Nihayetinde Birol Caymaz'ın ifadesiyle:

47 Fahri (Ozansoy), *On Yılın Destanı*, s. 19-20.
48 *A.g.e.*, s. 23.
49 *A.g.e.*, s. 50.
50 *A.g.e.*, s. 54.
51 *A.g.e.*, s. 44.

> Temsillerde, halkın yeni düzene kazanılması politikası çerçevesinde bu dönemde oldukça yaygınlık kazanmış, dini sahne dışı bırakarak dinselliği kullanma eğiliminin izlerini sürmek mümkün. CHF'nin halkı ikna etme politikası halkın yenilikleri anlayarak benimsemesinden ziyade iman ederek ve inanarak kabul etmesi anlayışına dayanıyordu.[52]

Bu bölümü son olarak, yine devletin bastırdığı 25 eser içerisindeki iki romanla kapatabiliriz. İlk olarak ele alacağımız *Baybiçe, On Yılın Romanı* ile birlikte, listedeki iki romandan biridir. *Baybiçe*, Ağaoğlu Ahmet Bey'in *Serbest İnsanlar Ülkesinde*'ki (1930) ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara*'sındaki (1934) gibi, devrin ütopyasının resmini çizen bir eserdir. İlginç biçimde devrin tüm ütopya romanları sonuçta seküler dinin zirve yapmasıyla sonuçlanır; hayal edilen gelecek, seküler dinin yaşandığı bir Türkiye'dir. Mesela *Ankara* romanında onuncu yıl ile irtibatlı bölümü ele alalım. Selma karakteri ilerleyen yıllarda 10. Yıl Nutku'nu anımsarken, Gazi ile *Kitab-ı Mukaddes*'in Yehova'sı adeta yer değiştirir.

> Bundan dört yıl evvel, yüzünü gördüğü ve sesini işittiği *yaratıcı*, aydınlığa "Ol!" demişti; aydınlık oluyordu. Suya "Ol!" demişti, su oluyordu ve "Suların arasında Levh olsun!" demişti. Levh meydana gelmişti ve "tohum verir nebatı ve yeryüzündeki tohumu kendisinden olarak cinsine göre yemiş veren ağaçlar husule gelsin" demişti ve tohumun cinsinden türlü ağaçlar bitmişti![53]

"Cümhuriyetin manevî cepheden ideolojisini" kurmak için yazılan,[54] *Serbest İnsanlar Ülkesinde* romanında ise, söz konusu ütopik ülkede Gazi bir peygamberdir:

> Aramızdan sarı saçlı, mert yüzlü, aslan bakışlı birisi çıktı. Meğerki elini sakınan, yurdunu esirgiyen *Tanrının resulü* imiş! Sözler söyledi ki donmuş kalplere sıcaklık, ölmüş damarlara can verdi. İşler yaptı ki bütün dünya hayret etti. Yadelleri yurttan kovdu, hakanı başı aşağı etti... Ümitsizlik içinde kıvranırken *Tanrı resulünün* sesi i ben de işittim...[55]

---

52 Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ...", s. 130.

53 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, Remzi Kitabevi, 1972, s. 135-137. 10. Yıl Nutku'nun Selma üzerindeki etkisi, dört yıldır hiç geçmez: "Cumhuriyetin onuncu yıldönümü bayramında, Gazi Mustafa Kemal'in Türk milletine hitabı, bir devir başlangıcının, bir yeni sabahın ilk işareti gibi olmuştu. Bu hitap, Türk milletini, ilim alanında, ümran ve iktisat alanında güzel sanatlar alanında taze, şevkli ve toplu bir hamleye davet ediyordu. Selma Hanım, bunu bizzat Şef'in ağzından işittiği anı, dört yıldan beri, bir dakika unutamıyordu. *Denilebilir ki, dört yıldan beri, hep o an içinde ve onun tesiri altında yaşıyordu.*" *A.g.e.*, s. 135.

54 Ağaoğlu Ahmet, *Serbest İnsanlar...*, s. 2.

55 *A.g.e.*, s. 6. Başka bir yerde ise, ona tapılacaktır: "Burasına hürriyet parkı derler. O heykel de istibdada karşı ilk hürriyet bayrağını kaldıran bir vatandaştır. Ülkemiz bu kahramana tapar." *A.g.e.*, s. 25.

Şaziye Berin'in (Kurt) eseri *Baybiçe*'de de ütopya, kendisinden az önce ve az sonra yazılan bu iki eserin izlediği yoldan farklı bir yolda ilerlemez. Fakat bu romanı diğerlerinden daha önemli kılan husus, bu ütopyanın, sadece Kemalist elitin bir mensubunca yazılmakla kalmayıp devletin resmî onayına mazhar olmasıdır.

Romandaki kurguya göre Gazi 1973 yılında da hayattadır ve resmi bütün gazetelerin birinci sayfasını süslemektedir. Saçları beyazlamıştır ama gözleri "dahiyane bir gençlikle" parıldamakta, Gazi "yeniden *yarattığı* vatanın başında hâlâ bir *Allah* gibi" durmaktadır.[56] Eser temel olarak artık 80 yaşında olan Baybiçe'nin, çoğu önemli mevkilere gelmiş öğrencileri ile 1973 yılında Cumhuriyet'in 50. yılı kutlanırken Boğaz'da bir araya gelişleri, eskiyi ve yeniyi karşılaştırmaları ve Gazi'ye karşı hissettikleri hakkındadır.

Sözü geçen toplantıda "Gazimizin yüce şerefine", "billûr kâselerde kımız" içildikten sonra, ortaya çıkan on dört yaşlarında bir genç kız (Melike), "Cümhuriyet dansı" yapar. Bu dans, Gazi'nin heykeli önünde, şükran hislerini belirtmek için *secde* etmesiyle son bulur. Devamında şöyle yazılır: "Melike *secdesinden yine huşu içinde* kalkarak güllerin arasından, akar gibi kayboldu. Misafirler manzaranın füsunu altında ezilmiş kalmışlardı."[57] Halit Fahri'nin *Onuncu Yıl Destanı*'nda örtük bir biçimde gördüğümüz bir kutsallık merkezi olarak heykel, burada artık açık bir biçimde ifadesini bulmaktadır. Gazi heykellerine böylesi bir yaklaşımın, onuncu yıl dolayısıyla devlet tarafından yaygınlaştırılmak istenmesi ise manidardır.

Söz konusu 25 eser arasındaki ikinci ve inceleyeceğimiz son roman Etem İzzet'in (Benice) kaleme aldığı *On Yılın Romanı*'dır.[58] Roman kabaca bir Türk köyünün 1912'den 1933'e geçirdiği büyük dönüşümü, köylülerin ağa, din adamları ve kötü devlet memurlarının elinden kurtulup, Cumhuriyet rejiminde mutluluğu bulmalarını ve o köyden çıkan bir gencin yeni Türkiye'nin başarılarını dünya çapındaki bir Amerikalı âlime tanıtmasını anlatır.

Romanın başkarakteri Erhan, sözü geçen köyden çıkmış, İngiltere'de hukuk doktorası yapmış bir gençtir. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'nün ona verdiği vazife gereği Türkiye'yi ziyaret edecek olan dünyaca ünlü bir profesöre (Vilyam Hamilton) rehberlik yapacaktır. Türkiye hakkındaki bütün yanlış fikirleri, gördükleri neticesinde bir bir değişen Hamilton, nihayet Gazi tarafından da kabul edilir. Baş başa görüştükten sonra "Gazi ifade edilemez bir Şef...", "Her şeyi ondan öğrendim. İki buçuk saatlik bir görüşme yeryüzünde yeni bir Vilyam Hamilton yarattı!" der ve hiç durmadan tekrarlamaya başlar

56 Şaziye Berin (Kurt), *Baybiçe*, Devlet Matbaası, 1933, s. 15, 24.

57 *A.g.e.*, s. 14-15.

58 Etem İzzet (Benice), *On Yılın Romanı*, Devlet Matbaası, 1933.

"Gazi, Gazi... Gazi!.."[59] Böylece Kemalizmin kutsallarından ikisini (medeniyet ve bilim) bünyesinde cem eden bir karakter üzerinden Mustafa Kemal'in tanrısal varlığı bir kez daha teyit edilmiş olur.

Romanda Mustafa Kemal, bir köylünün ağzından "O ne isterse o olur. *Allah* gibi bir kumandandır" şeklinde tanıtılır.[60] Yine yurtdışında beş parasız kalmış eski bir Osmanlı paşası, hatasını anlar ve şöyle söyler: "Ben *imana* geldim. Ben Mustafa Kemale, ben türk milletine *secde* ettim."[61] Yeni Türkiye'nin mesut köyünde, şeyh, ağa, mültezim, zaptiye, yoksulluk, marabalık yoktur.[62] Fakat en önemlisi köylüde bir "ruh değişikliği" vardır: "Köylü uyanık!.. *Gaziye tapınıyor*... Cümhuriyeti biliyor!.."[63] Romanın sonlarında, Erhan ile Torun köyde nikahlarını yaparlar, Fadık Bacı bağırır: "Türk kadınının Allahı da peygamberi de Gazidir." Torun onu onaylar ve tüm kadınlar "Yaşasın Gazi!.." diye bağırır.[64]

Tekrara düşmek pahasına hatırlatmakta fayda var ki, tüm bu kutsallık örnekleri, devletin inkılabı halka anlatmak için özel olarak yazdırıp dağıttığı eserlerde geçenlerdir. Aslında kutlamalar süresince, Gazi' in, devletin, inkılâbın, devrimlerin nasıl metafizikleştirildiğini anlatmak için, sadece Kutlulama Yüksek Komisyonluğu'na bağlı faaliyet gösteren Konferans ve İrşat Komitesi'nin hazırladığı *İnkılabın İlmihali* konferansının sunum metnini nazara vermek kâfidir. Konferans metninin sonu şöyledir:

> *İnanışlarımızı bir defa daha sıralayalım, dil ile ikrar ve kalp ile tasdik edelim*; 1) Cumhuriyete inanıyoruz. Kayıtsız ve şartsız hâkimiyet milletindir. 2) Milliyete inanıyoruz: En geniş ve kucaklayıcı camia şuuru milliyet şuurudur. 3) Halka inanıyoruz: ayırt etmeksizin, halk içinde herkes lazımdır. 4) Devlete inanıyoruz: Devlet hepimizden üstün ve hepimizin bütünüdür. 5) Laikiz, görüşte bilgiye, gidişte ülküye inanıyoruz. 6) İnkılâba inanıyoruz: Büyük değişikliğin izleyicileri bizleriz.[65]

İslâm'ın altı şartına Cumhuriyet'in verdiği cevap, bu anlayışa göre, 6 Ok'tur. Bunlar tıpkı iman bahsinde olduğu gibi "dil ile ikrar ve kalp ile tasdik" edilmelidir; inananlar camide yapılanın bir benzerini konferansta yapmaya çağrılıyordur: iman tazelemek.[66]

59 *A.g.e.*, s. 138.

60 *A.g.e.*, s. 59.

61 *A.g.e.*, s. 156.

62 *A.g.e.*, s. 131.

63 *A.g.e.*, s. 132.

64 *A.g.e.*, s. 169-170.

65 Bengül Salman Bolat, "Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)", doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007, s. 109-110.
Benzeri bir iman bahsine Ali Rıza Seyfi'nin, onuncu yıl dolayısıyla yazdığı kitapta değinilir. Ki-

Kısacası tüm kutlamalar süresince görülen seküler kutsallık cümbüşü, halkta veya münevver kesimde hasıl olan heyecanın kendiliğinden dışavurumu değildir; en baştan ve en tepeden böyle tasarlanmış, böyle olması için özen gösterilmiş ve böyle olup olmadığı denetlenmiştir. Tıpkı milliyetçilik bahsinde olduğu gibi, 1930'larla beraber artık seküler din de devletin her anlamda kendi üretimi olarak halka sunulmaktadır.

Gazi mistisizmi

Onuncu yıl kutlamalarında kutsallaşmanın dozu, bu yıl dolayısıyla törenlerde yapılan konuşmalardan, dergi ve gazetelerde çıkan yazılardan, yazarların şahsi gayretleriyle bastırdıkları kitaplardan da takip edilebilir.[67] Müstakil kitaplar önümüzdeki bölümler dahilinde yeri geldikçe ele alınacağı için, burada sadece iki konuşmadan birer bölüm aktarmakla yetineceğim. İlki 29 Ekim 1933'te Fatih Meydanı'nda Agâh Sırrı Levend'in (Eminönü Halkevi Reisi, sonrasında VI. ve VII. dönem milletvekili) konuşmasından:

> Din, bize mukaddes kitap olarak Tevrat'dan, Zebur'dan, İncil'den ve Kuran'dan bahseder. Ben size beşincisini haber vereceğim... İşte bu Türkün *mukaddes kitabı* olan Gazi'nin Büyük Nutkudur. Bu eseri meydana getiren, bizzat o hadiseleri yaratandır. Bu kitap, öldükten sonra (baas ba'delmevt) sırrına mazhar olmuş bir milletin yüksek tarihidir.[68]

Uzun yıllar İzmir valiliği yapan ve sonrasında Trakya Umum Müfettişi olacak olan Kâzım Dirik Paşa'nın onuncu yıl kutlamalarının üçüncü günü yaptığı konuşmadan bir bölüm ise şöyledir:

> Bu yapılan eserler, hep büyük *yaratıcının* ve Halk Fırkası'nın doğru yolu göstermesidir. Ben, *Büyük Yaratıcı*'nın ve Halk Fırkası'nın emrinde çalışan bir Kâzım Paşa'dan çok bir Kâzım Onbaşıyım.[69]

Gerek Agâh Sırrı Levend'in gerekse de Kâzım Dirik Paşa'nın sözleri, aslında Kemalist kadronun kayda değer bir bölümünün ruh halini gösterir niteliktedir. Bu kadroda bir mistisizm kol gezmektedir. Zaten Gazi/Atatürk kül-

taba göre "'Gazi İnkılâbı'nın ve onun gürbüz oğlu olan on yaşında 'Genç Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğu temel ile onu kuran kahraman ellerin kudretine *iman*, Türk milletinin bir tek hayat tılsımıdır." Seyfi, *Gazi ve İnkılâp*, s. 7

29 Ekim 1933'te çıkan gazete yazılarından bir örnek vermek gerekirse: "Asrımızın *mucizesini* değil, tarihin *mucizesini halk eden* aziz Şefimiz!.. Çünkü bu isim; hilkatten başlıyan tarihin enginlerini dolduran misilsiz bir şan ve şerefin, eşsiz bir kudretin timsalidir. Biliyoruz: Sen biz fanilerin üstünde kalan bir *lâyemutsun*!.. Büyüklükleri hayalin hududu dışına çıkacak kadar sayısız olan Gazi Mustafa Kemal!" Cemal Ziya, "Gazi Mustafa Kemal", s. 2.

68 Levend, *Halk Kürsüsünden Akisler*, s. 10-11.

69 K. Doğan Dirik, *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kâzım Dirik*, Gürer Yayınları,

tüne en fazla destek olanların değişmez hususiyeti ileri derecede inkılâp mistiği olmalarıdır. Temel kutsalları Türklük, bilim veya medeniyet olan inkılâp mistiklerinden bir kısmına geçmiş bölümlerde değinilmişti. Bunların yanı sıra, inkılâp mistikleri arasında son bir grup da, "Gazi/Atatürk mistiği" diye niteliyebileceklerimizdir. Bunlarda kutsallık odağı bizzat Mustafa Kemal'in kendisidir.[70] İtalya ve Rusya karşılaştırmaları üzerinden böyle bir mistiğin Türkiye'de de izleri aranır, oralarda şefe mistik bağlılığın bir benzerinin burada da yaratılmasına çalışılır. Bu bağlamda hem Rusya'ya hem de İtalya'ya seyahatler düzenleyen ve burada gördüklerinden çok etkilenen Falih Rıfkı'nın, o örneklerden damıttığı gözlemlere dönmekte yarar var.

Mussolini, Falih Rıfkı'ya "Bütün ihtilâller mistik ile başlar" der ve ekler: "İnsanlardan fedakârlıklar, feragatlar, ihtiraslı bir çalışkanlık ancak bu mistik devirde istenebilir." Falih Rıfkı ise, mistikliğin temelde bir gençlik işi olduğunu düşünmekte, bu yüzden gençliğin yetiştirilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Sonuçta faşistler bu mistisizmi günlük hayatlarında yaşar hale gelir ve şef ile olan irtibatlarında dışa vururlar. "Her faşist, hiçbir zaman konuşmadığı şefi her an yanıbaşında hisseder."[71] Böylesi imanlı faşistler için şefin taşıdığı anlam elbette mistik olacaktır:

> Hepimiz şunu söylemek cesurluğunu kendimizde bulmalıyız: Bir tek adamın, *şefin haricinde hiçiz*, yalnız o vardır, hiç kimsenin hususî bir mevkii yoktur... önünüze faşizmin güzel kitabını alınız, o kitap ki bir tekdir, Mussolini'nin nutuklarıdır; bunları okuduğunuz zaman yalnız bir fırkanın adamları değil, bir fikrin *havarileri* olursunuz.[72]

Rusya'da da "Ruslar din yerine ilim *i'tikadını* koymak" ister; "doğum, izdivaç, ölüm gibi hadiselerde diyni dualar yerine ihtilâl *ilâhileri*" okuturlar. "İhtilâl, öbürdünya ile alâkası olmıyan yeni bir *mistik* yaratmak emelindedir."[73] Bu "Moskova mistiğinin" özelliği "davasını kendi zamanında görmektir." Zaman ölçüsüne karşı küçümseme ve isyan halindedir.[74] Rusya'daki rejimde de devrime inananlar arasında lidere duyulan bağlılık mistik tarzda ve mutlaktır:

> Şef Lenin ve şef Stalin yüzde yüz *imanı* temsil etmektedir... Bütün bu azalar şef ve onun diktatorya halkasına *inanmak* ve itaat etmekle mükelleftir... *Şefler tenkit edilemez; şefe hücum edilemez.*[75]

---

70 Bu kategoriler birbiriyle kesin çizgilerle ayrılmış değildir elbette, özellikle de Türklük, medeniyet ve Atatürk'ün giderek birbiri içine meczolmaları neticesinde.

71 Rıfkı (Atay), *Moskova Roma*, s. 98-99.

72 *A.g.e.*, s. 96-97.

73 Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 136.

74 Rıfkı (Atay), *Moskova Roma*, s. 64.

75 *A.g.e.*, s. 58.

Hamdullah Suphi de 1930 yılında Türk Ocakları merkezinde yaptığı konuşmada aynı noktaya değinir: "Sovyet toprakları üzerinde kızıl ihtilalin büyük *peygamberi* aleyhine bir tek kelime yazılmasına imkan var mıdır?"[76]

Peki kimdir bu bağlamda en öne çıkan mistikler? Başta, mevcut bölümün neredeyse her sayfasında karşımıza çıkan yazarlardan, Murat Belge'nin tanımıyla, "mistik-mizaç bir ateist" olan Yakup Kadri[77] ile inkılâp mistiklerini yurt dışında da izlemiş olan Falih Rıfkı. Siyasetçi ve devlet adamları arasından daha onlarca örneğin yanı sıra mesela milletvekilleri Ali Cavit Oral, Ruşeni Barkın, Şeref Aykut, Necmeddin Sadak, Hasan Reşit Tankut ve Hasan Âli Yücel'den Kâzım Dirik ve benzeri yöneticilere, Celal Bayar gibi kabine üyelerine pek çok isim sayılabilir. Sözgelimi Kâzım Dirik, Trakya Genel Müfettişi olduğu dönemde (19 Mayıs 1937) Atatürk'e yazdığı bir kutlama mektubunda ona "tükenmek ve şaşmak bilmeyen bir enerji ve harikalarınızla yıkıp dağıtırken yepyeni bir *iman* yolu açtınız" diye seslenir. Devamında:

> milletin damarlarındaki asil kanı *kutsal* davanızın başına aldınız... Durmadan ve asla yorulmadan *elektirikliyiniz*. Yüzyılların yapamayacağını yaptınız. Türk'ün yeni tarihini elinizle, *harikalarınızla* yazdınız ve bütün dünyada ona en ileri yeri verdiniz. Büyük milletin tarih durdukça *tapacağısınız*... Ne yazık ki heyecanımız; bugün gönüller tutuşturan *kutsal* ateşi ifade ettiremiyor. Bizler faniyiz, sen *bakisin* Atatürk.[78]

Fakat bu mistisizmle en çok beraber anılanlar, o zaman da şimdi de, kuşkusuz rejimin edipleri/şairleridir: En başta Behçet Kemal, Faruk Nafiz, Aka

76 Suphi (Tanrıöver), *Dağyolu II*, s. 46.

77 Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2: *Kemalizm* içinde, der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009, s. 37. Yakup Kadri Rusya'yı bu gözle, bir süredir takip etmekte ve oradaki gelişmeleri Türk okuyucusuna (tabii özelde de Türk sanatçısına) aktarmaktadır. Yakup Kadri'nin Rus sanatçılarını anlatımı çarpıcıdır: "Bu hususta, onlar, bize ilk Hıristiyan havarilerini hatırlatırlar. İskender Blok'a, bu hakikat herkesten evvel ayan oldu. Kızıl Rusya'nın ilk destanı olan 'On ikiler' tam bir misyoner marşıdır ve yahut genç Aziz San Sebastiyen'in yanık çarmıh ilahilerini andırır. Rus şairi, Rus san'atkarı; kısaca Rus intellektüeli... halk aşkı yoluna her şeyi feda edebilir ve etmiştir. Fakat, ruhunun, derin ve sıtmalı Islav ruhunun mistisismasını aslâ terk edemiyecektir. Şimdiden onun dilinde industri bir din olmuştur; onun elinde makine bir İlâh haline girmiştir... Hangi yeni Rus hikâyesini okursanız okuyunuz; hatt'a hangi seyahat notunu; hangi kısa bir fıkrayı, mutlaka Gorki'nin 'Mistik-realisma'sından bir şey bulursunuz. Gorki'den bahsederken bu mistik-realisma tabirini uydurmaktan kendimi alamadım." Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Ankara, Moskova, Roma", *Kadro*, sayı 16, Nisan 1933, s. 40-41. Yakup Kadri'nin *mistik-realisma* ile kastettiği, elbette önceki bölümlerde gördüğümüz materyalist Tanrı yapıcıların Rus edebiyatı üzerindeki tesiridir. Türkiye'deki edebiyat adamlarının doğrudan bu deneyimden etkilendikleri belki iddia olunamazsa da, bu bilgiye sahip oldukları da aşikârdır.

78 Dirik, *Atatürk'ün İzinde...*, s. 396. 25 Şubat 1936'da Edirne Halkevi'nde yaptığı bir konuşmada da şöyle der: "Bugün, laik bir devletin temiz, inanlı halkıyız. Bütün inanımız, Atatürk'ün sevgisine dayanan bir idaredir." *A.g.e.*, s. 478.

Gündüz,[79] sonrasında ise Kemalettin Kâmi'den Yaşar Nabi ve Münir Hayri Egeli'ye bir dizi isim. Kazım Nami (Duru) bu tipi övgüyle şöyle tanıtır:

> Benim şairim, özünde Gazi şairidir; Gazi, Türk inkılâbının yaratıcısı, Türk inkılâbının kendisidir. Türk inkılâbının şairi buna inandığı için, en heyecanlı şiirlerini Gazi için söylüyor.[80]

Onlar hem İnkılap/Gazi mistikleridir, hem de yeni inkılâp mistiklerinin yaratılma sürecinde eserlerinden en çok istifade edilenler. Bu bölümde öncelikle onların eserlerini ve eserlerinin kullanım tarzını ele alacağız.

Mistik edipler ve onuncu yıl

1929 yılında, İktisat Vekâleti'nde yeni işe başlayan bir mühendis muavini, çıkardıkları ve içinde başyazı yerine bir şiir olan bir dergiyi Meclis'in kapısında satmaya çalışmaktadır. Genç ve elindeki dergi Hamdullah Suphi'nin dikkatini çeker. Dergiden bir tane alan ve içindeki şiire vurulan Suphi, Köşk'e çıktığında şiiri Mustafa Kemal'e de okur. Gazi de şiirin altına "aferin çocuk" yazıp geri yollar. Gazi'ye düzülen övgü dizeleri bu şiir ile başlamış değildir elbette, fakat övgünün dile getiriliş tarzı kadar şiirin kendi üslubunda da yepyeni bir şeyler vardır ki bu yenilik, 1930'lara damgasını vuracaktır. Yazarının da ifade ettiği gibi, bu çarpıcı şiirdeki üslup, Tanrı'yı görmek isteyen Yunus Emre'nin dizelerini andırır. Fakat görünmesi istenen Tanrı, şimdi şair ile aynı şehirde yaşamaktadır. Şiirin ismi "Görmeye Geldim"dir;[81] yazarı ise "Ata'nın Ozanı Behçet Kemal":[82]

> İstiyorum ki: Sana giden yolda ne şosa
> Ne ufacık bir geçit, ne açılmış iz olsa.
> Sade sarp yalçın olsa ve sade dimdik kaya,
> Avuçlarım dizlerim koyulup kanamaya;

---

79 Bu tek taraflı bir aşk da değildir. "Edipler arasında Faruk Nafiz ve Behçet Kemal Çağlar onun teveccühüne nail olmuşlar, Aka Gündüz hususî bir muhabbet görmüştü" diye yazar Münir Hayri Egeli, Atatürk'ü kast ederek. Münir Hayri Egeli, *Atatürkten Bilinmeyen Hatıralar*, Güven Basımevi, 1959, s. 84. Atatürk özellikle Çağlar'ı çok sevmekte ve kariyeriyle bizzat ilgilenmektedir. Mesela 1933 yılında meşhur sofra sohbetlerinde bir gecesini tamamen Çağlar ve onun kariyeri ile ilgili yapılabilecekler konusuna ayırır. Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken*..., s. 74.

80 Kazım Nami (Duru), İnkılâp Edebiyatı", *Ülkü*, sayı 13, Mart 1934, s. 52.

81 Şiirin ufak değişiklikler ve eklemelerle pek çok farklı versiyonu yayımlanmıştır. Buraya aldığım şekli için bkz. Behçet Kemal (Çağlar), *Erciyastan Kopan Çığ*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932, s. 9-11. Kısa ve yer yer farklı bir versiyonu için bkz. Orhan Burian (der.), *Kurtuluştan Sonrakiler: Şiir Antolojisi*, Yücel Yayınevi, 1946, s. 168-169.

82 Şiir, Behçet Kemal'in onu yazma süreci ve sonrası ile alakalı bkz. Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, s. 61-64. Dede, "Resmi İdeolojinin ", s. 234-237

Kanımla kayalara destanın yazarak
Bahtım siyah olmadan, göğsüm kızıl, alnım ak,
(...)
Dere olsam ardından çağlasam, aksam gitsem;
Kartal olsam köşkünü her akşam *tavaf* etsem,
(...)
Yüzünü görmek için yakından bir saniye
Yollarda yıldızlara daldım gözlerin diye.
Kılıcın kesti sandım ufka düşen güneşi,
Bir kesik baş halinde kan olurken ateşi,
(...)
Bir gün olsun yakından görmeği bahşet bana;
"Hedef Akdeniz!" gibi düşeceğim arkana,
Öyle ki hain sanıp vuracaklar bir gün de,
Çırpınırken kuş gibi kalbim senin önünde
(...)
–Bir çetin ısrar varsa darılma bu sözüme–
Göreyim, ondan sonra mil çeksinler gözüme:
Gür sesimde adın var, kör gözlerime de dol,
Gönlümün, gözlerimin ilk ve son ışığı ol...
Neye benden uzaksın bir başka ırkın gibi?
Gönlüm bir hançer gibi, hasretin bir kın gibi
Sıyrılmalı bu hançer paslandıran bu kından,
Bir kere görün bana yakından, çok yakından
Bilmeyorum; riya ne? hûlus ne? ihtiram ne?
Doğrudan doğruya ben dönüp senin kâbene
Huşudan çok mukaddes bir cüretin sahibi
"Tûr"da nerdesin diye bağıran "Musa" gibi,
Kulaklarımda bir gün çınlasın sesin diye-
Sana haykırıyorum: "Gazi! Nerdesin?" diye...

Behçet Kemal'in arzusu Gazi'yi görmektir belki ama aslında onu ilk kez görecek değildir. Onu ilk olarak 1923 yılında Kayseri'de öğrenci iken, Gazi'nin çıktığı bir yurt gezisi esnasında görmüş, huzurunda ezberden nutuk okumuştur. O an başlayan mistik bağlılık onu buraya kadar takip eder. O ilk karşılaşmayı şöyle anlatır:

> karşısındaydım, titreyordum; bir çağlayanın altına girmiş gibi idim, hem ferahlıyordum, hem üşüyordum... Başladım gündüzün ezberlediğim nutku, ömrümde ilk kez tutulduğum bir ilham nöbeti içinde değiştire değiştire söy-

lemeğe... Sustuğum zaman yüzü birden aydınlandı, birden içime ışık doldu; sabah oluyor sandım, gülüşü imiş o...[83]

İlk karşılaşmasından uzun yıllar, ama şiiri yazmasından kısa süre sonra Behçet Kemal muradına erecek ve bir akşam Köşk'e çağrılacaktır. Mustafa Kemal o akşam, "Yeni Türk şiirinin duru dili ve gerçek samimiyeti şerefine" kadeh kaldırır; onu alnından öper. Mustafa Kemal bir ara, "İşte geldin ve beni gördün" deyince Behçet Kemal "Hemen gidecek miyim efendim?" der. Mustafa Kemal haline acımış olsa gerek ki, "Öyleyse şu iskemleye otur, beni seyret..." diye cevap verir.[84]

Köşk'teki bu gecenin ertesinde Behçet Kemal, "En Büyük Türkün Huzurunda" şiirini kaleme alır:

Nerde böyle bir *kıble* gösteriyor hangi *din*?
Ayağının altında Peygamber Muhammedin
Ani bir mucizeyle bir miktar uçan kaya,
Yanında adi bir taş parçası ey Çankaya!
Miyraca çıkmış gibi *Rabba* kavuşmuş gibi;
Kalbim çırpınmaktadır *arşa* değmiş kuş gibi!
(...)
İşte dizüstü geldim gözlerim dolu dolu;
Rab kulu olsun iller... Bizler *Gazi'nin kulu*...
Cemalini vaat etsin Allah başka kullara:
Bize nasip olmuştur şimdiden bu manzara!..

Kısa süre içerisinde Ata'nın ozanı olarak öne çıkacak Çağlar'ı Atatürk 1934 yılında şiirini ilerletmesi için Londra'ya gönderir. Dönüşünde de Halkevlerine müfettiş olarak atanır. Çağlar ayrıca Söyleme ve Yayma Komitesi üyesidir. *Ülkü* dergisine düzenli katkı sağlayanlardan olan, şiirleri ve piyesleri okullar, Halkevleri vasıtasıyla yurdun dört köşesini sürekli dolaşan Çağlar'ın Ata'ya olan aşkı, Atatürk'ün ölümünden sonra da takdir görecek, Çağlar 1943-49 arasında milletvekilliği de yapacaktır.

1930'ların başına geri dönmek gerekirse, Çağlar, Mustafa Kemal'in ilk dikkatini çekmesi sonrasında, bir inkılâp/Gazi mistiği olarak öne çıkar. Artık önemli açılışların aranan şairi olmuştur. Mesela bu dönemin en önemli açı-

83 Behçet Kemal Çağlar, *Dolmabahçeden Anıtkabre*, Sel Yayınları, 1955, s. 34. Kişinin Atatürk'ü ilk gördüğü ana ilişkin mistik deneyim, başka yazarların da aktardığı bir durumdur. Osman Ergin, onunla 1924'teki ilk karşılaşmalarını şöyle anlatır: "Gazi tunçtan bir sanat eseri, bir heykel gibi ayakta ve hareketsiz duruyordu. Bu manzara çok haşyet verici idi. Bütün samimiyetimle söylüyorum, *ulu bir mabette mabudunun huzuruna çıkmış bir âbit gibi vecd, huşu duymakta idi* " Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 1360.

84 Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, s. 63-64.

85 Şiir 3 Ocak 1933'te *Hakimiyet-i Milliye*'de yayımlanır.

lışlarından biri olan Ankara Halkevi'nin açılışında, en önemli inkılâp mistiklerinin (Recep Peker, Reşit Galip, Aka Gündüz) söylevlerini takiben, Kemalettin Kami (Kamu) ile kendisinin bir şiir okuması planlanır.[86] Bu durum, daha 24 yaşındaki genç bir sanatçı için müthiş bir itibar demektir. Aslında rejim, Behçet Kemal üzerinden diğer sanatçılardan beklentisini anlatmaktadır.

Gerçekten de açılış günü Recep Peker ve Reşit Galip'in nutuklarından sonra kendisi çok alkışlanan bir şiir okumakla kalmaz, Münir Hayri ile beraber hazırladıkları *Çoban* piyesi de sahneye konur.[87] Mustafa Kemal'in huzurunda ve sembolik değeri çok yüksek olan bir açılış vesilesiyle sahnelenen ve asıl kahramanı Behçet Kemal'in bizzat oynadığı[88] piyeste, Türklük ve Mustafa Kemal yoğun biçimde kutsanmaktadır. Din örtük biçimde boş inanç olarak tanımlanırken, asıl maneviyat kaynağı olarak Gazi nazara verilir:

> Nemi yapar! Bir insan... yeniden millet yapar
> İşte: bunun misali: ırkında, kendinde var!
> *Kör ve sağır göklerle* niçin onu bir tutmak
> *Vaz geç mavi kubbeden, o mavi gözlere bak.*[89]

Piyeste Gazi, hurafelerden ayıran, halkı karanlıklardan kurtaran, nura verendir.[90] Piyesin sonunda Gazi'nin Gençliğe Hitabı'nın bir kısmı elektrikle yazılmaya başlanır ve sahneye büstü çıkar. Gençliğe Hitabe'den cümlelerle kapanan piyeste, bu cümlelerden hemen önce gelen bölüm de tüm olanların kader değil, Gazi'nin yazdığı alın yazısı olduğunu anlatır:

> Alın yazın yazılmış denirse bir gün eğer
> Hayır deme, evet de; ilâve et: ne kader?
> Ne Kaza yazdı onu; ne Tesadüf, ne Ezel!
> Hazırlayan bu kafa, yazan da yine bu el.[91]

Çoban'ı yine aynı sene 27 Aralık'ta, Gazi gününde[92] (Reşit Galip ile birlikte icat ettikleri ve Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişinin kutlandığı gün) Ankara Halkevi'nde sahnelenen *Ergenekon* piyesi izler. Önceki bölümde

86 "Ankara Halkevi Nasıl Açılacak?", *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1931, s. 4.

87 "Ankara'da Kûşat Merasimi", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932, s. 5.

88 Yunus Nadi, "Halkevleri Açılırken...", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932, s. 2.

89 Kemal (Çağlar), *Çoban*, s. 84.

90 *A.g.e.*, s. 85.

91 *A.g.e.*, s. 86.

92 Söz konusu dönemde birden fazla Gazi Günü kutlanmaktadır. Bunlardan en meşhuru 1938'de ulusal bayram olacak olan, ama 1926'da, ilk başta sadece Samsun'da "Gazi Günü" olarak kutlanmaya başlanan 19 Mayıs'tır.

bahsi geçtiği üzere, Türklüğün kutsanmasına odaklanılan Çağlar'ın bu piyesinden parçalar, *Ülkü*'nün ilk sayısında da yayımlanacaktır. Çağlar'ın anlatımıyla, piyeste demircinin çekici dağları parçalayınca; "Turan illeri yerine Ankara görünüyor ve kaybolan Bozkurdun yerine Atanın silüeti ufukta güneş gibi" parlıyordur.[93] Mustafa Kemal, izlediği eserden çok memnun kalır ve tüm kadroyu sofrasına davet eder.[94]

Fakat Behçet Kemal'in asıl sahne aldığı yer onuncu yıl kutlamaları olur. Onuncu yıl için devlet tarafından bastırılan iki şiir kitabından birisi olan *Cümhuriyetin 10uncu Yılı İçin Yazılan Şiirler, Destanlar* kitabına seçilen şiirler yurt çapında törenlerde defalarca okunmakla kalmayacak, radyoda kutlamalar için hazırlanan üç günlük programda da halka dinletilecektir.[95] Devletin tüm yurda duyurulmasına aracılık ettiği bu şiirler içinde, kutsallaşmanın en yoğun hissedildiği şiirler, elbette Behçet Kemal'in yazdıklarıdır. "Samsun'a Çıktığı Gün"[96] şiirinde şöyle yazar:

> Böyle çıkmamıştır gemiden o dağa *Nuh*
> –Nasıl girerse girsin– ilk bedene o ilk ruh
> Gazi Anadoluya girer gibi girmiştir..
> *Bu, Tanrı aklının da zor aldığı bir iştir:*
> (...)
> Neyin eşi deseler Gaziyi kıskanırım;
> *Ne ilk ruhu anarım ne de Nuhu tanırım;*
> Mikyas tanımıyorum efsane mazi gibi...
> Gazi Anadoluya girmiştir Gazi gibi...
> (...)

---

93 Çağlar, *Dolmabahçeden Anıtkabre*, s. 21.

94 Çağlar sofrayı şöyle anlatıyor: "Hepimiz onunla dolu olduğumuzu, hepimiz ondan bir parça olduğumuzu, güneşe kavuşmuş zerreler olduğumuzu hissediyor ve ürpererek susuyorduk.." Sofrada Mustafa Kemal, oyundaki seymenlerden birisinin kendinden korkup korkmadığını anlamak için vücudunu sıyıracak şekilde üzerine bir şarjör mermi boşaltır, korkmadığını görünce de ağlar. "Bu millet kılı kıpırdamadan benim uğruma canını vermeğe hazır olmasaydı, ben hiçbir şey yapamazdım" der. Çağlar, *Dolmabahçeden Anıtkabre*, s. 21-22.

95 Cümhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliği, *Cümhuriyetin 10uncu Yılı İçin Yazılan Şiirler, Destanlar*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933. Kitapta yer alan şiirlerden bazılarının incelenmesi için bkz. Caymaz, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl ", s. 134. Kitaptaki 18 şiirin 7'sinin Behçet Kemal'e ait oluşu dikkat çekicidir.

96 Şiirin yazılış hikâyesi de şiir kadar ilginçtir. Bir 15 Mayıs günü, 19 Mayıs'ın kutlanıp da, İstanbul'dan gemiye bindiği tarihin kutlanmamasına içerleyen Gazi, arkadaşları ile otururken onlara sitem eder. Sonuçta o günü kutlamaya karar verirler. Gazi emreder: "Şairi bulun o da O günlere dair yazdığı bir şeyler varsa okusun veya hemen yazsın. Halkevi de hazır Millî piyeslerden birini oynasın." Gazinin "şair" dediği Behçet Kemal'dir, kendisi haberdar edilir ve huzura çıkmadan hemen bir köşede bu şiiri yazar. Gazi şiirden büyük memnuniyet duyar. Çağlar, *Dolmabahçeden Anıtkabre*, s. 61.

Neden sonra –ne yıldız ne gün ne hilâl gibi–
Mustafa Kemal doğdu Mustafa Kemal gibi
Nuru kamaştırmadan gözleri ruha değer.[97]

"On Yıldan Sonra" şiirinde de benzer bir ruh vardır:

Diyorum kapılmadan softaların huyuna;
"Dünya yaratılmıştır onun yüzü suyuna"
Hilkatteki en büyük maksadı anacağım
Haydi, kalkın ayağa, o adı anacağım:
Neler kazandırmadı Gazi bu memlekete
On yıl var ki, yükseltti bizi Cumhuriyete...[98]

Elbette Behçet Kemal'in onuncu yıla asıl katkısı, bu şiirlerden bile önce, Faruk Nafiz ile beraber yazdıkları 10. Yıl Marşı'dır.[99] Gazi marşa, "Recep Beyin *ilâhisi*" adını takmıştır ve zaman zaman arabasından inip yolda rastladıklarının marşı öğrenip öğrenmediğini kontrol etmektedir.[100] Dolayısıyla marşı herkesin ezberleyip söyleyebilmesi için adeta seferberlik ilan edilir, kutlamalar esnasında da, mümkün olan her fırsatta söylenir, sıklıkla radyoda çalınır. Marş, aslen Türklük kutsalının adeta bir ilahisidir. Türklük tarihten önce vardır, tarihten sonra var olacaktır, karanlığın üstüne güneş gibi doğar, durmaz, öndedir, ileridir... vs.

Marşın Gazi kültüyle alakalı kısmı, malum olduğu üzere şiirin üçüncü satırıdır: "Başta bütün dünyanın *saydığı* Başkumandan" Fakat marşın 7 Ekim 1933 günü *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan ilk versiyonunda bu satır farklı bir şekilde yazılmaktadır: "Başta bütün dünyanın *taptığı* Başkumandan" [101] Anla-

97 "Samsun'a Çıktığı Gün", *Cümhuriyetin 10uncu Yılı İçin Yazılan Şiirler. Destanlar*, s. 3-4. "Samsun'a Çıktığı Gün" şiiri 29 Ekim 1933'te saat 12:08 ile 12:22 arasında radyodan okunmuştur. "Bayramda Ankara Radyosunun Programı", 28 Ekim 1933, *Cumhuriyet*, s. 4.

98 "On Yıldan Sonra", *Cümhuriyetin 10uncu Yılı İçin Yazılan Şiirler Destanlar*, s. 11 ve Behçet Kemal "On Yıldan Sonra", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933, s. 192. *Ülkü*'de çıkan şiir, kitaptakinden biraz daha uzundur, şiirin başına yoğun kutsamayla dolu altı mısra daha eklenmiştir. Bu altı mısranın ilk üçü, kitapta Behçet Kemal'in bir başka şiirinin başı olarak verilir ("Geçen On Yıl içinde"). "On Yıldan Sonra" şiiri 29 Ekim 1933'te 20.36 ile 20.42 arasında radyodan okunmuştur; fakat okunan versiyonun kitaptaki mi yoksa dergideki mi olduğu belli değildir. Behçet Kemal'in yukarıda alıntılanan "Görmeğe Geldim" şiiri de bayramın üçüncü günü saat 12.17 ile 12.33 arasında okunur. "Bayramda Ankara Radyosunun Programı", s. 4.

99 "Onuncu Yıl Marşı", *Cümhuriyetin 10uncu Yılı İçin Yazılan Şiirler, Destanlar*, s. 3. Bir inkılâp marşının yazılması uzun süredir gündemdedir. Dinî musikinin karşısına çıkarılacak bir milli marş arzusu, daha 1931 yılında şöyle ifade edilir: "Türkiye'de din heyecanı, musiki ve edebiyat ile durmaktadır. Tekbir, taassubun marşıdır; tekke ilahileri bugün bile binlerce ruhu eski butlanlara doğru sürükleyip götürmektedir. Buna karşın Türk inkılâbının marşı ve şarkısı yoktur. Çocuklarımız İsveç havalarının tercüme ve taklitlerini kekelemektedir." Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, s. 100.

100 Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 61-62.

101 "Cumhuriyetin onuncu yıldönü" *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1933, s. 3.

şılan başta böyle yazılmış olmasına rağmen, sonradan bütün dünyanın Gazi'ye tapuğı iddiasının böylesine önemli bir marşta sakil duracağı düşünülerek değiştirilmiştir. Fakat iddianın kendisi yaşamaya devam edecek ve piyeslerde veya onun ölümünden sonra yazılanlarda tekrar dolaşıma sokulacaktır.[102]

Behçet Kemal'e 1934 sonrasını ele alacağımız müteakip bölümde yine döneceğiz. Bilindiği üzere o ne kadar önemli olsa da, devrin tek Gazi mistiği değildir. Onuncu Yıl Marşı'nda ortaklaştığı Faruk Nafiz (Çamlıbel) de ismi anılmayı hak edenler arasındadır; özellikle de döneminin en meşhur eserlerinden birkaçını (*Akın*, *Özyurt*, *Kahraman*) veren bir kalem olması nedeniyle. Faruk Nafiz'in piyesleri, Halkevleri sahnelerinde oynanmak üzere turnelere çıkmakta ve ulaşılan izleyici sayısı dikkate alındığında, rejim hesabına büyük başarı olarak kaydedilmektedir. Reşit Galip, 1932'de sahnelenen ve Türk Tarih Tezi'ni merkeze alan *Akın* piyesini beş günde altı bin kişinin izlemesi üzerine, halka ulaşmanın en doğru vasıtasının temsil olduğuna kanaat getirmiştir.[103] Darülbedayi'deki ilk temsili izleyen ve "Akın piyesinin dahi ilham membaı olmuş bulunan"[104] Gazi de, eserden ve sahneye konuluşundan duyduğu memnuniyeti ifade eder.[105] Kısacası Faruk Nafiz, tıpkı Behçet Kemal gibi, daha 1930'ların hemen başında, rejimin gözde sanatçıları arasında kendine yer bulmuştur. Bunun açık bir göstergesi olarak, nasıl Ankara Halkevi'nin açılışında Çağlar'ın *Çoban* piyesi oynanmışsa, İstanbul Halkevi'nin açılışında da Faruk Nafiz'in *Akın*'ından parçalar okunmuştur.[106] Bu açıdan Onuncu Yıl Marşı'nı bu ikilinin kaleme alması şaşırtıcı değildir.

Diğer piyesleri bir yana Faruk Nafiz'in konumuz bağlamında en önemli eseri, Temsil Komitesi'nin onuncu yıl kutlamaları için seçtiği, tüm yurda dağıttığı, okullarda oynanması istenen 11 piyesten de bir tanesi olan ve onuncu yılda radyodan sahnelere kadar hemen her yerde karşımıza çıkan *Kahraman* piyesidir.[107] Eser daha isminden, o dönemin Hegel-Carlyle-Ni-

102 Faruk Nafiz'in *Kahraman* piyesinde bu temaya tekrar döneceğiz. Bu tema onuncu yıl dolayısıyla yazılan başka eserlerde de mevcuttur. Mesela Ali Rıza Seyfi'nin *Gazi ve İnkılap* adlı çalışmasında Gazi: "Yalnız Türk İnkılâbının değil bütün Beşeriyet saadetinin Mübeşşiri Ulu Gazi" olarak (s. 5), " sade Türklüğün değil bütün beşeriyetin bir kemal, bir tekâmül hamlesi" (s. 11), " beşeriyet idrak ve iradesinin imkâna sığabilen tekâmül gayesi" (s. 11) olarak tanımlanır.

103 Esra Dicle Başbuğ, *Resmi İdeoloji Sahnede*, İletişim Yayınları, 2013, s. 50-51. "1935 yılında CHP Halkevleri Talimatnamesi'nde, tiyatronun 'eşsiz telkin kuvveti' sayesinde tezli bir piyesle sayısı 136'ya ulaşan Halkevleri aracılığıyla, 136 binden fazla yurttaşa bir-iki gün içinde bir fikrin telkin edilebileceği hesaplanır." *A.g.e.*

104 Yunus Nadi, "Darülbedayide: Akın", *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1932, s. 1. Yazıda piyesin geniş bir özeti de mevcuttur.

105 "Reisicumhur Hz. Dün Gece 'Akın' Piyesinin Temsilinde Bulundular", *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1932, s. 1.

106 "Gazi'nin Yeni Eseri: Halkevleri", s. 4.

107 Piyesin Yalova'da bir sahnelenişi esnasında seyirciler arasındaki köylülerin ve özellikle imam, muhtar, ağalar ve köy kızlarının piyesi izlerken nasıl hayretler içinde kaldıkları ile alakalı bir

etzsche referanslı "kahramana tapıcılık" söyleminden etkilendiğini hissettirmektedir.

"Recep Beyefendiye, saygılarla" ithafıyla başlayan *Kahraman*'ın kapak resmi, askerî üniforması içerisinde bir Mustafa Kemal portresidir. 93 sayfalık bu kısa eser, yoğun bir Gazi mistisizmiyle dolup taşar. 1920 Anadolu'sunda geçen piyeste halk savaşın gerekliliğine inandırılmalıdır. Bu öyle bir mücadeledir ki millet "Kazanırsa, dünyada artık ölüm ne bilinmez, / Kaybetti mi bir daha ahrette de dirilmez!", fakat piyeste Muhtar'ın ağzından sorulduğu üzere: "Doğru amma buna kim halkı inandıracak"tır. Bu soruya Aziz'in cevabı, tüm ülkede devlet eliyle propagandası yapılan piyeste ulaşılan mistisizmi gösterir:

> Âleme vermek için kendi yolundan haber
> *Nasıl her din atarsa ortaya bir peygamber,*
> Halk ta son yıldızının battığı bir zamanda
> Bahtının döndüğünü görür bir kahramanda.
> *Kurtulur ancak ona iman ettiği zaman*
> (...)
> Hem de nasıl kahraman!
> Baş eğerken adını bilmeden *enbiyaya*
> Kim inanmaz *güneşle* boy ölçen bir ziyaya?
> Biz onu gördük, ancak ona inanıyoruz.[108]

Yeni dinin bu kurtarıcı kahramanı, geçmiş zamanın peygamberlerinden farklı olarak, güneş gibi ortadadır. Kurtuluş sadece ona iman ile mümkündür.[109] Fakat acaba bu kahramanın en büyük eseri nedir?

> Ancak budur diyemem biri kalkıp ta benden
> En büyük eserini sormağa niyet etse.
> Nasıl Rabbin en büyük eseri kıyametse
> O da şaheserini en sona bırakıyor,
> Asırlara ehramdan değil, gökten bakıyor
> (...)
> O, hilkatin emriyle ezelden geçmiş başa.[110]

---

gözlem için bkz. Hıfzırrahman Raşit Öymen, "Köy Mektebi ve Köy Muallimi", *Ülkü*, sayı 24, Şubat 1935, s. 416.

108 Faruk Nafiz (Çamlıbel), *Kahraman*, Cümhuriyet Kütüphanesi, 1933, s. 37-38.

109 Nebi Gazi karşılaştırmaları ilerleyen sayfalarda da sürer. Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren dolaşımda olan Mesih inancına da piyeste atıf yapılır: "Şifa verir hastaya belki İsanın eli, / Diriltmez gönülde canveren bir emeli. / Fakat o el dokunsa gözyaşları kanolur, / Gölgeler cisme döner, hayaller insan olur..." *A.g.e.*, s. 44.

110 *A.g.e.*, s. 40.

Böylece piyesin ilerlemesiyle, kutsallaşmanın dili de sivrilir. Bahsi geçen kahramanı artık peygamberler ile karşılaştırmanın bile yetersiz kaldığı anlaşılır. Doğrudan Rabb ile, Tanrı ile boy ölçüştürülür. Zaten birkaç sayfa sonra örtük benzetmeler açık boy ölçüştürmelere dönüşecektir:

Tanrının hıncı Tufan kesildiği bir günde
İmanlı kullarını yüce dağlar üstünde
Gemisiyle aylarca dolaştıran kaptana
Nuh nebi diyeceksin adını sorsam sana.
Bence daha bunlara doğru bir ad konmadı,
Konulan ad duyulan büyük korkunun adı.
Dalganın, fırtınanın yeri, yurdu bu toprak,
Lâzım mı her kuvvete ayrı ayrı ad komak?
Bize sorsan bunların hepsini bir ederiz,
Sonra onun adına Mustafa Kemal deriz,
(...)
Bizim için *Tufan da, Nuh ta odur* arkadaş!
(...)
Sevmek değil bu,
Tapmağı da gölgede bırakan bir meyil bu!
O, *Güneştir*... Dört faslın bir tek Güneşi gibi
Hem yakan hem *yaratan* iki kudret sahibi
(...)
Hiçbir *ilâh* olamaz ondan güzel.[111]

Tabiat güçlerinin Mustafa Kemal'e dönüşmesi, hem paganizme hem de vahdet-i vücut anlayışının seküler bir formuna hamledilebilir. Fakat tabiat içinde de ona en çok benzeyen Güneş'tir. Güneş bilindiği üzere Mustafa Kemal'i tanımlamak için daha 1920'lerin ortasından itibaren en sık kullanılmaya başlanan imgedir.[112] Giderek bir güneş-Gazi mistisizmine yol açan

111 *A.g.e.*, 42-43.

112 Esra Özyürek, güneş ile Atatürk özdeşliğinin 1930'lardan itibaren kurulduğunu söylese de, bu tarihi 1920'lerin ortasına çekmemizi gerektirecek kadar malzeme elimizde mevcuttur. Esra Özyürek, "Miniaturizing Atatürk", *American Ethnologist*, c. 31, sayı 3, Agustos 2004, s. 381. Karikatürlerde daha 1922 yılında dahi Gazi açık bir biçimde "Güneş" olarak çizilmeye başlanır. 1922-23 yıllarına ait meşhur örnekler için bkz. İsmail Şen, *Karikatürlerde Mustafa Kemal ve Milli Mücadele*, Tanı Yayın, 2006, s. 95, 112, 178, 186. Sonraki yıllarda Güneş sembolizminin çarpıcı kullanımlarından biri için "O Sabah Güneş Böyle Doğmuştu", *Cumhuriyet*, 30 Agustos 1932, s. 1. Bir diğeri için "Cumhuriyetimiz 11 Yaşına Bastı", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933, s. 1. Aynı gazetede Ahmet Refik'in "Cenklerde zafer tanrısıdır. Mabedi: Yurdu" dizesiyle başlayan bir şiir ile bitirdiği ve baştan sona Gazi ve Güneş mistisizmiyle dolu olan yazısı da dikkate değerdir. Ahmet Refik, "Gazi Mustafa Kemal", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933, s. 2. Piyeslerdeki güneş atıflarına bu bölüm boyunca yeri geldiğince değinmeye çalıştık, fakat Atatürk'ün güneş olarak temsili sadece piyes metinlerinde değil, dekorlarında da görülür. Bir örnek vermek ge-

ve Güneş-Dil teorisinde Türklerin de ilk taptığı varlık ve Türklere özgü bir inanç olarak öne çıkarılan *güneş*,[113] aynı zamanda kendisine tapmanın kişiyi/topluluğu "Türk" kıldığı bir varlık halini alacaktır.[114] İşte *güneş*, sözü geçen piyeste bu sefer Mustafa Kemal'in şahsında bir tapınma öznesi halini alır. Üstelik ona sadece Türklerin değil tüm dünyanın tapması arzusu, piyeste kendini açık eder:

> Bugün onun kalbinde biz varız, yurdumuz var,
> Yarın arzın göğsüne aşkı onun güç sığar:
> (...)
> O, yalnız bu ülkenin korkunç sesi değildir,
> O, yüzlerce milyonun konuştuğu bir dildir,
> (...)
> Benim *taptığım Güneş* ne yol tanır, ne sınır,
> Uzak yakın, isteyen herkes onda ısınır![115]

Bu kahramana inanan bir kimsenin ümidini kaybetmesi doğru olmaz, çünkü o bir bakışıyla bile her şeyi değiştirebilir. Bir asker kaçağı, kahramanı görünce aniden ihtida ederek, tam bir vatansever olur.[116] Aziz bu durumu ve kahramana karşı değil insanların, evlerin bile gösterdiği saygıyı şöyle betimler:

> Bir kaçaktan gönüllü çıkaran bir *mucize*,
> Ne kadar yasta olsak neler umdurmaz bize.
> O, en taş göğüslerde çarpıyor *iman* gibi,
> Gönüllerde heyecan, nabızlarda kan gibi.

---

rckirse, 1936'da yazılan ve 1937'de Halkevleri repertuvarına giren bir eserin ilk sahne dekoru şöyledir: "Sahne bayraklarla süslenmiştir. Yüksek 1-2 metre boyunda ensiz bir masa üzerinde bir uçak modeli üstünde bezden veya kağıttan bir yer üzerine ortada ATATÜRK'ün başı bir *güneş* halinde görülmektedir... Çocukların ışık tutan elleri Atatürk'ün *güneş* seklindeki tablosuna doğru uzanmıştır." Vehbi Cem Aşkun, *Atatürk Köyünde Uçak Günü*, Ulus Basımevi, 1936, s. 3.

113 "İlk neolitik medeniyetin doğduğu Orta Asya'daki ana Türk yurdunda hâkim olan inan, *Güneş kültü* idi. O devir insanları, ses dilini, *Güneş*'e ad vermek üzere kullandılar ve buna *ağ* sesini tahsis ettiler. Bütün ana anlamlar, ilk totem olan, Güneş mefhumundan ve bütün kültür dili kelimeleri de bunu anlatan ağ ana kökünden çıktılar." İ. N. Dilmen, "Cümhuriyet Yıllarında Dil Çalışmaları", *Ülkü*, sayı 69, Kasım 1938, s. 243.

114 Bu anlayışa göre bir topluluğun bir zamanlar veya şimdi güneşe tapması, onun Türklüğünün de delilidir. Dersim'in Türk yurdu olduğunu ispatlayan (!) bir yazıda, Tunceli'de yaşayanların "eski bir akidenin tesiriyle şimdiye kadar güneşe ibadet etmekte" oluşları, onların Türklüğünün delilleri arasında sayılır. B. Turgut Akaygün, "Tuncelinin Yalnız Adı Değil Tarihi De Türktür, Türkündür", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1936, s. 2. Arapça konuşmalarına rağmen Hatay Alevilerinin Türk oldukları, onların "bazen şafak vakti güneşe" tapmalarıyla ispatlanır. Ahmed Faik Türkmen, "Antakya Tarihi 10: Nuseyrilerin Tarihi", *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1937, s. 2.

115 Nafiz (Çamlıbel), *Kahraman*, s. 44.

116 Kaçağın onunla konuştuğu vakit büründüğü hal şöyle aktarılır: "Tanriyle konuştuğu vakit Sina dağında / Belki bu sıtma yoktu Musanın dudağında. *A.g.e.* s. 66.

Secdeye varsa gerek onu gördükçe damlar,
Yeniden can buluyor köyler, evler, adamlar.[117]

Faruk Nafiz'in *Kahraman*'ı, Behçet Kemal'in "Görmeye Geldim" şiiri veya *Ergenekon* piyesi gibi, alanında çığır açıcı, yol gösterici bir eserdir ve tıpkı onlar gibi, rejim tarafından hararetle benimsenir. 1931'den itibaren ders kitaplarında okutulmakta, sonraki yıllarda ülkenin dört yanında sahneye konmaktadır. Onuncu Yıl Kutlama Komitesi'nin seçtiği ve tüm yurda dağıttığı eserlerdendir. Ayrıca Faruk Nafiz'in şiirleri, 3 gün süren bayramda, radyodan da tüm yurda dinletilir. Bayramın son günü saat 22.00 ile 22.11 arasında radyoda okunan "Çankaya" şiirinde o Gazi'yi şöyle resmeder: "Tanrı, peygamber diye, nedir kimdir bilmeden / *Taptığımız* ne varsa hepsi onda şeklaldı."[118]

Kısacası Faruk Nafiz'in eserlerinin, barındırdıkları tüm Gazi mistisizmiyle beraber kutlamalar kapsamında herkese ulaşması için gayret gösterilecektir. Söz konusu eserlerde marjinal bir duygu patlamasını değil, rejimin tam da kendini halka benimsetmek istediği tarzı bulmaktayız. Bu yeni tarz, hızla taklit edilecek ve benzer piyes ve şiirlerin sayısı, onuncu yılın verdiği şevk ile de artacaktır.

Burada Behçet Kemal ve Faruk Nafiz gibi bir Gazi mistiği olan Aka Gündüz'ün de adını kısaca da olsa anmamak olmaz. 1932-46 arası milletvekilliği yapacak olan gazeteci ve yazar Aka Gündüz, Gazi'nin yakınında bulunanlar arasındadır. Aka Gündüz'ün burada ele alacağımız *Mavi Yıldırım*'ı, onuncu yıl kutlamaları çerçevesinde seçilen 11 piyesin içerisindedir. Fakat ondan bile önemli olan husus, piyesin bizzat Gazi tarafından elden geçirilmiş ve düzeltilmiş olmasıdır.[119] Ayrıca "Fırka neşriyatından" olan *Mavi Yıldırım* (*Mete*, *Akın* ve *İkizler* ile birlikte) daha 1933'ün başlarında "hemen her tarafta muvaffakıyetle temsil edilmiştir."[120]

Piyeste Mavi Yıldırım, Kurtuluş Savaşı'nda ismini Mustafa Kemal'in "her şeyi gören, bütün karanlıkları delen gözleri"nin renginden alan bir gizli teşkilatın adıdır ve dört perdelik piyeste bu teşkilatın türlü faaliyetleri anlatılır. Mustafa Kemal'in medeniyet taşıyıcı vasfının özellikle nazara verildiği kitapta, işgalci düşmanlar, sahte resuller olarak konumlandırılır. Kötü karakter Firuz onlarla neden mücadele etmediğini açıklarken, onları "medeniyet

117 *A.g.e.*, s. 87-88.

118 Radyo programı için bkz. "Bayramda Ankara Radyosunun Programı", s. 4. Şiir için bkz. *Anayurt*, sayı 1 26 Ekim 1933, akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri...*, s. 49.

119 Bu piyes haricinde mesela yine Aka Gündüz'ün *Köy Muallimi*'ni, Behçet Kemal'in *Timurlenk*'ini, Faruk Nafiz'in *Akın*'ını, Münir Hayri Egeli'nin *Özsoy ve Bayönder*'ini Gazi bizzat düzeltir. Işıl Çakan, *Konuşunuz, Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı Söz*, Otopsi Yayınları, 2004, s. 250-251.

120 "Necip Ali Beyin Nutku"

getirici resuller telakki ediyorum" der.[121] Oysa medeniyeti taşıyacak kutsallık kaynağı, işgalci güçler olamaz, o Mustafa Kemal olmalıdır. Teşkilat mensupları kendi aralarında bu fikre varırlar. İstiklallerine kavuştuktan sonra bu vatandaki ve kafalardaki "pürüz"ler, "hendek"ler dümdüz edilecek ve "kötülük", "karanlık", "gerilik" kökünden sökülecektir. Sonrasında:

> Yalçın: Evet doğru vatan dümdüz olacak onun üstüne yeni bir vatan kuracağız. Kafa taslarımızın içindeki karanlık ananeleri boşaltacağız, temizliyeceğiz ve içine yalnız yirminci asrın değil, fakat yirmi birinci asrın icaplarını dolduracağız.
>
> (...)
>
> Türköz: Türbenin, tekkenin üstüne fabrika, kağnının üstüne motör, ebcedin üstüne millî dil, tarihin üstüne yeni tarih kuracağız.
>
> Tuncer: Yaşa Türköz.
>
> Nuri: Bunun için Mustafa Kemal denilen mihrakın etrafında toplanacağız.[122]

Fakat kimdir bu etrafında toplanılacak, onun vasıtasıyla tüm vatanın ve kafalardaki yanlış düşüncelerin dümdüz edileceği, türbenin yerine fabrikanın kurulacağı Mustafa Kemal? Nasıl birisidir, özellikleri nedir?

> Mehmet: Şimdi de öyleyim beyim. O Mustafa Kemalin gözleri yok mu? O Mustafa Kemalin gök gözleri. Onlara ölüler baksa dirilir. Sakatlar baksa doğrulur. (...) ... sonra sonra anladım ki o her şeyi bilirmiş. *Her gayıptan şey ona malum olurmuş.* (...) Kim sevmez onu? Onu seven kendini sever *o demek millet demek...*[123]

Bu mistifiye edilmiş Gazi imajı, bir diğer Gazi mistiğinin, Kemalettin Kâmi'nin (Kamu) şiirlerinde farklı bir boyuta çıkacaktır. Behçet Kemal'in İngiltere'ye gönderilmesi gibi, Paris'e siyasal bilimler eğitimine yollanmakla ödüllendirilen ve mezuniyetinden sonra VI., VII ve VIII. dönemlerde milletvekili yapılan bu Gazi mistiği, ilerleyen yıllarda da, genellikle eleştirel bir bağlamda, sıkça tekrarlanacak dizelerinde şöyle der:

> Bir ebedi güneşle doğdu burada Gazi
> Yaprak yığını gibi burada yandı mazi...
> Burada Erdi Musa,
> Burada uçtu İsa,
> Bülbül burada varsa,

121 Aka Gündüz, *Mavi Yıldırım*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934, s. 12.

122 *A.g.e.*, s. 21.

123 *A.g.e.*, s. 44. "Gaybı bilmek", Mustafa Kemal'e ilk kez atfedilen bir nitelik değildir. 1930 yılında Burhan Cahit (Morkaya) da onu "Türkün Mustafa Kemal'i söylediğini yapan, *istikbali gören bir fevkalbeşerdir*" şeklinde tanımlamıştır. Cahit (Morkaya), *Gazi...*, s. 31. Başka yerlerde de "Kemal sinir ve zekâdan ibaret bir fevkalbeşerdir." *A.g.e.*, s. 35

Hürriyet için öter.
Şehit kanı buranın
Rüzgarlarında tüter!
Ne örümcek, ne yosun
Ne mucize, ne füsun
Kâbe arabın olsun
Çankaya bize yeter.

Dikkat edilmesi gereken husus, bu şiirin, yazıldığı dönem itibariyle, marjinal, devletin sahiplenmediği, aşırı bir tavrı yansıtmıyor oluşudur. Aksine şairin olduğu kadar, bu şiirin de resmî olarak sahiplenildiğini gösteren pek çok emare mevcuttur. Şiir, ders kitaplarına girmekle kalmaz onuncu yıl kutlamalarında, 29 Ekim tarihinde radyoda da okunur.[124]

Burada ayrıca ele almamakla beraber, bayram boyunca şiirleri radyodan okunmak suretiyle resmî teveccühe mazhar olan başka Gazi mistikleri de yok değildir. Sadece bir örnek vermek gerekirse, şiiri ("1919-1933") bayramın ilk günü saat 16:58 ile 17:08 arasında okunan Yusuf Ziya (Ortaç) Gazi'yi şöyle tanımlamaktadır: "Topladı avucuna yıldırımı, şimşeği / *Yoktan var ediyordu Tanrı gibi her şeyi.*"[125]

Buraya kadar, genellikle onuncu yıl bağlamında ele aldığımız inkılâp mistiklerinin büyük kısmının devletin resmî onayına mazhar oluşları, sadece yazdıkları piyes ve şiirlerin kutlamalarda kullanılması ile sınırlı da değildir. Bu isimler, en başından itibaren zaten, kutlamaların nasıl yapılacağına, nelerin yayımlanıp, nelerin anlatılacağına karar veren komitelerin karar vericileri arasındadırlar. Behçet Kemal, Yüksek Komisyon'a bağlı hem Yayın Komitesi'nin hem de Konferans ve İrşat Komitesi'nin üyesidir. Yine Aka Gündüz Yayın Komitesi'ne, Kemalettin Kâmi Konferans ve İrşat Komitesi'ne, Yaşar Nabi ise Temsil Komitesi'ne üyedir.[126] Açık olan bir şey varsa, onların satırlarına yansıyan "fevkalbeşer, peygamber, tanrı" Mustafa Kemal'in, rejimin halka tanıtmayı arzu ettiği Mustafa Kemal'den başkası olmadığıdır.

Bu ilk dönemin Gazi mistikleri elbette sadece bu meşhur örneklerle ve mistisizm sadece devletin seçtiği eserlerle sınırlı değildir. Özellikle onuncu yıl vesilesiyle kitap kaleme alan Mediha Muzaffer (Baysal),[127] Ali Rıza Sey-

124 Saat 13:32 ile 13:39 arasında okunan üç şiirden biridir. Diğer iki şiirden birisi Behçet Kemal'e, diğeri de yine Kemalettin Kâmi'ye aittir. "Bayramda Ankara Radyosunun Programı", s. 4.

125 *Varlık*, sayı 8, 29 Ekim 1933, s. 119; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., s. 52.

126 Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının*..., s. 51-52.

127 Tasarruf Cemiyeti ve Kadın Birliği azası, İstanbul orta mektebi tarih muallimi ve parti hatibidir. Radyo konuşması veya Tarih Kongresi kapanışında nutuk vermek veya Dil Kurultayı'nın ilk kadın hatibi olmak gibi sembolik önemi haiz vazifelerde boy göstermiştir. "Tasarruf Haftası Halkta Alaka Uyandırdı", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1931, s. 4; "Tarih Kongresi '", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1932, s. 6; "Kurultayda Sekizinci Gün" s. 1

fi, Av. Suat Tahsin (Türk)[128] gibi az bilinen ama önem arz eden örnekler de mevcuttur.

Suat Tahsin'in kitabında Gazi mistisizmi daha kitabın ismi ile başlar: *Türkiye Cümhuriyeti Devleti ve Halıkı Gazi*.[129] Peyami Safa'nın *Cumhuriyet*'teki makalesinde, "Daha mükemmeli çıkana kadar millî kütüpanemizde Suat Tahsinin bu kitabı 'İnkılâp tarihi benim!' demekte yalnız kalacaktır"[130] şeklinde övdüğü eser, "Cumhuriyet Gençliğinin Âmentüsü" ile başlar. Amentü, Atatürk'ün Gençliğe Hitabı ile Suat Tahsin'in gençlik adına ona cevabından oluşur. Suat Tahsin Gazi'ye, "Ey Türk milletinin ulu *yaratıcısı*" şeklinde hitap etmektedir.[131] Tahsin'e göre ilk büyük medeniyet, Türk milleti "elile yeryüzüne *indirilmiştir*." Türk milleti Mustafa Kemal'i, Mustafa Kemal de yeni devleti *halketmiştir*.[132] Mustafa Kemal'i tarihteki diğer büyük isimlerle de karşılaştıran Tahsin'e göre:

> Muhammet büyük bir mürşit, Aristo âlemşümul bir filozof, İskender muhteşem bir asker, Bismark yaman bir siyasî, Lenin dehhaş bir inkılâpçı, Danton sehhâr bir hatip, ve fakat Mustafa Kemal bir Fevkaddehâdır.
>
> Çünkü o Muhammetten ve Aristodan, İskenderden ve Bismarktan, Lenin ve Dantondan vücut bulmuş ve bütün bunlardan başka da kadim ve mucizekâr Türk milletinin sülbünden halkolunmuş bir varlıktır.
>
> O dâhiler gibi tek bir zirveden ibaret değil; Türk ırkını asırlarca kucağında emzirip cihana medeniyet getirmiş büyük ülkeyi çeviren semalara hâkim zirvelerden müteşekkil bir silsiledir.[133]

Muallime Mediha Muzaffer'in Devlet Matbaası tarafından basılan kitabı *İnkılâbın Ruhu*, onun değişik vesilelerle verdiği söylevlerin bir derlemesidir. Muzaffer, Mustafa Kemal'i kitabında "şark ufkunun büyük *güneşi*", "yeni Türk dünyasını yaratacak *peygamber*",[134] "büyüklüğüne dünyayı *tapındıran*"[135] olarak tanımlar. Ona göre, "yeni Türkiyeyi yaratan Mustafa Kemal dehasının *mucizesidir*."[136] Dil Kurultayı'nda yaptığı konuşmanın kapanışında ise Gazi'ye şöyle seslenir:

128 1906 doğumlu Suat Tahsin, 15 Mayıs 1919'da İzmir'de şehit edilen Dr. Hasan Tahsin'in oğludur. Kendisi ilk olarak 1929 yılında Nâzım Hikmet'in ve Peyami Safa'nın da yazılar yazdığı, haftada iki gün çıkan *Hareket* adlı edebiyat gazetesinin sahiplerinden olmasıyla tanınır. 1953'ten sonra ise şöhretini Dumlupınar Denizaltısı davasının avukatı olarak yapacaktır.

129 Suat Tahsin (Türk), *Türkiye Cümhuriyeti Devleti ve Halıkı Gazi*, Akşam Matbaası, 1933.

130 Peyami Safa, "İnkılabın Kitabı", *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1933, s. 3.

131 Tahsin (Türk), *Türkiye...*, s. 3-4.

132 *A.g.e.*, s. 5-6.

133 *A.g.e.*, s. 11.

134 Mediha Muzaffer (Baysal), *İnkılâbın Ruhu*, Devlet Matbaası, 1933, s. 7.

135 *A.g.e.*, s. 44.

136 *A.g.e.*, s. 78.

> *bizde yaşıyan, bizi varlığımıza kavuşturan*... Büyük Gaziyi, bu *ilâhi mefkûreyi* sevgi ve saygıyla analım... Hepimizi yaşatan ve yükselten onun kuvveti, o kuvvet bütün varlığımızın, bütün kuvvetlerimizin büyüğü... Bizi güzelliğe, insanlığa, varlığa kavuşturan deha.[137]

İstanbul milletvekili Alaettin Cemil'in kendisini "eski bir deniz zabiti, maruf bir muharrir" ve "hassas bir şair" olarak tanıttığı Ali Rıza Seyfi'nin[138] yazdığı 1933 tarihli *Gazi ve İnkılap* da, içerdiği mistisizmle öne çıkar. Gazi uzak asırların peygamberleri ile karşılaştırılır ve onlardan çok üstün olduğu iddia edilir:

> Gazinin yaptığı inkılâp, uyandırdığı "İleri!" hareketi –iyi düşünülünce– (Konfüçiyos)ların, (Buda)ların, "Zerdeşt"lerin beş altı bin senelik beşeriyet tarihinde uyandırdıkları hareketlerden çok yüksek, çok mühimdir.[139]

Bu peygamberlerin fevkinde olan Gazi, öyleyse kimdir? Kitapta Gazi bir ölümsüz olarak tanıtılır:

> O ezelden mevcut ve kendisine ebediyet mev'ut bir kuvvetin, beşeriyet idrakinin müşahhasıdır [somutlaşmış halidir]. Bildiğimiz şahıslara, fertler taalluk eden hayat ve ölüm onun ayağının dibinde silinir; ancak bir tabirden ibaret kalır...
>
> O vatan muhabbetinin, Türk ırkının, ezeli ve ebedi kudretin sırrı ve her yeri dolduran ruhudur.[140]

Bunlar haricinde son olarak, 1933'te yayımlanan şiirlerin de dönemin havasını keskin bir biçimde yansıttığı söylenebilir. İlhami Bekir'in (Tez) bu yıl yayımlanan şiir kitabı, *Mustafa Kemal*'de örneğini görebileceğimiz gibi: "Allah değil / O yazdı / Alın yazımızı" [141]

Onuncu yıldan sonra Gazi mistisizmi

Görüldüğü üzere, Gazi mistisizmi 30'ların başından itibaren, ama özellikle onuncu yıl vesilesiyle tüm yurda yayılması için çaba gösterilen ve mistiklerinin elinde en ifrat derecede sözcüklere dökülen bir alternatif maneviyat kaynağı olarak öne çıkmıştır. Yukarıda adını andığımız ediplerin pek çoğu, yeni eklenenler ile beraber, onuncu yıldan sonra da ölümüne kadar bu mistisizmi tekrar tekrar üretmekten geri durmayacaktır.

137 *A.g.e.*, s. 79.

138 Alaettin Cemil (Topçubaşı), "Türk İnkılâbı ve Milliyetçilik", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1933, s. 1.

139 Seyfi, *Gazi ve İnkılâp*, s. 14.

140 *A.g.e.*, s. 12, 15.

141 İlhami Bekir, *Mustafa Kemal*, 1933 akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*...,

Sözgelimi Aka Gündüz'ün okullarda sahnelenmesi için yazdığı ve beş basit oyundan oluşan piyesi *Gazi Çocukları İçin III*'te tohum dile gelir ve Gazi'yi "Yuğu yeniden yaratan" diye niteler. Pulluk da geri kalmaz ve "Beni de Ulu Gazi *yarattı*" der.[142] Yine 1934'te yazdığı şiirinde ise "Biz sana *tapıyoruz*! Biz sana *tapıyoruz*! (...) *Varsın*! *Teksin*! Yaratansın! Sana bağlanmayanlar utansın!" yazar.[143] Bu dönemde Salahaddin Güngör, "Bütün olsun inanın, sevgisine bağlan onun / Bunalınca adını, *Tanrı* adıyla an onun" diye yazar.[144] Kazım Nami Duru Tanrı'nın ağzından ona "Sen olacaksın Türklere son *yalvaç*" diye seslenir ve başka bir şiirinde de "Ona *tapınıyorum* desem yanlış olur mu?" diye sorar.[145] Fazıl Hüsnü Dağlarca, Gazi'den "Kutlu bir *Tanrı* oldun güzel Anadolu'da" diye bahsederken,[146] Vasfi Mahir Kocatürk onu "*Tanrısal Bozkurt*" olarak tanımlar.[147] Behçet Kemal Çağlar 1937 tarihli bir şiirinde Atatürk'ten "Arslan, insan ve *tanrı* bir arada bu başta..." diye bahseder.[148]

Gazi mistiklerinin piyesleri, tüm yurtta yoğun bir biçimde oynanmaya devam etmektedir. Sözgelimi 1935 yılı Halkevleri repertuvarını oluşturan 28 eserin önemli bir kısmı, önceki sayfalarda incelediğimiz Gazi mistiklerinin kaleminden çıkmıştır: Behçet Kemal Çağlar (*Çoban*, *Attila*), Faruk Nafiz Çamlıbel (*Akın*, *Özyurt*, *Kahraman*), Aka Gündüz (*Beyaz Kahraman*, *İkizler*, *Köy Muallimi*, *Mavi Yıldırım*, *Yarım Osman*), Yaşar Nabi Nayır (*Mete*, *İnkılâp Çocukları*), Halit Fahri Ozansoy (*10 Yılın Destanı*), Kazım Nami Duru (*Uyanış*). 1936 yılında bu listeye eklenerek repertuvara girenler arasında, yine yukarıda incelediğimiz Vasfi Mahir Kocatürk'ün *Yaman*'ı ve Galip Naşit Arı'nın *Destan*'ı da vardır.[149] Kısacası onuncu yılda yaşanan Gazi kutsaması, sahnelerde sürekli bir biçimde tekrarlanmaktadır.

Memleketin pek çok şehrinde farklı zamanlarda kutlanan Gazi Günleri, özellikle de Mustafa Kemal'in Ankara'ya ilk gelişi (27 Aralık 1919) dolayısıyla yapılan kutlamalar[150] da, mistisizmin açığa çıkması için fırsat zaman-

142 Aka Gündüz, *Gazi Çocukları İçin III*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1934, s. 5, 7.

143 "Yürekten Sesler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Ocak 1934, s. 3. akt. İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) Ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap Yayın, 1991, s. 189-190. Ayrıca döneme ait, bir kısmını kitapta da tartıştığımız çeşitli kutsallaştırma örnekleri için bkz. *a.g.e.* s. 188-197.

144 Salahaddin Güngör, *Atatürk*, Maarif Kitabhanesi, 1935, s. 10.

145 Kâzım Nami Duru, *En Büyüğümüz İçin*, Ulus Basımevi, 1935, s. 4, 8.

146 Fazıl Hüsnü Dağlarca, "Kahraman", *Yücel*, sayı 51, Mayıs 1939, s. 109. Eser ilk olarak Kuleli Askeri Lisesi'nin 1933-34 yıllığında yayımlanır, bkz. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., s. 71.

147 *Gençlik*, sayı 4, 1 Temmuz 1938; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., s. 79.

148 Behçet Kemal Çağlar, "Atatürkü Dinlerken", *Yücel*, sayı 34, Aralık 1937, s. 157.

149 Kani İrfan Karakoç, "Ulus-Devletleşme Süreci ve "Türk Edebiyatı"nın İnşası (1923-1950)", doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2012, s. 181-182.

150 Ankara'da 1932'deki Gazi Günü ve merasimlerle alakalı bkz. Naşit Hakkı (Uluğ), "Ankaranın Gazi Bayramı", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933, s. 9-10. Makalede özellikle köy çocuklarının Gazi heykelini görünce "bin yaşa" diye bağırmaları ve gözlerini heykelden alamamaları ilginçtir.

larıdır. 27 Aralık 1934'teki kutlamalar vesilesiyle Yahya Saim Ozanoğlu'nun *Cumhuriyet*'in birinci sayfasında basılan şiiri, bu mistisizmin açık bir örneğidir:

> Atatürk Ankaraya *göklerden* inip geldi,
> Bu, ôbûr *miraçlardan* bin kat daha güzeldi.
> (...)
> "Tur"un üstünde "Musa" yol sorarken Tanrıdan,
> "İsa"nın göz yaşından, kanından doğdu ak dan.
> Atatürk yarınlara bir çağ etti armağan,
> Bu, ôbûr *miraçlardan* bin kat daha güzeldi.[151]

Yine onun Ankara'ya gelişinin kutlanması çerçevesinde 1938'de (ölümünün hemen ardından) Ankara Halkevi tarafından yayımlanan bir kitapçıkta o gün anlatılırken, gelişini bekleyen bir ihtiyar onun geleceği yolu gösterip "Kırşehir yolu, bugün *Kabe* yoluna döndü" derken, onun gelişi ise Tanrı'nın tecelli edişine benzetilir: "Dikmen sırtlarında, Sinâ dağında cereyan ettiği rivayet edilen tecellinin bir eşine bütün Ankaralılar birden şahit olacaktı" [152]

Gazi mistisizmi, zamanın basınının vazgeçilmezleri arasındadır ve mecmualar her fırsatta Atatürk'ü bu yönüyle okuyucuya sunmaya gayret ederler. Fransız muharrir Marcel Sauvage'ın makalesini neşreden *Cumhuriyet*'in, 5 Ağustos 1935 tarihinde birinci sayfadan girdiği haberin başlığı şöyledir: "Atatürk *yarım bir ilâhtır*; Türklerin babasıdır."[153]

Gazi'nin resimleri de ayrı bir mistisizm kaynağıdır. Halkevlerinin ikinci yılı dolayısıyla yapılan kutlamalarda, İstanbul Halkevi Reisi Ali Rıza Bey, "Ulu Gazi"nin hatıra olarak Halkevi'ne armağan ettiği fotoğraflarını alır ve bu vesileyle çifte bayram ilan ettiği o günde sözlerini şöyle sürdürür:

> Bu çifte bayramımızı, o büyük armağanın önünde saygı ile *eğilerek* ve ondan *ilham* alarak kutlulayabilmemiz için ilkönce bu büyük *timsalin*, bu ülkü *mabedinin* saygılı yerine asılmasını, Evimizin hakikî hâmi ve reisi Cevdet Kerim Beyefendiden rica ederim.[154]

---

151 Yahya Saim Ozanoğlu, "27 Ilkkânun", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1934, s. 1.

152 Behçet Kemal Çağlar, *Atatürk 19 Yıl Önce Bugün Ankara'ya Gelmişlerdi 27.XII.1919 Saat: 15.30*, Ulus Basımevi, 1938, s. 7.

153 Başlığın altında "Hiçbir Devlet Şefi için hayatında bu kadar heykel dikilmemiştir" yazar. Haberin devamında ise içeride Sauvage'ın gözlemleri arasında şu satırlar da vardır: "Çankayadaki pembe evinde kendisini *dindarane* bir şekilde ve başka nüfuza lüzum göstermeyecek bir *imanla* takip etmiş olan ve hala takip eden bir milleti idare ediyor." "Atatürk yarım bir ilâhtır; Türklerin babasıdır", *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1935, s. 1, 5.

154 Cevdet Kerim Bey, fotoğrafları, dakikalar süren alkışlar eşliğinde yerlerine asar. Ali Rıza Bey de "bu büyük armağan önünde ant" içer. "Dünkü Merasimde Gazi Hz.nin İmzalı Resimleri de Asıldı", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1934, s. 5.

Gazi resimleri ile alakalı olarak, Cumhuriyet'in onuncu yılı vesilesiyle, mekteplerin yanı sıra evlerde de "Gazi köşeleri" kurulması tavsiyesine yukarıda değinilmişti. Bu tavsiyenin tutulduğuna dair bazı ipuçları da ilerleyen yıllarda basında çıkacaktır. Cumhuriyet'in on ikinci yılında, on iki yaşındaki iki çocukla yapılan bir söyleşide, çocuklardan biri, bayram vesilesiyle evdeki Atatürk resmini süslemek ve ona çiçek koymaktan bahseder:[155] *Cumhuriyet*'in o günkü nüshasının ilk sayfasında yer alan büyük bir resimde de, küçük bir kız çocuğunun evindeki büyük bir Atatürk resmini çiçeklerle nasıl süslediği gösterilir.[156]

Benzer bir yarı dinsel saygı, partinin resmî toplantılarında da müşahede edilebilir. IV. Büyük Kurultay'ın kapanışında verilen iki takririn okunması sürekli alkışlarla karşılık bulur ve takrirler oy birliği ile kabul edilir. İlkinde, ulusun Büyük Önder'e, Kamâl Atatürk'e ve Kamâlizme bağlılığının başkanlık tarafından sunulması talep edilirken, ikinci takrirdeki teklif şöyle başlar:

> 1. Açılış günü *yüce varlığile* Kurultayı şenlendiren, *herşeyi yaratan ve yapan* Atatürke ve onun izine candan ve yürekten bağlılığımızın karar altına alınmasını...[157]

Yine 24 Mart 1936'da açılan ve Atatürk tarafından "Büyük Zaferi en iyi yansıtan anıt" olduğu söylenen Afyon Zafer Anıtı, bu sefer Atatürk heykelleri bağlamında kutsallaşmanın zirvesini teşkil eder. Öncelikle anıtta Atatürk Herkül'ü mağlup etmektedir ve çıplaktır. Tekiner'in belirttiği üzere bu öylesine ayrıksı bir örnektir ki, 20. yüzyıl lider kültü geleneğinde başka hiçbir lider bir anıtta çıplak olarak betimlenmemiştir.[158] Buradaki tanrısal güç gösterisi[159] kadar önemli bir husus da, Atatürk'ün çıplak vücuduyla verdiği mesajdır. O, önceki heykellerindekinin aksine Batılı veya askerî kıyafet içerisinde betimlenmeye ihtiyaç hissetmeyerek, artık kutsiyetini askerî geçmişinden veya medeniyet getirici vasfından değil, doğrudan doğruya kendi varlığından aldığını ima eder gibidir. O artık bilvesile değil, bizatihi bir yüce varlıktır.

---

155 "— Eve gittikten sonra ne ile vakit geçireceksin? — Atatürkün resminin etrafını süslemekle. Ona çiçekler koyacağım", "Cumhuriyetle Beraber Doğanlar Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1935, s. 1, 7.

156 *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1935, s. 1.

157 Metnin devamında, başında Atatürk'ün olduğu bir şefler pantheonu kurgusu kendini hissettirir: "2- *Büyük Yaratıcının değerli yapıcısı* İsmet İnönünc ve kabinedeki arkadaşlarına, 3- Partimizin bilgili ve sevgili Genel Kâtibi Receb Pekere ve çalışkan idare heyeti arkadaşlarına, 4- Kurultayımızın kıymetli reislerine ve kâtiblerine, Kurultayın sevgi ve saygılarının sunulmasına karar alınmasını teklif ediyoruz." *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, s. 227 ve "Parti Kurultayı Dün Akşam Çalışmalarını Bitirdi", *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935, s. 13.

158 Tekiner, *Atatürk Heykelleri...*, s. 139-140, 144.

159 Anıtın sanatçısı Kripel'in ifadesiyle "Heykelin çıplak olmasının sebebi, azamet ve kudreti göstermek içindir", "Kükremiş Bir Arslan Gibi", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1935, s. 8.

Yüce varlık olarak kutsallaşan Atatürk, hemen her yerde karşımıza çıkar; çok ilginç bir biçimde, bu sadece Türk, hatta sadece Müslüman elit arasında dolaşımda olan bir tanım değildir. 1935 yılında Çerkez Ethem'in adamlarının Atatürk'e suikast girişimi sonrasında oluşan histerik gösteriler ve bağlılık yenileme toplantılarından birinde Ermeni Patrik Kaymakamı, Piskopos Kevork Aslanyan, Galata Ermeni Kilisesi'nde yapılan büyük bir törende, konuşmasına şöyle başlar:

> Aziz yurddaşlar, Ulu Tanrı bize *güneş* kadar parlak, dünya kadar *ulu bir varlık* hediye etmiştir ki onun adını bütün dünya biliyor, bütün kainat seviyor, bizi yükselten o *kutlu varlık* bütün Türklüğün göz bebeği Kamâl Atatürktür... Ey Ulu Tanrı! Sen, *en aziz yaratığın* olan Ulu Önderimiz Atatürkü, Türk milletinin yüzü hürmetine ilahi ellerinle daima himaye ve siyanet eyle! Bütün *beşeriyetin ışık aldığı o parlak güneşe* uzanacak menfur elleri kır, mahveyle! Onun *emsalsiz varlığına* kem gözle bakan kahpe düşmanları lânetle, kahreyle...[160]

Üstelik bu mistisizmin sadece toplumun okumuş, üst tabakasından değil, alt katmanlarda da yayıldığına dair işaretler mevcuttur. Sözgelimi Atatürk'ün uzun yıllar hizmetinde bulunmuş Cemal Granda'nın anılarında, onun Atatürk'e bakışı, benzer bir mistisizmin etkisi altındadır:

> Atatürk üç kadeh içtikten sonra *vahiy* geliyordu. *Peygamberler* gibi. Bütün kararları o zaman veriyordu. Hepsi de isabetli şeylerdi.[161]

Benzer şekilde köylerde de, köylüler kendi aralarında para toplayıp Gazi büstleri dikmeye başlamışlardır. Sözgelimi, Bilecik Karaköy'de büyük bir Gazi büstü dikilmiştir. Köylüler, "Büyük Gazinin önünde her gün hürmetle iğilmekte, candan selamlamakta"dırlar. Köyün en ihtiyarı şöyle der:

> Biz Gazimizin daima yanındayız. Çoluk, çocuk, kadın, erkek, genç, yaşlı, işimizde, gücümüzde Gaziden kuvvet alıyoruz. Hele birkaç sene sonra zengin olalım, belimizi doğrultalım, köyde yapacağımız Cumhuriyet meydanına Gazinin büyük heykelini de dikeceğiz.[162]

Tek parti döneminde eser veren halk şairleri de, onlar üzerinden mistisizmin halka yayılışını görebileceğimiz bir diğer kanaldır. Sinoplu Aşık Emirî (Ferit Dikmen, 1900-1973), onu peygamber olarak şiirine alır: "Türk için

160 "Ermeni Azlığının Hassasiyeti", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1935, s. 6. Bu suikast girişimi davasına bakan savcı Baha Arıkan'ın 1936 başlarında hazırladığı iddianamede de Atatürk'ten bahisle savcının kaleminden; "Ben Atatürk'ü bizim gibi fani bir varlık saymıyorum. Atatürk'ün bizim gibi yiyen, içen, fizyolojik bir mahluk olmaktan daha başka bir mevcudiyet olduğuna kaniyim" yazılır. Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkasının...*, s. 193.

161 Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağı Idim*, Hürriyet Yayınları, 1973, s. 255.

162 "Gazi Hz. Ve Türk Köylüsü", *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1933, s. 2.

ülküye ne konmuş ise / (Atatürk) *Yalvaçla* varıldı bu gün."[163] Posoflu Aşık Müdami (Sabit Ataman, 1918-1968) onun ölümünün ardından yazdığı şiirde "Kırk *evliya kerameti* var idi / *Vahiy* idi fikrin düşün Atatürk" der.[164]

Atatürk elini sıktı diye elini yıkamayan veya yaşı sorulduğunda, Cumhuriyet'in yaşını söyleyen insanlara dair anlatımlar[165] da, tıpkı pek çok kişinin Atatürk'ün gözlerine bakamadığını söylemeleri[166] gibi, mistisizmin yaygınlığına dair kanaat hasıl edici donelerdir.

Tıpkı onuncu yıl gibi, Gazi mistisizmi de, hakkında müstakil bir kitap yazılmasını hak edecek denli geniş bir konudur. 1933-1938 arasında, Gazi kültünün gelişimi, sayısız örnekle, son derece geniş işlenmeye müsaittir. Burada çok sayıda örnek arasından bir kanaat hasıl etmeye yetecek kadarıyla yetinmek durumundayız. Bu bölümde gördüğümüz mistik ediplerin birçoğuna ileride, Atatürk'ün ölümünü müteakip yazılanlar bahsinde geri döneceğiz. Fakat ondan önce, Atatürk kutsalının, diğer kutsallardan özellikle Türklük kutsalıyla nasıl mezcolduğunu ve bunun nasıl bir mistisizmi netice verdiğini incelemek doğru olur.

Millet olarak Atatürk veya Ata'da fena bulmak

İzmir'den Umum Müfettişi olarak atandığı Trakya'ya geçeceği günlerde (Ağustos 1935) onuruna verilen yemekte söz alan Kâzım Paşa şöyle konuşur:

> Bizi harekete geçiren büyük motor Ankara'da Çankaya'dadır... Arkadaşlar! Kalbimizde taşıdığımız Atatürk heyecanıyla, sizlerden aldığım kuvvetle, orada da koşacağız... Ulusun sezişlerini, isteklerini en iyi gören, bunları süzgecinden geçirdikten sonra yine ulusa mal eden büyük önderimiz Atatürk'tür. *Biz onun küçük örnekleriyiz.* Asıl olan halkın ve köylünün kabiliyeti, enerjisi de Atatürk'ün davası, burada dikilen heykelin manasıdır. Hepimiz ufak tefek farklarla işyarlığın zevkini tadan, davaya inanan, *tapan* insanlarız. Aşkla, *imanla* büyüklerimize bağlanmış adamlarız...[167]

Davaya tapan, büyüklerine imanla bağlanan bu elitin, her birinin kendisini küçük Atatürk olarak görmesi, *imitatio christi* veya tasavvuftaki *fena-*

---

163 Fethi Tevhet, "Sinoplu Emirî", *Yücel*, sayı 45, Kasım 1938, s. 126 Fethi Tevhet, Sinoplu Emirî'yi, "milliyet şâmânı" olarak niteler. Emirî eğer dükkanında değilse, onu camiye gitti zannetmemek lazımdır, o (halkevi)nde çalışıyor, *ibadetini* yapıyordur." *A.g.e.*, s. 125.

164 Pertev Naili Boratav, "Halk Geleneğinde Atatürk ve Atatürk Devrimleri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (Atatürk Özel Sayısı), cilt: XXXVI, sayı 1-4, 1981, s. 124.

165 Kinross, *Atatürk...*, s. 474.

166 Vamık Volkan, Norman Itzkowitz, *The Immortal Ataturk: A Psychobiography*, University of Chicago Press, 1986, s. 152.

167 Dirik, *Atatürk'ün İzinde...*,

firresul veya *fenafillah* hali gibi tasavvur edilebilir. Kutlulama Yüksek Komisyonu'nun yayınladığı "Köylülere Konferans" kitapçığında Gazi'nin "bizim bütünümüzdür" şeklinde anlatılması[168] ve bu ifadenin diğer dergilerde tekrarlanması,[169] Aka Gündüz'ün piyesinde çiftçilerin "Biz Gazi'nin / Ta kendiyiz!"[170] demeleri veya Behçet Kemal'in "Zaten, her Türk bir parça Mustafa Kemal demek!"[171] diye yazması da bundan farklı değildir. Tekin Alp'in ifadesiyle:

> On dördüncü Louis, "Devlet benim!" derdi. Türk milleti de, iftiharla, "Ben Atatürk'üm" diyebilir. Çünkü, Türk milletinde her şey onun timsalidir ve yeni Türkiye'de herkes onun yarattığı havayı teneffüs etmektedir.[172]

Bununla da bağlantılı olarak, dönem boyunca, milletin Atatürk olmasının dışında, Atatürk de millet olur. Millet, önceki bölümde görüldüğü üzere, uzun bir süredir kutsanmaktadır ve Atatürk, 1934'te aldığı soyadından da anlaşılacağı gibi "milletin babası"dır. Ki zaten o aslında bu tarihten çok önce de, milletin babası olarak kutsanmaya başlanmıştır. Hasan Cemil'in 1929'da onu anlatırken yazdığı gibi:

> Yüksek başının üstünde zaferlerinin nurdan haleleri dalgalana dalgalana – *efsane allahlarının değil– fakat türk milletinin babası*, oturacağı koltuğa doğru ilerledi.[173]

Fakat Atatürk milletin babası olmakla yetinmez, milletin kendisi de olur. "Milletten Lidere Kutsallık Transferi" bölümünde bunu ele almıştık. Falih Rıfkı'nın tabiriyle: "Mustafa Kemalsiz Türk, Türksüz Mustafa Kemal anlaşılamaz. İkisi birbirinde buluştular. Beraber sürüp gideceklerdir."[174] Balıkesir milletvekili Örge Evren de, Atatürk'ün çiftliklerini Hazine'ye vermesi dolayısıyla söz aldığı Meclis kürsüsünden Atatürk-millet özdeşliğini şöyle anlatır:

> Atatürk Türkün içinden çıkan, Türkü temsil eden; bütün varlığını Türke veren *kudsal bir varlık*, büyük bir Türk çocuğu ve Türk milletinin başında eşsiz, büyük, daimi şefidir. Şu halde bütün *millet de Atatürkün tamamen kendisidir*. Verilen Atatürkün değil milletindir. Veren Atatürk değil millettir. Alan

168 Demirhan, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının...*, s. 69.

169 Bir örnek için bkz. "En Büyüğümüz İçin Ne Diyorlar", *Yücel*, sayı 9, Kasım 1935, s. 83.

170 Gündüz, *Gazi Çocukları İçin III*, s. 55.

171 Kemal (Çağlar), "On Yıldan Sonra", s. 192 veya Behçet Kemal Çağlar, "19 Mayıs Çocuklarına Selam", *Yücel*, sayı 40, Haziran 1938, s. 131.

172 Alp, *Kemalizm*, s. 76.

173 Cemil (Çambel), *Jüpiter*, s. 8. Hasan Cemil sadece kitaplarında değil, şahsi yazışmalarında da Mustafa Kemal'den "millet babası" ve "ulu babamız" şeklinde bahseder. Cevat Abbas'a yazdığı mektuptaki bu ifadeler için bkz. Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer...*, s. 341.

174 Falih Rıfkı (Atay), "Atatürk", *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Kasım 1934, s. 1.

millet değil Atatürktür, veren millet değil Atatürktür arkadaşlar.' (Bravo sesleri, alkışlar).[175]

Atatürk'ün milletle özdeş kılınması aslında beklenmedik bir şey değildir elbette; Ziya Gökalp, daha Meşrutiyet döneminde "milli kahraman bir fert değil, milletin müşahhas timsalidir" demekteydi.[176] Benzer şekilde lise tarih kitaplarında onun için "manevi şahsiyetiyle, büyük Türk milletini şahsında somutlaştırır"[177] denildiğinden bahsetmiştik. Atatürk'ün kendisi de benzer bir anlayışı paylaşır gibidir:

> İki Mustafa Kemal var: Biri ben, fert olan, fani olan Mustafa Kemal... İkinci Mustafa Kemalden ise "ben" diye bahsedemem; ondan ancak biz diye bahsedebilirim. O Mustafa Kemal yani sizler... O Mustafa Kemal ölmez. O, Türk milletinin ihtiyaçlarile beraber, gitgide uyanan şuuruyla beraber, tekâmül ede ede ebedî olarak yaşayacaktır.[178]

Bu anlayışın neticesinde milli hâkimiyet de doğal olarak, "önder tarafından ve onun kendi timsali olarak vücuda getirilen kadroların yardımile icra" edilen bir şey olarak anlaşılacaktır.[179] Bu beklenti doğrultusunda millet milli kahramanda vücut buldukça, milliyetçilik de Gaziciliğe,[180] sonrasında Atatürkçülüğe dönüşür. Bu Kemalizmin iki kutsalının birbiri içinde fena bulması kendi mistisizmini de var eder; Yakup Kadri, daha önce de alıntıladığımız pasajında, bunu şöyle ifade eder:

> O, Türk milletinin daima tetikte uyanık şuuru idi. Türk milleti, onda tek bir adam haline inkılap etmişti... Tek bir insanın bir millet haline bu temessülü tıpkı, *Pagan dinlerin bazı ilahi misterlerini andırıyor*. Zaten onun millet yolunda her hareketinin sembolik âyinden farkı yoktu.[181]

1938'de yazılan ve 1946'da yayımlanan bu satırlara sinen mistisizm ayrıksı bir örnek değildir. Sözgelimi Bedrettin Uşaklı da 1934 yılında Atatürk'ten

---

175 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 5. Dönem, c. 19, 12 Haziran 1937, s. 270.

176 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 23.

177 *Tarih IV*, s. 133.

178 "Dikkate Lâyik Bir Tezat", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1933, s. 1; aynı manayı farklı kelimelerle 1925'te Hamdullah Suphi de aktarır. Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu I*, s. 54.

179 Alp, *Kemalizm*, s. 75. Tekin Alp sorar: "Bir evlâdın, babası tarafından yetiştirilmesi tabiî bir hal değil midir?" *A.g.e.*

180 Yurttaşlar arasında birliği sağlaması için dinin yerini alacak bir milliyetçilik bağının tesis edilme çabasına geçen bölümde şahit olmuştuk. Bu din ikamesi yeni bağ bile, dönem içerisinde tek bir kişinin şahsı ile irtibatlanarak anlam kazanmaya başlar. Aka Gündüz bu bağı artık milliyetçilik olarak değil "Gazicilik" olarak adlandırır. "O bağ birlik ağıdır, / Gazicilik bağıdır." Gündüz, *Gazi Çocukları İçin III*, s. 34.

181 Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 115-116.

"Sensin *Ülkü tanrımız*, Ey *Türklüğün bütünü*!" şeklinde bahseder.[182] Hasan Âli Yücel'e göre ise "Türk milleti Gazidir, / Gazi de Türk milleti." Bu şu demektir: Atatürk, milli iradenin akislerini kendinde gösteren ve onun bir remzi olan "*kutsal* bir varlıktır" [183] Nurullah Ataç ise benzer şekilde bu sefer Atatürk'ün ölümünün hemen ardından şöyle yazacaktır:

> O bir fert, bir şahıs değil, bir millet hayatının, kudretinin insan şeklinde tecelli etmesiydi... Türk milleti,... Mustafa Kemal'i kendi suretinde *yaratmıştı*. Mustafa Kemal de milletini kendi suretinde *yarattı*.[184]

Bu dönemde devlet dahi, bu ikisi ile irtibatlandırılarak tarif edilir. Samuel Haig Jameson, XIV. Louis'nin sözüne atıfla "Yeni Türkiye'de Devlet Kemal'dir" derken[185] Orhan Arsal, Ankara Halkevi'nde yaptığı konuşmada şunları söyleyecektir: "O halde Türk inkılabı ideolojisine göre devleti şu kısa cümle ile tarif mümkündür, 'Devlet Atası etrafında toplanan millettir.'"[186] Refik İnce'nin ifadesiyle ise "Parti demek zaten bizzat Atatürk demektir."[187]

Bu tüm kutsalların Atatürk'ün şahsında mezcedilmesinin doğal sonucu ise, ulusun ve partiyle bütünleşmiş devletin üzerindeki kutsallık halesinin, nihayetinde, kişi kültüne daha da güç kazandırmasıdır. Parti ile devlet bütünleştikçe ve ülkede totaliter tınılı bir yönetim kurulmaya devam ettikçe, Atatürk de tanrılaşmaya devam eder.

Daha önce, Behçet Kemal ve Faruk Nafiz şiirleri bağlamında, tabiat güçlerinin Mustafa Kemal olarak anlaşılması hususunu değerlendirirken, bunun vahdet-i vücut anlayışıyla bağlantısına atıf yapmıştık. Benzer bir durum bu noktada da karşımıza çıkıyor. Burada da milletin Atatürk, Atatürk'ün ise millet (ve irtibatlı olarak devlet, parti) olması düşüncesinin, Tanrı'nın kendisini kâinata yansıtan ve kâmil kullarının O'na bir ayna olduğu (ve O'nda fena bulduğu) vahdet-i vücut anlayışıyla çarpıcı benzerliğine dikkat etmek lazım gelir. Aydın Oy, her yerde Atatürk'ü gören dönem şairleri için "*ulu-*

182 *Varlık*, sayı 12, Kasım 1934, s. 181; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri...*, s. 61.

183 Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, s. 5. Nadir Nadi'ye göre de "Mustafa Kemal, Milletin insan kıyafetine girmiş jenisini temsil" eder. Nadir Nadi, "Kutlu Bir Gün: Cumhuriyetin On İkinci Yıldönümü", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1935, s. 1.

184 Nurullah Ataç, "Matem Günü", *O'nun İçin Yazılanlar Söylenenler* içinde, Fatih Halkevi, Başarı Basımevi, 1939, s. 385. Burada Tanrı'nın insanı kendi suretinde yaratmasına gönderme açıktır.

185 Samuel Haig Jameson, "Social Mutation in Turkey", *Social Forces*, c. 14, sayı 4, Mayıs 1936, s. 488.

186 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün...*, c. 3, s. 192.

187 *C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*, Ulus Matbaası, 1939, s. 41. Antalya delegesi Kazım Azamet'in (Antalya Baro Başkanı) aynı Kurultay'da bu birlikteliği yorumlama şekline göre, "Tarihin en büyük adamı" olan ve ismi Kurultay'da "derin bir vecdi huşu içinde ebedi minnet ve tazimle tebcil ve takdis" edilen Atatürk, Türk milletinin timsalidir. "Milletin bütün varlığını, enerjisini nefsinde toplayan" CHP ise Atatürk'ün "müşahhas bir manevi varlığı"dır. *A.g.e.*, s. 164-165.

sal mutasavvıflar"[188] derken veya Behçet Kemal bir şiirinde "'*Fenafil Gazi*' olmak derler bizim sevdaya"[189] yazarken, benzer bir düşünceyi dile getirmektedirler. Açıktır ki tasavvufun kavramları ve kainatı telakki tarzı, yeniden fakat seküler bir tarzda, merkezinde Atatürk olmak üzere, canlanmaktadır. Bunun en açık ifadelerinden birini, dönemin Gazi mistiği Faruk Nafiz Çamlıbel'in 1938 tarihli meşhur şiirinde ("Atatürk") buluruz. *Ülkü* dergisinde, "Atatürk için yazılan şiirler arasında belki de en güzeli"[190] şeklinde tanımlanan şiirde Faruk Nafiz şöyle der:

> *Tanrı* gibi görünüyor her yerde
> Topraklarda, denizlerde, göklerde:
> Gönül *tapar* kendisinden geçer de
> Hangi yana göz dalarsa: Atatürk
> (...)
> Ondan aldık yaşamanın tadını,
> Bahtiyarız, bahtiyarsa Atatürk.

Gazi mistiklerinin tecrübe ettikleri bu "Fenafil Gazi" haline ek olarak şu da belki önemli bir ayrıntıdır ki "Atatürk'ün kendisi gençliğinde bazı tarikatlara girip çıkmıştır."[191] Bazı tarikat mensuplarının da Atatürk'ü, fikirlerini gerçekleştiren o beklenen kişi olarak gördüğü aşikârdır.[192]

Benzer bir durumun Almanya'da yaşandığını, Nazilerin en önemli ideologlarından Alfred Rosenberg'de görülen Meister Eckhart kaynaklı bir nevi "vahdet-i vücut" anlayışının, yani benliğini Tanrı'da eritme tasavvurunun, nihayetinde cemaatin benliğini Hitler'de eritme dürtüsüne doğru evrildiğini hatırlatarak,[193] bu çeşit bir kutsallık naklinin sadece Türkiye veya İslâm alemiyle sınırlı olmadığını da ekleyebiliriz son olarak.

---

188 Oy, *Şiir Dünyamızda Atatürk*, s. 175.

189 Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, s. 80. Daha önce *Jüpiter* kitabına değindiğimiz Türk Tarih Kurumu Başkanı ve Bolu milletvekili Hasan Cemil Çambel ise ilerleyen yıllarda, Atatürk'ü anlattığı kitabında, asri zihniyetin panteizmi eksik anladığını, Allah'ın sadece "otlarda ve böceklerde" değil "büyük insanda" da göründüğünü yazarken Carlyle felsefesi ile tasavvufu mezcedecektir. Hasan Cemil Çambel, *Atatürk (Atilla'dan Atatürk'e) İkinci Bölüm*, Varoğlu Yayınevi, 1948, s. 57.

190 Fevziye Abdullah (Tansel), "Faruk Nafiz, *Akıncı Türküleri*", *Ülkü*, sayı 61, Mart 1938, s. 95.

191 Ünder, "Atatürk İmgesinin...", s. 146.

192 Mesela kendisi de Bektaşi olan Ziya Bey, 26 Ocak-8 Mart 1931 tarihleri arasında *Yeni Gün* gazetesinde, Bektaşilik üzerine bir yazı serisi yayımlar. Serideki ana fikir: "Cumhuriyetin Bektaşi tarikatının uzun süredir gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahatları tamamladığı, dolayısıyle bu tarikatın artık gereği kalmadığıydı. Öngördükleri ıslahatlar arasında Halifeliğin kaldırılması, kadınlara eşitlik tanınması ve dinsel taassubun azaltılması da vardı." Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Russell&Russell, 1970, s. 112.

193 Eric Michlaud, Janet Lloyd, *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford University Press, 2004, s. 41-42.

Farklı Kemalizmler, ortak kült

Bilindiği gibi Kemalist kadro içerisinde farklı düşünce ve çıkar grupları bir arada bulunuyordu, fakat bunların hepsinde Gazi-Atatürk kültü ortak bir nokta olarak öne çıkmaktaydı. Sözgelimi Serbest Fırka'yı kuranlar, CHP'de kalanlardan hiç de daha az Mustafa Kemal kültüne omuz veriyor değillerdi. Örneğin Fırka'nın İstanbul Ocak Reisi Baltacıoğlu "Bizim Tapındığımız Mustafa Kemal" makalesini yazacaktı.[194] Önceki sayfalarda görüldüğü üzere Fırka'nın ideoloğu Ağaoğlu Ahmet ise 1930 yılında çıkan *Serbest İnsanlar Ülkesinde* kitabında veya Gazi'ye yazdığı mektuplarda Gazi mistisizminin mümtaz örneklerini sergiliyor; Gazi'yi peygamber ilan ediyordu.

1931'den sonra CHP içinde de görüş farklılıkları (*Ülkü*, *Kadro*, mutat zevat ve İş Bankası çevreleri... vs.) Gazi-Atatürk kültü söz konusu olunca, silinip yok oluyordu. "Mutat zevat" olarak adlandırılan, Atatürk'ün hep yanında olanlardan örnek vermek gerekirse, mesela Zonguldak Türk Ocağı'nda 1931'de verdiği bir konferans hakkında bilgilendirmek üzere çektiği telgrafa Cevat Abbas (Gürer) şöyle başlıyordu: "Hakikatlerin *ilahi* kaynağı olan Ulu Gazi'den aldığım *mukaddes* ilhamlarla..."[195] Mutat zevattan isimlerin de yönetim kuruluna üye olduğu İş Bankası'nın başındaki isim olan Celal Bayar zaten çok partili dönemde bile "Atatürk'ü sevmek ibadettir" sözünü tekrarlamasıyla bilinecekti.[196] Bu söz, onun dilinde (benim ulaşabildiğim kadarıyla) 1930'ların ortasından beri dolaşmaktaydı. Sözgelimi Nazilli basma fabrikasının temel atma töreninde, zamanın Ekonomi Bakanı olan Bayar şöyle demekteydi: "Büyük ve Dâhi Önderimiz hakkında candan izhar edilen minnettarlık duyguları yerindedir. Türk milleti için Atatürkü sevmek daima bir *ibadettir*."[197] Başbakanlığında da aynı sözü, ölümünden iki gün sonra Halkevi'nde, Atatürk'e hitaben tekrarlayacaktı: "Atatürk, seni sevmek, Türk milleti için *millî bir ibadettir*. (Sürekli alkışlar)"[198] Yine mese-

194 İsmail Hakkı "bizim taptığımız Mustafa Kemal Halk Fırkasının umumî reisi olan Mustafa Kemal değildir" diye yazar. Ona göre taptıkları, "Türk kavminin istikbalini yaratan", "ebedi rehber" olan "Mutlak Mustafa Kemal"dir. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), "Bizim Tapındığımız Mustafa Kemal", *Yarın*, 12 Ekim 1930, s. 1. Reşit Galip bu yazıya *Hâkimiyet-i Milliye*'de 15 Ekim'de "Dalâlet" yazısıyla cevap verir. Aynı dönemde Falih Rıfkı'nın bu yazıya verdiği cevap da burada kaydedilmeye değer: "İsmail Hakkı Beyin 'Tapındığımız Mustafa Kemal' diye bir yazısını okudum. İsmail Hakkı Bey profesör, Emin, âlim tanınmak için şüphesiz, merhametli, cömert Türklerin olan bir vatan ister: Onu kurtaran Mustafa Kemale tapınırmış!.. Fakat Halk Fırkası Reisi Mustafa Kemal'e tapınmazmış! Tapınır idi, eğer Halk Fırkası onu mebus yapsaydı... O zaman Umumî Kâtip Saffete de tapınırdı." Falih Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, s. 488-489.

195 Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer...*, s. 338.

196 Zaten Atatürk'ün Anıtkabir'e taşınmasından, Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun çıkarılmasına kadar, kültün daha uzun süre yaşatılmasına matuf bir dizi gelişme de Celal Bayar'ın cumhurbaşkanı olduğu DP iktidarında hayata geçirilecekti.

197 "Nazilli Fabrikasının Yapısına Hemen Başlandı", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1935, s. 4.

198 "Başvekilin Ankara Halkevindeki Mühim Nutku" *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938, s. 9.

la Celal Bayar, Cevat Abbas Gürer ve Muammer Eriş imzalı, Atatürk'e çekilen bir telgrafta Atatürk'ten, "Büyük Yaratıcı ve Kurtarıcımız" şeklinde bahsedilmekteydi.[199]

Son olarak CHP'ye yön vermek için çıkan dönemin en önemli iki dergisini (*Kadro* ve *Ülkü*) Atatürk kültü bağlamında karşılaştırabiliriz. Ocak 1932'de yayımlanmaya başlanan *Kadro* dergisinde Mustafa Kemal kültü, uzun bir müddet örtük bir biçimde vaz edilir. Derginin ilk 23 sayısında inkılabın ve bilimin açıktan kutsanmasına rast gelinse de, Mustafa Kemal bağlamında kutsama çok açık bir biçimde yer almaz. 10. yıl kutlamalarıyla beraber, bu durum değişir ve Kasım 1933 sayısında kutsama aşikâr olur. Bu sayıda "Kadro" başlığıyla çıkan başyazıda şöyle yazılır:

> İnkılâp ile beraber, Şef, on yılları ve on yıllık hamleleri de milletine emanet ediyor. " O büyük *yaratıcının* dinmeyen ve zayıflamayan emri altında başardık" dememizi istiyor. Türk milleti, Seni yeniden *yaratan* Şef'in bu sözünü hiçbir zaman unutma![200]

Yine aynı sayıda, edebiyatın bir "milliyet ve vatan *Partenon*'u" kurmasından bahsedilir ve eklenir: "Gazi'nin onuncu yıl münasebetiyle söyledikleri nutku, şimdiden böyle bir *Partenon*'un ana direği addedebiliriz."[201]

Takip eden sayılarda Gazi kültü kendini hissettirmeye devam eder. Yine bir başyazıda "[B]ir kahramanın şahsında bu milletin, bütün arzu ve iradelerinin temessül etmiş bulunması"nın ne büyük bir emniyet ve şeref olduğundan bahsedilir. Millet "halini onun iradesinde müşahhaslaştır"mıştır. Gazi-millet bütünlüğü ve Gazi'nin geçmiş ve gelecekteki bela ve musibetlerden milleti koruyacağı, yazıda "*inanımız*" şeklinde ifade edilir.[202]

Dergide artık çeşitli vesileler ile Gazi kültüne sıklıkla atıf yapılmakta, kullanılan terminoloji de her geçen sayıda daha mistik bir hal almaktadır. Reşit Galip'in ölümü üzerine yazılan bir başka başyazının son cümleleri, hem Ga-

---

199 "İş Bankasının Yıldönümü", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1936, s. 7. Aynı kalıbın başka bir haberde kullanımı için "Bütün Şark İli Atatürke Kavuşmanın Heyecanı İçinde", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1937, s. 1, 8. Bu dönemde yazılarda veya çekilen telgraflarda Mustafa Kemal'den "*Büyük Yaratıcı*", "*Büyük Yaratıcı Önder*" şeklinde bahsedilmesi alışılmadık bir husus değildir. Bkz. "Bayramların Bayramına Ait İntiba ve İhtisaslar", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1933, s. 1; "Milletin Sesi", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1935, s. 9.

200 "Kadro", *Kadro*, sayı 23, Kasım 1933, s. 4-5.

201 Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Türk İnkılâbında Üslup", *Kadro*, sayı 23, Kasım 1933, s. 25.

202 "Türk İnkılâbında Gazi ve Bizim Bir İnanımız", *Kadro*, sayı 24, Aralık 1933, s. 3. Başka bir başyazıda bu temaya tekrar dönülür: "Milletten şefe doğru muhabbetin, milletten şefe doğru salâhiyetin, milletten şefe doğru sadakat ve itaatin bu ne hudutsuz ölçüsüdür ki, şefte, milletin bütün varlığı, bütün kurtuluş ve kuruluş kararı ve bütün manevi kıymetleri bu kadar eşsiz bir sembol bulabiliyor!.. [I]nsan büyük Şefin büyük yurdu yarattığı devirde gelmiş olduğuna sevinerek, vazifesine, bıraktığı noktada severek koşuyor." "Kadro", *Kadro*, sayı 31, Temmuz 1934, s. 3-4.

zi'ye bakışlarını, hem nasıl bir gençlik istediklerini hem de Gazi mistiklerine karşı hissettiklerini açıkça gösterir:

> Fakat Türk inkılâbının yarınki tarihçisi onu yalnız inkılâp saffının ileri bir *mücahidi* değil, Türk inkılâbındaki bütün mefhum ve içtimai şekil doğuşları seyrinde de aktif bir kahraman olarak alacaktır. Onu inkılâbın en Büyük Şefinin etrafını daima bir *hale* gibi saran, inkılâba ve *Şefe inanlarını* kendilerine *din* ve *ahlâk* yapan büyük öncüler ve *mücahitler* kadrosunun lekesiz bir timsali olarak kaydedecek ve daima yüceltecektir.[203]

Fakat bu kadarı da yeterli olmaz ve *Kadro*'nun kapatılacağı şayiası yayılmaya devam eder. Sondan bir önce yayımlanan başyazıda, üstü kapalı ve biraz da sitemkâr, hatta tehditkâr bir şekilde, Gazi kültünün ikame edilmesi isteniyorsa, kendileri gibi olanlara tahammül gösterilmesi gerektiği, yoksa yapılan iş ne denli büyük olursa olsun kültün geleceğe aktarılamayacağı veya beceriksiz ellerde heba edileceği hatırlatılır:

> Her kahramanın bir destancısı vardır. Destanlara geçmemiş kahramanlıklardan hiç kimsenin haberi olmaz. Yeryüzünde kim bilir ne büyük hadiseler kendilerine lâyık bir ifade vasıtasından mahrum kaldıkları için adi vak'alar gibi unutulup gitmiştir... Hemen çoğu, derin ve ince bir "intuition" sahibi olan iş ve hareket adamları bunu iyi bilirler ve meydana koydukları eserin herkesten önce bunlar tarafından tasdik ve takdir edilmesini isterler. Zira halkın hafızası zayıftır, yüreği kaypaktır... Kahraman için destancısız kalmaktan daha feci bir şey vardır. Kötü, beceriksiz ve anlayışsız bir destancının eline düşmek... Şu itibar ile diyebiliriz ki, fikirleşmemiş her hâdise, çöl ortasında bir nidadır. O, kime hitap eder? Onu, kim işitir?[204]

Bu tehditle karışık uyarı, pek işe yaramamış olacak ki, *Kadro* kısa süre sonra kapanır. Fakat *Kadro*'nun ilk sayısından kabaca bir yıl sonra Şubat 1933'te yayımlanmaya başlayan *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, "kahramanın destancısı" misyonunu beceriyle devam ettirmeyi başarır. Mustafa Kemal'in ölümüne kadar olan sayılar dikkate alınırsa (ölümünü müteakip yazılanlar ayrıca değerlendirilecektir), daha ilk sayıda Reşit Galip'in kaleminden, Gazi'ye olan sevginin "mukaddes bir aile mirası gibi nesilden nesile kıymet ve kudsiyeti artarak ebediyete kadar" devam edeceği, Mustafa Kemal'in "kurtarıcı ve yaratıcı BÜYÜK ATA olarak" daima hatırlanacağının anlatıldığı görülür.[205] Farklı maka-

---

203 Yazı şöyle devam edip sonlanır: "Reşit Galip! Senin en büyük hizmetin, senden sonra gelecek inkılâp nesillerine inkılâpçı karakterin inkılâpçı enerjinin ve ahlâkın büyük misali olmandır! Senin bu taline gıpta ediyoruz." "Memleketin Büyük Kaybı", *Kadro*, sayı 27, Mart 1934, s. 4.

204 "Kadro", *Kadro*, sayı 34, Ekim 1934, s. 3-4.

205 Reşit Galip, "Gazi Mustafa Kemal", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933, s. 13.

lerde, devlet adamlarınca Atatürk'ten "Ulu Şefimiz", "Ulusal Önderimiz",[206] "Ulusşuz Başbuğ",[207] "milli Şefimiz",[208] "hepimizin babamız", "Dâhi Başbuğ"[209] ve benzeri şekillerde bahsedilir.

Bununla beraber asıl çarpıcı satırlar, yine mistik ediplerin şiirlerinde karşımıza çıkar. İlk sayıda Behçet Kemal'in geçen bölümde örnekler verilen ve Gazi gününde Ankara Halkevi'nde sahnelenen *Ergenekon* piyesinden parçalar yayımlanır. Behçet Kemal dördüncü sayıda bu sefer "Dünyanın en büyük ölmezine" atfettiği "Ufkunda" şiiri ile *Ülkü*'de yer alır.[210] Feyzullah Sacit'in yedinci sayıdaki "Büyük Zafer" şiiri de Gazi'nin emri üzerine orduların Akdeniz'e hücumunu anlatır. Şiirde Gazi, Türklüğün iradesi, Tanrı'nın sesi, mucize var eden, ilahi nefes sahibi olarak gösterilir.[211] Kazım Nami (Duru) sekizinci sayıda, Behçet Kemal'in *Burada Bir Kalp Çarpıyor* kitabı vesilesiyle yeni Türk şiirine övgüler düzerken, Faruk Nafiz'in "Çankaya"sı ile Behçet Kemal'in "Görmeye Geldim" ve "En Büyük Türkün Huzurunda" şiirlerinden parçaları örnek gösterir.

Dokuzuncu sayı, onuncu yılın yıldönümünde çıktığı için, baştan sona inkılâp mistisizmiyle doludur; Gazi de bundan nasibini alır. Nebil ondan "Yükseklği insanlığa baş döndüren insan, / Verdin bize sen yepyeni bir ruh ile *iman*" diye bahseder.[212] On yılda alınan mesafe ve hız, bu sayının ana temalarındandır. Yaşar Nabi, bu hızı ve onun Mustafa Kemal ile bağlantısını şöyle anlatır: "Daha dün ummak bile zorken bu kadarını / Onu hakiykat yaptı *Tanrı eşi bir insan*".[213]

Sonraki sayılarda da Gazi mistisizmi, *Ülkü*'nün değişmez bir karakteri olarak varlığını sürdürür. Yaşar Nabi, "Inanımız Bir Olsun" şiirinde Mustafa Kemal'i kastederek "Bizim kâbemizdedir, *tapılacak* kahraman"[214] derken,

---

206 B. Şükrü Kaya, "Halkevleri'nin Açılış Konferansı", *Ülkü*, sayı 61, Mart 1938, s. 1.

207 Celal Bayar, "Ulusal Ekonomi ve Artırma Meselesi", *Ülkü*, sayı 59, Ocak 1938, s. 392.

208 B. Şükrü Kaya, "B. Şükrü Kaya'nın Nutku", *Ülkü*, sayı 49, Mart 1937, s. 4.

209 Saffet Arıkan, "Yeni Fakültemizin Açılışı", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936, s. 405.

210 İlerleyen yıllarda klasikleşecek Atatürk şiirlerinden biri olan eserde şöyle denilmektedir: "Ufkunda doğacağım, ufkunda batacağım; / Asırlarca yazsam hep seni anlatacağım (...) Ak düşen saçlarınla nur kattığın heykelin / Hamuruna harç diye kanımı katacağım! / Yansam da masalların "Aslı-Kerem"i gibi, / Bu aşk, ölmez öyle her gönül veremi gibi..." Behçet Kemal (Çağlar), "Asırlarca", *Ülkü*, sayı 4, Mayıs 1933, s. 313.

211 "Göklerin üstünden gelen bir sesle / Verdin ordulara öyle bir emir, / sanki, bir *ilâhî* coşkun nefesle / Çağladı göğsünde ateş ve demir (...) Gürledi: –"Ey Gazi! Hedef ver bize!" / İnsan işi değil... bu ne *mucize*!? / Bu emri dağlara verseydin birden / Dağlar mehabetle koparak yerden, Çalkalanıp inerdi ta... Akdenize! (...) Bu emir *Tanrının* hınçlı sesidir. / Türklüğün ölmiyen iradesidir." Feyzullah Sacit (Ülkü), "Büyük Zafer", *Ülkü*, sayı 7, Ağustos 1933, s. 30-31.

212 Nebil, "Milli Şuur ve Halkevleri", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933, s. 225.

213 Yaşar Nabi (Nayır), "Baş Döndürücü Hız", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933, s. 191. Behçet Kemal de, hızın tanrısallığını vurgular aynı sayıda: "On yılda yaratmak da yaratmaktır ansızın! / Tanrı da tatmış değil bir eşini bu hızın.." Kemal (Çağlar), "On Yıldan Sonra", s. 192.

214 Yaşar Nabi (Nayır), "Inanımız Bir Olsun", *Ülkü*, Sayı:11, Aralık 1933, s. 385.

Kâmuran Bozkır, "Ölümü öldürdü o!" diye başlayan şiirinde, Atatürk'ün ölümsüz olduğunu anlatır.[215] Üstelik kült, düz yazılarda da bazen, şiirlerdeki açıklığa ulaşır. Sözgelimi Ferid C. Güven Atatürk'ten "O bizim artık *kutsileşmiş* bir *mihrabımızdır*, canevimizdir" diye bahsederken,[216] M. Gayur onun en büyük peygamber olduğunu söyler: "Türkün gözbebeği, ulusal kudretin *yaradıcısı*, dünyanın şimdiye kadar gelmiş önder ve *yalovacların* en yücesi olan Atatürke..."[217] Nusret Köymen'e göre de "Sözün kudretini bilen Atatürk monümantal 'Nutuk'u ile Türk *mukaddes kitabını*" vermiştir.[218] Türklüğün ve Gazi'nin vahdeti de bu mistisizmin mütemmim cüzü olarak kendisine yer bulacaktır. Mehmet Saffet, onun hakkında şöyle yazar:

> O [Mustafa Kemal], Türk milletinin maşerî vicdanını şahsiyetinde toplamıştır. Türk milletinin maşerî vicdanı ise, önünde en derin huşu ve ihtiramla takdis edilecek manevî bir ekmeliyet remzidir, *ulûhiyettir*.[219]

Burada bahsedilen hususu anlamak için, yazarın 1938'de yayımlanan kitabına bakmak gerekir. Aynı paragrafı ufak tefek değişikliklerle kitabına da alan M. Saffet Engin'e göre Atatürk'ü hakkıyla anlamak, "hiçbir faniye nasip olmayacak bir şeydir." Çünkü Atatürk "alelâde beşerî hayatın üstünde başka bir varlığa maliktir."[220] O Türk milli vicdanı olduğu için, "her türlü hatadan salim, mutlak bir surete isabetli, iyi ve doğrudur."[221] Nietzsche'nin fevkalbeşeri, Carlyle'in kahramanı, Hegel'in bahsettiği ve Eflatun'un iyilik idesi ("ülûhiyet idesi") olarak vasfettiği odur.[222] Ilahlık, sadece Türk

---

215 Nâzım Hikmet'in üslubuna öykünen şiir "O inandığınız ruh varsa eğer, / ATA'nın ölümsüz olduğunu / Çürümüş yılanlara da haber verin!" şeklinde biter. Kâmuran Bozkır, "Yüreği Kara Heriflere Dair", *Ülkü*, sayı 33, Kasım 1935, s. 227-229.

216 Ferid C. Güven, "Ona El Kalkar Mı?", *Ülkü*, sayı 33, Kasım 1935, s. 162.

217 M. Gayur, "Ayın Politikası", *Ülkü*, sayı 33, Kasım 1935, s. 214. En büyük peygamber temasına bir başka örnek olarak: "İnsan oğlu yaratıldığı gündenberi senin kadar Büyük ne bir Gazi, ne bir Han, ne bir Hakan, ne de bir *yalavaç* gördü." Yazının devamında belki bir gün ilahlar öleceği, yalvaçların unutulacağı ama Gazi'nin asla ölmeyeceği ve unutulmayacağı anlatılır. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Başbuğ", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1933, s. 3. Bu satırların yazarı, ilerleyen yıllarda 7. dönem Antalya milletvekili seçilecektir.

218 Köymen, "Canlı Söz", s. 86.

219 Üstelik "Büyük Gazi, bugün yalnız Türk milletinin değil, bütün beşeriyetin manevî lideri"dir; çünkü "Büyük yaratıcı" "vicdanî tekâmülün en son merhalesini temsil etmektedir." Mehmet Saffet (Engin), "Maşerî Vicdan", *Ülkü*, sayı 10, Kasım 1933, s. 277-278. Mehmet Saffet aynı noktaya başka yazılarında da döner: "Onda, binlerce seneden beri bütün beşer ırklarının ıslah ve temdidine yarayan büyük Türk milletinin kudret ve asaleti toplanmıştır. Tarihte hiçbir fert, Türk milletinin maneviyatı ile temsil edilen bu yüksekliğe ulaşamamıştır." Mehmet Saffet (Engin), "Anadolu'da En Eski Türk Medeniyeti: Eti İmparatorluğu", *Ülkü*, sayı 21, Kasım 1934, s. 164.

220 Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, c. 2, s. 79.

221 *A.g.e.*, s. 81.

222 *A.g.e.*, s. 82-83.

milletinin maşerî vicdanında değil, onun remzi olan Atatürk'te de tecelli eder:

> Büyük ATATÜRK'ün de: Ben Türklerde bir sır keşfettim, Türk ruhunu seziyorum, Türk milletinin büyüklüğünü ve mukadderatını kendi ruhumda duyuyorum demesi, bu derin ruhun en yüksek bir ifadesi olan ekmeliyet remzidir; *ülûhiyetin Türk maşeri vicdanının timsalinde tecellisidir.*[223]

Kısacası Kemalizm içi tartışmalar ve farklar, Gazi/Atatürk mistisizmi söz konusu olduğunda silikleşmektedir. Bu husus, sadece bu döneme özgü olmakla kalmayacak, ilerleyen yıllarda da farklı Kemalizm anlayışlarının kesişim kümesini oluşturacaktır.[224] Peki bu ortak küme, halka ve gelecek nesillere nasıl aktarılacak, gelecekteki mevcudiyeti nasıl garanti altına alınacaktır? Bunun için elde ne tür vasıtalar vardır? Bu soruların cevabı, dönemin eğitim sisteminde yatar.

Eğitim ve kült 1: Halk eğitimi ve söz

O dönemde anlaşıldığı şekliyle okul, eğitimin sadece bir kısmını karşılayan bir müessesedir. Bundan ayrı ve en az bunun kadar önemli olan ise, "halk eğitimi"dir. Bu eğitim, özellikle Halkevlerinin ve halk hatiplerinin ilgi alanına girer. Halkevleri vatandaşı türlü vesilelerle kendine çekerek veya köylere giderek (ki kendisinden "Halkevi'nin mütevazı *mucizesi*" olarak bahsedilen "köyde temsil" bu eğitimin önemli bir parçasıdır)[225] bu eğitimi vermeye çalışırken halk hatiplerinin işi, söz ile yeni anlayışı halka ulaştırmaktır. O dönemde, mevcut şartlar altında hedef kitleye ulaşmak ancak söz ile mümkündür. Bu nedenle de söz, ayrı hatta kutsal bir hüviyete bürünür.

Recep Peker'e göre, "Söz yazıdan, resimden, musikiden ve her şeyden daha kuvvetli, en kuvvetli bir telkin vasıtasıdır."[226] "Bağrında kalp yerine birer Mustafa Kemal çarpanların", yapılan inkılâpları "halkın ruhuna sindirmek" maksadıyla "sahnesini, salonunu ve bahçesini birbirinden aziz birer *mihrap* bildikleri" Halkevlerinde de, seküler dini yaymanın en temel propaganda aygıtı yine söz olacaktır:

223 Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, c. 1, s. 289. Atatürk millet özdeşliğinin vahdet-i vücut anlayışı ile benzerliğinden yukarıda söz edilmişti, yazar da bu felsefeye Türk panteistliği adını verir. *A.g.e.*, s. 290.

224 "Kemalizmlerin farklılıklarına rağmen, onları kutsalında birleştiren Atatürk simgesi, bu asker ve sivil, ordu ve millet bütünleşmesini temsil eder." İnsel, "Giriş", s. 25. Bununla birlikte inkılâp mistikleri arasında hükümet ve parti içerisinde etkin bazı isimlerde temel kutsalın Gazi'de ziyade Türklük olduğu söylenebilir. Atatürk'ün ölümünden sonra inkılâp mistisizminin, onların çizgisine göre tekrar ayarlanacağından ileride bahsedilecek.

225 *Halkevleri 1932-1935...*, s. 59.

226 Recep (Peker), "Konuşunuz ve Konuşturunuz" *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933, s. 20.

> Halkevleri'nin vazifelerini yapmakta en çok ve en kolay kullanabilecekleri vasıta "söz"dür. En müessiri ve en ulvisi de bu.. "Kelam" tâ eskidenberi bütün *imanların* ve hamlelerin *mukaddes* saydığı bir mefhumdur.[227]

Bununla irtibatlı olarak verilen söylevler, bugün yapılan herhangi bir konuşma ile kıyaslanamayacak denli önemli görülürler. Onlar seküler dinin, halka temel aktarım vasıtası kabul edilirler. En uzak görünen konular bile, bir yerinden inkılâbın, Türklüğün veya Gazi'nin kutsallığına bağlanır ve bu kutsiyet halka yansıtılır. Daha önce *İnkılâbın Ruhu* kitabını incelediğimiz, parti hatiplerinden Mediha Muzaffer'in tasarruf haftası dolayısıyla radyodan yayınlanan söylevinde olduğu gibi. Avrupalıların yediği kuruyemişten veya tasarruf hesabı açtırmanın öneminden bahsettikten sonra Muzaffer sözü Mustafa Kemal'e bağlar:

> ... kapitalistler karşılarında yirminci asrın en büyük dehası ve iradesi olan *Mustafa Kemalin yarattığı mucizeler Türkiyesini* gördüler. Bu *yaratıcı dehadan hayat ve nur olan bizler*, şüphesiz ki Büyük Gaziye sevgimiz, yüksek ülkümüze *imanımızla* yarını hazırlayacak bugünün vazifelerini aşk ve *imanla* yapacağız.[228]

Özellikle halk eğitiminde "[s]özün yaptığı *mucizeler* hakkında kanaat getirmek için büyük *din* yapıcılarını, büyük inkılap adamlarını hatırlamak kâfidir" Halkın büyük kısmının okur yazar olmadığı toplumda "en birinci terbiye vasıtası" sözdür ve söz vasıtasıyla da "manevi tesir ve manevi kılâguzluk" yapmak arzu edilir.[229] Öyleyse, "bir *inkılâp mabedi* olarak kurulan Halkevleri"[230] de, oynanan piyesler kadar orada verilen konferanslar, önemli günlerde söylenen nutuklar veya nutukları takip eden şiirler vasıtasıyla da yoğun bir Gazi/Atatürk mistisizmini halka aktarmakla, aslında üstlendiği vazifesini, halk eğitimini, misyonerce eda etmektedir. Gazi mistisizmi, bu söylev ve şiirlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Mesela İsmet İnönü'nün katılımıyla açılan İstanbul Halkevi'nin açılış merasiminde Celâl Sahir'in kızı Nüveyyire Hanım, Yusuf Ziya Bey'in Halkevleri için yazdığı şiiri okur. Şiir Halkevleri için yazılmıştır ama baştan sona Gazi'yi anlatır:

> Bu ses *yoktan bir vatan yaratanın* sesidir!
> On dört milyon ağızlı bir vatanın sesidir.
> *Vatan demek o demek.. O demek vatan demek*!
> *İnkılâbı yaratan, yurdu yaratan demek*!

---

227 Behçet Kemal Çağlar, "Halkevleri'nde Göze Çarpan Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 69, Kasım 1938, s. 270.

228 "Mediha Muzaffer Hanımın Konferansı", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1933, s. 6.

229 Zübeyr (Koşay), "Halk Terbiyesi Vasıtaları", s. 153-154.

230 Necip Ali (Küçüka) "Halkevleri", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933, s. 237

(...)
Güneşten birer oktur ondan gelen her emir,
Bu okların önünde yıkılır, dağ, taş, demir!
(...)
Ey *büyükler büyüğü* bu gece rahat uyu!
İlk defa yüreğinden üzüntüyü at uyu!
Bu evlerde yaşarken *Gazi'nin çocukları*,
Bir daha görmeyecek memleket ufukları,
Bir daha görmeyecek inkılâbın banisi:
Ne bir şehit Kubilây, ne Menemen canisi.[231]

Eğitim ve kült 2: Okul, öğretmen ve öğrenci

Bu dönem boyunca, bekleneceği üzere Gazi/Atatürk kültü, eğitimin her kademesinde ve her vasıtasıyla tekrar üretilmektedir. Öncelikle Atatürk, görsel olarak okullardadır ve bu görsellik, yıldan yıla daha da hâkim olmaktadır. İlk olarak resimleri okula girer. Bu üzerinde hassasiyetle durulan bir hususdur. Öyle ki, onun resimlerini asmadıkları gerekçesiyle, İzmir'de bazı Yahudi okulları kapatılacaktır.[232]

Kemalist çevrelerde Gazi mitinin çocuklar için hem ailede hem de okulda tekrar üretilmesi gerektiğinin düşünüldüğü açıktır. Dr. Fahreddin Kerim'in (Gökay) yazdığı kitapta[233] anlatıldığı üzere:

> Türk çocuğunun millî dastanı Gazi hatıraları ola[ca]ktır. Türk anası yavrusuna Gazi inkılâbının melôdisini dinletecek, Türk hocası talebesine Gazi devrinin bin bir yeniliğini öğretecektir. Gazi bizim nazarımızda et ve kemikten yapılmış bir mahlûk değildir. O binlerce atsız kahramanın müşahhas timsali, Türk varlığının Türk inkılâbının sembolüdür.[234]

Devamında Çankaya Köşkü'nü "millî Kâbe" olarak adlandıran yazar şunları da ekler: "Biz kendi mukaddeslerimizi kimseninki ile mukayese etmek istemiyoruz. Çocuklarımıza o mukaddesleri tanıtacağız ve imanlı, ülkülü bir nesil yetiştireceğiz."[235] Üstelik sadece tanıtmakla da yetinilmemelidir. Eğitim sonunda inkılâp, bilinçaltına kadar işlemelidir. Fahreddin Kerim'in ifa-

231 "Gazi'nin Yeni Eseri Halkevleri", s. 4.

232 Aylin Kılıç, "'Cumhuriyetçi Erdem' Kavramı Ekseninde Türkiye'de Tek Parti Uygulamaları", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012, s. 324.

233 Fahreddin Kerim (Gökay), *İnkılâp Çocuğunun Terbiyesinde Ruhî ve Amelî Esaslar*, Kader Matbaası, 1933. Fahreddin Kerim Bey, aynı konuda Halkevi'nde konferans da verecektir. "İnkılâp Çocuğunun Terbiyesi", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1933, s. 1.

234 Kerim (Gökay), *İnkılâp Çocuğunun*,.., s. 5.

235 *A.g.e.*, s. 6.

desiyle: "İnkılâbı şuura değil, tahteşşuura [bilinçaltına] da yerleştirmeliyiz. Onun için de tek bir çare vardır. Telkin, daima telkin."[236]

Bu anlayış çerçevesinde kült, öncelikle ders kitapları vasıtasıyla genç nesle aktarılır.[237] Kitaplarda Atatürk, üstün insan olarak anlatılmaktadır. Atatürk için dönemin tarih ve yurt bilgisi ders kitaplarında kullanılan sıfatlardan birkaçını zikretmek gerekirse: Ebedi şef, Bozkurt, yaratıcı-kurucu-koruyucu büyük adam, Türk nesillerin inan ve ülkü babası, Gazi babamız, Gazi mürşit, en büyük, şarktan karanlıkları kovan güneş başlı bir varlık, Cumhuriyeti yaratan, büyük rehber, büyük ve eşsiz baş, kurtarıcı..."[238] Liselerde okutulan *Tarih IV*'te ise Mustafa Kemal'in sıfatları arasında şunlar vardır: Millî Reis, Büyük Gazi, Büyük Reis, Büyük Şef, Büyük Rehber, Gazi Rehber, koruyucu reis, yol gösterici, emsalsiz bir kumandan ve Türklüğün kaderine hâkim bir deha, milli kudretin timsali, Türk milletinin kudret ve hayatiyeti temsil eden.[239]

Dönem boyunca okutulan ders kitaplarında Atatürk-millet özdeşliği de yine sıkça vurgulanan bir hususdur.[240] *Tarih IV*'ten örnek vermek gerekirse, kitapta Doktor Şemseddin Bey'in, Gazi'ye hitabı alıntılanır: "Sen yalnız bir şahıs değil, bütün bir milletsin."[241] Benzer şekilde, aynı kitapta bu sefer şöyle bir tanıma rastlanır:

> Mustafa Kemal, ruhu, ruhunun emsalsiz yetileri, dehası, iradesi, metaneti, kısacası bütün manevî şahsiyetiyle, büyük Türk milletini şahsında somutlaştırır.[242]

Gazi'nin peygamberliği imaları da ders kitaplarında yer alır. Ortaokullarda okutulan tarih ders kitabına göre onun:

> Gözleri gönüllere giriyor, oralara inanç sokuyordu... Nice kimseler onun gözlerine bakınca hemen değişiyorlar, karayı ak, geleceği aydınlık görüyorlardı; bükülmüş belleri doğruluyor, iğilmiş başları yukarıya kalkıyordu. Gazi'nin bir sözü, koca bir milleti yerinden sıçratıyor, ateşe saldırtıyor, ona her şeyi kazandırıyordu.[243]

---

236 *A.g.e.*, s. 28.

237 İsmet Parlak, "Türkiye'de İdeoloji Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Yurt Bilgisi ve Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2005, s. 288-294.

238 *A.g.e.*, s. 289-290.

239 *Tarih IV*, s. 16, 23, 123, 130, 202, 262-264, 270.

240 Parlak, *Türkiye'de İdeoloji*..., s. 291.

241 *Tarih IV*, s. 175.

242 *A.g.e.*, s. 133.

243 *Tarih III: Orta Mektep İçin*, Devlet Matbaası, 1933, s. 232-233; akt. Parlak *Türkiye'de İdeoloji*... s. 291.

Hatta ders kitaplarında bazen peygamberlik imaları, açık benzetişler halini bile alabilmektedir:

> Trablusgarp kumlarında, Anafarta tepelerinde muazzam bir kartal gibi düşmanları parçalarken seyrediyoruz. Kudüs vadilerinde bir *peygamber* gibi dolaştığını görüyoruz.[244]

Anlaşılacağı üzere yurt bilgisi ve tarih kitaplarında, kutsallaşmanın temel kalıpları tekrarlanmakta ve bir neslin bilinçaltı bu temalarla yoğrulmaktadır. Fakat kutsallaşmanın aktarılması için asıl verimli zemin, kıraat ve edebiyat ders kitaplarıdır. Kıraat kitaplarından bazı örnekler, daha önceki bölümlerde verilmişti malum. Burada sadece kutsallaştırmanın diğer bir yönüne örnek olarak bayram kutlamalarının anlatımı vesilesi ile Gazi resimlerinin ikonlaştırılması aktarılacak.

Üçüncü sınıflar için hazırlanan kıraat kitabında, bayram günü köylerde bayrak merasiminden sonra Gazi'nin resmi selamlanır ve "Yaşasın Türkiye! Yaşasın Cumhuriyet!" diye bağırılır.[245] İkinci sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında ise bayrama hazırlık süreci şöyle anlatılır:

> Mektep çocukları tertemiz gelmişler, rahlelerine oturmuşlardı. Hoca Efendi masanın başına geçmişti. Duvarda ve yüksekte asılı olan Büyük Gazi'nin resmi bugün Türk bayrağına sarılmış, çerçeve kenarı da yeşil yapraklarla süslenmişti. Resmin altına ağaç dallarından ayrıca 1923-1933 tarihi yazılmıştı. Masanın üstüne de güzel bir çiçek demeti konulmuştu. Hoca Efendi ayağa kalktı. Çocuklar da kalktı. Hep birden vatan şarkısı söylendi. Sonra yine hep birden yaşasın Reisicumhurumuz Gazi Mustafa Kemal hazretleri diye bağrışıldı. Bu söz dışarıda köylüler tarafından da tekrar edildi.[246]

Görüleceği üzere, evlerde rastlanılan, bayram dolayısıyla Gazi resimlerini süsleme faaliyeti aslında okulda öğretilen bir ritüelin tekrarıdır. İlerleyen sınıflarda ise, kıraat kitaplarının yerini edebiyat kitapları alır. Mistik ediplerin kendilerine rahatlıkla yer bulduğu bu kitaplardan sadece iki örnek vereceğiz. Sözgelimi, Kemalettin Kâmi'nin (Kamu), meşhur "Kâbe arabın olsun / Çankaya bize yeter." dizelerinin de yer aldığı ve baştan sona rijit bir Gazi mistisizminin aktarıldığı şiiri, lise III. sınıf edebiyat ders kitabında kendine yer bulur.[247]

---

244 Kazım Sevinç, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi - 4. Sınıf*, Ekspres Matbası, 1931-32, s. 37; akt. Parlak *Türkiye'de İdeoloji...*, s. 291.

245 İsmail Hikmet, *Kıraat Dersleri (3)*, Resimli Ay Matbaası, 1933-34, s. 60-64; akt. Mustafa Müjdeci, Cem Karakılıç, "Kıraat Kitaplarında Cumhuriyet Vatandaşı ve Yeni Türkiye (1923-1938)", *Turkish Studies*, c. 9/4, İlkbahar 2014, s. 826.

246 İbrahim Hilmi, *Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı (2)*, Hilmi itaphanesi Yayınları, 1933-1934, s. 3-4, 136; akt. Müjdeci ve Karakılıç, "Kıraat Kitaplarında...", s. 825.

247 Mustafa Nihat (Özön), *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, Devlet Matbaası, 1934, s. 183.

Bir diğer örnek Faruk Nafiz'in (Çamlıbel) yine meşhur *Kahraman* piyesidir. Piyes, Gazi mistisizminin öncü eserlerindendir. Daha önce incelendiği üzere, vahdet-i vücut anlayışında bütün kainatın Allah'ın aksi olması gibi, piyeste de tüm tabiat, aslında Mustafa Kemal'dir. İsmail Habib'in kaleme aldığı, 1931'de basılan ve lise III. sınıfta ders kitabı olarak da okutulan *Edebi Yeniliğimiz*'de piyes incelenir ve bahsi geçen noktaya şöyle eğilinir:

> Bir fırtına mı, zelzele mi, yıldırım mı, tufan mı?... Hayır hayır, tabiatteki bütün bu kuvvetlerin hepsine ayrı ayrı niye bir isim takmalı; sadece Gazinin ismini söyleyiniz; o zaman... nasıl bütün tabiî kuvvetleri bir araya toplamış büyük ve önüne geçilmez bir "tabiat küdreti" olduğunu anlarsınız.[248]

Benzer örnekler çoğaltılabilir, fakat Gazi mistisizminin ders kitapları yoluyla genç nesle aktarımını gösterecek kadarıyla yetinmek durumundayız.

Ders kitapları kadar, "misyoner" öğretmenler de bu kutsallaşmanın temel taşıyıcılarıdır.[249] Öğretmenler de genellikle Atatürk'e mistik bir bağlılık içindedirler. Bunun bir örneği olarak, Atatürk'e 1934'te Niğde gezisi sırasında istasyonda, Kemal (Kiper) isimli bir beden öğretmeninin, "yaşasın milletin *peygamberi*" diye seslenmesi gösterilebilir.[250]

Böylesi bir eğitim sistemi ve eğitmen kadrosu elinde şekillenen gençliğin Atatürk'ü dinsel bir form içinde algılaması değil, algılamaması şaşırtıcı olurdu. Lilo Linke, kitabı ile ilgili Chatham House'daki konuşmasından sonraki soru-cevap faslında, Türkiye'deki dinî durumla alakalı kendisine yöneltilen bir soruyu cevaplamaya şöyle başladığı aktarılıyor:

> Dinle ilgili olarak konuşmacı büyük oranda gençlerle konuştuğunu ve onlarda hiç dini iştiyak görmediğini söyledi. Türkiye'de gençliğin büyük kısmı için milliyetçiliğin tek din olduğuna kaniydi. Onlar için *Atatürk, Allah'ın yerini almıştı*.[251]

Öğrenciler de elbette bu Gazi mistisizminin etkisi altında yetişiyor ve buna uygun eserler vermeye daha okul sıralarında başlıyorlardı. *L'Illustration de Turquie*'nin 31 Mart 1937 tarihli sayısında ilkokul öğrencisi Gönül B. Ofdağ'ın yazdığı şu satırlara yer verilir:

> En büyük imanım şu: sen *rabbın yarısısın*,
> Yerin üstünde fakat, *Türklerin Tanrısısın*!...[252]

---

248 Habib (Sevük), *Edebi Yeniliğimiz*, s. 475.

249 Kâzım Dirik'in 1934 yılına ait bir nutkunda bu öğretmen "inkılap ateşinin, Gazi rejiminin şurulu pervanesidir... çocukları olduğu kadar anneleri, babaları da nurlu ışığın kutlu çerçevesine alır... bile bile yanar, yakar..." Dirik, *Atatürk'ün İzinde...*, s. 308.

250 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, s. 384.

251 Linke, "Social Changes in Turkey", s. 559.

252 Akt. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...*,

Bu ilk nesil öğrencilerdeki Gazi imajının, o dönem içerisinde en iyi takip edileceği metinler, CHP'nin öğrencilere yönelik olarak Cumhuriyet'in on beşinci yılı dolayısıyla açtığı yazı yarışmasına gelenler arasından seçerek *Şeref Kitabı*'na aldığı metinlerdir. Yüz bin öğrencinin yazı gönderdiği yarışmadan, parti tarafından seçilenler,[253] hem nasıl bir öğrenci profilinin yetiştiğini hem de nasıl bir profilin yetişmesinin istendiğini gösterir.

İlkokul beşinci sınıf öğrencilerinden örnekler vermek gerekirse İzzet Çakır'a göre Atatürk "Türk dünyasına doğan ve her gün ışığını çoğaltan bir *güneş*"tir. Yavuz Tuğcuoğlu'na göre ise, geçmişin cehaletinden ve karanlığından sonra "Büyük Atam bir *güneş* gibi doğmuş"tur.[254] Kâzım Ökmen ona "Sensin Türkün *yaratıcısı*" der, sonrasında ise ona şöyle hitap eder: "Ey büyük Ata! *Ey Tanrının oğlu*."[255] A. Tercan'a göre "Ulu Şefimizin gösterdiği yollardan yürüyelim. Onun yolu bizi *yalancı ahret cennetine değil*, hayata kavuşturacaktır."[256] Annesinin kendisine ninni söylemek yerine Atatürk'ün yaptıklarını anlattığını dile getiren bir başka öğrenci, bir kötülükle karşılaştığında dudaklarından ilk önce Atatürk ismi çıktığını anlatır.[257]

Üçüncü sınıf öğrencilerinden Kemal Çoşkuntuna, "Bugün nereye baksak Atamızdan bir varlık görüyoruz: bastığımız toprak, hava, su.. her şey onun bir millete verdiği nimetlerdir" der ve şöyle yazar: "Atamıza öyle bağlıyız ve *tapıyoruz*."[258] Şenal Bindal'a göre o "kurtuluş *ilâhı*"[259] Yusuf Çam'a göre ise, "devrim *Tanrısıdır*."[260] Leman Çiçekdağı da yazdığı şiire şöyle başlar:

> Ufukta sonsuzluğu çizen kudretli bir el,
> Göklere yükseliyor *ilâh* gibi bir heykel,
>
> Bu varlığın önünde bir dakika dize gel,
> Bu taş daha kutsîdir o *kâbenin* taşından..[261]

---

253 Cümhuriyet Halk Partisi, *Şeref Kitabı XV*, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 5.

254 *A.g.e.*, s..13. Güneş mistisizmi pek çok metinde geçer. Mesela beşinci sınıf öğrencisi Hüseyin Nemci Demirmen: "Dünyanın en mert ve asîl ulusu olan Türk Ulusuna böyle işkence edilmesine razı olamıyan Tanrı, bu ulus üzerinde ikinci bir güneş doğdurdu. Bu güneş Türk'ün Büyük Kurtarıcısı Atatürk'tü. Evet, o bir güneş kadar nurlu ve ışıklı idi." Cümhuriyet Halk Partisi, *Şeref Kitabı*..., s. 45.

255 *A.g.e.*, s. 17.

256 *A.g.e.*, s. 24.

257 "Sizin kuvvet ve kudretiniz zihnimde o kadar yer almıştır ki ne vakit bir kötülük karşısında kalsam ağzımdan çıkan ilk söz ATATÜRK oluyor. Çünkü her kötülükten kurtuluş çaresini onda buluyorum." *A.g.e.*, s. 14.

258 *A.g.e.*, s. 40.

259 *A.g.e.*, s. 31.

260 *A.g.e.*, s. 39.

261 *A.g.e.*, s. 25.

Birinci sınıf öğrencisi Ali Kapıcı, şiirinde Atatürk'ten şöyle bahseder: "*Tanrı* sözüne benzer bir sihir var sözünde; / Onları dinledik te işte kurtulduk Atam!"[262] Beşinci sınıfa giden Yusuf Özer ise "Sana *güneş* mi desem, *Tanrı* mı desem sana? / Ey Atam, kıvılcımlı gözlerinle bak bana"[263] diye yazar. Lise öğrencisi M. Özdemir Ağat'ın şiiri ise şöyle başlar: "Selânikten yüceldi *ilâhların* bir eşi; / Doğuşuyla kararttı gökte sanki güneşi."[264] Yine lise öğrencisi Mahir Abdumlu da şöyle yazar: "Cümhuriyeti kurdu Türkün *kutsal* elinde; / *Yaratmak*, işte budur, *Allahların* dilinde."[265] Son olarak Erenköy Kız Lisesi'nden Ş. E. Muazzez Ongan, ondan bahisle, "Sen bir *yaratıcı* idin. Herşeyi yoktan var ettin"[266] der. Tüm bunların, yüz bin yazı arasından, en iyiler olarak parti tarafından seçildiğini akıldan çıkarmamak lazım gelir.

Kısacası okullardaki eğitimin her safhası Gazi/Atatürk mistisizmiyle hemhâldir. Okullar Gazi/Atatürk görselliğine boğulmuştur, misyoner öğretmenler bu kültü aktarmak için özel olarak yetiştirilmiştir, ders kitapları kültün aktarımına uygun kaleme alınmıştır, okulda yapılan eğitim harici faaliyetler (mektep piyesleri, törenler, anma etkinlikleri... vs.) bu kültün aktarımıyla ilişkilidir ve öğrenciler Atatürk'ü mistifiye etmekte, buna da teşvik edilmektedirler.

Sonuç itibariyle, bu kültün yoğun biçimde aktarıldığı ilk neslin zihninde yaşattığı Atatürk'ün son derece mistik, onunla ilgili her şeyin de ikonik olması şaşırtıcı değildir. Diğer pek çok şeyin yanı sıra, ahlâk da, bu neslin öğrencileri için Atatürk'e veya onun mirasına layık olmakla irtibatlandırılır. Bu ilk nesilden olan Behçet Necatigil'in (1916-1979) "Resim" şiirindeki tasvir, o neslin eğitimlilerinde az veya çok bulunur:

> Öğretmenimiz kürsüde
> Verdiği dersi
> Dinler bizimle birlikte
> Atatürk'ün resmi.
> Çalışkanız çünkü,
> Çalışınca,
> Bakarız, Atatürk güldü
> Bir yanlışlık yapsak
> Bulutlanır gözleri
> Anlarız, Atatürk üzüldü.
> (...)

262 *A.g.e.*, s. 28.
263 *A.g.e.*, s. 43.
264 *A.g.e.*, s. 49.
265 *A.g.e.*, s. 51.
266 *A.g.e.*, s. 62.

Öteki odalarda
Başka başka resimleri Atam'ın...
Atatürk'üm artık ömrüm oldukça
Bu resminle karşımdasın![267]

Öyleyse zihinlerde büyük oranda Kurtuluş Savaşı'ndan beri var olan mistifiye edilmiş Atatürk imajının, mevcut propaganda vasıtalarının (gazete, radyo, poster, afiş, halk hatipleri...vs.) yanı sıra okul ve Halkevi'yle de tekrar üretilmesi sonucu, Atatürk kültünün, ülkenin ücra köşelerine kadar ulaştırılmaya çalışıldığı ve bunda önemli ölçüde de başarı sağlandığı söylenebilir. Peki böylesine güçlü ve yaygın bir kült figürü, bir gün artık var olmayacak olursa ne olur? Atatürk'ün ölümü, kültün geleceğini nasıl etkilemiştir?

267 Behçet Necatigil, *Dar Çağ*, Varlık Yayınevi, 1960, s. 62-63. Kemalistlerin kendilerini sürekli izleyen bir Batılı göz tahayyül etmeleri gibi, bu çocukların da kendilerini sürekli izleyen bir Atatürk tahayyül ettikleri anlaşılıyor. Ahlâkın dinsel bağlamından koparılıp, milliyetçilik temelinde yeniden var edilmeye çalışılmasını geçen bölümde görmüştük. Şiirden anlaşıldığı üzere talebelerin zihninde ahlâk, milliyetçilikten de önce, tüm bu diğer kutsalları kendi varlığında cem eden Atatürk figürü ile kaim olmaya başlamış gibi gözüküyor

BİR TANRI ÖLÜRSE...

Ölümünden sonra kutsallık patlaması: Tanrım günaha girdin

Tanrılaşmış bir figürün ölümü, Antik Çağ'dan günümüze her zaman toplumsal ölçekte büyük bir olaydır. Haberin kendisiyle başa çıkmakta toplumların zorlanması ve aşırı tepkiler vermesi doğaldır. Atatürk'ün ölümünün de toplum çapında travmatik sonuçları olur. Türkiye'de ne halk ne de devlet bu ölüm haberini bir türlü kabul etmemekte direnir. Ölümünün ardından uzun süre geçtikten sonra,[1] hatta bugün bile onun ölümüyle yüzleşmekten kaçınılır, onun ebedi istirahatgâhında rahat uyuması dilenir.

Bu aslında, daha o hayattayken başlayan bir kutsallaştırma kalıbının devamıdır. Bu kalıbın oluşmasında, Atatürk'ün kendisinin de payı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz'in, Atatürk'ün kendisini ölümsüz zannettiğinin üstünde durduklarını, hatta kendi heykellerini diktirmesini de bununla irtibatlandırdıklarını unutmamak gerekir.[2] Mahmut Esat Bozkurt'un *Atatürk İhtilali*'nde onun ağzından naklettiği bir anı, bu kanaati doğrular mahiyettedir. Buna göre Çanakkale Savaşı'nda yoğun top ve tüfek ateşi ile tayyare bombaları altında, göz gözü görmez bir ortamda hücum emri veren Atatürk, askerin korkup emri dinlemeyeceğini görünce ayağa kalkmış, düşman kurşunlarının adam öldürmeyeceğini ispatla-

1 Yine onun cesedinin yıkanmasının, mumyalanmasının ve gömülmesinin 15 yıl alması dahi, insanların onun ölümünü kabullenememesinin bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Bkz. Volkan ve Itzkowitz, *The Immortal Ataturk*..., s. 345.

A.g.e., s. 265-266, 280

yacak kadar açıkta durmuş sonra da askeri hücuma kaldırmıştır.[3] Cephede şarapnel parçasının gögsündeki saati parçalaması gibi, yaşadığı diğer bazı hadiseler de, Atatürk'ün bu kanaatini pekiştirici mahiyette olmuştur. Yine mesela doktorunun ifadesine göre, son anlarına kadar öleceğine katiyen inanmamıştır.[4]

Ölümünden sonra yazılanlara bakılırsa, bu çevresinin de paylaştığı bir görüş olsa gerektir. Üstelik o ve çevresi, bir anlamda onun ölmeyeceğine inanmakla haklı da çıkmış sayılır, çünkü onun asla ölmeyeceği inancı, Atatürk'ün ölümüyle son bulmaz. Diğer kutsallaştırma kalıplarında da durum farklı değildir ve hepsi, Atatürk'ün ölümünün ardından hızla devreye sokulacaklardır. Bu bölümde aslen, sözü geçen kalıpların, halkın, öğrencilerin ve devrin aydınlarının perspektifinden nasıl tekrar üretildiği üzerinde duracağız.

Öncelikle halkın ve öğrencilerin durumunu ele alalım. Onların ilk tepkisi, ölüm haberinin hasıl ettiği derin ıstırabı yaşamak şeklinde olmuş gibi duruyor. Yine de yeni hayata anlam veren kutsal figürün sahneden çekilişinin oluşturduğu varoluşsal boşluk, anlam yitimi, tepkilerin dış gözlemciler nazarında anlaşılmasını güçleştirecek kadar yoğun yaşanmasına sebep olmaktadır. O dönem Arnavutköy Kız Koleji'nde okuyan Nihal Yeğinobalı o günü şöyle tasvir ediyor:

> Okulun her köşesinden hıçkırık sesleri yankılanıyordu. Kızların arasında bayılanlar olmuştu; kimileri ağlayarak korunun ağaçları arasında koşuşuyorlardı. Çoğunluğumuz duvarlara, parmaklıklara yaslanarak, yere oturup başımızı dizlerimize gömerek ağlıyorduk. O saatlerle ilgili olarak belleğimde kalan en belirgin resim, bizim acımızın şiddeti karşısında adeta aptallaşan yabancı öğretmenlerimizin halidir.[5]

Onun ölümü ardından halkın halini tasvir eden çalışmalar da, anıları destekler mahiyettedir. Bunlardan en öne çıkanı, Samsun'da halkın bu ölümü kendi dünyalarında nasıl anlamlandırdıklarını gösteren seçkidir. Halktan ve öğrencilerden alınan yazı ve şiirlere, o günlere ait fotoğrafların eşlik ettiği ve kapağında "C.H.P. Samsun Halkevi Kitapsaray ve Yayın Şubesi" ibaresi bulunan seçkiyi derleyen, Mısır ve Türk sinemasının öncü isimlerinden Vedat Ürfi Bengü'dür.

Daha seçkinin imzasız ilk yazısında, "Ölene ağlanır, O, dinlenmek için çekilendir" diye yazılır. O ölmemiştir, uyumaktadır ve insanların acısı, artık "uyuyanın sesini" işitemeyecekleri içindir.[6] Seçkide halktan insanların yazdı-

3 Bozkurt, *Atatürk İhtilâli*, s. 100-101.

4 Fatih Halkevi, *O'nun İçin Yazılanlar Söylenenler*, s. 70-73.

5 Yeğinobalı, *Cumhuriyet Çocuğu*, s. 249.

6 Vedat Ürfi Bengü, *"O"nun Ölümü Karşısında Samsun*, esimli Ay Matbaası, 1939, s. 11.

ğı şiirler arasında mistisizm yoğun biçimde hissedilir. Öldüğünün ertesi günü yazılan bir şiirde onun için, "O ülvî varlığına *secde* eder melekler"[7] denirken, bir ortaokul öğrencisinin şiirinde "sana *tapan* yalnız Türklük değildi",[8] bir başka öğrencinin şiirinde ise "saadetimin *Tanrısısın* sen"[9] diye yazılır. Bir memurun şiirinde Atatürk için "*mabutlara* bir eşti"[10] veya Samsun Borsa Komiseri'nin şiirinde "*ümmetiydik* biz onun"[11] denilirken, genç bir şair, onun ölmediğini anlatır ve sorar: "*Tanrı* ve Tarih ölür mü?"[12] Aynı tema bu sefer bir dördüncü sınıf öğrencisinin kaleminden şöyle ifade edilir:

> Atam! Hiç ummanlar kurur mu? *Tanrının* da son günü olur mu?... Ahrette de yüce ulusunun topraklarını mı yağma ediyorlar, onlar da mı güneşsiz kaldı, onlar da mı hasta Atam?!..[13]

Basında da Ata'nın ölümü, Gazi/Atatürk mistisizminin ve seküler dinin tüm kutsallık kalıplarının tekrar tekrar üretilmesini (büyülenmesini) netice verir. Burada, sözü geçen tekrar üretim/büyülenmeyi 10 Kasım'dan 22 Kasım'a kadar geçen 13 günlük süre zarfında gazete ve dergilerde çıkan yazılar üzerinden değerlendirileceğiz.[14]

10 Kasım'da, olayın ilk şoku henüz atlatılmamışken kaleme alınan yazılarda, mistisizm var olmakla birlikte, ifrat derecesine çıkmaz. İlk anda, ilerleyen günlere nazaran sanki daha sakin bir dil kullanmak ve ne olacağını beklemek daha akıllıca gözükmüş gibidir. Bu nispeten sakin zamanda dahi *Akşam*, Atatürk'ten "*mucizelerin* babası", "sulh *peygamberi*" şeklinde bahseder. *Son Posta*'da Burhan Cahid, onun Türklüğü "yoktan var kıldığı"nı ve tarihin en büyük "fevkalbeşer"i olduğunu yazarken, yine *Son Posta*'da Ercümend Ekrem Talu, onun muhiti nura boğan bir güneş ve "yaratıcı" olduğunu anlatır. *Uyanış*'ta ise Gavsi Halid Ozansoy, onun ölmediğini çünkü ebediyetin başka bir âleme göçmesinin mümkün olmadığını belirtir.[15]

11 Kasım'dan itibaren ise, artık tüm çekinceler atılmış, Atatürk mistisizmi tüm kuvvetiyle basın yayın organlarına sinmiştir. Tüm yazılar içerisinde en

---

7 *A.g.e.*, s. 28.

8 *A.g.e.*, s. 31.

9 *A.g.e.*, s. 45.

10 *A.g.e.*, s. 34.

11 *A.g.e.*, s. 46.

12 *A.g.e.*, s. 36.

13 *A.g.e.*, s. 42.

14 Atatürk'ün ölümünün hemen ardından, bu yazılardan öne çıkanların toplandığı derlemeler yayımlanmıştı. Burada özellikle Aralık 1938'de piyasaya çıkan *En Büyük Kaybımız* ile Ocak 1939'da piyasaya çıkan Fatih Halkevi'nin derlediği *O'nun İçin Yazılanlar Söylenenler* kitaplarından istifade edilecek.

Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*

sık rastlanacak 3 tema da 11 Kasım itibariyle dolaşıma sokulur: Atatürk'ün tanrısallığı, ölümsüzlüğü ve millet ile bütünleşmesi (vahdeti). Vahdetten başlamak gerekirse, *Yeni Sabah*'ta Çankırı milletvekili Hüseyin Cahid Yalçın, "Atatürk ve milleti aynı şeydi" diye yazıp bu birlikteliğin "tarihin en büyük *mucizesi* olan Türk Cümhuriyetini yarattı"ğını savlar. *Son Posta*'dan Muhittin Birgen, "ne o bizden ayrı bir şeydi, ne de biz ondan ayrı olduk", "O, bizim içimizden çıkmıştı, gene bizim içimize girdi" veya "Atatürk ölmedi. Atatürk tekrar millet arasına karıştı. Atatürk bizim her nefesimizde yaşıyor" diye yazarken, bu mistisizmi farklı bir boyuta taşır.[16]

Onun ölümsüzlüğü de, yazılardaki ortak temalardandır. Burada sonrasında da sıkça rastlanacak, onun ölmediği, bir şekilde yaşamayı sürdürdüğü inancı kadar, onun öldüğünü kabul edip bu ölüme farklı bir kutsiyet atfeden yazılara da dikkat etmek gerekir. Mesela *Tan*'da yazan Naci Sadullah'a göre, "ölüm onun huzuruna bir uşak gibi divan durarak" girmiştir. Mustafa Kemal böylesine "sefil bir düşmanla döğüşmeye tenezzül etmediği için" ölmüştür. Ölüm "Atatürk'ün kendi kararıyla ihtiyar ettiği uzun bir istirahat"tir.[17] Yine öldüğünü kabul eden *Yeni Sabah*'tan Murad Sertoğlu, Ebubekir'in Muhammed Peygamber'in ölümü sonrasında bu ölümü kabullenmekte zorlanan sahabeye yaptığı konuşmayı değiştirerek yazısına alır:

> Her kim ki Atatürk'e iman ediyordu, bilmiş olsun ki, Atatürk ölmüştür. Her kim ki Türk milletine, Türk soyunun kudretine inanıyor, bilmiş olsun ki Türk milleti ölmeyecektir.[18]

Orijinalinde Allah'ın yerine Türk milleti ve Türk soyu; Muhammed'in yerine ise Atatürk konulmak suretiyle, hemen her Müslümanın bildiği bu kıssa, yeni kutsallar çerçevesinde tekrar, fakat farklı bir içerikle hayat bulur.

Atatürk'ün ölümü ile Muhammed Peygamber'in ölümü arasında paralellik kurmak, bazı yazarlar için yetersiz bir kutsallık seviyesidir. Onlar paralelliğin doğrudan tanrı ile olmasından daha azına razı gelmezler. Nurullah Ataç, "O,... *tanrılaşmaya* en lâyik olandı" der. *Kurun*'da, Atatürk'ün "tarihimizin göğsünde", "bir *yaratıcı* olarak" dolaştığını, "onun geçtiği yolların cennete" döndüğünü, *Nutuk*'un da "başımız sıkıldıkça başvuracağımız bir şifa kaynağı" olduğunu yazan Hakkı Süha Gezgin'e göre "O'nu içine alan Türk toprağı, bir kere daha kutsallaşacak"tır. Gezgin, "Ankarada, Sivasta, İzmirde, İstanbuldaki Atatürk ne ise, bizim için 'Ahret'teki Atatürk de odur" diye bitirir yazısını.[19] Sivas milletvekili Necmeddin Sadak ise *Akşam*'da, "O'nun, *Ilah-*

16 A.g.e., s. 21, 58.
17 A.g.e., s. 46.
18 A.g.e., s. 53.
19 A.g.e., s. 18, 32-33.

lara nasip olan sonsuz hayatı yanında ölüm bile korkunç bir düşman değildir" der. Sadak'a göre Atatürk "zaman ve mekânın fevkinde, fikirlerimizin ve ruhlarımızın içine yerleşmiş bir varlıktır."[20] İbrahim Alâeddin'in meşhur şiiri "Atamızı Tavaf" da 11 Kasım'da yayımlanır.[21]

11 Kasım itibarıyla ilahlık atıfları, bazı yayınlarda son derece açık bir hal alır. İzmir milletvekili Hasan Âli Yücel, ölümü, Atatürk'ü ilahlaştırmanın bir vesilesi yapar. Yücel, "Güneş Battı" başlıklı yazısında, "Ondan geldik, ona gitmekteyiz. Şu an varlığının bütün fanilikleri yok oldu. Onda tam bir ebedilik yaşamıya başlamıştır" diye yazar ve ekler: "O, bizim için bir yarı *ilahtır*... Onun için doğmuşuz, Onun izinde öleceğiz."[22] *Ulus*'ta Nurettin Artam ise "Büyük Ata'ya" şiirinde onun ölümünü, Tanrı'nın göğe dönüşüne benzetir:

> Millete can veren, vatan yaratan
> Tanrının göklere dönüşü gibi
> (...)
> Her zaman ırkıma büyük Baş Atam,
> *Tanrılaş* gönlümde, *tanrılaş* Atam.[23]

Nurullah Ataç, ilahlık atıflarını 12 Kasım'da da sürdürür ve "O'nda ilâhe Athena'nın gözleri vardı" diye yazar. Sabiha Zekeriya Sertel ise, yeni bir kutsallık kalıbının açılışını yapar: Atatürk'ün kutsal mezarı. Güya birkaç genç kendisine gelmiş ve Atatürk'ün gömülmesine razı olmayacaklarından bahsetmiş, onun tahnit edilip "her zaman herkesin görebileceği bir yere" konulması taleplerini dile getirmişlerdir. Aslında yazıda dile getirilen husus, zamanında Lenin'e yapılanın aynısının Atatürk'e yapılmasıdır. Fakat bu vesileyle gençlerin asıl arzusu şudur: "Her istediğimiz zaman O'nu görelim, mezarının etrafında *dönelim*" Mezarın etrafında dönme arzusu, elbette he-

---

20 *A.g.e.*, s. 43. III, IV, V, VI, VII, VIII. dönemlerde milletvekili.

21 İbrahim Alâeddin (Gövsa), "Atamızı Tavaf", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938, s. 3. Şiir *Cumhuriyet* haricinde *Ulus*'tan *Ülkü*'ye, *Resimli Ay*'dan *Uludağ*'a pek çok farklı mecrada da yayımlanır. Sami N. Özerdim, *10 Kasım-31 Aralık 1938 Günlerinde Türk Basınında Atatürk İçin Yazılmış Yazıların Bibliyografyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958, s. 65-66. Yazar III., IV. VI, VII. dönemlerde milletvekilliği yapmıştır.

22 *En Büyük Kaybımız*, s. 25-26. Hasan Âli 16 Kasım tarihli yazısında da, Atatürk'e Fransızca bir lakap takar: "Tarih, isminden sonra gelen bir sıfatla ancak birkaç şahsiyet kaydediyor. Alexandre le Grand, Richard Coeur de Lion, Suluman le Mangnifique, Pierre le Grand... Bu isimler arasına bir yenisi daha geçti Atatürk Le Parfait", *En Büyük Kaybımız*, s. 99.

23 M. Nurettin Artam, "Büyük Ata'ya", *Ulus*, 11 Kasım 1938, s. 5. Artam, şiirindeki Tanrı atıflarının sahihliğini ispat etmek ister gibi kaleme aldığı 17 Kasım tarihli yazısında ise bu sefer şöyle yazacaktır: "Tarih öncesinin tanrıları ve yarı-tanrılarını masal kahramanı gibi dinliyebiliriz. Belki; fakat hayatında ve hayatından sonra gösterdiği mucizeler karşısında bu tarihin ve tarih sonrasının *tanrısını* inkâra kim kıyışabilir?" M. Nurettin Artam, "Mucizeler", *Ulus*, 17 Kasım 1938, s. 2. Aynı ismi on beş yıl sonra çocuklara İslâm'ı öğretirken görmek, iki dönem arasındaki farkın ilginç bir göstergesidir. Nurettin Artam ve Nurettin Sevin, *Müslüman Çocuğun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, 1948.

men hatıra Kâbe'yi getirir. Sertel'in de sözü getireceği yer farklı olmayacaktır: "Gençler, toprağın altına vermiye kıyamadıkları bu muhterem ölünün mezarını bir *Kâbe* gibi dolaşmak, O'nun önünde her diledikleri an eğilmek istiyorlar."[24]

12 ve 13 Kasım'da da Tanrı atıfları sürer. Taksim'de Atatürk abidesi önünde toplanan on binlerce gencin Ata'nın mirasına sahip çıkmaya ve rejime sadık kalmaya and içtiği 13 Kasım günü,[25] *Son Posta*'da Muhittin Birgen, Atatürk'ten "bir harp, bir sulh, bir medeniyet *mabudu*" şeklinde bahsederken,[26] aynı gün Edip Ayel "Ölmez" şiirini şöyle bitirir: "İnsanlar ölür, Türk'e *ilâh* olmuş er ölmez."[27] Bundan bir gün öncesinde, 12 Kasım'da ise özellikle Behçet Kemal Çağlar'ın şiiri "İzinde" bu bağlamda anılmayı hak eder. Çağlar şiirinde her zamanki gibi mistisizmin doruklarındadır:

> Kaç yıldır Türkçeydi *tanrının* dili;
> İnsana ne ilâh ne de sevgili
> Ne de ana-baba aratıyordu:
> Her an *yaratıyor*, yaratıyordu,
> Birlikti gönüller Ona *imanda*,
> O ateş yanardı her damla kanda,
> (...)
> Ecel, alçak ecel; ne yüzle kıydı
> Fanı olmasaydı O da *tanrıydı*:[28]

Kerim Yayalı'nın 14 Kasım tarihli şiiri de, Çağlar'ınkinden geri kalmaz:

> Vatanın gözyaşiyle yıkanan ufka doğru
> Uçtup bir melek gibi *Tanrılaşan* Türkoğlu!
> Uçtu O, kalbimizde silinmez adı kaldı,
> Yerini vermek için Tanrı yanına aldı
> (...)
> Bir tanrı Onun kadar, Ondan çok yaratmadı,
> O, kendinden başka bir Tanrıyı aratmadı.

---

24 Fatih Halkevi, *O'nun İçin*..., s. 74-75. Kâbe atfı aslında bir gün önce İbrahim Alâeddin'in "Tavaf" şiiriyle başlamıştır da denilebilir fakat atıf buradaki in aksine örtüktür. İbrahim Alâeddin, *a.g.e.*

"Gencliğin Muazzam Mitingi", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938, s. 1. Ertesi yıl milletvekili olacak Abidin Daver, iki gün sonra bu mitingle ilgili şunu yazar: "Münevver Türk gençliğinin, bu alev gibi heyecanı karşısında, manevî varlığının bir siyanet meleği gibi Türk milletinin üzerinden asla ayrılmayacağına iman ettiğimiz Atamızın ruhu da şad olmuştur." Abidin Daver, "Atamızın Ruhunu Şad Eden And", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938, s. 3.

26 Fatih Halkevi, *O'nun İçin*..., s. 83.

27 Edip Ayel, "Ölmez", *Tan*, 13 Kasım 1938, s. 7.

28 *En Büyük Kaybımız*, s. 41-42.

Varlığı sabit olan biricik *ilâh* idi,
Mazlumun sığındığı en emin penah idi.[29]

14 Kasım, aynı zamanda, İstanbul halkının "Büyük Atasının bulunduğu Dolmabahçe sarayının etrafını *tavaf* etmeğe" başladığı tarihtir.[30] Ertesi gün *Cumhuriyet*'te çıkan haberde hadise şöyle verilir:

> Dolmabahçe sarayı, Atatürkün mubarek naşını kolları arasında tuttuğu günden beri hakikî bir *türbe* halini almıştır. Bu türbeyi, hergün onbinlerce kişi *tavaf* edip etrafında ağlaşmaktadır... Büyük ölüyü görebilenler üzerine atılıp ağlaşmakta ve bazıları düşüp bayılmakta oldukları için, Atatürkün naşı kimseye gösterilmemektedir... Birçok kimseler, şırınga esnasında onun kanının sürüldüğü bezleri istemektedirler.[31]

Türbeleri kapatan ismin cenazesinin bulunduğu mekânın anında bir türbeye dönüşmesi, üstelik onun devrimlerinin bekçisi olduğunu iddia edenlerin bu durumu, bundan adeta iftihar edercesine haberleştirmeleri gerçekten ironiktir.[32] Üstelik türbe atfı aynı günlerde başka vesilelerle de dolaşıma sokulur. Yine 14 Kasım'da *Tan*'da yayımlanan makalesinde Sabiha Zekeriya Sertel, cenazenin başındaki subaylara seslenerek şöyle yazar:

> Siz bir *türbedar*, bütün bir istiklâl tarihinin, millî hâkimiyeti, cümhuriyeti, terakkinin en yüksek umdelerini yaratan, bir ölünün türbedarısınız.[33]

Türbe teması, farklı şekillerde bu günler boyunca sürekli dolaşıma sokulur. 19 Kasım'da Cafer Seno Atatürk'e "bütün gençlik senin türbedarındır" diye seslenirken, Ankara'yı da Kâbe yapar:

> Ankara, bundan böyle Türkün *kâbesidir*. Orada yatmakla onun toprağını mukaddes kılan yüce ölü; lâyemut fikri orada düşündü, orada muvaffak oldu, orada ebedileşti...[34]

Atatürk'ü Yunan tanrılarına benzetmek onun sağlığında da sıkça başvurulan bir kutsallaştırma metodudur bilindiği üzere. Ölümünü takiben bu metot da devreye girmekte gecikmez. 13 Kasım'da Burdur milletvekili İ. Necmi Dilmen şöyle yazar, "O, başkaları gibi, fâni bir insana hiç benzemedi. O'nun

29 *A.g.e.*, s. 73.

30 *A.g.e.*, s. 58.

31 "Atatürkün Cenaze Merasimi", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938, s. 1.

32 Bu açıdan ilerleyen yıllarda Anıtkabir üzerinden CHP ve DP'liler arasında yürütülecek tartışmalar da ufuk açıcıdır. Mehmet Ö. Alkan, "Anıtkabir'in Tekke Zaviyeler Kanunu'na Aykırılığı: 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e", *Toplumsal Tarih*, sayı 251, Kasım 2014, s. 24-37.

33 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 119.

34 *En Büyük Kayıbımız*, s. 141-142.

her sözü, her hareketi, *Olimplerden* inmiş bir *ilâh* düşündürürdü."[35] Bu arada, basında hızla devam eden tanrılaştırma teminin bir parçası olarak Türk Tarih Tezi de bazı yazarlarca imdada çağrılmaya başlanır. Kahramanmaraş milletvekili Hasan Reşit Tankut,[36] 12 Kasım tarihli yazısında, Sümerlerin, her hükümdara değilse de milletin kalbine giren şeflerine Ata adını verdiklerini ve onlara taptıklarını, onları tanrılaştırdıklarını anlatır. Bunlardan en ünlüsü, yazara göre, Rimsin'dir. O ölünce, idealciler "Tanrılar ölmez!" diye haykırmış ve onun ölümünü kabul etmemişlerdir. "Rimsin'den kırk asır sonra", "Türk milletinin dört bin yıldır beklediği Ata" çıkıp gelmiştir. "Bu kırk asırda bir doğan Ata'nın kendisi idi, Atatürk'tü":

> Atatürk ondan sonra güneşten sağdığı bir meşale ile önümüze düştü. Bizi kültür yolunda hızla yürütüyordu. İlâhlariyle Olimp'i, ehramlarıyla Nil'i ve Panteoniyle Sümer'i geride bırakıtk... Atatürk ölür mü? Elbette ki ölmez! Atatürk cesetlenmiş ruhumuzdu. O tekrar gövdemize sindi. Şimdi Türk milleti kitle halinde Atatürk'tür. Ve her türlü ferdi Atatürk'ten emanet olarak bir zerre taşıyor.[37]

Bu *fenafilgazi* halinin ve Atatürk millet özdeşliği fikrinin iyice metafizikleşmiş biçiminin bir başka ifadesi, Gazi mistiği bir şairin, Faruk Nafiz Çamlıbel'in, 15 Kasım'da *Yedigün*'de çıkan makalesinde görülür:

> Memleketimizde, doğru, yeni, güzel, her şeyin tarihi hemen O'nunla başlıyor. Yarınki çocuklar, babalarına hangi eserin iptidasını sorarlar O'nun adını işitecekler. Her zerrede Hâliki seyreden mutasaffıvlara hak vermemek elden gelmiyor... Her şeyde O'nu görüyoruz.[38]

Aynı gün *Kurun*'da Sadri Ertem, "Atatürk bir millet halketmedi. O bizzat bir milletti, milletten geldi, millete döndü"[39] derken Tankut ve Çamlıbel'in Gazi mistisizmi ile tasavvufi vahdeti mezcetmesine kendi katkısını sağlamaktadır.

Mistisizm Meclis konuşmalarına da yansır. 14 Kasım'da Sivas milletvekili Remzi Çiner, "Artık *maneviyatımızda ebedi ve mukaddes bir varlık* olan Ulu Atatürk"ten bahsetmekte, "maneviyatımızda daima onun aziz ve mubarek ruhundan kuvvet alacağız" demektedir.[40] Aynı oturumda, daha önce

---

35 İ. Necmi Dilmen, "Ah, Atatürk!", *Ulus*, 13 Kasım 1938, s. 3. V, VI ve VII. dönemlerde milletvekilidir.

36 Türk Dil Kurumu kurucularından. IV, V, VI, VII, VIII, IX. dönemlerde milletvekilidir.

37 Hasan Reşit Tankut, "Atatürk Ölür mü?", *Ulus*, 12 Kasım 1938, s. 3.

38 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 142.

39 *A.g.e.*, s. 147.

40 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 27, 14 Kasım 1938, s. 40.

Atatürk'ün de takdirini kazanan *Din Yok Milliyet Var* kitabının yazarı olarak kendisine değinilen Samsun milletvekili Ruşeni Barkın, Atatürk'ün "en büyük *mucizesi* nedir?" sorusunun cevabını arayacaktır. Ona göre "Atatürk'ün en büyük *mucizesi* kendi ölümünden sonra" başlar. O mucize de, Atatürk'ün ölümünden sonra o günü yaşayanların çıldırmaması ve dağılmamasıdır.[41] Afyon milletvekili Berç Türker ondan "dünyanın sulh *peygamberi*" diye bahsederken[42] Niğde milletvekili Cavid Oral "millî bir *mabud* da nasıl ölürmüş?" diye sorar ve bir anlamda kendi sorusunu şöyle cevaplar:

> Atatürk ölmemiştir. Atatürk ölmez ve ölmiyecektir. O bizim bir varlığımızdır. Ebediyete kadar yaşıyacaktır. O bizim *millî bir mabudumuzdur*. Kıyamete kadar kalacaktır.[43]

Atatürk'ün ölümü, sekûler dinin, tarihsel din karşısında ne denli mesafe kat ettiğinin bir gösterisi haline dönüşür. Kardeşi Makbule'nin ısrarı üzerine birkaç kişi arasında Türkçe kılınan cenaze namazını da saymazsak, cenaze ile ilgili yapılan merasimler esnasında İslâmi hemen hiçbir unsur yoktur.[44] 16, 17, 18 Kasım tarihlerinde Atatürk'ün naaşı Dolmabahçe'nin muayede salonunda ziyarete açılır.[45] Atatürk'ü öncelikle başlarında Orgeneral Fahreddin Altay'ın olduğu 12 general ziyaret eder.[46] Sonra önceden belirlenen sıraya göre farklı gruplarca Ata'nın ziyareti gerçekleştirilir.

İlk gün, yüz elli bin kişi tabutu ziyaret etmiştir. *Cumhuriyet*'in haberine göre, "İstanbullular, bir *kâbeyi tevaf* eder gibi" Dolmabahçe'ye koşmaktadırlar.[47] Hatta *Son Posta*'da İbrahim Hoyi, "*Kâbe* böyle tavaf edilmemişti" iddiasını dillendirir.[48] Tabutun başından geçilirken, "saçını başını yolanlar, ba-

41 *A.g.e.*, s. 28-29. Yozgat milletvekili Sırrı İçöz ise, yeni konuşmaya başlayan çocuğunun elinden tutarak onu bir Atatürk heykelinin karşısına götürdüğünü ve çocuğun heykele "Selâm Atatürk" dediğini, bunu gören bir yabancının da çocuğu kavrayıp öptüğünü anlatır övünçle. Ayrıca İçöz'ün Atatürk'ün kabriyle de ilgili bir arzusu vardır: "Ankaranın hiç bir noktasından aşağıda yapılmasına razı değiliz. Kalenin ortasında yüksek bir yere yapılacak, makamı mahsusuna defnedilsin ve uzaktan en evvel görenler ona tazim ile eğilsin. İcabederse bütün malımızı, mülkümüzü de bu uğurda feda edebiliriz." *A.g.e.*, s. 29.

42 *A.g.e.*, s. 31.

43 *A.g.e.*, s. 32.

44 10 Kasım'dan 23 Kasım'a kadar geçen süre zarfında Atatürk'ün cenaze merasimleri ile ilgili detaylar için bkz. "Büyük Şef Atatürk'ün Ölümü Münasebetiyle" *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938, s. 357-376. Şerafettin Yaltkaya'nın kıldırdığı cenaze namazı için bkz. *A.g.e.*, s. 372.

45 Cenaze töreninin İstanbul ve İzmit ayağı, ziyaret programı, kimlerin hangi sırayla ölüyü ziyaret edecekleri gibi detaylar için bkz. "Merasim Programı", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938, s. 1, 7. Bu arada Ankara şehrinin isminin Atatürk olarak değiştirilmesi de gündeme gelmişse de, bu tasarı kabul görmez. Teklifin haberi için "Çankaya Köşkü Müze Haline Getirilecek", *Tan*, 16 Kasım 1938, s. 1.

46 Sayının (12) İsa'nın havarilerinin sayısına eş olması ilginç bir tesadüf.

47 "Atatürkün Manevi Huzurunda", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938, s. 1.

48 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 363.

yılanlar, sayılamıyacak kadar" çoktur.[49] Son gün, izdiham öylesine bir hal alacaktır ki, on bir kişi ölecek, yaralananlar hastaneye kaldırılacaktır. "Halk kendi ölümü pahasına, Atasının ölüsünü görmek" istemektedir.[50]

Daha Atatürk'ün cesedinin teşhir edildiği salondan itibaren, yeni sekûler inancın sembolleri, dinî sembolleri ikame etmeye başlar. En bilineni, tabutunun başına, altı oktan kinaye altı meşalenin dikilmesidir. Naci Sadullah bu manzarayı şöyle tasvir eder: "*Camie* benziyen salonun, *mihrabı* andıran köşesindeki altı meşaleden, gözlerimi tutuşturan alev savruluyor."[51] Altı meşale ritüeli taşrada da tekrarlanır. Mesela Samsun'da da 21 Kasım 1938'de Atatürk heykelinin yanında birer mektepli tarafından altı meşale[52] yakıldıktan sonra, bir ihtiram geçidi yapılır.

Bunlar yeterli görülmemiş olacak ki, basında farklı ritüel teklifleri de eksik olmaz. En ilginçlerinden bir tanesi 16 Kasım'da *Kurun*'da Hakkı Süha Gezgin'in kaleminden çıkar. Ona göre Ata'nın naaşı, Ata'nın heykelini tavaf etmelidir. Gezgin şöyle sorar:

> Nihayet Cümhuriyet âbidesi önünde... Kendi yarattığı bir iman timsalinin etrafında, bir kerecik olsun kendi kendini *tavafa* çıkması, çok yerinde bir ziyaret sayılmaz mıydı?[53]

Atatürk heykelleri bağlamında oluşturulmaya çalışılan ritüeller bununla kalmaz. Hatta bazen spontane bir biçimde gelişir. Elazığ milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç'ın 17 Kasım'da yazdığına bakılırsa, "herkes Ona benzer bir şey görmeye çalışıyor" gibidir. Kendisi de, yıllarca önünden geçtiği bir Atatürk heykeline takılmış, başka insanlarla birlikte, heykeli seyre dalmıştır. O içinde bulunduğu halkayı şöyle tasvir eder: "Bütün duranların gözü yaşlıydı. Düşündüm, düşündüm; bu ne iş, bu ne ölçülmez *vecd* ve ideal *ibadet*i!"[54] 18 Kasım'da *Son Posta*'da çıkan yazısında Ekrem Talu ise, Ata'nın ayakucunda hiç sönmeyecek bir meşale tutuşturulmasını arzu eder. Ona göre "aşk ve *imanın* ebediyetini temsil edecek bu alev, müstakbel abidenin önünden huşû ile gelip geçecek nesillere vazifelerini hatırlatacaktır."[55]

---

49 *En Büyük Kaybımız*, s. 102.

50 *A.g.e.*, s. 114.

51 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 251.

52 Bu altı meşalenin yakılması dolayısıyla yazılan bir şiirde şöyle denir: "İşte yakılmakta altı meşale, / Nasıl parlamakta bakınız hele... İşte şu "Altıok" emanet size, / Yüce ATAMIZDAN *hidayet* size", Bengü, *"O"nun...*, s. 50.

53 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 195.

54 *En Büyük Kaybımız*, s. 111.

55 Talu şöyle devam eder: "Fakat, farzı mahal olarak, günün birinde imanında en ufak bir zaaf, gönlündeki alevde azıcık bir hafifleme alâmeti hissedecek olanların, gidip de Büyük Adam'ın manevî huzurunda yeniden kuvvet bulması için bu sembol muhakkak ki lazımdır. Atatürk bizim kalplerimizi, şuurumuzu, dimağımızı nurlandırmıştı... Biz de O'nun türbesi önünde,

Bu arada kutsallaşmanın dili de keskinliğinden bir şey kaybetmeden tüm kalıplarıyla devam etmektedir. 16 Kasım'da *Akşam*'da Selâmi Sedes, Atatürk'ü tanrılaştırmaktansa, ideolojisini dinselleştirmeyi tercih eder:

> Müsterih uyu Mustafa Kemal, müsterih uyu Gazi, müsterih uyu Atatürk: Kudret ve kabiliyetimizi yine sana beslediğimiz inançtan alacağız, ideolojin *dinimiz*, adın bayrağımızdır![56]

Fakat Atatürk'ün tanrılaştırılması, diğer yazarların nezdinde popülerliğini artarak devam ettirmektedir. Orhan Seyfi Orhon, 17 Kasım'da *Bugün*'de, "O'nun *vahîyi* andıran sözleri"nden bahseder.[57] 19 Kasım'da Cafer Seno, onun için "Yüzünde *ilâhların* güzelliği vardı... Doğuşunu asırlarca beklemiştik..." diye yazar.[58] Yine 19 Kasım'da Faruk Şükrü Yersel, "Atamız İçin" şiirinde "Bırakın gökleri, topraktaki *mâbuda* tapın" yazar.[59] Aynı gün Kadri Yaman *Son Telgraf*'ta "O her şeydi. Beşer varlığının üstünde bir kudret... *İlahi* bir kudret ve şahsiyet" derken,[60] Celâl Ergun *Modern Türkiye*'de, "O bizim başımız her şeyimizdi. *Tanrımızdı*, Türkün *Tanrısı*" diye yazar.[61]

Bazen Atatürk'ün tanrısallaştırılması, farklı yollardan ve seküler kavramlar üzerinden yapılır. Enver Naci'nin 17 Kasım'da *Uyanış*'ta çıkan yazısına göre Atatürk hayata veda etmiştir çünkü tabiat "bir hayat yaratan bir fevkalbeşeri" kıskanmış, "O'nu kendine rakip" sanmıştır.[62] Nurullah Ataç'ın 19 Kasım'da *Resimli Hafta*'da çıkan yazısında ise Atatürk hem tabiat olur hem Tanrı. Ataç'a göre Atatürk'ün "bedeni varlığından ayrılmakla Türk'ün ruhu" olmuştur. Artık "Kemal Atatürk bu toprağın her zerresinde, bu memleket insanlarının hepsinin kanında" yaşamaktadır:

> Teneffüs ettiğimiz hava O'dur, yediğimiz ekmek O'dur, üzerine bastığımız toprak O'dur, gözümüzün görebildiğinden ötc gönlümüzün sczebildiği ufuk O'dur, hülyamız O'dur, rüyamız O'dur. Türk'ün evlâdıydı, Ata'sı oldu; öldü ve Türk'ün eti, kemiği, kafası, gönlü, her şeyi oldu... Atatürk, artık bu vatanın her yerinde bulunduğu için hiçbir yerinde ayrıca tecelli etmek istemiyen, sesini her dinleyenin gönlünde duyduğu için bir ağızla hitaba lüzum görmiyen *Tanrıtürk* olmuştur.[63]

O'nun ebediyete uzanan ayak ucunda bu ulvî sembolü haşra kadar yaşatırız!" Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 290-291.

56 *A.g.e.*, s. 207.

57 *A.g.e.*, s. 244.

58 Cafer Seno, "Kâbe", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938, s. 3.

59 Faruk Şükrü Yersel, "Atamız İçin", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938, s. 7.

60 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 345.

61 *A.g.e.*, s. 315.

62 *A.g.e.*, s. 243.

63 *A.g.e.*, s. 297-298.

Benzer şekilde 16 Kasım'da İzzet Ulvi Aykurt,[64] "Tanrılaşan Atatürk" başlıklı yazısında, tabiatın ve insanın kutsallaşmasını ve tanrılaşmasını, onun şahsında somutlaştırır ve şöyle yazar: "Tabiatten insana geçen ve kemalleşen büyük sırrı, tılsımlı kudret ve Tanrısel dehâyı senin varlığında görmüştük. Kâinatta ondan üstün ne olurdu ki..." Atatürk'ün, ona inananların ruhlarında "kutlu bir emanet gibi gelecek zamanlara" taşınacağından bahsedilen yazıda, seküler dinin bu en temel rüknüne iman, "akıl" ve "millet" kutsallarıyla desteklenir:

> Yalnız akla inanmıyor, fazilete ve gerçeğe *tapıyoruz*. Sizi gözlerimizle gördük, aklımızla anladık. İşte bundan bir *inanç* doğdu. Bu inancın ışığında görünen sendin, ey ölmez ve sönmez *güneş*... Çok sevdiğiniz matemli millet size *tapıyor*. Siz artık Yüce Türk milletindensiniz. Ey *Tanrılaşan* Atatürk![65]

Ata'nın cenazesi, 19 Kasım'da on iki generalin omzunda muayede salonundan alınır. Saat dokuzda top arabasına yüklenen cenaze, saat birde Sarayburnu'na ulaştırılır ve önce Zafer torpidosuna, ondan da Yavuz zırhlısına yüklenir. Yavuz cenazeyi İzmit'e kadar götürecektir.[66] Cenazeyi İzmit'ten Ankara'ya taşıyan trenin güzergahındaki istasyonlar, "saatlerce uzak köylerden yola çıkan" ve sabahlara kadar hiç olmazsa cenazeyi taşıyan treni görmek için bekleyen halk tarafından doldurulmuştur.[67] Cenaze nihayet 20'sinde Ankara'ya vasıl olur. Meclis'in önüne getirilen cenaze, bu sefer 12 generalin değil 12 mebusun omuzlarında, altı sütununda altı meşalenin yandığı katafalka konur. Gece "on binlerce insan", "aziz naşın etrafında *tavaf*" eder.[68] Ankara'ya yakın köy ve kasabalar adeta boşalmıştır. On binlerce insan, yatacak yer olmadığı için kış vakti Gençlik Parkı civarında geceyi geçirir. Aynı gece geç vakitlerde, katafalkın "önünden tazimle geçenlerin sayısı" yüz yirmi bini bulur.[69]

Ertesi gün yine 12 mebus tarafından top arabasına (arabayı atlar değil 80 asker çeker) yüklenen cenazeye, 12 general eşlik edecek ve cenaze Etnografya Müzesi'nde kendi için hazırlanan mevkie bırakılacaktır. Yine 21 Kasım'da saat dörtte, yurdun her tarafında, verilen işaretlerle, bütün vatandaşlar oldukları yerde üç dakikalık saygı duruşuna geçecek ve böylece millet Ata'sına son vazifesini de ifa edecektir.[70] Ankara'da olduğu gibi taşra şehirlerinde

64 İzzet Ulvi Akyurt, "Tanrılaşan Atatürk", *Ulus*, 16 Kasım 1938, s. 5. II, III, IV, V, VI ve VII. dönemlerde milletvekilliği yapmıştır.

65 Fatih Halkevi, *O'nun İçin*..., s. 298-300.

66 *En Büyük Kaybımız*, s. 126.

67 *A.g.e.*, s. 144.

68 Mekki Said Esen, "Lâyemut Atamızın Manevi Huzurunda", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938, s. 1, 7.

69 "Bugünkü Merasim", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938, s. 7

70 "Memleket Ağlıyor" *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938, s. 4.

o gün, sadece üç dakikalık bir vazife olarak idrak edilmeyecektir elbette. Her yerde büyük törenler düzenlenir. Samsun'da konuşmaların, şiirlerin[71] ve saat tam dörtteki saygı duruşunun ardından yapılan törende, başta vali, parti başkanı ve komutan olmak üzere on binlerce kişi, çevresinde altı meşale yanan Atatürk heykelinin önünden ihtiram geçidi yaparlar. İş bununla da kalmaz:

> Bütün gece halk, fevc fevc anıtın etrafında *tavaf* ediyordu. Bu tavaf ertesi gün geç vakte kadar devam etti. Ata'nın koruduğu ve hayat hakkını verdiği köylüler, bütün gecelerini, gözler Ata'nın manevî şahsiyetini gördükleri anıta dikili, yerlerinden kımıldanmadılar. Küçük çocuklar, heykelin yanından ayrılmıyor, şuradan buradan kopardıkları çiçekleri, bu ülkeyi bir çiçek bahçesine çeviren Büyük Adam'ın ayaklarına doğru serpiyorlardı.[72]

Bu günlerde de basında tanrılaştırma süreci devam etmektedir. 22 Kasım'da Agâh İzzet *Yeni Sabah*'ta, Ata'ya, "Senin en büyük *mucizen* kendi kendini yaratmış olmandır..."[73] diye seslenirken, 20 Kasım'da Hasan Âli Yücel, "Çankaya, bana bir kartal yuvası gibi değil; ışığı göklerden yere inen bir dehanın makarrı, bir *Olemp* gibi görünür" der.[74] 29 Kasım'da Gazi mistiği Faruk Nafiz, *Yedigün*'de yayımlanan yeni bir şiirinde "Ey ilâhın yüce davetlisi göklerden eğil / Göreceksin, duruyor kalbimiz üstünde *putun*!" diye yazar.[75] Nihat Sami Banarlı ise *Ülkü*'nün Aralık sayısında, şöyle yazacaktır:

> Seni inancının gücü gönülden gönüle kalacak en cana yakın ve mukaddes bir *mâbede*, on altıncı asırdanberi ve on dokuz yıl evveline kadar bizi terk etmiş olan millî *tanrımızın* yerine koyuyoruz. ATATÜRK! Seni, kendi yerine koyuyoruz![76]

Fakat asıl ilginç olan, Atatürk mistisizminde yeni bir soluk diyebileceğimiz bazı temaların sökün etmeye başlamasıdır. Bunlardan birisi, "Tanrıyı azarlama" kalıbıdır. Mesela *Ülkü*'de çıkan şiirde, "Bir Güneş söner mi, ölür mü Atam? / Gösterin Tanrı'yı sorup da çatam" dizesi tekrarlanırken[77] Yi-

---

71 Bunlardan, Samsun Lisesi Türkçe öğretmeni Ali Ertan'ın kaleme aldığı ve tören esnasında Atatürk anıtı önünde okunan şiir ilginçtir: "Ümitsizlik değildir bizi vuran bu yas, / Atatürk'ü anlatmak ancak Tanrılara has. (...) / Neler fısıldıyorlar, canlı, cansız her zerre / Olimp ilahlarından mukaddes yüzbin kere. / Yüzbin kere kâinat sana imrendi Atam, / Gökten yıldızlar yere acınla indi Atam. / Yerden milyarlar kalktı, sana secde ediyor. / Atam 19 Mayıs yaratmağa gidiyor." Bengü, *"O"nun...*, s. 47-48.

72 *A.g.e.*, s. 22.

73 Fatih Halkevi, *O'nun İçin...*, s. 439.

74 Hasan Âli Yücel, "Ankara ve Atatürk", *Ulus*, 20 Kasım 1938, s. 2.

75 Faruk Nafiz Çamlıbel, "Bizsiz Gidiyor", *Yedigün*, sayı 299, 29 Kasım 1938; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri...*, s. 100.

76 Nihat Sami Banarlı, "Atatürk'e Yanışlar", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938, s. 311.

77 Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Atam'a Ağıt", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938, s. 316.

ne *Ülkü*'de yayımlanan bir başka şiirde Tanrı, Atatürk'ü kıskandığı için canını alan bir varlık olarak tasvir edilir: "Tanrı kıskandı seni kendinden ışık diye."[78] Vahriç Özsungur ise *Yeni Sabah*'taki şiirine başlık olarak "Tanrıya Küskünüz" ifadesini seçer.[79] Taşra basınında da bu tema kendine yer bulur. Halûk Elbe'nin, 23 Kasım'da, *Anadolu*'da yayımlanan şiirinin başlığı ironiktir: "Tanrım, Günaha Girdin."[80]

Bir başka yeni mistisizm temasını Türkiye'ye ilk olarak Vâ-Nû (Vâlâ Nureddin) tanıtır. Ona göre Atatürk'ün ölüm vakti, öyle tesadüfi bir zaman değilmiş gibi gözükmektedir. Ramazan ayının ortasında ölmüştür, ölümünden hemen önce ay tutulması yaşanmış, milletçe son vazifenin yapılmasını müteakip de bayram gelmiştir. Vâ-Nû 22 Kasım'da *Akşam*'da şöyle yazar:

> Yalnız bütün milletin, bütün milletlerin değil, sanki tabiatın, örf ve ananenin de iştirakile her şey muntazam bir program dahilinde oldu. Husuf, Ramazan, arife... Ve nihayet istirahatgahına tevdi edildi... Görünmiyen bir elin tertiblediği bir proğram, cidden manidarmış hissi veriyor.[81]

Vâ-Nû, mistisizmin bu yeni veçhesine aslında bu yazıdan bir gün önce yine *Akşam*'da start vermiştir. 1990'larda bir kez daha meşhur olacak bir mistisizm kalıbının ilk örneğini verdiği "19" başlıklı yazısında Vâ-Nû, Atatürk'ün hayatında 19 sayısının önemine dikkat çeker. Yazısına yine ay tutulması ile başlayan yazara göre Atatürk'ün vefatından önceki bu tutulma, "bir çok zihinleri meşgul" etmiş, hatta milletvekili de olan bir edip, "buna dair ihtisaslarını" yazmıştır. Dahası ölümünden iki gün önce Atatürk bir marangozun rüyasına girmiş, kendisinden iki gün içinde bir karyola yapmasını istemiş, vefatından sonra tabutun yapımı aynı marangoza verilip iki günde teslim etmesi istenince marangoz çok heyecanlanmıştır. Sonrasında konuyu 19 sayısına getiren yazar, Atatürk'ün hayatından 19'un katı olan pek çok misaller verir ve eski vakanüvislerin yaptığına benzer mistik hesaplardan kendini alamadığı itirafıyla yazıyı sonlandırır.[82]

Atatürk'ü kutsallaştıran yazılar elbette bunlarla sınırlı değildir. Listeyi çok daha uzun tutmak mümkündür. Burada sadece ölümünü müteakip 1938 yılı içerisinde çıkan bazı yazıların başlığını ve yayımlandığı mecrayı vermekle yetineceğim: "Atam Sen Peygamberlik İddiasiyle Yaşamadın Fakat...", *Uludağ*; "Harikulâdelik Nâşında Bile Belli Oluyor", *Ulus*; "Cismi De Fani Değildir!", *Akşam*; "Irkımın Peygamberi", *Tan*; "Millî Peygamberin Aziz Hâtıra-

78 Şükrü Kurgan, "Ağıt", s. 312.

79 Özerdim, *10 Kasım-31 Aralık 1938*...

80 *A.g.e.*, s. 52.

81 Fatih Halkevi, *O'nun İçin*..., s. 446.

82 *A.g.e.*, s. 412-414.

sı", *Dıranaz*; "Tanrıma", *Yeni Türk*; "Fâni Tanrı", *Dıranaz*; "Tanrıya" *Bolu*; "Ezelî Kemal-Ebedî Ata", *Bilgi Yurdu*; "Atatürk Îlâh Oldu", *Kızılay*; "Allah-Atam", *Anadolu*...[83]

1939'dan çok partili hayata: Tanrılıktan kahramanlığa

1939 sonrası Atatürk kültünün aldığı şekli incelemek için, öncelikle, Atatürk'ün sağlığında kendisinin artan oranda kutsallaştırılması karşısında yönetimin tavrının ne olduğu sorusu cevaplanmalıdır. Bunun klasikleşmiş cevabı, Atatürk'ün kişi kültüne veya mistisizme karşı olduğu ama elinden de bir şey gelmediği şeklindedir. Sözgelimi Mete Tunçay, Atatürk'ün bu tarz hareketlere soğuk baktığını ama şehirli halkın manevi boşluğunu doldurmaya yönelik bu çabalara itiraz da etmediğini yazar. Bu konuda o, Arif Payaslıoğlu'nun görüşünü paylaşmaktadır. Bu durum, "tapmaya alışık bir halkın karizmatik-otoriter bir önder yaratma eğilimi"nin bir sonucudur.[84]

Bu görüşü destekler şekilde gerçekten de Atatürk'ün, kendisinin fani olduğu, önemli olanın kendisi değil Türklük olduğu, kendisinden ziyade fikirlerine ve başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere eserlerine bağlanılması gerektiği yönünde sözleri de mevcuttur. Dahası, başta İsmet İnönü olmak üzere iktidar piramidinin en tepesindeki pek çok isim için temel kutsal Türklüktür.[85] Hatta pek nadiren ve ancak bu kutsala sığınarak Gazi'ye bile karşı çıkılabilir,[86] elbette Gazi'nin buna müsamaha gösterdiği sınırlar dahilin-

---

83 Bkz. Özerdim, *10 Kasım-31 Aralık 1938*...

84 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti*..., s. 338.

85 İlginç bir biçimde, Türkçü mistiklerin önde gelenlerinin eserlerinde de kişi kültü bulunmakla birlikte, nitelik ve nicelik açısından görece daha hafiftir. Sözgelimi Mahmut Esat Bozkurt'un *Atatürk İhtilali*'nde kişi kültü varsa da siliktir. Bu, belki kitabın ilk basımının (1940) Atatürk'ün ölümünden sonraya rast gelmesi ile açıklanabilir. Fakat yine Recep Peker'in *İnkılab Dersleri Notları*'nda Türklük ve İnkılap kutsanmakla birlikte, Atatürk, Türklüğün "her türlü değer, ahlâk, irade, cesaret ve kültür bakımından en yükseği" olarak nitelenmekle yetinilir. "[B]ir büyük ve ana inanışta" ve "yüce bir şefin ışığı etrafında" birleşmekten bahsedilse de, Atatürk'ün peygamberleştirilmesi yanlış bulunur. Metinde Türklüğün ve İnkılâbın kutsallığına yapılan vurgu dikkate alındığında, yanlış bulunanın seküler dinin kendisi değil, temel kutsalın Türklük ve İnkılâp harici bir yerde aranması olduğu anlaşılıyor. Bkz. Peker, *İnkılab*..., s. 64-65. Tekin Alp'in *Kemalizm*'inde de, Kemalizm kutsanır. Onun sayesinde, "milletlerin tarihinde hiç benzeri olmayan" bir şekilde, kişinin maneviyatının da değiştiği anlatılır (s. 71). Fakat Atatürk'ün şahsı söz konusu olduğunda kutsama silikleşir. Kitapta "Yeni Türk isimli insan tipinin yaratıcısı olan Önder"den (s. 74), "Büyük Önder'den" (s. 80), "Çankaya'daki Fevkelinsan"dan (s. 52), Ziya Gökalp'in tasarladığı "dünya cennetini" gerçek kılan Atatürk'ten (s. 32) bahsedilse de, bunlar dönemi itibariyle mütevazı kutsama örnekleridir. Yalnız kitapta bunlardan ayrı olarak Atatürk ve Türk milleti özdeşliği üzerinden bir kutsama vardır.

86 Reşit Galip, Mustafa Kemal ile aralarında geçen meşhur sofra tartışmasında, Gazi'nin şahsı kutsallığına, Maarif Vekili'nin medeniyet ülküsüne aykırı davranmasına ve oranın Türk milletinin sofrası olmasına (yani medeniyet ve Türklük kutsallarına) sığınarak karşı durabilmiştir. Reşit Galip sonrasında hemen bir özür mektubu kaleme alacak ve "Size *taparcasına* bir *iman*, sevgi ve

de. Ayrıca başta İsmet İnönü olmak üzere onların önemli bir kısmının yazı, söylev ve demeçlerinde Atatürk övgüsünü mistisizm boyutuna taşımamaya özen gösterdikleri (bunu her zaman başaramamış olsalar da) göze çarpmıyor değildir. Öyleyse Atatürk'ün sağlığında, kariyer basamaklarında yükselmek için Gazi mistiği olmanın bir zorunluluk olduğu söylenemez.

Gazi mistisizminin bir zorunluluk olmadığını kabul etmekle birlikte, yönetimin ve Atatürk'ün bu kutsallaşmadan rahatsız olduklarını savlamak da bana ikna edici gelmiyor. Bunun en açık göstergesi, kişi kültünün oluşumu noktasında çaba gösterenlerin zaten büyük kısmının yönetimin parçası olmaları veya parçası haline gelmeleridir. Atatürk'ü kutsadığından dolayı kınandıkları veya kariyer basamaklarında engellendikleri vaki değildir. Hemen her zaman bunun tam aksi geçerlidir.[87]

İkinci olarak, *Nutuk*'ta izlenen mantıktan basın yayın siyasetine, ders kitaplarının içeriğinden Atatürk görselinin yaygınlığına (para, pul, okul ve resmi dairelerdeki resimler, Atatürk heykelleri... vs.), devletin bastırdığı ve Halkevlerinde oynanan piyeslerden parti hatiplerine kadar, yönetimin doğrudan onayı olmadan hayata geçmesi veya sürdürülebilmesi mümkün olmayan bir dizi tasarruf, bu kültün oluşumunun ve halka aktarımının arzu edilir bir durum olduğunu ima etmektedir. O dönemde yaşayan ve Atatürk'e hayran olan gözlemciler de bunu itiraf etmekten kaçınmayacaklardır zaten. Linke 1937'de şöyle yazar:

> Ona olan hayranlığım içerisinde bana mahcubiyet hissi veren ufak bir nokta varsa da, bu doğrudan onun hatası değildir. Fakat takipçilerinin onu *tanrılaş-*

---

saygı ile bağlı olduğumu teveccüh ve itimadınızı hayatımın kıymeti ölçülmez mazhariyeti saydığımı bilirsiniz" diye yazacaksa da, yine de diğer kutsallıkları Gazi'nin şahsına karşı kullanabilmiş ve sonrasında affedilmiş olması anlamlıdır. Birkaç ay Reşit Galip'e küsen Gazi, sonrasında, bir gece, eleştirdiği bakanın yerine onu yeni Maarif Vekili yapmaya karar verir. Olayın farklı kaynaklardan bir özeti için bkz. Yener Oruç, *Atatürk'ün 'Fikir Fedaisi' Dr. Reşit Galip*, Gürer Yayınları, 2007, s. 20-23. Mektup için bkz. *A.g.e.*, s. 310.

87 1930'larda Behçet Kemal Çağlar, Aka Gündüz, Hasan Âli Yücel, Celal Bayar ve diğer onlarca ismin kişi kültüne katkıları ile kariyer basamaklarını tırmanmaları arasındaki açık paralelliği bir kenara bırakarak, sadece 1920'lerde kültün oluşumuna katkı yapan isimlerin bazılarını bu açıdan değerlendirelim. İsmail Hakkı Kılıçoğlu 3. dönemi müteakip, 4, 5, 6, 7. dönemlerde de milletvekilliği yapar. Yusuf Akçura, ölümüne kadar (1935) milletvekilliğini sürdürür. Ahmet Ağaoğlu bahsi geçen mektubu yazdığında milletvekilidir, sonraki dönem de yine vekil seçilir. Hamdullah Suphi 1920'ler boyunca milletvekilidir, Türk Ocakları kapanınca büyükelçiliğe atanacak, sonrasında da milletvekilliğine geri dönecektir. Mehmet Emin Yurdakul da bu dönemin haricinde 4, 5, 6 ve 7. dönemlerde milletvekilliğini devam ettirir. Diğerleri gibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu da bu dönemde milletvekilidir ve vekilliğini 1931 seçimlerinden sonra da (4. dönem) sürdürecek, 1934'ten itibaren de farklı şehirlerde büyükelçilik yapacaktır. Yine bahsi geçtiği gibi Hasan Cemil 1950'ye kadar milletvekilliğini sürdürmekle kalmaz T.T.K. başkanlığı da yapar, Celal Nuri de 1935 yılına kadar tüm meclislerde vekil olarak bulunur. Son olarak Fazıl Ahmet Aykaç'tan Şeref Aykut'a kutsallaşmanın uç örneklerini veren neredeyse tüm isimler ya kariyerlerini ilerletmiş ya da makamlarını muhafaza etmiştir

tırma hususundaki artan ısrarları beni rahatsız ediyor. Sebebini anlıyorum – milletin modernleşme mücadelesi esnasında etrafında harekete geçebileceği bir sembole ihtiyaçları var– fakat bu tarz gayretlerin aşırıya kaçtığında nelere yol açabileceğini iyi biliyorum. Atatürk'ün kendisinden sürekli "Ulu Önder" –etkiyi artırmak için büyük harf kullanıldığını fark etmişsinizdir– diye bahsedilmesini veya kendisinin Mesih ile kıyaslanmasını arzu ettiğine bir türlü inanamıyorum. Ama tabii elbette, kendisi en azından sessizce rıza göstermese, ona bu tarz atıf yapmak da mümkün olmazdı.[88]

İşte 1939'dan itibaren, İnönü döneminde, yönetimin onayının eskisi kadar hevesle verilmediği anlaşıldıkça, Atatürk mistisizmi daha makul sınırlara doğru çekilmeye başlayacaktır. Bu inkılâp mistisizminden vazgeçildiği anlamına mı gelmektedir? Elbette hayır. Fakat açık olan husus, inkılâp mistisizmi içerisinde, 1930'lar boyunca orantısız bir biçimde büyümüş Gazi/Atatürk mistisizminin özgül ağırlığının daha mütevazı sınırlara çekilmesi anlamına gelmektedir. Klasiklerin çevrilmesi, klasik liselerin açılması gibi bir dizi uygulamanın da ima ettiği üzere, Batı/medeniyet kutsalı, milliyetçilik kutsalı ile beraber, Atatürk mistisizminin terk ettiği alanı hızla dolduracaktır. Atatürk tekrar medeniyetin sembolü, Türklüğün en büyük evladı olur. İnkılâp mistisizminin formülünde oranlar değişmektedir.

Bu elbette bir anda olmaz. 1939'dan başlayarak kabaca çok partili dönemin başlarına kadar inkılâp mistisizminin formülü, gelişmelere de bağlı olarak değişir. Mesela Atatürk'ün ölümünden sonraki beş-altı yıllık zaman zarfında, Gazi/Atatürk mistikleri, çok daha az sayıda da olsa, epey ilginç örnekler vermeyi sürdürürler. Bunların da neredeyse hepsi, Atatürk'ün ölüm yıldönümleri dolayısıyla yazılacaktır. 10 Kasım 1939 dolayısıyla kaleme aldığı şiirinde Behçet Kemal yine mistiktir:

Sıyrıldık sayısız efsanelerden,
Tek sana *inanan* akıllarız biz
(...)
Seninle gönüller her an temasta.
"Atatürk" dendi mi, doğrulur hasta;
(...)
Adın *besmeledir* her işimizde.
(...)
Ölümden ne irkil ne de ürk Atam!
Bak; her Türk bir parça Atatürk, Atam!

88 Linke, *Allah Dethroned*..., s. 319.

89 Behçet Kemal Çağlar, "10.11.39'da Atatürk'e Sesleniş" *Yücel*, sayı 57, Kasım 1939, s. 110.

Bir başka Gazi mistiği Edip Ayel, 1941 Kasımı'nda yayımlanan şiirinde, "Solmaz o beniz, yok o bakışlar gene mavi / Lâyık seni tutsak biz *ilâhlarla* müsavi"[90] der. Ertesi sene Kasım'da çıkan şiirinde ise "Ay yıldızı aldık da senin üstüne sardık / Ey dertli saray! *Kâbe* mi oldun bize artık!"[91] diye yazar.

Yine İstanbul Amerikan kolejleri Türk talebesi tarafından çıkarılan *İzler* dergisinde 1943'te Atatürk resminin yanında çıkan ve derginin iki baş yazıcısından biri tarafından kaleme alınan bir başyazı, öğrencilerdeki Atatürk'ün kutsallığı algısının ölümünden beş yıl sonra bile ne denli canlı olduğunu gösterir. Elbette yazıyı yazan öğrencinin (Bülend Ecevit) ileride Türk siyasal yaşamına damga vuracak olması da ayrıca önem arz eder:

> Aynı şeyi kimbilir kaçıncı defa ve kim bilir kaçıncı insanın ağzından dinliyorum. Bu sefer yaşlı bir kadın anlatıyor, her hâlinde *mûcize* zikreden bir *zahit* ürperti ve inancı var:
>
> – O gün ben de Kadıköy rıhtımındaki kalabalığa sokulmuş Yavuzun geçmesini bekliyordum. Yavuz epeyce yaklaşmıştı ki bir de ne görelim evlâdım, nereden geldiği anlaşılmayan sayısız beyaz kuş, tabutun üstünde toplanıp onu *tavaf* ederek hiç ayrılmaksızın gemiyle beraber ilerlemeye başlamasın mı! Tüylerim diken diken oldu. Sonra öğrendim, meğer onlar kuş kılığında gökten inen *meleklermiş* (...)
>
> Her cins insandan buna benzer daha birçok şeyler işitiyoruz. Mesele bu rivayetlerdedir; onların eğriliğinde veya doğruluğunda değil... Bir adamın sağlığında ve ölümünden sonra kendisi için bu gibi rivayetleri uydurtabilecek kuvvette olması, onu hakkında böyle rivayetlerin doğru olduğu bir adamla aynı seviyede tutar.
>
> Atatürk'ün zihinlerde zaman geçtikçe *kutsallaştığı* besbellidir.
>
> Ve zaman geçtikçe biz, Atatürk'ü kendine *mürşid* edinmiş bir cemaat haline gelmekteyiz.
>
> *Tanrılaşan* kuvvet o demektir ki altşuurumuza kendini gökte bir destek halinde tasavvur ettirebildikten sonra mevcûdiyetine şuurumuzu inandırdığı bu desteğe benliğimizi güvenlerin en büyüğü ile dayandırabilsin...
>
> Atatürk bunu yaptı.
>
> Artık, günü gelirse, sırtımızı koskoca göklere dayayıp da öyle dövüşeceğiz.[92]

90 Edip Ayel, "Anı", *Çınaraltı*, sayı 14, 8 Kasım 1941; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., 136.

Edip Ayel, "Dolmabahçe", *Çınaraltı*, sayı 59, 7 Kasım 1942; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., s. 138.

Bülend Ecevit, "Tavaf Eden Kuşlar, Hacı Bayram Veli, Ves...", *İzlerimiz*, Ahmet İhsan Matbaası Limited, Yıl XV, Cilt XV, 1943-44. Ecevit'in bu rivayetlerin bilinçli olarak daha Atatürk'ün sağlığında uydurtulduğunu yazması ayrıca çok dikkat çekicidir. Tıpkı milliyetçilik bahsinde Yakup Kadri'de gördüğümüz gibi Ecevit de bunların doğru olmasından ziyade işe yarar olmasına önem verir gözükür.

Son olarak 40'lı yılların hemen başında, Atatürk'ü açık biçimde kutsamanın sonbaharında yazılan, tüm mistisizm edebiyatının en ilginç eserlerinden birisine, Behçet Kemal'in, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'ini Atatürk'e uyarlamasına da değinmek gerekir. Mevlid geleneksel olarak ölüm sonrası yerine getirilen bir ritüel olması hasebiyle, yine kutsallığın dışavurum vesilesi Atatürk'ün ölümüdür. Zaten *Yücel* mecmuası da uyarlamayı 1942 Eylül-Kasım birleşik sayısında (91-92-93. sayılar) ve "Atatürk'ün ölüm yıldönümünde Yücel'in en güzel armağanı"[93] olarak neşreder. Eserde Türklük ve halk Allah'ın yerine, Atatürk ise Muhammed Peygamber'in yerine konulmaktadır.[94] Orijinal eserle karşılaştırmalı bir şekilde yazıldığında yapılan iş son derece aşikâr hale gelir:

Allah adın her kim ol evvel ana	Yurdu halkı her kim ol evvel ana
(...)	
Allah adını zikredelim evvela	Millet adını zikredelim bir kere
Vacip oldu cümle işte her kula	Vacip oldu cümle işte Türklere
(...)	
Bir gez Allah dese aşk ile lisan	Şevk ile Türküm dese bir dem lisan
Dökülür cümle günah misli hazan	Dökülür cümle hüzün misli hazan
İsmi pâkin pâkolur zikreyleyen	İsmi pâkin pak olur zikreyleyen
Her murada erişir Allah diyen	Her murâda erişir "Türküm" diyen
(...)	
Amine hatun Muhammet annesi	Ol Zübeyde Mustafânın annesi
Ol sedeften doğdu ol dürdanesi	Ol sedeften doğdu ol dür dânesi
Çünkü Abdullahtan oldu hamile	Gün gelip oldu Rızadan hamile
Vakterişti haftavü eyyamile	Vakt erişti haftaü eyyam ile
(...)	
Gerdilersiz bulasız oddan necat	Gerdilersiz bulasız oddan necat
Aşk ile şevk ile edin essalât	Atatürke, Atatürke esselât[95]

93 Behçet Kemal Çağlar, "Bizim Mevlût", *Yücel*, sayı 91-92-93, Eylül-Ekim-Kasım 1942, s. 19.

94 Muhammed Peygamber nasıl Allah'ın sevgilisiyse, Atatürk de halkın sevgilisidir. Halkın ruhu ona şöyle seslenir: "İyice bil mahbubü matlubun benem / Sevdiğin can ile mağbudun benem / Gi'ce gündüz durmayıp istediğin / Nola kim görsem cemalin dediğin / Gel habibim sana âşık olmuşum / Kendimi ben sana bende kılmışım / Zâtıma mir'at edindim zatını / Bile yazdım adın ile adımı (...) Dediler ey kıblei mühtacı halk / Kutlu olsun sana bu miyracı halk." Behçet Kemal Çağlar, "Bizim Mevlût", s. 23. Bununla birlikte eserde bir tutarlılık yoktur. Mesela bir yerde "Haktâala çün yarattı Türkü ilk / Dedi üç kıt'ada olsun mülk / (Mustafa) nurunu alnına kodu / Bil (Kemal)in nurudur bu nur dedi" şeklinde Türklük Adem, Atatürk de Nur-u Muhammedi halini alır.

95 Orijinalinden yapılan ufak tefek hatalı aktarımlara dikkat etmek kaydıyla şiirin karşılaştırmalı analizi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1531-1533.

Orijinal şiirde Asiye, Meryem ve hurilerin yerini Yavuz, Fatih ve Timur'un anneleri alır.[96] Miraç, Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile karşılanır. Nasıl Muhammed Peygamber yeni doğduğunda "vâ ümmetî vâ ümmetî" diye ağlamışsa, Atatürk de "vâ Milletî, vâ Milletî" diye ağlar.[97] Üstelik anlaşılan tıpkı orijinali gibi geniş kesimlerce okunması için kaleme alınmıştır. Uyarlamayı neşreden *Yücel* mecmuasında, esere yazılan önsözde şöyle denir: "Arkadaşımız askerlik zamanında yazdığı bu mevlûdu bazı Türkmen köylerinde okumuş, kadınların ve ihtiyarların ağlaşarak dinlediğine şahit olmuştur."[98] Osman Ergin eserin camilere girmesinin şüpheli olduğunu söylese de şunları eklemekten de kendini alamaz:

> Öyle sanıyorumki lâik genç şairimizin adapte mevlidi de Süleyman Çelebiyi unutturamıyacak, belki Türkmen çadırlarından ve köylerden yükselerek lâik bir müessese olan halkevlerinde ve Türk münevverleri arasında güler yüz bulacaktır.[99]

Eser kutsallaşmanın en ilginç örneklerinden biri olmakla beraber, Behçet Kemal bağlamında ele alındığında, aslında bir geri adım olarak değerlendirilebilir. Atatürk artık Tanrı değildir, tanrılık tekrar ve tartışmasız biçimde millete geçmiştir.[100] Atatürk, Türk'ün peygamberi çizgisine çekilmiştir. Öyleyse İnönü de halife olacaktır, eserdeki tanımlamayla "Tek halife tek münasip arkadaş" Eserin sonunda Mustafa'nın ruhu Meclis'tekilerle konuşur ve böylece Meclis'tekiler onu seçerken: "Başka fanilerle farkı gördüler / İ'nönünde A'tatürkü' gördüler."[101]

Fakat artık devir değişmiştir. İnönü, bir peygamberin değil bir milli kahra-

---

96 Zübeyde Ana kültü de, bu şiirde olduğu gibi, Atatürk'ün sağlığında yazılanlarda da karşımıza çıkar. İshak Refet Işıtman 1935'te şiirinde şöyle yazar: "Zübeyde Anaturk' ey yüce ana; / Atatürk'ü bize çünkü sen verdin..." İshak Refet Işıtman, *Atatürk*, Ulus Matbaası, 1935, s. 15. Yine Atatürk'ün ölümünden sonra yazılanlarda da bu kültün izlerini görmek mümkündür. Yaşar Nabi Nayır, 13 Kasım'da *Ulus*'ta çıkan "Türk Anasına" başlıklı yazısında şunları yazar: "Arasından bir Zübeyde Hatun çıkarmış Türk kadınlığı ebediyen mukaddestir. Türk anası, meskenin ister saray, ister kulübe olsun, o büyük şereften senin de payın vardır. Sen de ondan gelen kutsiyetle mukaddessin." *En Büyük Kaybımız*, s. 53.

97 Çağlar, "Bizim Mevlût", s. 21-23.

98 *A.g.e.*, s. 19. Önsözde ayrıca, okunurken orijinal Mevlud ile uyumun sağlanabilmesi için, bazı kelimelerde mecburi telaffuz değişikliklerine gidildiği de anlatılır. Mesela "Paşalar" "Pâşalar" olmuştur veya "dayısı" "dâyısı"

99 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1533.

100 Aydın Oy uyarlamada Atatürk'ten "Samsunda karaya çıkan ilâh", İnönü'den ise "ilâhın en yakın arkadaşı" olarak bahsedildiğini yazsa da, 1942'de yayımlanan orijinal halinde bu satırlar yoktur. Behçet Kemal gibi, yazdığı şiirleri her zaman değiştirmeyi, ekleme ve çıkarmalar yapmayı seven birisi için bu satırların sonradan eklenmesi anlaşılır bir durumdur, neden ve hangi bağlamda eklendiklerini ise araştırmak lazım gelir. Oy, *Şiir Dünyamızda Atatürk*, s. 65-66; karş. Çağlar, "Bizim Mevlût", s. 20-24.

101 Çağlar, "Bizim Mevlût", s. 24.

manın halefi/en yakın arkadaşı olmak arzusundadır. İnönü veya yönetici elit, asla Atatürk'e karşı olumsuz bir tavır içerisinde değildir. Ne zaman konuşulsa veya yazılsa, onun ismi saygı ve minnettarlıkla anılır. Kendisine resmen "Ebedi Şef" payesi verilmiştir. Üstelik ne İnönü iktidarı ne de sonra gelenler mistisizme de doğrudan asla cephe almamışlardır. Fakat mistisizm 10 Kasım gibi özel günlerle sınırlanır[102] ve orada dahi dozu düşürülür. Kritik tarih belki 1943-44 yıllarıdır, yani Almanya ve İtalya'nın savaşı kaybedecekleri ve Türkiye'nin Sovyet tehdidine karşı Batı demokrasileriyle ittifak kurmaktan başka şansının kalmayacağının yavaş yavaş anlaşıldığı zamanlar. Bu andan itibaren, inkılâp mistisizmi ile Atatürk kültü hızlı bir şekilde 1920'ler seviyesine geri dönecek ve uzunca bir süre, bu şekliyle hayatını sürdürecektir.

Yine 10 Kasımlarda sökün eden mistik şiirlerde artık o tanrı, ilah hatta peygamber değildir. 1944 Kasım'ında *Ülkü*'de geçmişin en meşhur Gazi mistiklerinden Kemalettin Kamu, "Gezerdi ülkede bir *Hızır* gibi" diye, Osman Attila ise "Sendin bize *Tanrı himmeti* Atam" diye seslenir.[103] 1946 Kasım'ında Fazıl Hüsnü Dağlarca, "Bir *evliyasın* ki yeni zamanlar ışığın" diye yazar.[104] Mistisizm artık 1920'lerin kahraman/kurtarıcı (bazı özel şartlarda en fazla Mehdi/Hızır/Evliya) sınırlarına geri çekilmiştir.

Bunlar köylülerin intibak etmekte sıkıntı çekmeyecekleri sınırlardır. Onların büyük çoğunluğu için Atatürk zaten, her zaman ve en başta Gazi'ydi[105] ve Gazi olarak da kalır. Bununla beraber halk arasındaki Gazi mistisizmi varlığını belirli bir süre devam ettirir. Bu mistisizm zaten geçmişte Mehdi/Mesih kalıpları içerisinde hayat bulmuştur; zor zamanlarda ve ilk yıllarda benzer kalıplara tekrar girmesi şaşırtıcı olmaz. İkinci Dünya Savaşı, bu mistisizmin canlanması için ideal atmosferi sağlayacaktır. Pertev Naili Boratav'ın 1940'ta

102 Necdet Sakaoğlu 1946'da ilkokula başladığında, İnönü'nün okulda işgal ettiği yeri ve ilk 10 Kasım'ı şöyle anlatıyor: "Kepimizin ne işe yarayacağını ilk günlerde öğrettiler: Okulun cümle kapısından girilince tam karşıda büyük bir tablo vardı. Bu, Millî Şefimiz ve Cumhurbaşkanımız İsmet İnönü'nün resmiydi. Sabahleyin okula girerken sağ elimizi kepimize götürüp saygıyla selam vermemiz öğütlendi... Derslikerimizde de yazı tahtasının üstünde Atatürk'le İnönü'nün büyük boy fotoğrafları yan yana asılıydı. O yılki cumhuriyet bayramını hatırlamıyorum ama, soğuk On Kasım günü okulun dar, uzun ve karanlık koridorunda balık istifi toplandığımızı, çok uzun süren bir sessizlik boyunca –o zamanlar 5 dakika saygı duruşu yapılıyordu– çocuksu gülüşmelerin giderek arttığını, gözlüklü başöğretmenimizin ağlamaklı bir sesle konuştuğunu, sık sık 'Atam' dediğini, sonra şiirler okunurken önden arkaya doğru yayılan hıçkırıkların, biz birinci sınıf çocuklarını korku ağlayışlarına boğuşunu, yanımdaki arkadaşımın kısa pantolonundan aşağıya inen sarı sıcak çişi unutmadım!" Necdet Sakaoğlu, "20. Yüzyılda Üç Çocukluk: Babamın Çocukluğu, Kendi Çocukluğum, Oğlumun Çocukluğu" Bekir Onur (haz.), *Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk* içinde, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2001, s. 131-132.

103 Akt. Behçet Necatigil, *Atatürk Şiirleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 86, 106.

104 Fazıl Hüsnü Dağlarca, "Atatürk", *Yücel*, sayı 121-122, Kasım-Aralık 1946; akt. Kaplan ve Birinci, *Atatürk Şiirleri*..., s. 156.

105 Linke, *Allah Dethroned*..., s. 29.

Mudurnu'da derlediği efsanelerden birine göre, 1939 yazında bir kuş "Atatürk, Atatürk" diye ötmeye başlamış, kuş ötmeyi bırakınca da İkinci Dünya Savaşı kopmuştur. Savaş başladıktan sonra ise, Atatürk'ün tekrar dünyaya döndüğü ve Türkiye'yi savaştan koruduğu inancı yaygınlık kazanacaktır.[106]

Yönetim de mistisizmin 1920'ler sınırına çekilmesinden memnun gözükür. Tıpkı o günlerdeki gibi Atatürk'ün kahramanlar pantheonunun en parlak yıldızı olması arzu edilmektedir. Bunu anlatmak istercesine o pantheonun diğer yıldızları 1939'da milletvekili yapılır (Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele). Bunlara Ali Fuat Cebesoy'un bakanlığa getirilmesi, Atatürk'ün çevresindeki "mutat zevat"ın yönetim kurulu üyeliklerinden ve devlet kademelerinden uzaklaştırılması, Atatürk zamanının devlet yönetiminde söz sahibi isimlerinin (mesela Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras) milletvekili yapılmaması gibi pek çok noktayı da eklemek mümkündür.

Bunlar kadar doğrudan olmayan ama sembolik değeri çok yüksek (yapılan kadar yapılmayan) bazı işler de, bu kanaati doğrular niteliktedir. İnönü döneminde mesela *Nutuk* hiç basılmayacaktır. 1940'a kadar yeni bir Atatürk heykeli de açılmayacaktır. Aralık 1938'den 1939 Aralığı'na kadar bir yıl boyunca *Ülkü*'de Atatürk konulu bir şiir çıkmaz.[107] Yine banknot ve pulların üzerindeki Atatürk portresi yerini İnönü'nünkine bırakacaktır. Piyeslerde de durum farklı değildir. Mesela Atatürk'ün ölümünden önce yazılan ama basımı ölümü sonrasına kalan *Yurdumuzu Geziyoruz* piyesinde, Atatürk'ün isminin geçtiği yerler, İnönü olarak düzeltilir.[108] Bir başka fikir verici örnek, ders kitaplarıdır. Yurt bilgisi ve tarih ders kitaplarında Atatürk'ten bahsediş oranı, Atatürk devrinde 0,20624 iken, bu oran İnönü devrinde 0,18464'e düşer. Yani Atatürk'ten bahsedilişte yaklaşık % 10'luk bir düşüş söz konusudur. Buna karşın İsmet İnönü'den bahsedilişoranı bu iki dönem arasında dramatik biçimde artar (yaklaşık % 337).[109] Üstelik liseler için yazılan tarih kitaplarında da, Atatürk'ün ısrarıyla kendilerine yer bulan mesela din ve Darwinizm ile ilgili bahisler değiştirilir. Güneş Dil Teorisi ve Türk Tarih Tezi gibi Atatürk'ün fikri çocukları mesabesindeki tezler, reddolunmazlarsa da, eski hararetle de savunulmazlar. Savaşın son iki yılından itibaren artık siyasal din özlemleri yerini yavaş ama kesin adımlarla tekrar Rousseaucu bir sivil dine bırakır.

Samimi Gazi/Atatürk mistikleri, tüm bu yapılanları, öncelikle iyi niyetli

106 Boratav, "Halk Geleneğinde...", s. 124.

107 Kemal Timur Aralık 1939'dan sonra da on yıl boyunca başka bir Atatürk şiiri yayımlanmadığı iddiasındaysa da bu bilgi doğru değildir. Sayı çok azalsa da tamamen sona ermez, mesela 16 Kasım 1944 sayısında iki şiir vardır. Bkz. Kemal Timur, "Ülkü Dergisinde Yayınlanan Atatürk Konulu Şiirler", *TÜBİAR*, sayı 17, Bahar 2005, s. 197.

108 Çakan, *Konuşunuz*..., s. 261.

109 Parlak, *Türkiye'de İdeoloji*...,

bir biçimde, Atatürk'ün ve Kemalizmin yeterince iyi anlaşılmamasına bağlar.[110] Fakat çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, İslâm'ın, yani mistisizmin asli sahibinin sisteme, hem de 1947'den itibaren CHP eliyle geri dönmesi neticesi gerçek bir şok yaşarlar. Gazi mistiklerinin en samimisi Behçet Kemal, 1949'da Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığa atanmasının ardından, Atatürk'ün mirasına sahip çıkmadığını düşündüğü partisinden ve milletvekilliğinden, hem de Meclis kürsüsünde istifa eder. İlerleyen yıllarda diğer Gazi/Atatürk mistiklerinden bazıları da bu yolu izleyecektir. Mesela Yakup Kadri Karaosmanoğlu 14 Ekim 1962'de, Falih Rıfkı Atay 10 Aralık 1962'de yine İnönü'yü "Atatürk'e ihanet"le suçlayarak partiden ayrılacaklardır. Bu üç önemli Gazi mistiğinin de farklı tarihlerde CHP'den ayrılmaları önemlidir. Denilebilir ki bunlar artık tüm hayatlarını, her şeye karşı buruk bir muhalefet içerisinde geçireceklerdir. Ütopyaları yıkılmış, kendilerini yabancısı hissettikleri bir toplumda yaşamak zorunda kalmışlardır.

Bu ve benzeri hadiselerin de ispat ettiği üzere, pek çok Gazi/Atatürk mistiğinin Atatürk'e mistik bağlılığı, çıkar amaçlı değil samimidir. Zaten Behçet Kemal ölümünden önce ağırlaşıp hastaneye kaldırılması gerektiğinde, duvardaki Atatürk resmini de aldırmış ve onu göğsüne bastırarak hastaneye gitmiştir. "Atatürk'ün manevi varlığından kurtarıcı bir etki" beklemektedir.[111] Falih Rıfkı Atay da, ahir ömründe dahi, "Ölürsem sadece Atatürkçüydü desinler yeter" diyecektir.[112]

Nihayetinde Gazi mistikleri ölür, ama Gazi/Atatürk mistisizmi onlarla beraber ölmez, özellikle darbe dönemlerinde yoğunlaşacak ama onun haricinde de varlığını idame ettirecek tarzda devlet eliyle tekrar üretilir durur. Sonrasında özellikle 90'lı yılların ortasıyla beraber bu kutsallaşmanın üretici motoru, yaşanan bir dizi travmatik olayın da neticesinde,[113] devlet olmak-

110 Kemalizmin CHP'lilerce de anlaşılmadığı yakınmasının erken bir örneğini 5. Kurultay'da Kazım Nami Duru verir. Daha önce Atatürk'ü son peygamber ilan eden ve "Ona *tapınıyorum* desem yanlış olur mu?" diye soran mısralarını gördüğümüz Duru'ya göre partili arkadaşları arasında dahi Kemalizmi, "*Türk'ün amentüsü* sayarak onu okumuş, *hatmetmiş* ve ona göre hareketi kendisine prensip ittihat etmiş olanlar azdır." Öyleyse Kemalizmi öğretecek bir kitap yazılmalıdır. *C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*, s. 86.

111 Gökşen, *Behçet Kemal Çağlar*, s. 27.

112 Veysel Çolaker, "Türk Siyasal Yaşamında Falih Rıfkı Atay (1894-1971)", Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2008, s. 97.

113 Buket Türkmen bunu, ilkeleri uğrunda ölen Kemalist şehitler anlatısıyla irtibatlandırır. Ona göre bu durum Fransız Devrimi'ndeki şehitler kültü ile benzerlikler taşımaktadır. Buna göre Muammer Aksoy, Çetin Emeç, Turan Dursun, Bahriye Üçok cinayetleriyle başlayan ama aslen 1993'te Uğur Mumcu suikastiyle ortaya çıkan bir sivil Kemalizm söz konusudur. Bu Kemalizm, gene sivil toplumda yükselmekte olan İslâmcılığa bir karşı tepki olarak da okunabilir. Bkz. Buket Türkmen, "Les contre-publics islamistes et kémalistes dans le processus de reconstruction de l'espace public turc", *Cahiers de la Méditerranée*, sayı 67, 2003, s. 225-244, http://cdlm.revues.org/132#quotation, Erişim 3 Mart 2016.

tan çok sivil toplum olmaya başlar.[114] Bu yeni tarz kutsallaşma, devletten bağımsız değildir ve devletin mahkeme kararları, törenleri, dili ve bürokratik anlayışının tam desteğini epey bir süre arkasında hissedecektir. İslâmcıların iktidarındaysa bu sefer yeni bir sivil din, eskisinden de epey istifade etmek suretiyle hayata geçirilmeye çalışılır.

Tüm bunlar da aslında yine çok ilginç bir hikâyenin konusu. Fakat bu hikâyenin, anlatılmak için artık başka bir kitabı beklemesi gerekiyor.

114 Bu konuyla alakalı bkz. Stefanos Yerasimos, Günter Seufert, Karin Vorhoff (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Orient-Institut ve IFEA, 2000. Kitap içerisinde özellikle dikkat edilmesi gereken makale şudur: Necmi Erdoğan, "Kemalist Non-Governmental Organizations: Troubled Elites in Defence of a Sacred Heritage", s. 251-282.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Kitaplar

Abdülbaki, (Muallim), *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Kaynak Yayınları, 2012 [1927].

Adıvar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayını, 1962.

Ağaoğlu, Ahmet, *Üç Medeniyet*, Doğu Kitabevi, 2013 [1927].

—, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, Sanayi Nefise Matbaası, 1930.

Ahmet Refik, *Orta Mektepler ve Muallim Mektepleri İçin Kıraat Sınıf III*, Kanaat Kütüphanesi, 1931.

Akansel, Mustafa Hakkı, *Yurt İçin*, Köyhocası Matbaası, 1933.

Alp, Tekin, *Kemalizm*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936.

—, *Türkleştirme*, Resimli Ay Matbaası, 1928.

Altaylı, Ali Zühtü; Müçteba Salahattin Or, *Tarih Utandı: Milli Destan*, Devlet Matbaası, 1933.

Arık, Remzi Oğuz, *Coğrafyadan Vatana*, Yeni Matbaa, 1956.

Arı, Galip Naşit, *Destan*, Devlet Matbaası, 1933.

Arsan, Nimet (der.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, TTK Basımevi, 1997.

Artam, Nurettin; Nurettin Sevin, *Müslüman Çocuğun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, 1948.

Aşkun, Vehbi Cem, *Atatürk Köyünde Uçak Günü*, Ulus Basımevi, 1936.

Atatürk, Kemal, *Nutuk*, Cilt I 1919-1920, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

—, *Nutuk*, Cilt II 1920-1927, Milli Eğitim Basımevi, 1969.

Atay, Falih Rıfkı, *Atatürkçülük Nedir?*, Ak Yayınları, 1966.

—, *Babanız Atatürk*, Doğan Kardeş, 1966.

—, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, 2010 [1961].

—, *Eski Saat*, Akşam Matbaası, 1933.

—, *Moskova Roma*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932.

—, *Roman*, İstanbul Akşam Matbaası, 1932.

—, *Yeni Rusya*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1931.

Atay, Falih Rıfkı; Celâl Sahir Erozan, *Yeni Kitap*, Milliyet Matbaası, 1928.

Ayda, Adile, *Böyle İdiler Yaşarken, (Edebî Hatıralar)*, Ayyıldız Matbaası, 1984.
Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro (İnkılâbın İdeolojisi)*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932.
—, *Suyu Arayan Adam*, Öz Yayınları, 1959.
—, *Tek Adam*, C. 3, Remzi Kitabevi, 1995.
Aykaç, Fazıl Ahmet, *Hitabeler, Şiirler, Hicivler ve saire...*, Akşam Kitaphanesi, 1934.
Aykut, Şeref, *Kamalizm (C. H. Partisi Programının İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1936.
Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Basımevi, 1981 [1945].
Baysal, Mediha Muzaffer, *İnkılâbın Ruhu*, Devlet Matbaası, 1933.
Bengü, Vedat Ürfi, *"O"nun Ölümü Karşısında Samsun*, Resimli Ay Matbaası, 1939.
Birinci Türk Neşriyat Kongresi / Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları (1-5 Mayıs 1939), Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğü, 1939.
Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, T.C. Maarif Vekâleti, 1933.
Benice, Etem İzzet, *On Yılın Romanı*, Devlet Matbaası, 1933.
Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilâli*, Bürhaneddin Matbaası, 1940.
C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, 1931.
C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, 1939.
C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ulus Basımevi, 1935.
C.H.P. Programı, Ulus Matbaası, 1935.
Cümhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliği, *Cümhuriyetin 10uncu Yılı İçin Yazılan Şiirler, Destanlar*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933.
Cümhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, 1938.
—, *Şeref Kitabı XV*, Cumhuriyet Matbaası, 1938.
Çağlar, Behçet Kemal, *Atatürk 19 Yıl Önce Bugün Ankara'ya Gelmişlerdi 27.XII.1919 Saat: 15.30*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938.
—, *Attila*, Ulus Basımevi, 1935.
—, *Çoban*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933.
—, *Dolmabahçeden Anıtkabre*, Sel Yayınları, 1955.
—, *Erciyastan Kopan Çığ*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932.
—, *Hasan Âli, Hayatı ve Eserleri*, Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937.
Çambel, Hasan Cemil, *Atatürk (Atilla'dan Atatürk'e) İkinci Bölüm*, Varoğlu Yayınevi, 1948.
—, *Jüpiter*, Hamit Matbaası, 1929.
Çamlıbel, Faruk Nafiz, *Kahraman*, Cümhuriyet Kütüphanesi, 1933.
Dalkılıç, Muhittin, *Yeni Hayat Adamına Adabı Muaşeret*, Suhûlet Kütüphanesi, 1932.
Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
Duru, Kâzım Nami, *En Büyüğümüz İçin*, Ulus Basımevi, 1935.
Egeli, Münir Hayri, *Atatürkten Bilinmeyen Hatıralar*, Güven Basımevi, 1959.
Ellison, Grace, *Turkey To-day*, Hutchinson&Co, 1928.
En Büyük Kaybımız, Cumhuriyet Matbaası, 1938.
Engin, Mehmet Saffet, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, C. 1-2, Cumhuriyet Matbaası, 1938.
Erden, Ali Fuad, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, 1999.
Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 5, Osmanbey Matbaası, 1943.
Ertem, Sadri Etem, *Sovyet Rusya Hatıralarım*, Tarih ve Toplum Kitaplığı, 1989 [1932].
—, *Türk İnkılabının Karakterleri*, Kaynak Yayınları, 2007 [1933].
Fatih Halkevi, *O'nun İçin Yazılanlar Söylenenler*, Başarı Basımevi, 1939.
Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, 1968 [1923].

Gökay, Fahreddin Kerim, *İnkılâp Çocuğunun Terbiyesinde Ruhî ve Amelî Esaslar*, Kader Matbaası, 1933.
Gündüz, Aka, *Gazi Çocukları İçin III*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1934.
—, *Mavi Yıldırım*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1934.
Güngör, Salahaddin, *Atatürk*, Maarif Kitabhanesi, 1935.
Granda, Cemal, *Atatürk'ün Uşağı İdim*, Hürriyet Yayınları, 1973.
Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, Ankara Halkevi, 1935.
Hisar, Abdülhak Şinasi, *Geçmiş Zaman Edipleri*, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
Işıtman, İshak Refet, *Atatürk*, Ulus Matbaası, 1935.
İleri, Celâl Nuri, *Türk İnkılâbı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000 [1926].
İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009 [1959].
—, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, C. 1, Devlet Matbaası, 1931.
İnan, Afet ve diğ., *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul Devlet Matbaası, 1930.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, Remzi Kitabevi, 1972.
—, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, 1946.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri; Falih Rıfkı Atay; Ruşen Eşref Ünaydın, *Seçme Yazılar*, Devlet Matbaası, 1928.
Kestelli, Raif Necdet, *Semavî İhtiras*, Güneş Matbaası, 1933.
Kocatürk, Vasfi Mahir, *Yaman*, Devlet Matbaası, 1933.
Kurt, Şaziye Berin, *Baybiçe*, Devlet Matbaası, 1933.
Kür, İsmet, *Yarısı Roman*, Everest Yayınları, 2006.
Levend, Agâh Sırrı, *Halk Kürsüsünden Akisler*, Bürhaneddin Matbaası, 1941.
Linke, Lilo, *Allah Dethroned: A Journey Through Modern Turkey*, 1937.
Levonian, Lutfy, *The Turkish Press 1925-1932*, School of Religion, 1932.
Lô Bon, Güstav, *Tarih Felsefesi'nin İlmî Esasları*, Tefeyyüz Kitaphanesi, 1932.
Malche, Albert, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, 1939.
Marchand, René, *Le Réveil d'une Race: Dans la Turquie de Mustapha-Kemal*, La Nouvelle Société d'Édition, 1927.
Morkaya, Burhan Cahit, *Gazi Mustafa Kemal*, Kanaat Kütüphanesi, 1930.
Nayır, Yaşar Nabi, *Beş Devir*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933.
—, *İnkılap Çocukları*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933.
—, *Mete*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932.
Nur, Rıza, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası: 1923-1933*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.
Or, Mücteba Salahattin, *Ülkü Yolcusu*, Kültür Basımevi, İstanbul, 1937.
Orhon, Orhan Seyfi, *Nâzım Hikmet Hayatı ve Eserleri*, Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937.
Ozansoy, Halit Fahri, *On Yılın Destanı*, Kanaat Kütüphanesi, 1933.
Osmanlı İmparatorluğundan... Türkiye Cümhuriyetine Nasıldı Nasıl Oldu? 10, Devlet Matbaası, 1933.
Özön, Mustafa Nihat, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, Devlet Matbaası, 1934.
Peker, Recep, *İnkılab Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, 1935.
Perinçek, Doğu (der.), *Atatürk: Din ve Laiklik Üzerine*, Kaynak Yayınları, 2012.
Sena, Cemil, *Allah Fikrinin Tekâmülü*, Semih Lütfi Matbaası, 1935.
Sevengil, Refik Ahmet, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, II. Cilt, Kanaat Kütüphanesi, 1934.
Sevük, İsmail Habib, *Atatürk İçin*, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1939.
—, *Edebî Yeniliğimiz*, C. 1, Devlet Matbaası, 1931.
Seyfi, Ali Rıza, *Gazi ve İnkılâp*, Sinan Matbaası ve Kütüphanesi, 1933.
Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. 1-2, Yapı ve Kredi Bankası, 1973.
Tanrıöver, Hamdullah Suphi, *Dağ Yolu I*, Yeni Matbaa, 1929.
—, *Dağ yolu II*, Türk Ocakları Matbaası, 1931.

—, *Günebakan*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1929.
Tarih I, Kaynak Yayınları, 2003 [1931].
Tarih IV, Kaynak Yayınları, 2004 [1932].
Tarih: İlkmektep Kitapları IV. Sınıf, Vakit-Gazete Matbaa Kütüphane, 1933.
Tarih: İlkmektep Kitapları V. Sınıf, Vakit-Gazete Matbaa Kütüphane, 1934.
Tongas, Gérard, *Atatürk and the True Nature of Modern Turkey*, Luzac&Co., 1939.
Tör, Vedat Nedim, *Dinimiz*, Yedigün Neşriyatı, 1940.
Turgut, Hulusi (der.), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
Türk, Suat Tahsin, *Türkiye Cümhuriyeti Devleti ve Halikı Gazi*, Akşam Matbaası, 1933.
Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk'ü Özleyiş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.
Webster, Donald E., *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Reformation*, The American Academy of Political and Social Science, 1939.
Yeğinobalı, Nihal, *Cumhuriyet Çocuğu*, Can Yayınları, 2004.
Yücel, Hasan Âli, *Pazartesi Konuşmaları*, Remzi Kitabevi, 1937.
Zorlutuna, Halide Nusret, *Bir Devrin Romanı*, Timaş, 2013.

Makaleler

Anonim, "Ankara Halkevi Nasıl Açılacak?", *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1931.
—, "Ankara'da Küşat Merasimi", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932.
—, "Atatürk yarım bir ilâhtır; Türklerin babasıdır", *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1935.
—, "Atatürkün Cenaze Merasimi", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.
—, "Atatürkün Manevi Huzurunda", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1938.
—, "Au Centre d'étude turque de l'Université de Paris", *Le Petit Journal*, 23 Mart 1936.
—, "Başvekilin Ankara Halkevindeki Mühim Nutku", *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1938.
—, "Bayramda Ankara Radyosunun Programı", *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1933.
—, "Bayramların Bayramına Ait İntiba ve İhtisaslar", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1933.
—, "Bin konferans ve beş yüz temsil", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1933.
—, "Bugünkü Merasim", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.
—, "Bütün Şark İli Atatürke Kavuşmanın Heyecanı İçinde", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1937.
—, "Büyük Bayramda büyük Gaziye milletin hediyesi", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1933.
—, "Büyük Şef Atatürk'ün Ölümü Münasebetiyle" *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938.
—, "Cumhuriyetimiz 11 Yaşına Bastı", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933.
—, "Cumhuriyetimizin Büyük Kuvveti Yaratıcılığındadır", *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1935.
—, "Cumhuriyetin 10 uncu yıldönümü hazırlıkları", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1933.
—, "Cumhuriyetin onuncu yıldönümü marşı", *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1933.
—, "Cumhuriyetle Beraber Doğanlar Anlatıyor", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1935.
—, "Çankaya Köşkü Müze Haline Getirilecek", *Tan*, 16 Kasım 1938.
—, "Dikkate Layik Bir Tezat", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1933.
—, "Dün Memleketin Her Tarafında Büyük Tezahüretla Te'sit Edildi", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1933.
—, "Dünkü Merasimde Gazi Hz.nin İmzalı Resimleri de Asıldı", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1934.
—, "Elâziz Halkevinin Muvaffakiyetleri", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1936.
—, "En Büyüğümüz İçin Ne Diyorlar", *Yücel*, sayı 9, Kasım 1935.
—, "En Büyük Türkün Huzurunda", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Ocak 1933.
—, "Ermeni Azlığının Hassasiyeti", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1935.
—, "Gazi Hz. Ve Türk Köylüsü", *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1933.
—, "Gazi Hz.'nin mektubu", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1930.

—, "Gazi Hz.'nin yeni bir heykelleri", *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1933.
—, "Gazi'nin Yeni Eseri Halkevleri", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932.
—, "Gaziye en çok benziyen heykeli bir amatör yaptı!", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1933.
—, "Gençliğin Muazzam Mitingi", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1938.
—, "Hadiseler Düşünceler: Halkevleri Hakkında", *Ülkü*, sayı 50, Nisan 1937.
—, "Hatayhların Millî Marşı", *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1936.
—, "Her yurdunda Gazi köşesi", *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1933.
—, "İnkılâbın Tarihi", *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1933.
—, "İstanbul Üniversitesi Açıldı", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1933.
—, "İş Bankasının Yıldönümü", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1936.
—, "Kadro", *Kadro*, sayı 14, Şubat 1933.
—, "Kadro", *Kadro*, sayı 23, Kasım 1933.
—, "Kadro", *Kadro*, sayı 31, Temmuz 1934.
—, "Kadro", *Kadro*, sayı 34, Ekim 1934.
—, "Kubilây abidesi dün büyük merasim ve tezahüratla açıldı", *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1934.
—, "Kurultayda Sekizinci Gün", *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1932.
—, "Kükremiş Bir Arslan Gibi", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1935.
—, "Mediha Muzaffer Hanımın Konferansı", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1933.
—, "Memleket Ağlıyor", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1938.
—, "Memleketin Büyük Kaybı", *Kadro*, sayı 27, Mart 1934.
—, "Merasim Programı", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.
—, "Milletin Sesi", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1935.
—, "Mimar Sinan Dâhi San'atkârın Kafası Mezarından Çıkarıldı", *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1935.
—, "Nazilli Fabrikasının Yapısına Hemen Başlandı", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1935.
—, "Necip Ali Beyin Nutku", *Ülkü*, sayı 2, Mart 1933.
—, "O Sabah Güneş Böyle Doğmuştu", *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1932.
—, "Parti Kurultayı Dün Akşam Çalışmalarını Bitirdi", *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935.
—, "Recep B. Hars İşlerimize Dair Kıymetli İzahat Verdi", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1933.
—, "Reisicumhur Hz. Dün Gece "Akın" Piyesinin Temsilinde Bulundular", *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1932.
—, "Şayanı Dikkat Bir Sergi", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1933.
—, "Şehit 'Kublay'ın Zevcesi Vedide Hanım", *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1931.
—, "Şehrimizde dün yapılan merasim ve tezahürat", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1933.
—, "Tarih Kongresi Bitti", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1932.
—, "Tasarruf Haftası Halkta Alaka Uyandırdı", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1931.
—, "Turkey", *Life*, 8 Nisan 1940.
—, "Türk gençliğini tahrik edecek mühim bir nokta...", *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1931.
—, "Türk İnkılâbında Gazi ve Bizim Bir İnanımız", *Kadro*, sayı 24, Aralık 1933.
—, "Türkiye'nin Endüstrileşme Davası", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936.
—, "Ulusal Ökonomya Kurumlu Ökonomyadır", *Kadro*, sayı 35-36, Aralık 1934-Ocak 1935.
—, "Yeni intihabat", *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1931.
—, "Ziya Gökalp İçin Yazılar", *Doğu Büyük Ülkü Gazetesi*, sayı 12, Karaelmas Basımevi, Ekim 1943.
Ahmet Refik, "Gazi Mustafa Kemal", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933.
Akaygün, B. Turgut, "Tuncelinin Yalnız Adı Değil Tarihi De Türktür, Türkündür", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1936.
Akyurt, İzzet Ulvi, "Tanrılaşan Atatürk", *Ulus*, 16 Kasım 1938.
Alp, Murat, "Hükûmet Otoritesine Saygı", *Uludağ*, sayı 1, Ocak 1935.

Arıkan, Saffet, "İkinci Türk Tarih Kongresi", *Ülkü*, sayı 56, Ekim 1937.
—, "Yeni Fakültemizin Açılışı", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936.
Artam, M. Nurettin, "BüyükAta'ya", *Ulus*, 11 Kasım 1938.
—, "Mucizeler", *Ulus*, 17 Kasım 1938.
Ataç, Nurullah, "Matem Günü", *O'nun İçin Yazılanlar Söylenenler* içinde, Fatih Halkevi, Başarı Basımevi, 1939.
Atay, Falih Rıfkı, "19 Mayıs", *Ulus*, 19 Mayıs 1936.
—, "Atatürk", *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Kasım 1934.
—, "İlk temeller", *Ulus*, 9 Mart 1937.
Aydemir, Şevket Süreyya, "Beynelmilel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi. III", *Kadro*, sayı 21, Eylül 1933.
—, "Bir Münakaşanın Manası", *Kadro*, sayı 17, Mayıs 1933.
—, "İnkılâp Heyecanı (Antuziasm)", *Kadro*, sayı 2, Şubat 1932.
Ayel, Edip, "Ölmez", *Tan*, 13 Kasım 1938.
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, "Bizim Tapındığımız Mustafa Kemal", *Yarın*, 12 Ekim 1930.
Banarlı, Nihat Sami, "Atatürk'e Yanışlar", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938.
Başgil, Ali Fuad, "Çeyrek Asır Devam Eden Zulüm Devri", *Sebilürreşad*, sayı 85, Ağustos 1950.
Bayar, Celal, "Ulusal Ekonomi ve Artırma Meselesi", *Ülkü*, sayı 59, Ocak 1938.
Belge, Burhan, "Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi", *Kadro*, sayı 8, Ağustos 1932
—, "Modern Turkey", *International Affairs*, C. 18, sayı 6, Kasım-Aralık 1939.
Bilgişin, Şevket Mehmedali, "Hukuk Bakımından Buhran", *Ülkü*, sayı 13, Mart 1934.
Bozkır, Kâmuran, "Bizim Âlem-Halkevleri", *Ülkü*, sayı 38, Nisan 1936.
—, "Halkevleri", *Ülkü*, sayı 37, Mart 1936.
—, "Halkevlerine Dâir", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936.
—, "Yeni Bir Yol Üstündeyiz", *Ülkü*, sayı 36, Şubat 1936.
—, "Yüreği Kara Heriflere Dair", *Ülkü*, sayı 33, Kasım 1935.
Bozkurt, Mahmut Esat, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı", *Medeni Kanunun XV. Dönümü İçin*, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1944.
Cartier, Raymond, "Le Kémalisme contre l'Islam", *L'Écho de Paris*, 19 Ağustos 1934.
Cemal Ziya, "Gazi Mustafa Kemal", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933.
Çambel, Hasan Cemil, "Nietzsche'nin Zaratustra'sı", *Ülkü*, sayı 8, Eylül 1933.
Çağlar, Behçet Kemal, "10.11.39'da Atatürk'e Sesleniş", *Yücel*, sayı 57, Kasım 1939.
—, "19 Mayıs Çocuklarına Selam", *Yücel*, sayı 40, Haziran 1938.
—, "Asırlarca", *Ülkü*, sayı 4, Mayıs 1933.
—, "Atatürkü Dinlerken", *Yücel*, sayı 34, Aralık 1937.
—, "Bizim Mevlût", *Yücel*, sayı 91-92-93, Eylül-Ekim-Kasım 1942.
—, "Ergenekon", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933.
—, "Halkevinin Çocuğu", *Ülkü*, sayı 49, Mart 1937.
—, "Halkevlerinde Bariz Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 53, Temmuz 1937.
—, "Halkevlerinde Bariz Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 55, Eylül 1937.
—, "Halkevleri'nde Göze Çarpan Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 68, Ekim 1938.
—, "Halkevleri'nde Göze Çarpan Çalışmalar ve Beliren Değerler", *Ülkü*, sayı 69, Kasım 1938.
—, "Hamid Gününde", *Ülkü*, sayı 51, Mayıs 1937.
—, "Millî İbadet", *Ulus*, 10 Kasım 1948.
—, "On Yıldan Sonra", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933.
—, "Onbeşinci Durakata", *Ülkü*, sayı 69, Kasım 1938.
—, "Toroslardan İnerken...", *Ülkü*, sayı 53, Temmuz 1937.

Çamlıbel, Faruk Nafiz, "İsmet Paşaya", *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1932.

Dağlarca, Fazıl Hüsnü, "Kahraman", *Yücel*, sayı 51, Mayıs 1939.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, "Atam'a Ağıt", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938.

—, "Başbuğ", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1933.

Daver, Abidin, "Atamızın Ruhunu Şad Eden And", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1938.

Dilmen, İ. Necmi, "Ah, Atatürk!", *Ulus*, 13 Kasım 1938.

—, "Cümhuriyet Yıllarında Dil Çalışmaları", *Ülkü*, sayı 69, Kasım 1938.

Duru, Kâzım Nami, "İnkılâp Edebiyatı", *Ülkü*, sayı 13, Mart 1934.

Ecevit, Bülend, "Tavaf Eden Kuşlar, Hacı Bayram Veli, Ves...", *İzlerimiz*, Ahmet İhsan Matbaası Limited, Yıl XV, Cilt XV, 1943-44.

Engin, Mehmet Saffet, "Anadolu'da En Eski Türk Medeniyeti: Eti İmparatorluğu", *Ülkü*, sayı 21, Kasım 1934.

—, "İnkılâp Terbiyesi", *Ülkü*, sayı 8, Eylül 1933.

—, "Köycülük Nedir?", *Ülkü*, sayı 6, Temmuz 1933.

—, "Maşert Vicdan", *Ülkü*, sayı 10, Kasım 1933.

—, "Milliyetçiliğin Felsefi Esasları", *Ülkü*, sayı 12, Ocak 1934.

Erguy, M., "Türk Çocuğu", *Uludağ*, sayı 29-30, Kasım 1940.

Erişirgil, Mehmet Emin, "Hukukun Üç Cephesi ve Hukuk Tedrisatı", *Ülkü*, sayı 61, Mart 1938.

—, "Tabutunun Huzurunda Giderken", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938.

Esen, Mekki Said, "Lâyemut Atamızın Manevi Huzurunda", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1938.

Gökay, Fahreddin Kerim, "İnkılâp Çocuğunun Terbiyesi", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1933.

Göker, Muzaffer, "Türk Soyu ve Türk Tarihi", *Ülkü*, sayı 22, Aralık 1934.

Gövsa, İbrahim Alâeddin, "Atamızı Tavaf", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1938.

Güven, Ferid Celal, "Kubilay Günü", *Ülkü*, sayı 35, Ocak 1936.

—, "Ona El Kalkar Mı?", *Ülkü*, sayı 33, Kasım 1935.

İnan, Afet, "İstiklal Savaşımızda Manevi Kuvvetin Rolü", *Atatürk Hakkında Konferanslar* içinde, Der. Afet İnan, Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946.

—, "İstiklal Savaşında Tarih Bilgisinin Rolü", *Atatürk Hakkında Konferanslar* içinde, Der. Afet İnan, Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946.

—, "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekâleti, 1933.

Jameson, Samuel Haig, "Social Mutation in Turkey", *Social Forces*, C. 14, sayı 4, Mayıs 1936.

Kandemir, "Hatay'dan Ayrılış", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1937.

Kansu, Şevket Aziz, "Türklerin Antropolojisi", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekâleti, 1933.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, "Ankara, Moskova, Roma", *Kadro*, sayı 12, Aralık 1932.

—, "Ankara, Moskova, Roma", *Kadro*, sayı 15, Mart 1933.

—, "Ankara, Moskova, Roma", *Kadro*, sayı 16, Nisan 1933.

—, "Kültür ve Medeniyet", *Kadro*, sayı 15, Mart 1933.

—, "Türk İnkılâbında Üslup", *Kadro*, sayı 23, Kasım 1933.

Kaya, B. Şükrü, "B. Şükrü Kaya'nın Nutku", *Ülkü*, sayı 49, Mart 1937.

—, "Halkevleri'nin Açılış Konferansı", *Ülkü*, sayı 61, Mart 1938.

Kocatürk, Vasfi Mahir, "Heykelin Karşısında", *Yücel*, sayı 5, Haziran 1935.

Koşay, Hâmit Zübeyr, "Halk Terbiyesi Vasıtaları", *Ülkü*, sayı 2, Mart 1933.

Köprülü, M. Fuat "Ön söz", *Kemalizm* içinde, Tekin Alp, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936.

Köymen, Nusret Kemal, "Canlı Söz", *Ülkü*, sayı 38, Nisan 1936.

—, "Halk Kuvveti", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933.

—, "Kemalizmin Hususiyetleri", *Ülkü*, sayı 42, Ağustos 1936.
—, "Köy Misyonerliği", *Ülkü*, sayı 8, Eylül 1933.
—, "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, sayı 26, Nisan 1935.
Kurgan, Şükrü, "Ağıt", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938.
Küçüka, Necip Ali, "Atatürk ve İnkılâp", *Ülkü*, sayı 70, Aralık 1938.
—, "Halkevleri", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933.
—, "İsmet Paşa ve Halkevleri", *Ülkü*, sayı 18, Ağustos 1934.
Linke, Lilo, "Social Changes in Turkey", *International Affairs*, C. 16, No. 4, Temmuz 1937.
M. Gayur, "Ayın Politikası", *Ülkü*, sayı 33, Kasım 1935.
M. Mermi, "Modern Devlet ve Halk", *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1930.
Mayakon, İ. Müştak, "Montrö Zaferi", *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1936.
Nadi, Nadir, "Kutlu Bir Gün: Cumhuriyetin On İkinci Yıldönümü", *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1935.
Nadi, Yunus, "Darülbedayide: Akın", *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1932.
—, "Halkevleri Açılırken..", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1932.
Nayır, Yaşar Nabi, "Baş Döndürücü Hız", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933.
—, "İnanımız Bir Olsun", *Ülkü*, sayı 11, Aralık 1933.
Nebil, "Milli Şuur ve Halkevleri", *Ülkü*, sayı 9, Ekim 1933.
Orkun, Hüseyin Namık, "Reşit Galip", *Ülkü*, sayı 14, Nisan 1934.
Ortaç, Yusuf Ziya, "Gazi'nin Heykeli", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1932.
Ozanoğlu, Yahya Saim, "27 Ilkkânun", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1934.
Öymen, Hıfzırrahman Raşit, "Köy Mektebi ve Köy Muallimi", *Ülkü*, sayı 24, Şubat 1935.
Peker, Recep, "Konuşunuz ve Konuşturunuz", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933.
—, "Uluslaşma-Devletleşme", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1936.
Reşit Galip, "Gazi Mustafa Kemal", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933.
—, "Hainlerin Mahiyeti", *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1931.
—, "Türk Irk ve Medeniyet Tarihine Umumi Bir Bakış", *İrinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekâleti, 1933.
Sadık, Mehmet, "Uçmakta Türk Dili", *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1934.
Safa, Peyami, "İnkılabın Kitabı", *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1933.
Seno, Cafer, "Kâbe", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938.
Stavrianos, L. S., "Schooling Under The Dictators", *Current history*, Eylül 1936.
Stotz, Carl L., "Life in the Communities along the Bosphorus", *Journal of Geography*, C. 31, No. 5, Mayıs 1932.
Tansel, Fevziye Abdullah, "Faruk Nafız, *Akıncı Türküleri*", *Ülkü*, sayı 61, Mart 1938.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. 3, 29 Teşrinievvel 1339.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. 14, 16 Şubat 1341.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. 19, 25 Teşrinisani 1341.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 3. Dönem, C. 5, 8 Kasım 1928.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 3. Dönem, C. 24, 1 Ocak 1931.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4. Dönem, C. 25, 3 Aralık 1934.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, C. 16, 5 Şubat 1937.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, C. 19, 12 Haziran 1937.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, C. 27, 14 Kasım 1938.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 9. Dönem, C. 9, 6 Ağustos 1951.
Tankut, Hasan Reşit, "Atatürk Ölür mü?", *Ulus*, 12 Kasım 1938.
Tevhet, Fethi, "Sinoplu Emin", *Yücel*, sayı 45, Kasım 1938.
Topçubaşı, Alaettin Cemil, "Türk İnkılâbı ve Milliyetçilik", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1933.

Türkkan, Reha Oğuz, "Kandaşlarım!", *Ergenekon*, sayı 2, 10 Aralık 1938.
—, "Va-Nu'nun Hezeyanları", *Bozkurt*, sayı 3, Mayıs 1940.
Türkmen, Ahmed Faik, "Antakya Tarihi 10: Nuseyrilerin Tarihi", *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1937.
Tweedy, Owen, "Turkey in Step with Twentieth Century Civilization", *Current History*, C. 29, No. 2, 1928.
Uluğ, Naşit Hakkı, "Ankaranın Gazi Bayramı", *Ülkü*, sayı 1, Şubat 1933.
Ülkü, Feyzullah Sacit, "Büyük Zafer", *Ülkü*, sayı 7, Ağustos 1933.
Webster, Donald E., "State Control of Social Change in Republican Turkey", *American Sociological Review*, C. 4, sayı 2, Nisan 1939.
Yersel, Faruk Şükrü, "Atamız İçin", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938.
Yurtkoruyan, M., "Kubilay Kimdir?", *Yeni Adam*, sayı 383, 30 Nisan 1942.
Yücel, Hasan Âli, "Ankara ve Atatürk", *Ulus*, 20 Kasım 1938.
—, "Hâmid'in Hayatı", *Ülkü*, sayı 51, Mayıs 1937.
—, "Önsöz", *Kahramanlar* içinde, Carlyle, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1973 [1943].
—, "Türk Ocakları", *Cumhuriyet*, 03 Nisan 1955.
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/oYqa0A3dwyKu56N7RBYilg_x3D__x3D

İKİNCİL KAYNAKLAR

Kitaplar

Acaroğlu, Türker, *Açıklamalı Atatürk Kaynakçası II*, İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
Adorno, Theodor W., Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Kabalcı, 2010.
Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge, 2010.
Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, 2009.
Akcan, Erol, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları", doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2013.
Akçiçek, Eren; Mehmet Karayaman, *Atatürk'ün Türk Ocakları'nı Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar*, Ege Üniversitesi Yayınları, 2007.
Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge, 2009.
Aktar, Cengiz, *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, Ayrıntı Yayınları, 1993.
Aracı, Emre, "The Life and Works of Ahmed Adnan Saygun" doktora tezi. University of Edinburgh, 1999.
Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace, 1973.
Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Bilgi Yayınevi, 2004.
Aslan, Demo Ahmet, "Cumhuriyet'in Törensel Meşruiyeti: Ulus-devlet inşa sürecinde milli bayramlar (1923-1938)", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
Atalay, Onur, "İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye'de Siyasetin Kutsallaşması", doktora tezi, Galatasaray Üniversitesi, 2016.
Atasoy, Yıldız, *Turkey, Islamist and Democracy*, I.B. Tauris, 2005.
Aydın, Ertan, "The Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930's: The Ülkü Version of Kemalism, 1933-1936", doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2003.
Azak, Umut, *Islam and Secularism in Turkey*, I.B. Tauris, 2010.
Babahan, Ali, "Nationalism and Religion in The Textbooks of The Early Republican Period in Turkey", doktora tezi, ODTÜ, 2014.
Banoğlu, Ahmet Niyazi, *Taksim Cumhuriyet Abidesi Şeref Defteri*, Büyük İstanbul Derneği Yayını, 1973.
Barbour, Ian G., *Bilim ve Din*, İnsan Yayınları, 2004.
Başaran, Mehmet, *Büyük Aydınlanmacı Öğretmenim Hasan Âli Yücel*, İş Bankası Yayınları, 2013.
Başbuğ, Esra Dicle, *Resmi İdeoloji Sahnede*, İletişim Yayınları, 2013.

Baubérot, Jean, *Histoire de la Laicité en France*, PUF, 2000.
Baydar, Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, 1968.
Bein, Amit, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, Kitap Yayınevi, 2013.
Belge, Murat, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, 2011.
Bell, Daniel, *The End of Ideology*, Free Press, 1960.
Bell, David, *The Cult of the Nation in France: 1680-1800*, Harvard University Press, 2003.
Bellah, Robert N., *The Broken Convenant: American Civil Religion in Time of Trial*, University of Chicago Press, 1992.
Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
Beşikçi, İsmail, *Bilim-Resmi İdeoloji-Devlet-Demokrasi ve Kürt Sorunu*, İBV, 2013.
—, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) Ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap Yayın, 1991.
Bıçak, Ayhan, *Tarih Metafizikleri*, Dergâh Yayınları, 2005.
Boer, Roland, *Lenin, Religion and Theology*, Palgrave, 2013.
Bolat, Bengül Salman, "Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)", doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007.
Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, İmge Yayınları, 2008.
Brummett, Palmira, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press: 1908-1911*, SUNY Press, 2000.
Buck-Morss, Susan, *Rüya Alemi ve Felaket: Doğuda ve Batıda Kitlesel Ütopyanın Tarihe Karışması*, Metis Yayınları, 2004.
Burian, Orhan (der.), *Kurtuluştan Sonrakiler: Şiir Antolojisi*, Yücel Yayınevi, 1946.
Burleigh, Michael, *Sacred Causes: The Clash of Religion and Politics: From the Great War to the War on Terror*, Harper, 2006.
Camus, Albert, *Başkaldıran İnsan*, Can Yayınları, 2012.
Cangızbay, Kadir, *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*, Ütopya Yayınevi, 2007.
Cavanaugh, William T., *The Myth of Religious Violance*, Oxford University Press, 2009.
Caymaz, Birol, *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 2002.
Chadwick, Owen, *19. Yüzyıl: Avrupalı Aklın Sekülerleşmesi*, Birey, 2004.
Cilas, Milovan, *Stalin ile Konuşmalar*, Ötüken Yayınevi, 1964.
Cipriani, Roberto, *Din Sosyolojisi: Tarih ve Teoriler*, Rağbet Yayınları, 2011.
Collier, Andrew, *In Defence of Objectivity*, Routledge, 2013.
Copeaux, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk İslâm Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
Cristi, Marcela, *From Civil to Political Religion: The Intersection of Culture, Religion and Politics*, Wildfrid Laurier University Press, 2001.
Cündioğlu, Dücane, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi, 1999.
Çağaptay, Soner, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Routledge, 2006.
Çakan, Işıl, *Konuşunuz, Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı Söz*, Otopsi Yayınları, 2004.
Çılgın, Canan, "Tek Parti Döneminde Yayınlanan Irkçı Turancı İçerikli Dergilerin İncelemesi", Yüksek Lisans Tezi, Bilgi Üniversitesi, 2011.
Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir*, Kaynak Yayınları, 2007.
Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim, 1997.
Çolaker, Veysel, "Türk Siyasal Yaşamında Falih Rıfkı Atay (1894-1971)", Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2008.
Demirhan, Nezahat, *Cumhuriyetin Onuncu Yılının Türk İnkılâp Tarihinde Yeri ve Önemi*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Dirik, K. Doğan, *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kâzım Dirik*, Gürer Yayınları, 2008.

Doğan, Atila, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Dupré, Louis, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, Yale University Press, 2004.

Durgun, Sezgi, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İletişim Yayınları, 2011.

Durkheim, Emile, *Dini Hayatın İptidai Şekilleri*, Tanin Matbaası, 1923.

—, *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, Cem Yayınevi, 2010.

—, *On Morality and Society: Selected Writings*, University of Chicago Press, 1973.

Ehrenreich, Barbara, *Sokaklarda Dans: Kolektif Eğlencenin Bir Tarihi*, Versus, 2009.

Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, Blackwell, 1994.

Ellul, Jacques, *The New Demons*, The Seabury Press, 1975.

Elshakry, Marwa, *Reading Darwin in Arabic 1860-1950*, The University of Chicago Press, 2013.

Emden, Christian J., *Friedrich Nietzsche and the Politics of History*, Cambridge University Press, 2008.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, 2006.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, MEB Yayınları, 1996.

Faroqhi, Suraiya, *Yeni Bir Hükümdar Aynası: Osmanlı Padişahlarının Kamusal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, Alfa, 2011.

Fındıklı, Erhan Berat, "İtalyanlar ve Türkler: Mekânın Reel ve Historiyografik İnşası (1922-43)", doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011.

Gauchet, Marcel, *Demokrasi İçinde Din*, Dost, 2000.

Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, I. B. Tauris, 2006.

Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation*, C. 1: *The Rise of Modern Paganism*, W. W. Norton, 1995.

—, *The Enlightenment: An Interpretation*, C. 2: *The Science of Freedom*, A. A. Knopf, 1969.

Gelot, Ludwig, "On the Theological Origins and Character of Secular International Politics: Towards Post-Secular Dialogue", doktora tezi, Aberystwyth University, 2009.

Gentile, Emilio, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, 1996.

—, *Politics as Religion*, Princeton University Press, 2006.

Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Yapı Kredi Yayınları, 2009.

—, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Gillespie, Michael Allen, *The Theological Origins of Modernity*, University of Chicago Press, 2008.

Goodrick-Clarke, Nicholas, *Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism, and the Politics of Identity*, NYU, 2003.

Gökşen, Enver Naci, *Behçet Kemal Çağlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1970.

Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem*, Metis Yayınları, 2001.

Gözaydın, Iştar, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, 2009.

Gramsci, Antonio, *Prison Notebooks*, C. 1-3, Colombia University Press, 2011.

Grassi, Fabio L., *Atatürk*, Turkuaz Kitap, 2009.

Gray, John N., *Kara Ayin*, Yapı Kredi Yayınları, 2007.

—, *Küresel Yanılgılar*, Etkileşim, 2006.

—, *Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış*, Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads To Modernity*, Harvard University Press, 1992.

Gregor, A. James, *The Search for Neofascism*, Cambridge University Press, 2006.

—, *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History*, Stanford University Press, 2012.

Griffin, Roger, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning Under Mussolini and Hitler*, Palgrave, 2007.

Gürer, Turgut, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer: Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 24 Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, 2006.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, 1981.
—, *Osmanlı'dan Cumhuriyete: Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, 2006.
—, *A Brief History of Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2008.
—, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, 2011.
Hayes, Carlton J. H., *Milliyetçilik: Bir Din: Batı Siyasal Düşüncesinde Ulusalcılık Tasavvuru*, İz Yayınları, 2010.
Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Ötüken, 1999.
Hegel, G. W. F., *Tarihte Akıl*, Kabalcı, 2011.
Heilbroner, Robert, *Gelecek Vizyonları*, Cep Kitapları, 1996.
—, *İktisat Düşünürleri*, Dost Yayınları, 2013.
Henry, John, *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*, Küre Yayınları, 2011.
Hitler, Adolf, [Ed. H. R. Trevor-Roper], *Hitler's Table Talk 1941-1944*, Enigma Books, 2000.
Hodgson, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, C. 3: *Ateşli Silah İmparatorlukları ve Modern Devirler*, İz Yayıncılık, 1993.
Hunt, Lynn, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, University of California Press, 1984.
İhrig, Stefan, *Naziler ve Atatürk*, Alfa Yayınları, 2015.
İnan, Arı, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Çağdaş Yayınları, 1997.
Jäschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Bilgi Yayınevi, 1972.
Kaplan, Mehmet ve diğ. (haz.), *Atatürk Devri Türk Edebiyatı I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
Kaplan, Mehmet ve diğ. (haz.), *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
Kaplan, Mehmet; Necat Birinci, *Atatürk Şiirleri Antolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
Kaplan, Mehmet, *Tevfik Fikret: Devir, Şahsiyet, Eser*, Dergâh Yayınları, 2013.
Kaplan, Sefa, *Tarih Tereddütten İbarettir*, Endülüs Yayınları, 1990.
Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, 2009.
Karaaslan-Şanlı, Halise, *Hasan Âli Yücel Konuşmaları: Ulusal Kimlik İnşası ve Politik Retorik*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2012.
Karakoç, Kani İrfan, "Ulus-Devletleşme Süreci ve "Türk Edebiyatı"nın İnşası (1923-1950)", doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2012.
Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş, 2009.
—, *Studies on Turkish Politics and Society*, Brill, 2004.
—, *The Politicization of Islam*, Oxford University Press, 2001.
Kerman, Zeynep; İnci Enginün (haz.), *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Baş Başa*, Dergâh Yayınları, 2007.
Kılıç, Aylin, "'Cumhuriyetçi Erdem' Kavramı Ekseninde Türkiye'de Tek Parti Uygulamaları", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
Kılıç, Nermin, "Atatürk'ün Türk Ocakları'ndaki Konuşmaları", Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet sal Üniversitesi, 2006.
Kılıç, Sezen, "Türk Basını'nda Hitler Almanyası (1933-1945)", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
Kieser, Hans-Lukas, *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, 2008.
Kinross, Lord Patrick, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, K. Rustem&Brother, 1981.
Kitchen, Martin, *The Third Reich: Charisma and Community*, Routledge, 2013.
Klemperer, Victor, *The Language of the Third Reich*, Bloomsbury, 2013.
Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
Koonz, Claudia, *Nazi Conscience*, Harvard University Press, 2003.
Koselleck, Reinhart, *İlerleme*, Dost, 2007.

Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, 1993.
Kreiser, Klaus, *Atatürk*, İletişim Yayınları, 2010.
Kuru, Ahmet T., *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France and Turkey*, Cambridge University Press, 2009.
Lamberti, Elena; Vita Fortunati (der.), *Memories and Representations of War: The Case of World War I and World War II*, Rodopi, 2009.
Landes, Richard, *Heaven on Earth The Varieties of the Millennial Experience*, Oxford University Press, 2011.
Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, 2011.
Lindisfarne, Nancy, *Elhamdülillah Laikiz: Cinsiyet, İslâm ve Türk Cumhuriyetçiliği*, İletişim, 2002.
Llobera, Josep R., *Modernliğin Tanrısı: Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, Phoenix, 2007.
Longerich, Peter, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012.
Lyons, Martyn, *France Under The Directory*, Cambridge University Press, 1975.
Maintenant, Gérard, *Jakobenler*, İletişim, 1984.
Maksudyan, Nazan, *Türklüğü Ölçmek*, Metis, 2007.
Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 2007.
—, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, İletişim Yayınları, 2010.
—, *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2006.
—, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, 1991.
—, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 2009.
Marx, Anthony, *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford University Press, 2003.
McGrath, Alister E., *The Twilight of Atheism: The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World*, Galilee, 2006.
McMahon, Darrin M., *Enemies of the Enlightenment: The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity*, Oxford University Press, 2001.
Meriç, Nevin, *Adab-ı Muaşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*, Kapı Yayınları, 2005.
Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam, 1994.
Michlaud, Eric; Janet Lloyd, *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford University Press, 2004.
Miller, Ruth A., *Fıkıhtan Faşizme: Osmanlıdan Cumhuriyete Günah ve Suç*, Ufuk Yayınları, 2013.
Mistlberger, P. T., *The Three Dangerous Magi: Osho, Gurdjieff, Crowleys*, John Hunt Publishing, 2010.
Mumcu, Uğur (der.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, 1994.
Muravchik, Hoshua, *Heaven On Earth: The Rise and Fall of Socialism*, Encounter Books, 2002.
Musso, Pierre, *Saint-Simon et le Saint-Simonism*, PUF, 1999.
Necatigil, Behçet, *Atatürk Şiirleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
—, *Dar Çağ*, Varlık Yayınevi, 1960.
Nişanyan, Sevan, *Yanlış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları, 2009.
O'Hara, Kieron *The Enlightenment*, One World, 2010.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, 2008.
Oğur, Yıldıray, *Ey Özgürlük: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kavramın Dönüşümü*, Ufuk Yayınları, 2012.
Okay, Orhan, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Dergâh Yayınları, 2008.
Onur, Bekir (haz.), *Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk*, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2001.
Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, Bilgi Yayınları, 1999.
Oruç, Yener, *Atatürk'ün 'Fikir Fedaisi' Dr. Reşit Galip*, Gürer Yayınları, 2007.
Oy, Aydın, *Şiir Dünyamızda Atatürk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.
Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.
Özdalga, Elisabeth, *İslâmcılığın Türkiye Seyri*, İletişim Yayınları, 2006.

Özer, İlbeyi, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva, 2009.

Özerdim, Sami N., *10 Kasım-31 Aralık 1938 Günlerinde Türk Basınında Atatürk İçin Yazılmış Yazıların Bibliyografyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958.

Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Doğubatı Yayınları, 2008.

Öztan, Güven Gürkan, "Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.

Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, Brill, 1985.

—, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, C. 1: *Atatürk'ün Nutuk'u*, İletişim Yayınları, 1991.

—, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, C. 3: *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

—, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Deniz Yayınları, 2005.

Parlak, İsmet, "Türkiye'de İdeoloji Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Yurt Bilgisi ve Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2005.

Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim-2: Din ve Allah*, Kaynak Yayınları, 1995.

Pickering, Mary, *Auguste Comte: An Intellectual Biography*, C.1, Cambridge University Press, 1993.

Pipes, Richard, *Komünizmin Kısa Tarihi*, Gelenek Yayınları, 2005.

Pisch, Anita, *The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications*, ANU Press, 2016.

Plaggenborg, Stefan, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, İletişim Yayınları, 2015.

Poggi, Gianfranko, *Modern Devletin Gelişimi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Pringle, Heather, *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*, Hachette Books, 2007.

Ramsaur, Ernest Edmondson, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Russell&Russell, 1970.

Richards, Robert J., *Was Hitler a Darwinian?: Disputed Questions in the History of Evolutionary Theory*, Chicago University Press, 2013.

Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, İş Bankası Yayınları, 2006.

Saltık, Eylem, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk Şiirinde 'Anadolu'", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Sarıbay, Ali Yaşar; Öğün, Süleyman Seyfi, *Bir Politikbilim Perspektifi*, Asa, 1998.

Sarıoğlu, Mehmet, *Ankara Bir Modernleşme Öyküsü (1919-1945)*, T.C. Kültür Bakanlığı, 2001.

Sayyid, Bobby S., *The Fundemental Fear*, Zed Books, 2003.

Scott, James C., *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu*, Versus, 2008.

Scrivener, Michael, *Seditious Allegories: John Thelwall and Jacobin Writing*, Pennsylvania University Press, 2001.

Selek, Sabahattin, *İsmet İnönü-Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, 2006.

Shayegan, Daryush, *Yaralı Bilinç*, Metis, 2010.

Smith, Anthony D., *Ethno-symbolism and Nationalism A Cultural Approach*, Routledge, 2009.

Soncu, Ayşe Gül, " imliklerin İnşasında Kurumsal Dergilerin Rolü: Türk Yurdu ve Ülkü", doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.

Starobinski, Jean, *Özgürlüğün Icadı ve Aklın Amblemleri*, Metis Yayınları, 2012.

Stites, Richard, *Devrimci Hayaller: Rus Devriminde Deneysel Yaşam ve Ütopyacı Vizyon*, Sel Yayıncılık, 2011.

Szerszynski, Bronislaw, *Nature, Technology and the Sacred*, Blackwell, 2005.

Şen, İsmail, *Karikatürlerde Mustafa Kemal ve Milli Mücadele*, Tanı Yayın, 2006.

Tal, Uriel, *Political Faith of Nazizm Prior to the Holocaust*, Tel Aviv University, 1978.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2012.

Tansel, Fevziye Abdullah (haz.), *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I. Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.

Taşpınar, Ömer, *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey*, Routledge, 2005.

Tautz, Johannes, *Walter Johannes Stein: A Biography*, Temple Lodge Press, 1990.

Tekiner, Aylin, *Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, 2010.

Thorslev Jr., Peter L., *Byronic Hero*, University of Minnesota Press, 1999.

Tilly, Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa'da Devletlerin Oluşumu*, İmge, 2001.

Tocqueville, Alexis de, *The Ancien Régime and the French Revolution*, Cambridge University Press, 2011.

Toprak, Zafer, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Yayınları, 2012.

Toulmin, Stephen, *Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi*, Paradigma Yayınları, 2002.

Tudor, Henri, *Political Myth*, Praeger, 1972.

Tunçay, Mete, *Arif Oruç'un Yarın'ı (1933)*, İletişim Yayınları, 1991.

—, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması: 1823-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Ural, Tülin, "1930-1939 Arasında Türkiye'de Adab-ı Muaşeret, Toplumsal Değişme ve Gündelik Hayatın Dönüşümü", doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2008.

Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, 2006.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Üstel, Füsun, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yayınları, 2008.

—, *Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, 2004.

—, *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost, 1999.

Vialon, Martin (haz.), *Erich Auerbach: Yabanın Tuzlu Ekmeği*, Metis Yayınları, 2010.

Voegelin, Eric, *From Enlightenment To Revolution*, Duke University Press, 1975.

Volkan, Vamık D.; Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk*, The University of Chicago Press, 1986.

Webb, Edward, "Civilizing Religion: Jacobin Projects of Secularization in Turkey, France, Tunisia, and Syria", doktora tezi, University of Pennsylvania, 2007.

Yaltıraklı, Cevat, *Vatan Şairi Namık Kemal, Millî Şair Mehmet Emin*, İstanbul Matbaası, 1960.

Yaşlı, Fatih, "Milliyetçilik ve Faşizm: Türkiye'de ırkçı milliyetçilik üzerine bir inceleme", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2008.

Yazman, Aslan Tufan, *Atatürk'le Beraber: Devrimler, Olaylar, Anılar (1922-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969.

Yeğenoğlu, Meyda, *Sömürgeci Fantaziler*, Metis, 2003.

Yerasimos, Stefanos; Günter Seufert, Karin Vorhoff (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Orient-Institut ve IFEA, 2000.

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar, 1983.

Yıldız, Ahmet, *Kemalizmin İki Yüzü*, Etkileşim Yayınları, 2014.

—, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 2004.

Yükseliman, Nihal, *Parti Devlet Bütünleşmesi*, Gelenek Yayınları, 2002.

Yürük, Tuğrul, "Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.

Zeine, Zeine N., *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Gelenek Yayınları, 2003.

Zijderveld, Anton C., *Sahnelik Toplum: Sosyolojinin Yeniden Tanımlanması*, Pınar Yayınları, 2007.

Zizek, Slavoj, *Stalinizm ya da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı*, Encore Yayınları, 2008.

Zürcher, Erik J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2012.

—, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

—, *The Unionist Factor*, Brill, 1984.

—, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I. B. Tauris, 2010.

—, *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, 2003.

Makaleler

Adak, Sevgi, "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)", *Tarih ve Toplum*, sayı 11, Güz 2010.

Ahıska, Meltem, "Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern", *The South Atlantic Quarterly*, 102: 2/3, Ilkbahar/Yaz 2003.

Akman, Şefik Taylan, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, sayı 1, Haziran 2011.

Akşin, Sina, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi 4* içinde, Der. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2008.

Akşit-Vural, Elif Ekin, "Latife'nin Bir Jesti: Doğu ve Batı Feminizmleri ve Devrimle İlişkileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, Der. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Akural, Sabri M., "Kemalist Views of Social Change", *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, Ed. Jacob M. Landau, Westview Press, 1984.

Alkan, Mehmet Ö., "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar", *Felsefe Dergisi*, sayı 29, 1989.

—, "Anıtkabir'in Tekke Zaviyeler Kanunu'na Aykırılığı: 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e", *Toplumsal Tarih*, sayı 251, Kasım 2014.

—, "Giriş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009.

—, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi* içinde, Der. Kemal H. Karpat, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

—, "Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 204, 2010.

—, "Osmanlı'da Darwinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi Üzerine...", *Toplumsal Tarih*, sayı 187, Temmuz 2009.

—, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009.

Al-Rahim, Ahmed H., "Whiter Political Islam and the 'Arap Spring'?", *The Hedgehog Review*, Sonbahar 2011.

Anderson, Perry, "Kemalism", *London Review of Book*, C. 30, sayı 17, 11 Eylül 2008, http://www.lrb.co.uk/v30/n17/perry-anderson/kemalism.

Armstrong, Sean, "Stalin's Witch-Hunt: Magical Thinking in the Great Terrors", *Politics, Religion & Ideology*, 10:3, 2009.

Asker, Ahmet, "Nazi Almanya'sından Kemalist Türkiye'ye Bakışlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, cilt 13, sayı 50, Sonbahar 2012.

Atakuman, Çiğdem, "Cradle or Crucible: Anatolia and Archaeology in the Early Years of the Turkish Republic (1923-1938)", *Journal of Social Archaeology*, C. 8 (2), 2008.

Atıcı-Kamberoğlu, Nesrin, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Heykel Sanatının Yolculuğu", *İstory Studies*, C. 4, sayı 4, Kasım 2012.

Atmaca, Anık Ertok; Eda Öz, "Zeki Faik İzer'in Sanatına Ve İnkılâp Yolunda Adlı Eserine Bir Bakış", *Sanatı Yönetmek Sempozyumu*, 4-7 Kasım 2014, http://www.ek.yildiz.edu.tr//images/images/yayinlar/sanat.pdf.

Bali, Rıfat N., "Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'in Raporu: Atatürk'ün Dine Bakışı", *Toplumsal Tarih*, sayı 153, Eylül 2006.

Baubérot, Jean, "The Evolution of Secularism in France: Between Two Civil Religions", *Comparative Secularism in a Global Age* içinde, Der. Cady Linell E. ve diğ., Palgrave, 2010.

Belge, Murat, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2: *Kemalizm* içinde, Der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009.

Bilgenoğlu, Ali, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rif'a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010.

Birsel, Mahmut T., "Türk Milletinin Uygar ve Büyük Devlet Olma Azmi ve Ulusal Ant", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, Özel Sayı, 2013.

Bora, Tanıl, "Türkiye'de Faşist İdeoloji", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 9: *Dönemler ve Zihniyetler* içinde, Der. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, 2009.

—, "Türk Milliyetçiliğinin İnşasında Vatan İmgesi: Harita ve 'Somut' Ülke. Milliyetçiliğin Vatanı Neresi?", *Birikim*, sayı 213, Ocak 2007.

Boratav, Pertev Naili, "Halk Geleneğinde Atatürk ve Atatürk Devrimleri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi gisi (Atatürk Özel Sayısı)*, Cilt XXXVI, sayı 1-4, 1981.

Bozdağ, İsmet, "Atatürk'ün Fikir Kaynakları", *Milliyet*, 15 Kasım 1974, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/oYqa0A3dwyKu56N7RBYilg_x3D__x3D_

Breuilly, John, "Introduction", *Political Leadership, Nations and Charisma* içinde, Der. Vivian Ibrahim ve Margit Wunsch, Routledge, 2012.

Brinton, Crane, "Bir Dinsel İnanç Olarak Jakobenizm", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, sayı 59, 2000.

Caymaz, Birol, "Alfabe Devrimi ve Millet Mektepleri", *Bilgi ve Bellek*, sayı 9, Kış 2011.

—, "Atatürk Kültü Etrafında Seküler Dinsellik", *Suriçi'nde Bir Yaşam: Toktamış Ateş'e Armağan* içinde, Der. Fahri Aral, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

—, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Kutlamaları: 29 Ekim 1933", *Bilgi ve Bellek*, sayı 7, Kış 2007.

—, "Débats sur la laïcité dans la Turquie kémaliste", 16. Mayıs 2010, *Signes, Discours et Sociétés*, http://www.revue-signes.info/document.php?id=1516, Erişim tarihi: 15 Kasım 2015.

Çapa, Mesut, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002.

Çetinsaya, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009.

Çıkla, Selçuk, "Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Anısına Yapılan Edebi Yayınlar", *Turkish Studies*, 2006.

—, "Muhalif, Asi ve Sıra Dışı-I: Baha Tevfik'in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı ve Felsefeciliği", *Tarih ve Toplum*, C. 39, sayı 234, Haziran 2003.

Davis, John A., "Italy 1796-1870: The Age of the Risorgimento", *The Oxford Illustrated History of Italy* içinde, Der. George Holmes, Oxford University Press, 2001.

Dede, Kadir, "Resmi İdeolojinin Türk Usulü Epigonları: Behçet Kemal Çağlar Üzerine Bir Deneme", *Resmi Tarih Tartışmaları 10: Rejim ve Ritüelleri* içinde, Der. Mete K. Kaynar, Özgür Üniversite, 2010.

Demerath III, N. J., "Civil Society and Civil Religion as Mutually Dependent", *Handbook of Sociology of Religion* içinde, Der. Michael Dillon, Cambridge University Press, 2003.

Denk, Erdem, "Türkiye Siyasetinin Dış Politik(a) Tabuları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 9: *Dönemler ve Zihniyetler* içinde, Der. Ömer Laçiner, İletişim, 2007.

Deringil, Selim, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Society For Comparative Study of Society and History*, C. 45, sayı 2, Nisan 2003.

Dolan, Brian, "The Enlightenment", *Encyclopedia of European Social History*, C. 1 içinde, Der. Peter N. Stearns, Charles Scribner's Sons, 2001.

Dumont, Paul, "Atatürk'ün Yazdığı Tarih: 'Söylev'", *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, Der. Server Tanilli, Alkım Yayınevi, 2006.

Eatwell, Roger, "Reflections On Fascism and Religion", *Religious Fundamentalism and Political Extremism* içinde, Der. Leonard Weinberg ve Ami Pedahzur, Frank Cass, 2004.

Ellis, Ellen Deborah, "The Evolution of Turkish Political Institutions", *Current istory*, 13 (76), 1947

Erşahin, Seyfettin, "Islamic Support of the Westernization Policy in the Ottoman Empire: Making Mahmud II A Reformer Caliph-Sultan by Islamic Virtue Tradition", *Journal of Religious Culture*, sayı 78, 2005.

Eroğlu, Cem, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, Der. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Esen, A. Kıvanç, "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları", *Tarih ve Toplum*, sayı 13, Güz 2011.

Eslen-Ziya Hande, Umut Korkut, "Political Religion and Politicized Women in Turkey: Hegemonic Republicanism Revisited", *Politics, Religion&Ideology*, 11:3, 2010.

Fritzsche, Peter; Jochen Hellbeck, "The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany", *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* içinde, Der. Michael Geyer ve Sheila Fitzpatrick, Cambridge University Press, 2009.

Gambetti, Zeynep, "Doğruluk Uğruna Dünyayı Yıkmak: Aydınlanmacı Evrenselliğin Çelişkileri ve Türkiye", *Aydınlanma Sempozyumu* içinde, Der. Binnaz Toprak, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.

Gencer, Bedri, "Türkiye'de Laikliğin Tarihi Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 84, 2000.

Gentile, Emilio, "The Sacralization of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism", *Totalitarian Movements and Political Religions*, 1:1, 2000.

Gershov, Leo, "Barère, Champion of Nationalism in the French Revolution", *Political Science Quarterly*, C. 42, sayı 3, Eylül 1927.

Giesen, Bernhard, "Cosmopolitans, Patriots, Jacobins, and Romantics", *Public Spheres and Collective Identities* içinde, Der. Shmuel N. Eisenstadt, Wolfgang Schluchter, Björn Wittrock, Transaction Publishers, 2001.

—, "Tales of Transcendence: Imagining The Sacred in Politics", *Religion and Politics* içinde, Der. Bernhard Giesen, Brill, 2005.

Göçek, Fatma Müge, "Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 4: *Milliyetçilik* içinde, Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 2008.

Greenfeld, Liah; Jonathan Eastwood, "Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Milliyetçilik", *Siyaset Sosyolojisi* içinde, Der. Thomas Janoski ve diğ., Phoenix, 2010.

Gündüz, Mustafa, "Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri", *Turkish Studies*, C. 5/1, Kış 2010.

—, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Bir Toplum Oluşturma Düşünceleri", *Erdem Dergisi*, sayı 51, 2008.

Hammond, Phillip E. ve David W. Machacek, "Religion and the State", *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion* içinde, Der. Peter B. Clarke, Oxford University Press, 2009.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Blueprints for a future society: Late Ottoman materialists on science, religion and art", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, Der. Elisabeth Özdalga, Routledge, 2005.

—, "'Din Yok Milliyet Var' ile 'Vecibesiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâk' Arasında", *Sabah*, 21 Kasım 2010.

—, "İttihatçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 9: *Dönemler ve Zihniyetler* içinde, Der. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, 2009.

—, "The Historical Roots of Kemalism", *Democracy, Islam and Secularis in Turkey* içinde, Der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, Columbia University Press, 2012.

—, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey*, C. 4 içinde, Der. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, 2008.

Helve, Helena ve Michael Pye, "Theoretical Correlation's Between World-view, Civil Religion, Institutional Religion and Informal Spritualities", *Temenos*, 37-38, 2001-2002.

Herzog, Christoph, "Enlightenment and the Kemalist Republic: A Predicament", *Journal of Intercultural Studies*, C. 30, sayı 1, Şubat 2009.

Irvin, Dale T. "Millennialism", *Encyclopedia of Religious Rites, ituals, and Festivals* içinde, Der. Frank A. Salamone, Routledge, 2004.

İnalcık, Halil, "Siyaset, Ticaret, Kültür, Etkileşim", *Osmanlı Uygarlığı* içinde, Der. Halil İnalcık, Renda Gürsel, Kültür Bakanlığı, 2002.

İnsel, Ahmet, "Giriş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 2: *Kemalizm*, içinde, Der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009.

Jäschke, Gotthard, "Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din", *Tarih Okulu*, sayı 2, Kış 2009.

Kabakçı, Enes, "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, sayı 1, 2008.

—, "Trajectoire du Positivisme Comtien (1820-1857): De la Philosophie Positive à la Religion de l'Humanité", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, sayı 23, 2011.

Kabakçı, Enes; Özgür Adadağ, "Islahtan Devrime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı-Türk Siyasî Düşüncesinde Değişim Algısı", *Divan*, C. 14, sayı 26, 2009.

Kacıroğlu, Murat, "Bir Bunalımın Anatomisi: Tanzimat Şiirinde İnanç Krizleri", *Turkish Studies*, C. 4/I-II, Kış 2009.

Kadıoğlu, Ayşe, "Sunuş", *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Sekûler Sınırları (1919-1938)* içinde, Ahmet Yıldız, İletişim Yayınları, 2004.

Kahraman, Hasan Bülent, "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucu Olarak Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 3: *Modernleşme ve Batıcılık* içinde, Der. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2007.

Kahraman, Hasan Bülent; Fuat Keyman, "Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite", *Doğu-Batı*, sayı 2, 1998.

Kaiser, Wolfram, "'Clericalism - that is our enemy!': European anticlericalism and the culture wars", *Culture Wars: Secular Catholic Conflict in Nineteenth Century Europe* içinde, Der. Christopher Clark ve Wolfram Kaiser, Cambridge University Press, 2003.

Kaplan, İsmail, "Milli Eğitim İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 4: *Milliyetçilik* içinde, Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 2008.

Kara, Mustafa, "Tasavvufi Şiirin Gücü: Nâzım Hikmet, Sabahattin Ali, Samih Rıfat, Hasan Âli Yücel Tekke Şâiri midir?", *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, sayı 9, 2000. http://ucmaz.home.uludag.edu.tr/PDF/ilh/2000-9(9)/htmpdf/M-3.pdf.

Karaömerlioğlu, M. Asım, "Tek Parti Döneminde Halkevleri ve Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, sayı 88, İlkbahar 2001.

Kaya, Muharrem, "Ergenekon Destanından Yararlanan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme", *MSGSÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5, 2006.

Kemal, Mehmed, "Bir Şair Ölmüş...", *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1991.

—, "Okumak Yasak mı?", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1985.

Khazanov, Anatoly M., "Marxism-Leninism as a Secular Religion", *The Sacred in Twentieth-Century Politics* içinde, Der. Roger Griffin, Robert Mallett ve John Tortorice, Palgrave, 2008.

Kieser, Hans-Lukas, "Introduction", *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities* içinde, Der. Hans-Lukas Kieser, I. B. Tauris, 2006.

Knox, MacGregor, "Mussolini and Hitler: Charisma and Catastrophe", *Political Leadership, Nations and Charisma* içinde, Der. Vivian Ibrahim ve Margit Wunsch, Routledge, 2012.

Koç, Emel, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", *DÜSBED*, C. 1, sayı 2, Kasım 2009.

Koçak, Cemil, "Yeni Belgeler Işığında CHP-Devlet Kaynaşması Üzerine Notlar", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan* içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İş Bankası Yayınları, 2014.

Koçal, A. Vedat, "Bir Hegemonya Aracı Olarak Sekülerleş(tir)me: Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Laikliğin Politik Ekonomisi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, sayı 2, 2012.

Koutaissoff, Elisabeth, "Soviet Education and The New Man", *Soviet Studies*, C. 5, sayı 2, Ekim 1953.

Köker, Levent, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 2: *Kemalizm* içinde, Der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009.

Kuran, Ercüment, "Fuad Köprülü'nün Milliyetçiliği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1997.

Künzlen, Gottfried, "Secular Religion and Its Futuristic-Eschatological Conceptions", *Studies in Soviet Thought*, C. 33, 1987

Luke, Timothy W., "Civil Religion and Secularization: Ideological Revitalization in Post-Revolutionary Communist Systems", *Sociological Forum*, C. 2, No 1, Kış 1987.

Macit, Nadim, "Osmanlı Modernleşmesinde 'Jön-Türk' Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı", *Dini Araştırmalar*, C. 2, sayı 5, Eylül-Aralık 1999.

Mahir, Elif, "Etiquette Rules in The Early Republican Period", *Journal of Historical Sudies*, 3, 2005.

Makdisi, Ussama, "Osmanlı Oryantalizmi", *Oryantalizm Tartışma Metinleri* içinde, Der. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, 2007.

Maksudyan, Nazan, "Resmi Din-Sivil Din Çatışması Dinin Meşru Kullanımı Üzerinde Devlet Tekeli", *Toplumsal Tarih*, sayı 135, Mart 2005.

Mango, Andrew, "Atatürk", *The Cambridge History of Turkey*, C. 4 içinde, Der. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, 2008.

—, "Introduction: Atatürk and Kemalism throughout the Twentieth Century", *Turkey's Engagement ith Modernity* içinde, Der. Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins, Palgrave, 2010.

—, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009.

Martin, David, "Charisma and Founding Fatherhood", *Political Leadership, Nations and Charis* de, Der. Vivian Ibrahim ve Margit Wunsch, Routledge, 2012.

Metinsoy, Murat, "Everyday Resistance to Unveiling in Turkey", der. Stephanie Cronin, *Anti-Veiling Campaignes In The Muslim World* içinde, Routledge, 2014.

Mûjdeci, Mustafa, Cem Karakılıç, "Kıraat Kitaplarında Cumhuriyet Vatandaşı ve Yeni Türkiye (1923-1938)", *Turkish Studies*, C. 9/4, İlkbahar 2014.

Najmabadi, Afsaneh, "Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak", *Millet Kadınlar* içinde, Der. Ayşe Gül Altınay, İletişim Yayınları, 2009.

Norris, Pippa; Ronald Inglehart, "Sellers or Buyers in Religious Markets? The Supply and Demand of Religion", *The Hedgehog Review*, İlkbahar&Yaz, C. 8, sayı 1-2, 2006.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Seçkinleri", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, İş Bankası Yayınları, 2010.

—, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, İş Bankası Yayınları, 2010.

—, "Tanzimat Adamı", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Ozouf, Mona, "Revolutionary Religion", *A Critical Dictionary of the French Revolution* içinde, Der. François Furet ve Mona Ozouf, Harvard University Press, 1989.

Öcal, Mustafa, "Künye Defterleri'ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, sayı 2, 2008.

Özbudun, Sibel, "Bir İktidar Dizilimi Sahnesi Olarak 'Cümhuriyet' Törenleri", *Resmi Tarih Tartışmaları 10: Rejim ve Ritüelleri* içinde, Der. Mete Kaynar, Özgür Üniversite, 2010.

Özcan, Zeynep, "Psiko-Sosyal Açıdan İnönü Dönemi Dinî Hayatla İlgili Bazı Değerlendirmeler", *Tarih Kültürve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, sayı 2, Haziran 2014.

Özdoğan, Günay Göksu, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 4: *Milliyetçilik* içinde, Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, 2008.

Özkan, Behlül, "Making a National Vatan in Turkey: Geography Education in the Late Ottoman and Early Republican Periods", *Middle Eastern Studies*, 50:3, 2014.

Özman, Aylin, "Hasan Âli Yücel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 3: *Modernleşme ve Batıcılık* içinde, Der. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2007.

Öztürk, Faruk, "Cumhuriyet ve Ütopya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 3: *Modernleşme ve Batıcılık* içinde, Der. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2007.

Özveren, Eyüp, "In Defiance of History", *Liberty and the Search for Identity* içinde, Der. Ivan Zoltán Dénes, Central European University Press, 2006.

Özyürek, Esra, "Miniaturizing Atatürk", *American Ethnologist*, C. 31, No: 3, Ağustos 2004.

Pickering, Mary, "Auguste Comte and Saint-Simonians", *French Historical Studies*, C. 18, No. 1, İlkbahar 1993.

Rees, E. A., "Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions", *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc* içinde, Der. Balázs Apor ve diğ., Palgrave, 2004.

Russ, Jacqueline, "18. Yüzyılda Fransız Düşüncesi", *Felsefe Tarihi*, C. 3: *Aklın Zaferi* içinde, Der. Anne Baudart ve diğ., İletişim, 2012.

Sarmış, Dilek, "Cumhuriyet Öncesi Fikir Hareketlerinde Bergsonculuğun Yeri ve Yayılması", *Toplumsal Tarih*, sayı 192, Aralık 2009.

Smith, Michael G., "Stalin's Martyrs: The Tragic Romance of the Russian Revolution", *Redifining Stalinism* içinde, Der. Herold Shuhman, Frank Cass, 2008.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Biriki* içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009.

Soy, H. Bayram, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, sayı 30, Yaz 2004.

Sönmez, Selami, "Milli Bir Lider Olarak Motivasyon Dehası Atatürk", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 31, 2006.

Stark, Rodney, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme", *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, Der. Ali Köse, Ufuk Kitapları, 2002.

Steigmann-Gall, Richard, "Nazizm ve Siyasal Din Teorisinin Dirilişi", *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları* içinde, Der. Constantin Iordachi, İletişim Yayınları, 2015.

Sütçü, Tevfik, "Yeni Lisan Hareketi'nden Ölümüne Kadar Türk Basınında Ziya Gökalp", *Turkish Studies*, C. 8/9, Yaz 2013.

Şengül, Serdar, "Medreseden Okula Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 9: *Dönemler ve Zihniyetler* içinde, Der. Ömer Laçiner, İletişim, 2007.

Tanör, Bülent, "Türk Sistemi Siyasal İslâm Karşısında", *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, Der. Server Tanilli, Alkım, 2006.

Taşdemir, Serap, "Türk Basınında Büyük Nutuk'un Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 44, Güz 2009.

Taştan, Yahya Kemal, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 11/2, Kış 2012.

Teber, Serol, "Ludwig Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri", *Felsefe Dergisi*, Eylül 1986.

Ter-Matevosyan, Vahram, *International Review of Turkish Studies*, C. 1, sayı: 4, Kış 2011.

Thomas, Lewis L., "Recent Developments in Turkish Islam", *The Middle East Journal*, C. 6, Kış 1952.

Timur, Kemal, "Ülkü Dergisinde Yayınlanan Atatürk Konulu Şiirler", *TÜBİAR*, C. XVII, Bahar 2005.

Toprak, Binnaz, "The Religious Right", *Turkey in Transition* içinde, Der. Ertuğrul A. Tonak ve Irvine C. Schick, Oxford University Press, 1987.

Travis, Hannibal, "Did the Armenian Genocide Inspire Hitler?", *Middle East Quarterly*, C. XX, sayı 1, Kış 2013.

Türkmen, Buket, "Les contre-publics islamistes et kémalistes dans le processus de reconstruction de l'espace public turc", *Cahiers de la Méditerranée*, sayı 67, 2003.

Uçar, Ramazan, "Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6 (11), Ocak-Haziran 2012.

Ünder, Hasan, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 2: *Kemalizm* içinde, Der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009.

Ünlü, Aslıhan, "Döngüsel Zamanın Türk Tiyatrosundaki Döngüsü" *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 28, 2009.

Üstel, Füsun, "Bir Vatandaşlık Projesi Olarak Kemalizm", *İdeoloji ve Kemalizm* içinde, Der. Alp Altınörs, Akademi Kuram, 2010.

—, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Biriki* i içinde, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 2009.

—, "Les partis politiques turcs, l'islamisme et la laïcité", *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien*, http://cemoti.revues.org/1703?lang=en

—, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Resmi Yurttaş Profilinin Evrimi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 4: *Milliyetçilik*, içinde, Der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2008.

Vaner, Semih, "Kemalizmin Rolü ve Tarihsel Mirası Nedir?", *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi* içinde, Der. Server Tanilli, Alkım, 2006.

Webb, Ed (Edward), "Kemalism in More Than One Country? Religious Jacobenism in Turkey and Tunusia", 49th ISA Annual Convention, 26-29 Mart 2008.

Willaime, Jean-Paul, "La religion civile à la française", *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*, sayı 6, 1985.

Yaşar, Selman, "Menemen Kubilay Anıtı'nın Açılışı", *istory Studies*, C. 3/2, 2011.

Yeşilkaya, Neşe G., "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 2: *Kemalizm* içinde, Der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009.

Yıldırım, Yılmaz, "Osmanlı Modernleşmesinde Cemaat-Toplum Yapılaşması: Yeni Osmanlı Düşüncesi Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, sayı 3, 2008.

Yıldız, Ahmet, "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi*, C. 2: *Kemalizm* içinde, Der. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 2009.

Yıldız, Aytaç, "Kemalizm: Türkiye'de Resmi İdeolojinin Kavramsal Tarihi (1919-1939)", *Doğu Batı*, sayı 66, Ağustos-Eylül-Ekim 2013.

Yılmaz, Engin, "Osmanlı Devleti Arnavutçayı Yasakladı mı?", *Turkish Studies*, C. 9/7, Yaz 2014.

Yılmaz, Hüseyin, "Imperial Ideology", *Encyclopedia of the Ottoman Empire* içinde, Der. Gábor Ágoston ve Bruce Masters, Facts On File, 2009.

Yılmaz, Sevinç, "Celal Sahir Erozan ve Falih Rıfkı Atay'ın Kaynaklarda Rastlanmayan Bir Eseri: tap", *Turkish Studies*, C. 5/4, Sonbahar 2010.

Zarcone, Thierry, "Yirminci Yüzyılda Avrupa ve Osmanlı Ezoterizminin Kesişimi: Rudolf Von Sebottendorf", *Cogito*, sayı 46, Bahar 2006.

Zürcher, Erik J., "Atatürk İmgeleri", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

—, "How Europeans Adopted Anatolia and Created Turkey", *European Review*, C. 13, sayı 3, Temmuz 2005.

—, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* C. 5: *Muhafazakarlık* içinde, Der. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, 2013.

—, "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Science*, sayı 33, 1999.

http//guzelsanatlar.kulturturizm.gov.tr/TR,2412/yapinin-tarihcesi.html

I. Selim (Yavuz) 227, 228
II. Abdülhamid 143, 168, 169, 172, 174
II. Mahmud 227
II. Meşrutiyet 74-76, 104, 136, 137, 153, 171, 174, 228
XV. Louis 24
XVI. Louis 22, 291, 293
1908 Devrimi 167, 170, 171

Abdullah Cevdet 77, 118, 120, 122, 130, 136, 137, 150-154, 228, 233, 246
Abdurrahman Hâmid 184
Abdülhak Hamit (Tarhan) 74, 85
Adıvar, Adnan 147
Agâh İzzet 321
Ağaoğlu, Ahmet 101, 102, 119, 147, 197, 234, 324
Ağrı İsyanı 188, 190, 193
Ahmet Haşim 245
Ahmet Midhat Efendi 136
Ahmet Niyazi Bey 167
Ahmet Rıza 74, 76, 144, 145
Akçura, Yusuf 75-77, 190, 229, 245, 246, 324
Akıl Dini 19, 25, 26, 32, 115
Akseki, Ahmet Hamdi 81
Alaettin Cemil (Topçuoğlu) 285
Alagöz, Cemal 213
Ali Fethi (Okyar) 82
Ali Zühtü (Altaylı) 261
Almanya 13, 31, 39, 46, 50, 57, 59-61, 63, 65, 66, 68, 91, 93, 104, 149, 175, 189, 208, 214, 294, 329
Alp, Tekin 81, 102, 103, 121, 200, 201, 229, 246, 292, 323
Altay, Fahreddin 317
Altı Ok (Altıok) 71, 121, 146, 195, 196, 198, 318
Alvaro, Corrado 65
Anadolu 87, 90, 99, 117, 122, 126, 134, 157, 158, 167, 168, 170, 172, 174, 181, 184, 193, 202, 211, 213, 225, 230, 275, 278, 286
Ankara 62, 87, 88, 129, 147, 157, 159, 175, 179, 182, 189, 213, 218, 236, 238, 241, 249, 256, 257, 259, 261, 264, 274, 275, 277, 286, 287, 290, 293, 298, 312, 315, 317, 320
Arık, Remzi Oğuz 83, 159, 217
Aristo 50, 284
Artam, M. Nurettin 313
Aslanyan, Kevork 289
Ataç, Nurullah 175, 293, 312, 313, 319
ateizm 18, 19, 31, 36, 49, 74, 90, 92, 94, 137
Auerbach, Erich 86, 213, 214
Avrupa 31, 34, 46, 63, 66, 69, 71, 88, 91, 93-95, 111-115, 118, 125, 128, 129, 134, 136, 138, 141, 146, 149, 167, 168, 183, 197, 207, 213, 214, 227, 248, 301
Ayas, Nevzat 140
Ayasofya 63, 84
Aydınlanma 17-23, 28, 31, 32, 37, 49, 91, 114, 135, 137-139, 141, 153
Ayel, Edip 314, 326
Aykaç, Fazıl Ahmet 85, 98, 125, 318, 324
Aykurt, İzzet Ulvi 320

Aykut, Şeref 89, 101, 102, 105, 198, 270, 324
Azamet, Kazım 293

Baha Tevfik 75, 136, 150, 152, 153
Bahaddin Şakir 170
Bahailik 151
Bakunin, Mihail 34, 36
Balkan Savaşları 170-173, 225
Banarlı, Nihat Sami 321
Barère, Bertrand 23, 24, 104
Barkın, Ruşeni 76, 187, 270, 317
Baron d'Holbach 18, 21, 138, 153
Başar, Ahmet Hamdi (Limancı Hamdi) 83, 191, 193, 202, 213
Bayar, Celal 148, 237, 270, 295, 296, 324
Behçet Kemal (Çağlar) 85, 106, 121, 122, 126, 127, 157, 212, 217, 218, 227, 241, 262, 271-277, 281-283, 286, 291, 293, 294, 298, 324, 325, 327, 328
Bektaşi (Bektaşilik) 149, 151, 152, 178, 294
Bele, Refet 330
Bellah, Robert Neelly 29
Bengü, Vedat Ürfi 310, 318, 321
Benjamin, Walter 213
Berdyayev, Nikolay 36, 44
Berç Türker 317
Beriya, Lavrenti 69
Beşir Fuad 137, 138, 142, 143, 149, 150
bilim 17, 19-21, 29, 32, 34-36, 38, 40, 46, 50, 56, 77, 81, 92, 108, 114, 134-137, 140, 142-149, 151-161, 163, 164, 174, 177, 182, 205, 207, 208, 210, 212, 217, 220, 236, 246-248, 250, 257, 267, 269, 282, 296
Birgen, Muhittin 312, 314
Birinci Dünya Savaşı (Büyük Savaş) 39, 41, 46, 59, 61, 63, 174, 175, 177, 226
Blok, Aleksandr (İskender Blok) 55, 270
Bolşevik 13, 14, 36, 43, 48, 49, 55, 58, 98, 107, 187
Bonch-Bruevich, Vladimir 56
Bozkır, Kâmuran 126, 141, 157, 158, 299
Börekçi, Mehmet Rıfat 84
Buharin, Nikolay 49, 62
Burhan Cahit (Morkaya) (Burhan Cahid) 230, 248, 282
Büchner, Ludwig 34, 136, 137, 142, 148-153, 155
Büyük Taarruz 178, 230

Campanella, Tommaso 48
Canonica, Pietro 65, 243
Carbonari 37, 38
Carlyle, Thomas 53, 246, 250, 277, 294, 299
Cebesoy, Ali Fuat 64, 65, 330
Celal Nuri (İleri) 119, 154, 230, 234, 240, 324
Celâl Sahir (Erozan) 192, 244, 247, 301
Cemil (Bilsel) 172
Cevdet Kerim (İncedayı) 105, 217, 287
Cevdet Paşa 167
Chamberlain, Houston Stewart 39, 40, 214
Cizvitler (Cizvit) (Jesuit) 46, 54, 124, 142
Cloots, Anacharsis 26
Collins, Anthony 20
Colmar von der Goltz (Goltz Paşa) 197
Comte, Auguste 32, 33, 72, 140, 142, 145-148, 250
Condorcet, Marquis de 20
Corradini, Enrico 38
Coyer. Abbé 22

Çerkez Ethem 289
Çernişevski, Nikolay Gavriloviç 35, 50

Dağlarca, Fazıl Hüsnü 286, 329
Dalkılıç, Muhittin 89
Darwinizm 31, 34, 73, 76, 137, 141, 142, 149, 150, 152, 155, 174, 181, 330
Daver, Abidin 314
Deccal 51, 240
Dersim 69, 147, 155, 209, 221, 251, 280
Diderot, Deni 138
Dilmen, İ. Necmi 280, 315, 316
Dirik, Kâzım 270, 305
doğa dini 38, 139
Donskoi Manastırı 44
Dopolavoro 47, 48
Duda, Herbert Wilhelm 86
Durkheim, Émile 20, 28-30, 32, 74, 97, 146, 208, 216, 222

Ecevit, Bülend 326
Eckhart, Meister 294
Eflatun 143, 299
Elbe, Halûk 322
Ellis, Ellen Deborah 90
Ellison, Grace 69, 87-90, 160, 188, 213, 239, 247, 248
Engels, Friedrich 38, 58, 137
Enver Paşa 108, 117, 232
Erden, Ali Fuad 143
Eriş, Muammer 296
Etem İzzet (Benice) 266
Evren, Örge 291

Fahreddin Kerim (Gökay) 302
Falih Rıfkı (Atay) 64-68, 82, 89, 93, 98, 100, 102, 104, 107, 124, 125, 141, 154, 178, 192, 197, 230, 231, 238, 251, 252, 258, 269, 270, 295, 331

Faruk Nafiz (Çamlıbel) 249, 270, 271, 276, 277, 281, 286, 293, 294, 298, 305, 316, 321
Faşist Gençlik 54, 66
faşizm 41-43, 47, 53-55, 62-64, 66-68, 71, 72, 98, 108, 139, 164, 250, 269
Fatma Vedide 131
Feuerbach, Luwdig 20, 33, 35, 37-39, 140
Feyzullah Sacit (Ülkü) 298
Franklin, Benjamin 20
Fransa 18, 21, 23, 24, 26, 27, 31, 43, 45, 65, 72, 81, 138, 149, 163, 166
Fransız Devrimi (İhtilali) 23-25, 27, 28, 32, 38, 43, 53, 93, 104, 133, 139, 166, 331
Freud, Sigmund 32

Galanti, Avram 212
Garibaldi, Giuseppe 37
Gaspard Chaumette, Pierre 26
Gastev, Aleksey 48
Gazi köşeleri 255, 288
Gazi Osman Paşa 167
Gentile, Giovanni 29, 30, 33
Gerasimov, Aleksandr 58
Gezgin, Hakkı Süha 312
Gibb, Hamilton Alexander R. 147
Gibbon, Edward 20
Goebbels, Joseph 52, 59
Goethe, Johann Wolfgang von 48, 50
Gorki, Maksim 14, 36, 48-50, 270
Göker, Muzaffer 219
Granda, Cemal 289
Gurdjieff, George 91
Guyau, Jean-Marie 151
Günaltay, Şemsettin 190, 199, 200, 210, 331
Gündüz, Aka 270, 271, 274, 281, 283, 286, 291, 292, 324
Güneş Dil Teorisi 161, 210, 330
Güngör, Salahaddin 286
Gürer, Cevat Abbas 131, 226, 291, 295, 296
Güven, Ferid Celal 298

Haeckel, Ernst 34, 75, 150-152, 155, 250
Halide Edip (Adıvar) 92, 104
Halil Halid Bey 88
Halit Fahri (Ozansoy) 124, 264, 286
Halkevleri 66, 67, 84, 105, 122, 126, 127, 134, 141, 158, 190, 193, 196, 206, 219, 257, 258, 273, 277, 280, 286, 287, 297, 300, 301, 328
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 66, 82, 84, 93, 98, 106, 107, 119, 123-125, 131-133, 163, 174, 175, 182-185, 187-189, 197, 236, 237, 244, 248, 270, 292, 324
Hasan Âli (Yücel) 83, 140, 146, 175, 176, 206, 212, 217, 230, 238, 246, 313, 321, 324
Hasan Cemil (Çambel) 241, 250, 291, 294, 324
Hatay 69, 71, 128, 181, 213, 215, 280
Hatay Erginlik Cemiyeti 103
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 33, 39, 49, 53, 147, 250, 277, 299
Helvétius, Claude Adrien 18
Herder, Johann Gottfried 20, 169
Hikmet, Nazım 157, 187, 232, 244, 284, 299
Hilmi Malik (Evrenol) 103
Himmler, Heinrich 14, 46, 52, 55, 221
Hindenburg, Paul von 59
Hitler Gençliği (Hitler Yugend Teşkilatı) 46, 52, 60, 190
Hitler, Adolf 40, 44-46, 51-53, 59-65, 68, 84, 90, 92, 93, 242, 294
Hoyi, İbrahim 317

İ. Galip (Arcan) 258
İbn-i Arabi 151, 152
İbrahim Alâeddin 313, 314
İçöz, Sırrı 317
İkinci Dünya Savaşı 14, 66, 70, 94, 329
İlbay, Süleyman Âsaf (Şehremini Âsaf Bey) 242
ilerleme 19, 20, 108, 113, 114, 144, 148, 153, 158, 236
İlhami Bekir (Tez) 285
İnan, Afet 141, 146, 154, 156, 203, 216
İnce, Refik 293
İncil 55, 59, 85, 268
İnönü, İsmet 69, 83, 84, 90, 92, 117, 143, 180, 215, 220, 232, 244, 247, 252, 288, 301, 323-325, 328-331
İnsanlık Dini 33, 120, 142, 144, 145, 147
İsa 25, 39, 40, 55, 58, 59, 240, 246, 251, 264, 278, 282, 317
İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) 295
İsmail Hakkı (Kılıçoğlu) 237, 324
İstanbul 63, 87-91, 93, 105, 116, 117, 127, 137, 152, 177, 178, 217, 226, 234, 239, 242, 249, 255, 256, 277, 283, 285, 287, 295, 301, 315, 317, 326
İttihat ve Terakki (İTC) 37, 63, 75, 76, 117, 128, 144, 145, 150, 170, 171, 175, 186, 20, 226
İzer, Zeki Faik 257
İzmir 87, 88, 117, 226, 249, 268, 284, 290, 302, 312, 313

Jakoben 25, 28, 38, 77, 139
Jameson, Samuel Haig 293
Jön Türk (Genç Türk) 77, 137, 138, 142-145, 150, 154, 165, 167, 173, 268

Kâbe 132, 176, 184, 223, 237, 251, 261, 272, 283, 287, 298, 302, 304, 306, 314, 315, 317, 326
Kansu, Şevket Aziz 213
Karabekir, Kâzım 82, 90, 232, 233, 330
Karacan, Ali Naci 67
Kaya, Şükrü 69, 84, 85, 94, 120, 198, 199, 330
Kazım Nami (Duru) 271, 286, 298
Kazim Sevinç (Altınçağ) 249
Kemalettin Kami (Kamu) 271, 283, 304
Kestelli, Raif Necdet 127
Keynes, John Maynard 44
Kılıçzade Hakkı 154, 155
Kırklareli 186
Kızıl Meydan 43, 44, 254
Klemperer, Victor 60
Komsomol 49
Konstantin Youst 240
Kont Joseph Arthur de Gobineau 39, 214
Köprülü, Mehmet Fuad 190, 212, 246
Köymen, Nusret 98, 124, 148, 160, 299
Krasin, Leonid 36, 56
Kremlin 56
Kubilay 82, 101, 131-133, 302
Kudüs 56, 304
Kuran (Kur'an) 27, 78, 84, 85, 103, 227, 239
Kurgan, Şükrü 85
Kurtuluş Savaşı 62, 70, 75, 125, 177-179, 181, 182, 184, 188, 191, 223, 226, 228, 230-233, 235, 241, 248, 259, 263, 264, 278, 281, 308

Laffitte, Pierre 142, 144
Le Bon, Gustave 98, 137, 143
Lenin köşeleri 57, 255
Lenin, Vladimir 35, 36, 37, 43, 44, 48-50, 52, 55-58, 62, 64, 67, 69, 90, 99, 234, 242, 251, 254, 255, 269, 284, 313
Levend, Agâh Sırrı 126, 230, 268
Linke, Lilo 87, 88, 305
Lisenko, Trofim 50
Littré, Émile 73, 142
Lozan 178-180, 202, 259, 262
Ludwig, Emil 140
Lunaçarski, Anatoli 36, 37, 44, 48-50, 52, 56
Luxemburg, Rosa 36

MacFarlane, Charles 135, 137, 138
Mahmut Esat (Bozkurt) 65, 66, 68, 82, 108, 119, 123, 190, 309, 323
Makbule (Atadan) 317
Marchand, René 182, 237
Marx, Karl 15, 32, 36, 38, 39, 48, 50, 58
masonluk 38
Mayakon, İsmail Müştak 131, 223
Mayatepek, Tahsin 221
Mazzini, Giuseppe 37, 39
Mediha Muzaffer (Baysal) 283, 284, 301
Mehdi 123, 227, 228, 231, 329
Mehmed Cemaleddin Efendi 77
Mehmet Emin (Yurdakul) 175, 179, 189, 239, 242, 324
Mehmet Saffet (Engin) 79, 258, 299
Mekke 56, 179, 189
Mekteb-i Sultani (Galatasaray) 168, 204
Memduh Şevket (Esendal) 83
Mesih 36, 37, 54, 58-60, 220, 226-228, 231, 237, 239, 240, 278, 325, 329
Mettrie, Julien Offray de La 18, 138
Michelet, Julis 27, 164
Milano 62
Mimar Sinan 208
Mizancı Murat 169
Moleschott, Jacob 34, 35, 143, 149
Montesquieu 20, 138
Mosca, Gaetano 164
Moskova 44, 57, 63, 67, 82, 86, 240, 269, 270
Muallimler Birliği 180, 189
Muhammed 80, 81, 204, 239, 240, 245-247, 273, 312, 327
Muhittin (Üstündağ) (Şehremini Muhittin Bey) 234
Musa 26, 153, 242, 243, 272, 280, 282, 287
Musa, Selame 150, 152, 153
Mussolini, Benito 39, 41-44, 47, 48, 53-55, 62-64, 66-69, 84, 90, 92, 93, 166, 242, 269
Mustafa Kemal (Atatürk) 61-66, 68, 69, 71, 75, 76, 78, 79, 82-88, 90-94, 101-103, 108, 117-123, 125, 127-134, 137-141, 146-148, 151-158, 160, 165, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 186-194, 198-203, 205, 207-215, 217, 220-223, 225-237, 239-255, 257-259, 263-265, 267-271, 273-276, 278-331
Mustafa Necati 108
Musul 202, 215
Müçteba Salahattin (Or) 261
Mülkiye 143, 168, 174
Münif Efendi 137
Münih 63
Münir Hayri (Egeli) 255, 271, 274, 281

Naci Kasım 241
Naci Sadullah 312, 318
Nadir Nadi 132, 293
Nakşibendi 178
Namık Kemal 138, 167, 168, 172, 244
Napolyon (Napoleon Bonaparte) 27, 53, 99
Nasyonal Sosyalizm (Nazi) 13, 14, 40, 44-46, 50-52, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 71,

91-94, 108, 133, 139, 141, 208, 214, 221, 257, 294
Nazım Bey (Dr. Nazım) 170
Necatigil, Behçet 307, 308
Necip Ali (Küçüka) 126
Neşet Ömer (Irdelp) 216
Newton, Isaac 11, 20, 21, 32
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 53, 111, 250
Notre Dame (Katedral) 25, 26
Nuremberg 45, 52, 59
Nutuk 155, 156, 160, 230, 235-239, 242, 244, 245, 260, 261, 264, 299, 312, 324, 330

Onuncu Yıl Marşı 104, 218, 276, 277
Oral, Ali Cavit (Cavid Oral) 270, 317
Orbay, Rauf 330
Orhon, Orhan Seyfi 240, 319
Oruç, Arif 148, 254
Ozanoğlu, Yahya Saim 287
Ozansoy, Gavsi Halid 311

Öymen, Fakihe 83
Özsungur, Vahriç 322

Panthéon 24, 288, 330
Panunzio, Sergio 42
Pars, Muhittin Baha 200
parti-devlet bütünleşmesi 94, 194
Peker, Recep 66, 71, 84, 85, 94, 95, 108, 132, 166, 190, 193, 197, 200, 208, 209, 215, 220, 252, 255, 262, 274, 288, 300, 323
Pittard, Eugène 208
Plehanov, Georgi 35, 49
Plevne 167, 231
Posoflu Aşık Mûdami (Sabit Ataman) 290
pozitif Hıristiyanlık 40, 92
pozitivizm 32, 135, 137, 139, 141-148, 153
Prusya 33

Reşid Paşa 114, 142
Reşit Galip 83, 84, 104, 108, 185, 190, 262, 274, 277, 295, 297, 323, 324
Rıza Nur 100, 236, 238
Rıza Tevfik 151, 176
Riefenstah, Leni 52
Robespierre, Maximilien 22, 23, 26, 27, 91, 216
Rosenberg, Alfred 14, 40, 52, 63, 221, 294
Rossi, Ettora 64
Rousseau, Jean-Jacques 18, 28, 29, 30, 82, 139, 182, 190, 208, 330
Rus Devrimi (İhtilali) (Kızıl İhtilal) (Ekim Devrimi) (Bolşevik Devrimi) 37, 43, 49, 55, 62, 93, 98, 168, 270
Russell, Bertrand 44
Rusya 13, 34-39, 43, 55, 61, 65-68, 82, 91, 94, 98, 99, 104, 168, 189, 214, 234, 245. 251, 252, 254, 255, 269, 270
Ruşen Eşref (Ünaydın) 79, 125, 176, 177, 191, 192

Saba, Ziya Osman 88
Sadak, Necmettin 64, 270, 312, 313
Sadri Ethem (Ertem) 93
Safa, Peyami 284
Sagay, Esat (Esat Bey) 212
Saint-Just, Fréteau de 22
Saint-Simon, Henri de 32, 37, 38
Sakarya Savaşı (Sakarya) 178, 226, 230
Sami Paşazade Sezai 228
Sâmih Rifat (Yalnızgil) 176, 186, 190, 232
Sanctis, Francesco de 38
Sauvage, Marcel 287
Saygun, Ahmet Adnan 226
Schirach, Baldur von 60
Scorza, Carlo 54
Sebottendorf, Rudolf von 91
Sedes, Selami İzzet 319
sekûler din 14, 19, 25, 26, 28, 29, 32, 36-39, 43, 44, 82, 97-99, 101, 103-105, 108, 134, 135, 139, 145, 147, 148, 151, 164, 177, 182, 197, 201, 214, 220, 225, 238, 239, 260, 265, 268, 300, 301, 311, 317, 320, 323
Selçuklu 168
Sena, Cemil 93, 160, 250
Seno, Cafer 230, 315, 319
Serbest Fırka 70, 79, 106, 190, 193, 213, 295
Sertel, Sabiha Zekeriya 209, 313, 315
Sertoğlu, Murad 312
Sevük, İsmail Habib 114, 139, 174, 232
Seyfi, Ali Rıza 66, 230, 250, 267, 268, 277, 285
Sherrill, Charles H. 88, 91
Shitts, Ivan Ivanovich 69
Shumayyil, Shibli 150
Sinoplu Aşık Emîrî (Ferit Dikmen) 289
sivil din 28-30, 38, 78, 79, 82, 108, 139, 164, 182, 190, 200, 220, 237, 332
siyasal din (siyasi din) 29, 30, 33, 34, 37, 38, 41, 44, 46, 47, 51, 52, 66, 79, 82, 99, 108, 109, 112, 139, 164, 182, 190, 215, 250
siyasetin kutsallaşması 13, 14, 29, 30, 41, 72, 95, 109, 157, 177, 179, 220
Soyak, Hasan Rıza 230, 237
Soydan, Mahmut 64
Spirito, Ugo 62
Stalin, Joseph 43, 50, 53, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 68, 69, 90, 234, 242, 251, 269
Steiner, Rudolf 221
Stotz, Carl 88

Suat Tahsin (Türk) 284
Sultan Süleyman (Kanuni) (Suluman le Mangnifique) 112, 227, 313
Subhi Edhem 136, 152
Süleyman Paşa 168, 202
Sûmer (Sûmerler) 40, 207, 212, 221, 316

Şaziye Berin (Kurt) 266
Şebinkarahisar 186
Şevket Sûreyya (Aydemir) 67, 68, 77, 84, 101, 108, 158, 197, 214, 251
Şinasi 113, 114, 130, 138, 167, 262
Şolohov, Mihail 59

Tahsin Efendi 149
el-Tahtavi, Rifaa 166
Talu, Ercûmend Ekrem 311, 318
Tandoğan, Nevzat 129
Tankut, Hasan Reşit 270, 316
Tanpınar, Ahmet Hamdi 83, 143, 167
Tanrı yapıcı 36, 37, 44, 49, 56, 159, 270
Tanzimat 70, 113, 114, 120, 124, 136, 165-168
tasavvuf 113, 146, 151-153, 156, 171, 290, 294, 316
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF) 180
Tevfik Fikret 74, 115, 139, 177
Tevfik Rûştû (Aras) 82, 160, 252, 266, 330
Tevfik, Mehmed Ali 211
Tevrat 59, 85, 268
Thomas, Lewis 85, 86
Tıbbiye 138, 143, 168
Tocqueville, Alexis de 28
Togan, Ahmet Zeki Velidi 212
Tonguç, İsmail Hakkı 160
totaliter 28-30, 41, 46, 47, 53, 54, 57, 61, 62, 64-72, 82, 94, 95, 97-99, 103, 104, 145, 181, 190, 196, 197, 200, 213, 220, 293
Tör, Vedat Nedim 100, 108, 159, 217
Troçki, Lev 48, 50, 58
Turgot, Anne Robert Jacques 20
Türk Dil Kurumu 193, 316
Türk Dili Tetkik Cemiyeti 193
Türk Ocakları (Türkocakları)
Türk Tarih Kurumu (T.T.K.) 146, 193, 241, 324
Türk Tarih Tezi (TTT) (Kemalist Tarih Tezi) 161, 169, 202-204, 207, 208, 211-216, 220, 277
Türk-İslâm sentezi 75, 78, 80, 94
Türkiye 13, 14, 61-65, 67-72, 79, 85-87, 89-93, 99, 101, 103, 104, 108, 118, 120, 122, 123, 133, 145, 147, 152, 155, 156, 158-160, 177, 180, 182, 194, 196, 197, 205, 208, 213, 215, 221, 225, 228, 231, 237, 239, 240, 251, 255, 263, 265-267, 269, 270, 276, 284, 291, 293, 294, 301, 304, 305, 309, 319, 322, 323, 330
Türkkan, Reha Oğuz 209, 223
Tweedy, Owen 87, 88

Uşaklı, Bedrettin 292

vahdet-i vücut 279, 293, 294, 300, 305
Vâlâ Nureddin 127, 208
Vasfi Mahir (Kocatürk) 230, 263, 286
Vico, Giambattista 20
Vogt, Karl 34, 149, 151
Voltaire 18-20, 24, 90, 137, 138, 142

Wagner, Richard 39
Weber, Max 32, 36
Wells, H. G. 152, 155, 156, 208
Woolston, Thomas 19

Yafes 168, 174, 204, 219
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) 71, 98-100, 102, 118, 122, 153, 192, 197, 210, 214, 220, 228, 229, 239, 254, 265, 270, 292, 296, 324
Yalçın, Hüseyin Cahit (Cahid Yalçın) 312
Yaltkaya, M. Şerafettin 317
Yaşar Nabi (Nayır) 249, 258, 260-262, 271, 286, 298
Yayalı, Kerim 314
Yeğinobalı, Nihal 133, 227, 258, 259, 310
Yersel, Faruk Şükrü 319
Yontuç, Kenan 243
Yunanistan 174
Yunus Emre 271
Yunus Nadi 64
Yusuf Ziya (Ortaç) 249, 283
Yüce Varlık (Büyük Varlık) 19, 26, 206, 288, 289

Zedong, Mao 62, 69
Ziya Gökalp 72, 74-78, 104, 118, 145, 146, 151, 172, 174-176, 180, 215, 228, 229, 231, 232, 292, 323
Ziya Hurşit 230, 232
Ziya Paşa 167
Zobu, Vasfi Rıza 129
Zorlutuna, Halide Nusret

Onur Atalay, okuru 1930'lar boyunca genç cumhuriyetin üzerinde yükseleceği "manevi" temelleri yeniden değerlendirmeye çağırıyor. Yazar, etrafında milletin inşa edileceği bir ortak anlatının oluşum sürecinde söylemlerin, kavramların ve simgelerin sahip olduğu özgül ağırlığı ve bunların o zamanın totaliter rejimleriyle nasıl bir etkileşim içerisinde şekillendiğini tartışıyor.

Medeniyet, eskiden Tanrı'nın zihinlerde kapladığı yeri ele geçirmiş olabilir miydi? Bilim, kurucu kadro tarafından ülkeyi cennete çevirecek bir sihirli değnek olarak mı görülmekteydi? Bilimin, medeniyetin veya Türklüğün mabetleri, mücahitleri, şehitleri hatta peygamberleri var mıydı? Seküler kavramların adım adım tekrar büyülenmesi sonucu ortaya nasıl bir ülke panoraması çıkacaktı?

Türk'e Tapmak, geleneksel dinin evreninden Kemalist kavramlara doğru yaşanan "kutsiyet nakli"nin ve nihayetinde Kemalizmin bir sivil din, hatta yarım kalmış bir siyasal din olarak ayakları üzerinde yükselişinin anlatısı... Medeniyet, bilim, millet ve sonunda şef kavramlarının kutsallık halesiyle nasıl çevrildiğini, Cumhuriyet'in "yeni insan"ının onlar vasıtasıyla nasıl mayalandığını, Osmanlı'dan ve geleneksel inanç sisteminden kopuşun yarattığı manevi boşluk duygusunun farklı bir tarzda nasıl ikame edildiğini anlatan Atalay, din-siyaset ilişkisine dair zengin kaynak kullanımı ve titiz araştırmacılığıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin sadece ilk yıllarını değil bugününü de anlamaya yönelik yeni bir çerçeve öneriyor. ■

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2465-3

KDV'DEN MUAFTIR